

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

**Gündelik Hayat ve
Emek Süreçleri**

PRAKSİS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu

Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ali Serdar, Ateş Uslu, Aylin Topal, Barış Karaağaç, Besime Şen, Burak Gürel, Burak Sönmezer, Bülent Batuman, Cenk Saraçoğlu, Demet Yılmaz, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Erden Atilla Aytekin, Fatih Yaşlı, Fuat Özding, Gökhan Atılğan, Güçlü Ateşoğlu, Hakan Güneş, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Koray Yılmaz, Melda Yaman Öztürk, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapusuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Nuray Tanyılmaz, Özgür Öztürk, Saniye Dedeoğlu, Selime Güzelsarı, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Şebnem Oğuz, Sermin Sarıca, Tolga Tören

Danışma Kurulu

Ahmet Haşim Köse, Asuman Türkün, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, H. Tarık Şengül, İrfan Erdoğan, İşaya Uşur, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Türkay, Mehmet Yetiş, Nail Satılğan, Ömür Sezgin, Pınar Bedirhanoğlu, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

16. Sayı Editörler Kurulu

Besime Şen, Bülent Batuman, Nazır Kapusuz, Nevra Akdemir, Sinan Yıldırım, Tolga Tören, Yüksel Akkaya

Praksis hakemli bir dergidir.

Sahibi ve Sorumlu Yazışmaları Müdürü: Mustafa Bayram Mısır

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın

İdare Yeri: Toros sok. No: 25/13 06430 Sıhhiye Ankara

Tel: 0312 229 09 10 - 0312 230 48 58

Tasarım: Savaş Çekiç

Baskı Öncesi Hazırlık: Şendoğan Yazıcı

Baskı: Pelin Ofset Tipo Mat. San. Ve Tic. Ltd. Şti (Mithatpaşa Cad No : 62-4 Kızılay-Ankara Tel 0.312 418 70 93)

Tel: 0.312 418 70 93 -94 *Fax:* 418 10 46)

Yazışma Adresi: Toros Sok. No:25/13 06430 Sıhhiye Ankara

Web: www.praksis.org

E-posta: praksisdergi@yahoo.com

praksis@praksis.org

Eski sayılar için: Dipnot Kitabevi, Selanik Caddesi No:82/32, Kızılay/Ankara

Tel: 0 312 419 29 32 e posta: dipnotkitabevi@yahoo.com

Derginin son sayılarını İnternet üzerinden temin etmek için: www.imge.com.tr

Abonelik Koşulları

Yurtiçi Abonelik: Yıllık dört sayı için bireysel abonelik bedeli olan 40 YTL (40 milyon TL.), kurumsal abonelik bedeli olan 80 YTL (80 milyon TL.), ya da dayanışma abonelik bedeli olan 100 YTL (100.000.000 TL) İş Bankası Mithatpaşa Şubesi 4228 0562001 numaralı hesaba, Mustafa Bayram Mısır adına yatırılmalı ve dekont dergilerin teslim adresiyle birlikte derginin idare adresine postalanmalıdır.

Yurtdışı abonelik bedeli Avrupa için 50 Euro (dayanışma aboneliği 100 Euro), ABD için 50 (dayanışma aboneliği 100 USD) Amerikan Dolarıdır.

İçindekiler

- 5 | **B u Sayıda**
- 10 | **Hrant Dink'in Ardından...** *Tolga Tören*
- 17 | **Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi** *Sungur Savran - E. Ahmet Tonak*
- 49 | **Lukács'ın Ontoloji'sinde Emek ve Gündelik Yaşam** *Ateş Uslu*
- 65 | **Arzuları Sömürgeleştirmek: Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik** *Anna M. Agathangelou*
- 91 | **Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri'den Bakmak** *Ali Ekber Doğan*
- 123 | **İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: "Bursa Örneği"** *Işın Ulaş Ertuğrul*
- 143 | **Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği** *Nevra Akdemir*
- 171 | **Türkiye'de 1988-2003 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış** *Hakan Koçak*
- 195 | **Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler** *Can Nacar*
- 219 | **Donald Quataert ile Söyleşi Osmanlı-Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine**
- 225 | **Sermaye ve Yöntem** *Christopher J. Arthur*
- 233 | **Niçin Bir Marksistim?** *Karl Korsch*
- 243 | **Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder?** *E. Ahmet Tonak*
- 249 | **Dönüştüreceğini Bilmek: Tarihsel Materyalizm Konferansı Üzerine Kısa Değerlendirmeler** *Fuat Ercan*

Kitap Tanıtımı

- 261 | **Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktası: Ücretli Ev Emegi** *Melda Öztürk Yaman - Nuray Ergüneş*
- 267 | **Merhaba Fabrika** *Sinan Alçın*

Bu Sayıda

Kapitalist sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanması yönündeki çabalar/politikalar, bir yandan sınıflar arasındaki çelişkileri arttırır ve işçi sınıfının günden güne daha da genişleyen, görünür hale gelen bir gerçeklik halini almasını sağlarken, diğer yandan da kapitalist üretim ilişkilerinin hayatımızın her alanına sirayet etmesini sağlıyor. Ancak bu yaşananlar, ne daha da görünür hale gelen sınıfın homojenleştiği ne de sınıf ilişkilerinin geçmişten devraldığı ilişkiselliklerin ve kültürün aynen korunduğu anlamına geliyor. Kapitalist ilişkiler bütünü sosyal gerçekliği, ezilen sınıfların ve toplumun çoğunluğu aleyhine değiştirdiği, daha doğrusu tahrip ettiği ölçüde, sınıf ilişkilerinin niteliksel ve niceliksel değişiminin gündelik hayatın pratiklerine yansımalarının da zeminini hazırlıyor. Bu süreçte gündelik hayat olarak tanımlanan zaman dilimi ya da ilişkisellikler bütünü de, emek süreçlerinin içinden geçerek toplumsal bir hayat haline geliyor. Dolayısıyla “gündelik” olarak tanımlanan, aynı zamanda geleceğe uzanan bir köprünün ayaklarından birisini oluşturuyor, tarihselleşiyor. Toplumsal bir alanda kurulduğu, emek süreçlerinin içinden geçen tarihsel bir köprünün inşasında rol oynadığı ölçüde de üzerinde daha fazla düşünmeyi ve tartışmayı gerekli kılacak ölçüde önem kazanıyor. Tüm bunlar ise, emeğin değersizleşmesi ile gündelik hayatın zenginliğinin yok edilmesi arasındaki ilişkilerin daha yakından mercek altına alınmasını zorunlu kılıyor. Bir diğer ifade ile kapitalist sistemin 1970’lerde içine girdiği krizden çıkabilmek için hayatın her alanını bir kar nesnesine dönüştürmeye çalıştığı, buna paralel olarak emek süreçlerini her an daha fazla parçaladığı günümüzde, gündelik hayatın sürekliliğinin nasıl ve hangi çabalarla sağlandığını; beden, mekânın, zamanın bu süreçte nasıl uyarlandığını anlamaya çalışmak; emek süreçlerinde olduğu gibi gündelik yaşamda da zayıf unsurlar olan kadınları, çocukları yeniden düşünmek elzem hale geliyor. Bu noktada, emeğin değersizleşmesini sağladığı ölçüde gündelik hayatın zenginliğinin de yok edilmesine hizmet eden ideolojilerin, kurumların ve diğer pratiklerin, “kültürel çalışmalar” alanının sınırlılığını da gören bir biçimde çözümlenmesi sosyal bilimciler için bir görev haline geliyor. *Praksis Dergisi*’nin “gündelik hayat ve emek süreçleri” başlığını taşıyan on altıncı sayısı da bu işlevi yerine getirme amacı güdüyor. Bu amaçtan hareketle bu sayıda, gündelik hayatı, tarihsel ve toplumsal niteliğini belirleyen emek süreçleri üzerinden çözümlemeye çalışan; üretim ilişkilerinin dönüşümünün gündelik yaşamdaki ve emek süreçlerindeki yansımalarını gerek alan araştırmaları ile gerekse tarihsel bağlamda konu alan çalışmalara yer verdik.

Bu çalışmalardan ilki, Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak’ın daha önce *Capital and Class Dergisi*’nin 1999 tarihli 68. sayısında İngilizce versiyonu yayınlanmış olan “Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Bir Açıklığa Kavuşurma ve Sınıflandırma Denemesi” başlıklı makaleleri. Çalışmada 1970’lerin önemli bir tartışmasına eklenilen Tonak ve Savran, söz konusu dönemde politik ekonomiye Marksist perspektiften hareketle yapılan eleştirilerin zenginliğinden de beslenerek, kapitalist ilişkiler bütünüünün Marksist kategoriler temelinde ampirik bir çözümlemesini geliştirmeye çalışıyorlar.

Dergimizde yer alan ikinci yazı ise, Lukács’ın geliştirdiği haliyle “ontoloji” kavramına açıklık getirmeye çalışırken, kavramın toplumsal varlık ve gündelik yaşam ile olan bağlantısını inceliyor.

Ateş Uslu tarafından kaleme alınan ve "Lukács'ın Ontoloji'sinde Emek ve Gündelik Yaşam" başlığını taşıyan çalışmada, yazar ilk olarak emek ve gündelik yaşam arasındaki ilişkinin *Ontoloji*'de kurgulandığı şekliyle incelenmesini amaçlıyor. Çalışmanın ikinci bölümünde, *Ontoloji*'de emeğe ilişkin çözümlemelerin genel bir çerçevesi verilirken son bölümünde ise, Lukács'ın gündelik yaşam ve emeğe ilişkin teorilerinin siyasi açılımlarına değiniliyor.

Dergide yer alan üçüncü yazıda, kapitalist sistemin açığa çıkardığı yapısal eşitsizlikler, seks, arzu, şiddetin toplumsal ilişkileri ve bedenleri yeniden-sömürgeleştiren girişimleri bağlamında ele alınıyor. Anna M. Agathangelou tarafından kaleme alınan ve "Arzuları Sömürgeleştirmek: Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik" başlığını taşıyan bu çalışmada, insan ticareti ile birlikte "arzu endüstrileri"nin, kapitalist üretim ilişkilerinin dayandığı teknolojik yapının ve onun sömürgeci karakterinin bir başka biçimi olduğu teması işleniyor. "Arzu teknolojileri"ni, neo-liberal bir toplumsal ilişki, pratik ve kurumlar kümesi olarak ele alan, kâr amaçlı cinselliğin, ev-içi emeği de içeren ticareti kolaylaştırdığını öne süren yazar, bu alandaki yeniden üretici emeğin -kadın ve çocukların- "ithal edilmesine" katılan üç ülkeden -Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye'den- hareketle, insan ticaretinin anlam, bilgi ve söylemini irdeliyor.

Takip eden iki yazı ise, farklı açılardan ve ilişkiselliklerden olsa da iki farklı şehirdeki emek süreçlerine odaklanıyor. Ali Ekber Doğan, "Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişisine Kayseri'den Bakmak" isimli çalışmasını, Organize Sanayi Bölgeleri'nde üslenen, kentin emekçi mahallelerine doğru yayılan ve çalışanlar için daha uzun çalışma daha az ücret alma anlamına gelen emek süreçlerinin, gündelik yaşamda, yeniden üretimin toplumsal platformu olarak doğallaştırılmasında, diğer faktörlerin yanında, gelenekçi sosyo-politik aktörlerin, neo-liberalizmin sosyalizasyonu işlevi gören faaliyetleriyle, mekân üretimi pratiklerinin hatırı sayılır bir paya sahip olduğu savı üzerinden kurguluyor. Çalışmada önce Lefebvre'nin gündelik yaşam eleştirisinin mekân üretimine nasıl bir tarihsel süreç içerisinde bağlandığı sorunsalına değiniliyor ve bu bağlamda bir tarihsel moment olarak 1968 hareketinin önemi üzerinde duruluyor. Sonrasında ise, 1990'lardan itibaren yeni bir sınai gelişme süreci içine giren bir çok Anadolu kentinden birisi olan Kayseri'de emekçi sınıfların durumu, kentteki sermaye birikiminin özgül biçimi ve emek süreçleri ortaya konuluyor. Çalışmanın sonunda ise, üretim mekânlarındaki emek kontrol mekanizmalarının kentteki hakim mekân temsili projeleriyle bütünleşme biçimi irdeleniyor.

Işın Ulaş Ertuğrul ise "İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: Bursa Örneği" başlıklı çalışmada, bir başka sanayi kenti olan Bursa'da, işportacılığın gerçekleştirilme sürecini ve bu süreçte enformel ilişkilerin belirleyiciliği ile birlikte, bu ilişkilerin, aktörler arasındaki eşitsizliği yeniden üreten yapısını inceliyor. Makalede özellikle dolaşım sürecinde belli bir işlevselliğe sahip olan işportacılık faaliyeti, kapitalizmin bileşik ve eşitsiz gelişme dinamiğinden hareketle ele alınıyor. Bursa'da yapılan bir saha çalışmasına dayanan makalede, bir yandan işportacılığın faaliyetinin emek sürecinde, barınma ve tüketim ihtiyacının giderilmesine hizmet eden yanı sıra bir yandan da farklı birikim düzeyindeki işportacıların resmi otoriteyle ilişkilendirilme biçiminin farklılığı açıklanmaya çalışılıyor. Bununla birlikte, dayanışma ilişkileri içerisinde yürütülen işportacılık faaliyetlerine/enformel ilişki ağlarına içkin olan güç ilişkilerinin, bu kesimler arasındaki ilişkilerde yarattığı bağımlılık, sömürü ve rekabet ilişkilerine kaynaklık ettiği vurgulanıyor.

Dergimizde emek süreçlerinin konu edildiği bir başka çalışma ise, Nevra Akdemir imzası taşıyor. Tuzla tersaneler bölgesinde gerçekleştirdiği saha çalışmasından elde ettiği bulgulardan

hareket eden Akdemir, "Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği" başlığını taşıyan makalesinde kısaca "taşeronluk sistemi" üst başlığında toplanabilecek ilişkilerle; taşeron firma, taşeron işçi ve taşerona işveren tersane arasında kurulan alt sözleşme ilişkilerine odaklanıyor. Akdemir çalışmasında ayrıca, üretim ilişkilerini bütünsel bir perspektifle değerlendirme kaygısından hareketle diğer alt-sözleşme ilişkilerini de inceliyor. Çalışmanın ilk bölümünde gemi üretimi sürecinde yer alan alt sözleşme ilişkilerinin, taraflarının sermaye birikim potansiyelleri ve bu potansiyelleri açığa çıkarmalarını sağlayan pozisyonlarına değiniliyor. Emek sürecinin değerlendirildiği ikinci bölümde ise, taşeron patron ve ustaların varlık koşulları ile taşeron işçilerin çalışma ilişkileri hakkında bilgi verilmeye çalışılıyor. Geçmişte kapitalist ya da modern olup olmadığı sorgulanan taşeronluk ilişkilerinin aslında tam da kapitalizmin sermaye birikimi mantığından beslenen ilişkiler olduğunu iddia eden çalışma, taşeronluk sistemi içerisinde önemli rol oynayan patronaj ilişkileri hakkında da değerlendirmeler yapıyor ve taşeronluk sisteminin akraba/hemşeri emeğinden beslenmediği hallerde dahi, güven ilişkilerini oldukça iyi bir biçimde örebildiğini ortaya koyuyor.

Hakan Koçak tarafından kaleme alınan ve "Türkiye'de 1988–2003 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış" başlığını taşıyan çalışma belirli bir zaman kesitinde, istihdam yapısındaki ve toplumsal sınıfların sosyal temelindeki dönüşümleri, gözlemek/yorumlamak için belirli bir veri setinin kullanılması yönünde bir deneme niteliğini taşıyor. Çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) web sitesinde yer alan İşgücü İstatistikleri Veritabanı'ndaki 1988–2003 yıllarını kapsayan Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları çeşitli kategorilerde, çapraz sorgulamaya tabii tutuluyor. Böylesi bir sorgulamanın belirli bir zaman aralığını temsil eden veri serileri elde etmeye olanak tanıdığından ve bu serilerin yakın dönem Türkiye'sinin istihdam yapısındaki değişim eğilimlerine dair önemli detayların görülmesini sağladığından hareket edilen çalışmada, Türkiye'de pek de ilgi görmediği söylenebilecek olan bir alana katkı sunulması amaçlanıyor. Bir diğer ifade ile istihdamın yapısal dönüşümüne ve sınıfsal analizine yönelerek, yeni meraklara, eleştirilere, tartışmalara vesile olmak hedefleniyor. Çalışmanın ilk bölümünde, dönem içinde işgücü ve istihdamın yapısındaki genel değişimlere değinilerek, daha çok sektörel ve mesleki temeldeki değişim eğilimleri değerlendiriliyor. Çalışmanın izleyen bölümlerinde ise, eldeki veri seti bir sınıf şemasından uyarlanan kategoriler çerçevesinde değerlendirilerek istihdamdaki değişime dair sınıfsal analiz denemesi geliştirilmeye çalışılıyor.

Sayımızda yer alan bir diğer çalışma da, emek süreçlerinin gündelik yaşam ile ilişkisini tarihsel olarak inceleyen ve Türkiye'deki emekçilerin geliştirdikleri mücadelelerini anlamaya yönelik bir tarih çalışmasından oluşuyor. "Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler" başlıklı çalışmasında Can Nacar, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında kentsel alanlardaki emekçilerin içinde bulundukları çalışma koşullarına ve özellikle örgütlenme konusunda karşı karşıya kaldığı baskılara karşı gündelik yaşamlarında geliştirdikleri direniş biçimlerini ortaya koyuyor. Nacar'ın, David Harvey'e referansla vurguladığı "bugüne dair umutlarımızı yaratan toplumsal bellektir" sözleri ise, dün/bugün/yarın arasındaki ilişkilerin birbirinden kopuk bir şekilde anlaşılmasının imkânsızlığını ve dünü hatırlamanın yarını kurmada oynadığı önemi dile getirmekle birlikte, emek tarihine olan ilginin artması gerektiği yönündeki vurguların en önemli gerekçesini ifade ediyor. Nacar'ın bu çalışması aynı zamanda, umutsuzluğun ve kuşatılmışlığın oldukça yüksek olduğu dönemlerde dahi direnişi yaratan ve dönüşüme zorlayan emekçilerin gücünü bize bir defa daha hatırlatması açısından da önem taşıyor.

Bu sayının tarihsel boyut taşıyan tek çalışması Nacar'ın yazısı değil. Nacar'ın yazısının hemen ardından gelen sayfalarda da, işçilerin ve emek süreçlerinin tarihteki izini sürmeye devam ediyoruz; ancak bu defa, Osmanlı emek tarihçiliğinin önemli isimlerinden Donald Quartaert ile Gülhan Balsoy ve Can Nacar'ın gerçekleştirdiği bir söyleşiyle. Quartaert ile Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Zonguldak kömür madenlerinde çalışan işçileri konu edinen ve yakında Türkçe olarak yayınlanacak olan çalışması üzerine gerçekleştirilen bu söyleşi hem Osmanlı-Türkiye tarihçiliği açısından hem de emek tarihi çalışmalarının sorunları, olası yöntem ve araçları üzerine ipuçları barındıran, kısa ama önemli bir söyleşi niteliği taşıyor.

Sayımızda dosya dışı yazılara, konferans değerlendirmelerine ve kitap tanıtımlarına da yer verdik. Dosya dışı yazılardan ilki, Christopher J. Arthur'un *The New Dialectic and Marx's Capital* adlı kitabı için gerçekleştirilen seмпzoyumda, J. Bidet'in sunuşuna verdiği yanıtın oluşuyor. Arthur, yanıtında, sermaye ve piyasa ilişkilerinin yeniden çözümlenmesinde izlenebilecek yönetime dair bir tartışma yürütüyor. Dosya dışı yazılardan bir diğeri de Marksist yazında önemli tartışmalar yaratmış bir düşünür olan Korsch'un "Niçin Bir Marksistim" başlığını taşıyan makalesi. Korsch, teorik ve pratik tahribatlara yol açtığından dolayı, Ortodoks Marksizm'in nesnelciliğine önemli eleştiriler yönelterek eleştirel ve devrimci bir Marksizm yorumu öneriyor. Marksizm'in tüm önermelerinin spesifik olduğunu ve Marksizm'in asıl olarak pozitif değil ama eleştirel bir tutum takındığının altını çizen Korsch, Marksizm'in araştırma konusunun, pozitif hâliyle mevcut kapitalist toplum değil, çökmekte olan kapitalist toplum olduğunu vurguluyor. Bu noktadan hareketle de, Marksizm'in aslı özgüllüğünün, mevcut dünyaya dönük bir tefekkür hazzı değil, bu dünyanın aktif dönüşümü olduğunu bir defa daha hatırlatıyor.

E.Ahmet Tonak tarafından kaleme alınan ve "Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder?" başlığını taşıyan çalışma, akademik tartışmalar ile politik gündemi birlikte düşünme duyarlılığının gelişmesi açısından önem taşıyor. Fuat Ercan tarafından kaleme alınan ve 8-10 Aralık 2006 tarihlerinde gerçekleştirilen Tarihsel Materyalizm Konferansı'nı kapsamlı bir şekilde aktaran/ değerlendiren çalışma, hem Türkiye dışındaki Marksistlerin gündemlerinin Türkiye'yi okura aktarılması, hem de genel olarak Marksistlerin gündemlerinde olan tartışmaların takip edilmesi açısından önem taşıyor.

Sayımızdaki kitap eleştirilerinden ilki ise, Melda-Yaman Öztürk ve Nuray Ergüneş tarafından kaleme alındı. "Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktası: Ücretli Ev Emeği" başlığını taşıyan değerlendirmede, Türkiye'de ücretli ev emeğini, çalışan kadınların kocaları ve işverenleri arasındaki ilişkiler bağlamında sorunsallaştıran ve neredeyse aynı dönemde yayınlanmış olan iki önemli çalışma değerlendiriliyor. Bu çalışmalar Aksu Bora tarafından kaleme alınan *Kadınların Sınıfı* ile Gül Özyeğin tarafından kaleme alınan *Başkalarının Kiri*. Öztürk ve Ergüneş söz konusu çalışmaların odaklandıkları temel sorunları, iki çalışmayı birbirine yaklaştıran ve birbirinden ayıran özelliklerini ele almak suretiyle ortaya koyuyorlar. Sayımızda yer alan bir diğerk kitap değerlendirmesi de Sinan Alçın tarafından kaleme alındı. Çalışmasında Nadir Suğur ve Theo Nichols tarafından kaleme alınan *Global İşletme, Yerel Emek* adlı kitabı değerlendiren Alçın, "küresel işletme" niteliği taşıyan fabrikalarda yapılan saha araştırmasına dayanan çalışmanın zengin değerlendirmelere sahip olduğunu vurgulamakla birlikte kimi açmazları da barındırdığını ifade ediyor. Değerlendirmesinde, çalışmada fabrikalaşmanın yeni bir şeymişçesine betimlenmesinin ya da işçilerin kimi sorulara verdikleri yanıtların "yeni bir deneyim" biçiminde sunulmasının

eleştiren Alçın, kapitalistleşme sürecine geç eklenmiş olsa da Türkiye’de önemli sınıf mücadelesi deneyimlerinin yaşandığını vurguluyor.

Bildiğiniz gibi Praksis bu zamana kadar sadece yayıncılık faaliyetine odaklanmıştı. Praksis bundan böyle Türkiye’nin güncel sorunlarına tarihsel materyalist perspektiften müdahalede bulunmak amacıyla başka etkinlikler de düzenlemeyi amaçlıyor. Bu etkinliklerden birisi de Mayıs 2007 tarihinde gerçekleştirmeyi planladığımız ve “Milliyetçilikler: Irkçılık ve Faşizmin Güncelliği” üst başlığını taşıyan sempozyum.

- Günümüzün Egemen Milliyetçilik Kuramları ve Eleştirileri
- Faşizm ve Neo-faşizm
- Üretim İlişkileri, İdeoloji ve Irkçılık
- Ulus Sorunu ve Marksizm
- Antiemperyalizm, Enternasyonalizm ve Milliyetçilik
- Türkiye Solu, Kemalizm ve Milliyetçilik
- Dünden Bugüne Kürt Meselesi gibi alt başlıklar altında yer alabilecek konuları tartışmayı hedeflediğimiz sempozyumun ayrıntılı bilgilerini www.praksis.org adresinden öğrenebileceğinizi de bu vesile ile belirtmek istiyoruz.

Öte yandan, 19 Ocak 2007 tarihinde, bu sempozyumun gerekliliğini acı bir biçimde ortaya koyan bir olay yaşandı: Ana akım medyamızın, devletin savcılarının/güvenlik güçlerinin ve ırkçıların tüm çabalarına rağmen, tüm halkların ama en çok da Türkiye’de yaşayan halkların tarihleriyle yüzleşeceğine, barışla güzel günlerin geleceğine olan inancını ve insani duyarlılıklarını hiç yitirmeden Ermeni meselesinin tartışılması için önemli çabalar yürüten Hrant Dink’i, alçakça işlenmiş bir cinayet sonucunda ölümsüzlüğe uğurlamak zorunda kaldık. Praksis Dergisi Yayın Kurulu olarak, cinayette payı olan devlet ve medya kurumlarını unutmadan, bu cinayeti kınıyor, Hrant Dink’in anısı önünde saygıyla ve sevgiyle eğiliyor, Praksis Dergisi’nin bu sayısını Hrant Dink’e ithaf ediyoruz.

Yeni sayıda buluşmak dileğiyle.

Kalacaktık ve direnecektik. Bir gün gitmek mecburiyetinde kalırsak ama... Tıpkı 1915'teki gibi çıkacaktık yola... Atalarımız gibi... Nereye gideceğimizi bilmeden... Yürüyerek yürüdükleri yollardan... Duyarak çileyi, yaşayarak ızdırabı... Öylesi bir serzenişle işte, terk edecektik yurdumuzu. Ve gidecektik yüreğimizin değil, ama ayaklarımızın götürdüğü yere... Her ne-resiye... Evet kendimi bir güvercinin ruh tedirginliği içinde görebilirim, ama biliyorum ki bu ülkede insanlar güvercinlere dokunmaz. Güvercinler kentin ta içlerinde, insan kalabalıklarında dahi yaşamlarını sürdürürler. Evet biraz ürkekçe ama bir o kadar da özgürce¹.

Hrant Dink'in Ardından...

Tolga Tören

"...Sevdiklerinden ayrıldın, çocuklarından, torunlarından ayrıldın. Burada seni uğurlayanlardan ayrıldın, kucağımdan ayrıldın. Ülkenden ayrılmadın..." diyordu Rakel Dink, sevgilisinin ardından. Evet, Hrant Dink, canı pahasına ayrılmamıştı ülkesinden. Ama çok değil bundan 92 yıl önce, Dink'in kardeşleri ve bizim kardeşlerimiz, hem yurtlarından, hem sevdiklerinden ayrılmak zorunda bırakıldılar; ölüm çöllerinin kavurucu sıcaklığında, ölmeye yatmak üzere. Çocuk, yaşlı, kadın, erkek... O zaman da var olan onurlu insanların yardımlarıyla kalanlar, kalabilenlerse, ya adlarını, dinlerini ve isimlerini değiştirerek ya kendilerini gizleyerek ya da kimseye ilişmeden sessiz sedasız yaşadılar bu coğrafyada yıllar yılı. Yakın zamanlarda "hepsini geri gönderelim" diyen ya da ortalığa kan saçan ırkçılara rağmen ve kardeşlerimiz Artin amca, Mayranoş teyze, Agop abi olarak yaşamaya da devam ediyorlar, hala. Elbette, bir ayıbı sessizce yüzümüze vurarak, kendi topraklarında, kimseye ilişmeden, gene bazen isimlerini değiştirerek, ama her daim sessiz ve sedasız...

Türkiye Ermenileri, sesleri olan Hrant Dink ölümsüzlüğe göçtüğünden beri biraz daha artan sessizliklerine devam ede dursunlar, onların, onların olduğu kadar da bizim olan Ermeni meselesi tartışılmaya devam ediyor. Ancak uzunca bir süredir olduğu gibi, sayılar üzerinden ve ihanet, tehcir, soykırım gibi kavramlarla birlikte. Tartışma bu biçimde devam ettiği ölçüde de söz konusu dönemde yaşananların anlaşılmasının önüne set çekiyor. Bir diğer ifade ile tartışma sayılara indirgendiği ölçüde, konunun sosyal bir olgu olma özelliği gözden kaçıyor; ihanet, tehcir ve soykırım gibi kavramlara indirgendiği ölçüde de tarihsel bağlamını yitiriyor. Sonuçta toplumsal belleğin önüne en başından set çekilmesine hizmet ediyor. Sözü Hrant Dink'e bırakacak olursak:

Ermeni Sorunu'nun bugün geldiği aşamada, kullanılan lügatin temel dili sadece "iddia"

1 Hrant Dink, Ruh Halimin Güvercin Tedirginliği, Agos, 10 Ocak 2007

ve "ispat" kavramları üzerine oturtulmaya çalışılmaktadır ve ne yazık ki "insan" unutulmaktadır. ...Neler olduğu bir kenara itilmekte, olanın adı ve hukuku önemsenmektedir. Oysa sorun Ermeni ve Türk tarihçiler arasında belge yarıştırmakla sınırlı değildir. Bu bir yarışa dönüştükçe de sorun, gerçek olduğu iddia edilen belgeler ile gerçeği anlatan veya gerçeği anlatmaya gücü yetmeyen belgeler arasında sıkışmakta, belgelerden çıkıp da asıl sahibi insana ulaşamamaktadır. Oysa, gerçek ya da yalan, belge her şey değildir aslolan insanın o belgeyi nasıl ve nereden okuduğudur.²

Ermeni meselesinin yukarıda ifade edildiği biçimiyle tartışılmasında, egemen ideolojiden, yani, içinde yaşadığımız coğrafyada kurulu bulunan ekonomik/politik ilişkiler bütününden asla koparılması gereken "resmi ideoloji" ve onun tarih yazıcısı olan "resmi tarih" önemli bir rol üstleniyor. Örneğin bu cenahın önde gelen isimlerinden olan Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu, "tehcir" sırasında ölenlerin "iddia edildiği gibi" 1,5 milyon olmadığını, ama "çeşitli nedenlerle" ölen Ermeni sayısının 100 bin civarında olduğunu, tehciye gönderilen 1,5 milyona yakın Ermeni'nin 1 milyon 400 küsur bininin geri döndüğünü vurguluyor. Ermenilerin öldürdüğü Türklerin sayısının 600 bini bulunduğunu vurgulamayı da ihmal etmeden³. Ve buna benzer tezlerle her daim ve hep birlikte haykırıyor resmi tarih korosu: "...zaten Osmanlı'ya ihanet etmişlerdi, evet öldürdük ama onların dediği kadar değil. ... Hem o zaman soykırım tanımı yapılmamış, soykırım hukuku oluşmamıştı, dolayısıyla bu soykırım değildir" diyorlar, mealen. Böylece ellerini yıkamış oluyorlar, "evet, öldürdük ama fazla değil, sadece 100 bin tane" demeye getirerek, "vatana ihanet eden ölmeyi hak eder" demeye getirerek. Böylelikle, yukarıdaki pasajda Hrant Dink'in de vurguladığı gibi, gerçeğin tahrif edilmesi bir yana, bir yandan yaşananların soğuk hukuk kavramlarının ardına gizlenmesine hizmet ediyorlar, bir yandan sayılarla bahsedilenin, örneğin kesilen ağaç değil de, ki bu da kabul edilemez, insan olduğunu unutturuyorlar. Daha da vahimi bir halkın acılarının üstüne basarak, devlete ihanet edenin kırım kervanlarına koşulmasının meşruluğunun propagandasını yapıyorlar. Bu anlayış ise, acılarının üzerine basılıp geçilen bir halkın, ölmeye yatırılmış bir halkın, kendini bu "üstüne basıp geçme" ile birlikte tanımlaması sonucunu beraberinde getiriyor. Nasıl getirmesin ki: Bu ülkede yaşı ortayı biraz geçmiş hemen her insanın, nenelerinden, dedelerinden dinlediği hikâyeler ortada dururken; Türkiye'nin kimbilir kaç şehrinde Ermenisiz "Ermeni mahalleleri" gidenleri, yerinden-yurdundan edilenleri gözümüze sokarcasına ifşa ederken; "Ermeni suratlı", "Ermeni dölü" gibi ifadeler kuşaktan kuşağa aktarılan "milli küfürler" haline gelirken... Tam da bu noktada kavramlardan ve sayılardan, vicdan önem kazanıyor. Unutulan vicdanı ise, okuduğunu anlama yetisine sahip her insanın anlayabileceği dille yazılmış olmasına ve birlikişinin aksi yöndeki raporuna rağmen "Türklüğe hakaret ettiği" gerekçesiyle dava açılan, ardından da ceza almasına yol açan yazı dizisinde Hrant Dink hatırlatıyor:

Bu gerçekliği kabul edip etmemek esasen herkesin kendi vicdani sorunudur, bu vicdan da temelini bizatihi insanlık denilen ortaklığımızdan -'İnsan' kimliğimizden- alır. Dolayısıyla gerçeği kabul edenler, asıl olarak kendi insanlıklarını arındırırlar.⁴

Hemen ardından, dava açmak bir yana, Türkiye Cumhuriyeti devletinin teşekkür etmesini gerektirecek şu cümleleri kuruyor Dink, Ermenistan toplumuna seslenerek:

Ermeni kimliğinin sağlığını Fransız'ın, Alman'ın, Amerikalı'nın ve ille de Türk'ün soykırımı kabul edip etmemesine endeksli bir durumda bırakmak, Ermeni dünyasının artık

2 Hrant Dink, Resmi Teze Ne Oluyor, Agos, 05.02.2005

3 Age.

4 Hrant Dink, Ermeni Kimliği Üzerine (7)"Türk'ten Kurtulmak, Agos, 30 Ocak 2004

terk etmesi gereken bir hatadır. Gayrı bu hatadan uzaklaşmanın ve “Türk”ü Ermeni kimliğindeki bu etkin rolünden ötelemenin zamanı gelip de geçmiştir. Ermeni kimliğinin çektiği bunca sancı artık yeterlidir, sancıyı bundan böyle biraz da insanlık denen âleme terketmek gerekir.⁵

Ve ekliyor, aynı yazı dizisinin bir sonraki yazısının girişinde: “Türk’ten boşalacak o zehirli kanın yerini dolduracak temiz kan, Ermeni’nin Ermenistan’la kuracağı asil damarında mevcuttur”.⁶

Peki, bu cümlelere dava açılmasının nedeni, bu cümlelerin “Türklüğe hakaret” içermesi ya da o savcıların cümleyi anlayacak basiretten yoksun olması mıydı? Bu soruya verilecek yanıtın hayır olduğunu, o savcılar dâhil herkes biliyor (“Birçok farklı ulusun yaşadığı bu coğrafyada, neden sadece Türklüğe hakaret etmek suç oluyor” sorusu bir yana). Peki bu durumda Dink’e açılan davaları nasıl açıklamak gerekiyor? Elbette ki bu ülkenin kuruluşuna içkin olan “egemen ideoloji”nin, o ideolojinin yeniden üretilmesinde önemli rol oynayan “resmi ideoloji”nin ve her ikisinin de varlık gerekçesini oluşturan egemen sınıf(lar)ın, tarihi yeniden yazmaya, bir başka ifadeyle toplumsal gerçekliği dönüştürmeye aday her hareketlenmenin önünü kesme, onu dışarıda tutma ve yok etme çabasıyla. İçinde yaşadığımız toplumsal sistemin egemenlerinin farklı zamanlarda farklı biçimlerde ortaya koyduğu bu çabalar, sistemi dönüştürme potansiyeli taşıyanın önüne, onun temsilcilerini ortadan kaldırmak suretiyle set çektiği ölçüde, gerçeğin üzerinin kapatılmasına da, deyim yerindeyse at iziyle it izinin birbiriyle karışmasına da hizmet ediyor. Bunun en güzel göstergelerinden birisi de, Hrant Dink cinayeti sonrasında, dökülen timsah gözyaşları ve yapılan analizlerdi. Türkiye sermayesinin neredeyse tümü, “Türkiye’nin imajı”ndan dem vurarak kınadı cinayeti, Hrant Dink’i “vatansever” ilan etmeyi de unutmadan. Oysa 1980 öncesinde aynı kesimler tarafından vatansever ilan edilenler, “komünizme karşı bizim çocuklar” olarak sahiplenilenler ise, bu cinayeti işleyenlerin ağabeyleriydi. Cinayeti sosyolojik tahlillerle ya da yanlış anlamayla açıklayanlar da eksik olmadı bu süreçte. Yıllarını, bütün sosyolojik tahlilleri, “o modası geçmiş totaliter ideoloji” adına yapıldığını söylemekle geçmiş, “Türkiye Türklerindir” diyen gazetenin genel yayın yönetmeni cinayeti okey masalarından hareketle açıkladı örneğin. Son derece “radikal” kimi genel yayın yönetmenleri ise, savcıların ve kamuoyunun “yanlış anlaması” ile. Oysa Hrant Dink cinayeti, ne okey masalarından türeyen “psikopatlık”la açıklanabilir ne de savcıların yanlış anlamasıyla. Cinayeti, bugün timsah gözyaşları dökseler de dün “komünizme karşı bizim çocuklar”ı destekleyenlerin, bu ülkede yaşayan insanların bir kısmını “sözde vatandaş” ilan edenlerin, linçleri “vatandaş tepkisi” diye kutlayanların, Ermeni meselesini tartışmak üzere konferans düzenleyen aydınları “milleti arkasından hançerlemek”le itham edenlerin, cinayeti “milliyetçi duygularla” işlenmiş “masum bir olay” gibi gösterenlerin ve nihayetinde katil ile fotoğraf çekirtmekte sakınca görmeyenlerin suç hanesine yazmak için oldukça fazla neden var.

* * *

Walter Benjamin, Pasajlar’da, “...geçmişteki umut kıvılcımını körükleme yeteneği, yalnızca geçmişle özümsemiş tarihçide bulunabilir. Düşman galip geldiğinde, ölümler bile kendilerini bu düşmandan kurtaramayacaktır. Ve bu düşman daha zafer kazanmayı sürdürmektedir” der.

5 Age.

6 Hrant Dink Ermeni kimliği üzerine (8), Ermenistan’la Tanışmak, Agos, 13 Şubat 2004

7 Walter Benjamin, Pasajlar, Ahmet Cemal (Çev.), 5. Baskı, İstanbul: YKY, 2004, s. 40–41

Benjamin'in bu ifadeleri sanki bugünü ve Hrant Dink'in katledilmesi sonrasında oluşan puslu havayı anlatır gibidir. Düşman, en azından şimdilik, galip gelmiş, Hrant Dink katledilmiştir. Öte yandan ne Dink ne de yıllar önce bu coğrafyadan gönderilmiş olan Ermeni kardeşlerimiz, öldükten sonra bile düşmandan kurtulamıyor. Tam da bu noktada, "geçmişteki umut kıvılcımını" kocaman bir ateşe döndürecek olanlara büyük görevler düşüyor. Bir başka deyişle, buradayken "buralılara", ordayken de "oralılara" en açık ve samimi haliyle seslenmekten kaçınmayan ve bu tutumu sayesinde hep "araf"a itilen Hrant Dink'in katledilmesi, bize, yani burada yaşayanlara, onu öldürenleri lanetlemenin yanında kimi görevler de bırakıyor. Bu görevlerden en önemlisi, gerek söz konusu dönemde gerekse bugün, içinde bulunulan toplumsal sistemi ve bu sistemin yaşananlardaki rolünü sorgulamayı ihmal etmeden, vicdanları harekete geçirmeye dönük yeni sorular sormak ve cevaplar aramak. Ancak her şeyden önce şunu vurgulamak gerekiyor. "Resmi tarih"i ve "resmi ideoloji"yi üreten toplumsal ilişkiler seti, daha açığı, kapitalist sistem ve onun temel dinamiği olan sermaye birikimi bu sorgulamadan nasibini almadıkça; 1915'te yaşananların kapitalistleşme yönündeki bir "proje"nin ve o "proje"ye içkin olan sermaye birikiminin sürekliliğini sağlama çabalarının vahşete kadar uzanan bir yansıması olduğu teslim edilmedikçe tüm sorgulamalar eksik kalacaktır. Ayrıca tarihi böylesi bir okumaya tabii tutmanın, modası geçtiği iddia edilen "sınıf" kavramının, tarihe ve tarih yazınına dahil edilmesini sağladığı ölçüde, yeni bir toplumsal ilişkiler setinin yaratılabilmesine hizmet edeceğini, dolayısıyla kapitalist ilişkiler bütününe içkin olan faşizmin önemli panzehirlerinden birisi olacağını da not etmek gerekiyor. Bu noktada, kuşkusuz ki ilk olarak, "egemen ideoloji" ile hesaplaşmayı unutmadan "resmi ideoloji"nin ve "resmi tarih"in söylemleri/üreticileri ile hesaplaşmak gerekiyor. Bu ise, her şeyden önce tartışmanın, resmi tarihin tartışma zemininden kaydırılmasına, yani "egemen ideoloji"nin, "resmi ideoloji"nin ve "resmi tarih"in sorduklarının, daha doğrusu sormadan yanıt verdiklerinin dışında, yeni sorular ve yanıtlar üretilmesine bağlı. Örneğin: *Bir an için* resmi tarih sözcülerinin bütün söylediklerinin doğru olduğu düşünülse bile... "Türk milletini bölme-ye yemin etmiş bütün dünya"nın, bütün "dış mihraklar"ın ve içerideki "işbirlikçileri"nin "yalan söylediği"; bu memlekette 100 bin Ermeni'nin tehcir edildiği; 1915'te "soykırım" tanımının yapılmamış olması dolayısıyla yaşananların "hukuken" soykırım tanımına gir(e)meyeceği kabul edilse bile... Gocunmadan sormak gerekiyor: O insanların bu coğrafyadan gönderilmesinin zeminini hazırlayan "proje" neydi? O "proje" hangi saiklerle hayata geçirilmek isteniyordu? O "proje"nin gerçek sahipleri kimlerdi? O "proje" hangi zaman dilimlerinde kimleri içerdi kimleri dışarıda bıraktı? Bu içirme ve dışlamalar hangi biçimlerde açığa çıktı? Üstelik, yetmiyor mu, o "proje"nin hayata geçirilmesi uğrunda sizin, yani resmi tarihçilerin iddia ettiği bu rakam, bir soyu kırmaya? Peki ya ne olmalıydı, tek bir Ermeni kalmamalı mıydı şu yeryüzünde? Peki, o tehcirin (de) üzerine kurulan ve adaletin mülkün temeli olduğunu, her hukuk kurumunda yazılı tutan bu coğrafyada, o "yüz bin insan"ın mülkleri kimin elinde?

Ancak, "resmi tarih"i ve "resmi ideoloji"yi sorgulamanın, elzem olmakla birlikte, yeterli olduğu söylenemez. Bir diğer ifade ile bugün "resmi tarih"i sorgulamak kadar, solun önemlice bir kısmını içine alan ulusalcılık hezeyanının oluşumunu besleyen tarih yazımını da sorgulamak gerekiyor. Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecine dair, aklını sola meyledip kalem oynatan, ancak bu süreci bir "sınıf mücadeleleri tarihi" olarak değil de "komprador" gayri Müslim ticaret sermayesine karşı mücadele veren "asker-sivil aydın zümre"nin mücadelesi olarak selamlayıp, bu zümrenin "Türkleştirme politikaları"nı da "ilerici" hamleler sayan ve o güne dair yapılan analizlerle

bugün içinde bulunduğumuz ulusalcılık hezeyanına katkı sunan tarih yazımını da masaya yatırmak gerekiyor. Ve elbette, tarih yazımına yapılan bu katkıyı hiç sorgulamadan kabul edip, cina-yet gününe kadar "emperyalizmin işine gelir" diye Ermeni meselesinde hiç kalem oynatmayan çevrelerin "reel politığe" pek yatkın akıl yürütmelerini, "vatan" elden gidiyor yollu çılgınlarını da. O "asker-sivil-aydın" zümrenin, asker kanadının örneğin, o "proje"yi hayata geçirebilmek için Birinci Dünya Savaşı döneminde Alman emperyalizmi ile birlikte davranıp davranmadığını; gene o "proje"nin devamı için 1940'ların sonlarından itibaren bütün teçhizatını ABD-NATO mahreci taşıyan mallarla donatmadığını; NATO karargahlarında "düzenin bekaasını", yani artık hayata geçirilmiş olan "proje"nin güvenliğini korumaya dönük eğitimler alıp almadığını sormak gerekiyor, gene gocunmadan.

"Resmi tarih" ile ve özellikle son dönemlerde ondan bir hayli beslenen ulusalcı hezeyanlarla hesaplaşmanın da yeterli olduğu söylenemez. Benzer şekilde Türkiye tarihini, yukarıdaki çerçeve-yi tersine çeviren ama tersine çevirdiği ölçüde de yeniden üreten tarih yazımını da sorgulamak gerekiyor. Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecini "otoriter/ceberut devlet"e karşı "mazlum burjuvazinin" mücadelesine indirgeyen, dolayısıyla o burjuvazinin sermaye biriktirmesinde önemli rol oynayan o soykırımın, o Varlık Vergisi'nin, o 6-7 Eylül'ün suçunu hep "otoriter/ceberut devlet"e atan tarih yazımını. "Otoriter/ceberrut devlet"e karşı "sivil toplum"un temsilcisi olarak burjuvazi, demokrasi havarisi olarak kutsayan tarih yazımını. Dahası, "resmi tarih" ya da "resmi ideoloji" denen olguyu açığa çıkaran "egemen ideoloji"yi sorgulamayan, böylelikle kapitalist ilişkiler bütünü'nün, yani "proje"nin, görünmez kılınmasına hizmet eden tarih yazımını. Dün Demokrat Parti'yi gerçekten demokrat ilan edip, bugün AKP'yi "muhafazakâr inkılâp"ın ya da "merkeze karşı çevre"nin öncü kuvveti olarak selamlayan tarih yazımını. Kısacası, devleti kendi başına davranan bir aktör olarak ele alıp ve kerameti kendinden menkul bir otoriterlik uygulamakla eleştirip, sermayeyi tamamen ondan koparan, böylelikle de tarihin oluşumunda, kapitalist ilişkiler bütünü'nün rolünü yok sayan tarih yazımını. Ve nihayet bu tarih yazımından da beslenen; Ermeni meselesinin ya da Kürt meselesinin çözümünü, bu ülkenin emekçilerini ve halklarını dışarıda tutarak, Avrupa Birliği'nden gelecek "demokrasi"ye havale eden yaklaşımları. Şimdi timsah gözyaşları dökseler de bu burjuvazinin birikiminin o tehcirler, kırımlar üzerinden (de) yükselip yükselmediğini. .. Bu "otoriter devlet"in kurulması için o zaman tüccar, sonradan da gene o devletin olanakları ile sanayici olan burjuvazinin savaşıp savaşımadığını... Ve nihayetinde o burjuvazinin bugün de, bu coğrafyada yaşayan, Türkü, Kürdü, Ermenisi, Lazı, Çingenesi, Arabı ve adını sayamadığımız her halktan emekçinin sömürsünden servetine servet katıp katmadığını, sormak gerekiyor, gene gocunmadan.

* * *

Bugün içinde bulunduğumuz dönemde egemen sınıflar, kendilerinin, dolayısıyla içinde yaşamaya mahkûm bırakıldığımız toplumsal sistemin sürekliliğinin sağlanmasına hizmet eden ne-redeyse bütün politikalarında tıkanma yaşıyor. Bir diğer ifade ile Cumhuriyet'in kuruluşundan bugüne var olan Ermeni ve Kürt meselelerinden siyasal İslam meselesine; Kıbrıs ve Ortadoğu politikalarından "muasır medeniyetler" seviyesine ulaşmanın göstergesi kabul edilen Avrupa Birliği politikalarına kadar bütün politikalarının tel tel döküldüğünü, sürdürülemez hale geldiğini görüyor. Bununla birlikte tüm bu alanlarda yaşanan sorunları "düzenin bekaası"nı ya da sistemin sürekliliğini sağlayacak şekilde çözecek, sistemi sorunsuz yönetecek aktörler yaratmakta

zorlanıyor. Egemen sınıfların içine düştüğü bu çözümsüzlük ortamında, dün olduğu gibi bugün de devlet destekli faşist hareketler, iyiden iyiye popülerleşmiş olarak yuvalarından çıkıyor, bayrak üzerine yeminler ediyor, tehdit ediyor, linç ediyor, kurşunluyor... Kendilerini solcu olarak tanımlayanların bir kısmı ise, faşist eylemleri "Cumhuriyet'e saldırıların had safhaya ulaştığı bir dönemde gösterilentepekiler" mertebesine yükselterek, "emperyalizmin dayatmaları"na bağlayarak bu hareketlere meşruiyet sağlıyor. Dahası, bu kesimlere "anti-emperyalist" yaftası asarak, onlarla işbirliğine girerek, "faşizmi ilerleme adına tarihsel bir kural sayarak"⁸ faşizme alan açıyor. Ancak içine sürüklendiğimiz faşizm girdabının farkında olanlar, yani "ezilenlerin geleneği" ise, "içinde yaşadığımız 'olağan üstü halin' gerçekte kural olduğunu", sistemin yaşadığı her yönetememe krizinde bu türden hareketlerin devreye girdiğini gayet iyi biliyor. Ve tarih onlardan tek bir şey bekliyor: "Gerçek anlamda olağanüstü hal" oluşturmak.

8 Bu ve bundan sonraki tırnak içi ifadeler için bkz.Benjamin, age., s.41

Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi*

Sungur Savran** - E. Ahmet Tonak***

1970'lerin başlarından beri ekonomi politığın Marksist eleştirisinin temellerine yönelik artan ilgi, Marx'ın üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki ayrımının¹ daha titiz bir biçimde incelenmesine yol açmıştır. Ancak ayrım üzerine yapılan incelemeler ÜOE'nin tanımı, kullanılması gereken ölçütler, hatta bizzat böyle bir ayrımın yararlı olup olmadığı konularında ciddi tartışmaları doğurmuştur. Sonuç olarak, özellikle '70'lerin teorik ortamına hakim olan, Marx'ın değer teorisinin "Sraffa temelli" eleştirisini savunanlar ile ona karşı olanlar arasındaki yoğun tartışmalar idi. Şüphesiz, ÜOE konusundaki daha dar tartışmaya ilişkin farklı yaklaşımlar haliyle bu geniş tartışmanın büyük kamplaşmalarına birebir karşılık gelmiyordu. Ama yine de, temel kavramları sorgulayan, onları irdelemekten çekinmeyen bir inceleme tarzı o dönemin hakim eğilimiydi. Bizce ÜOE konusundaki özgül tartışma tartışılan sorunlar çözülmeden bir kenara bırakıldı. Kanımızca, üretken emek ile üretken olmayan emeğin karşıtlığı fikrinin temelinde yatan ayrımlar kümesi konusunda bir hayli kafa karışıklığı ve yanlış anlama mevcuttu. Açıklığa kavuşturulması gereken pek çok boyut ele alınmadı. Kaldı ki, en azından kapitalist birikimin çözülmesi sırasında ÜOE ayrımının temel olduğunu düşünen bizler için kapitalizmde gözlemlenen tüm temel emek tiplerinin kapsamlı bir biçimde sınıflandırılması yakıcı bir ihtiyaçtır; özellikle de kapitalist ekonominin çeşitli boyutlarının ampirik çözümlemesini Marksist kategoriler temelinde yapabil-

1 Bundan sonra "üretken olan-üretken olmayan emek" anlamında ÜOE olarak kısaltılacaktır.

* Bu yazının orijinal versiyonu Britanya'da yayınlanan Capital and Class dergisinin Yaz 1999 tarihli 68. sayısında (s. 113-152) yayınlanmıştır. Türkçe'ye Özgür Narin tarafından çevrilmiştir.

** İşçi Mücadelesi gazetesi yayın kurulu üyesi. sungursavran@iscimucadelesi.net

*** İstanbul Bilgi Üniversitesi. atonak@bilgi.edu.tr

mek üzere son zamanlarda giderek artan çabalar bağlamında bu böyledir.² Dolayısıyla, *açıklığa kavuşturma* ve *sınıflandırma* gibi ikili bir görevle karşı karşıyayız.

Teorik amacımızın bu ikili yapısı sorunu kavrayışımızı polemiklere dayanan bir usupla ortaya koymamızı engelliyor. Tartışmada savunulan farklı bakış açılarının tümü üzerinde tek tek eleştirel bir değerlendirmeye girişmek gerekseydi, polemik dozu yüksek bir usup varolan sorunları ele almanın verimli bir yolu olmazdı. Belirlediğimiz ikili teorik amacı gerçekleştirmek için sorun ve/veya tartışmaların genel olarak taranması da en verimli yollardan biri değil. Bu yüzden, aşağıda ilkin ÜOE ayrımının teorik bakımdan dakik, sistematik ve titiz bir yeniden inşası olduğuna inandığımız kavramsal çerçeveyi sunmaya çalışacağız; daha sonra da bu ayrımın yeniden kavramsallaştırılması bazında kapitalizmin belli başlı emek tiplerini sınıflandırmaya girişeceğiz. Öte yandan bu yeni teorik inşayı Marx'ın eserlerindeki ÜOE kavramsallaştırmasının genel yapısına yönelik belli başlı eleştirilere mantıksal bir zeminde etkili bir yanıt vermek üzere de tasarladığımızı belirtmek isteriz. Ayrıca, sunuşumuzu tamamladıktan sonra gözlemlediğimiz belli başlı eleştirileri de tek tek ele alarak, aslında Marx'ın formülasyonunun dikkatli bir biçimde yeniden ifade edilmesinden başka bir şey olmayan kavramsal çerçvemizin sözkonusu eleştirilerin öne sürdüğü savlara karşı *bağışık* olduğunu göstermeye çalışacağız.

Biz, Marx'ın bu konu üzerine düşüncelerinin tümüyle iç tutarlılığa sahip olduğuna inanıyoruz. Şüphesiz değişik pasajlarda dikkatsizce yapılmış bir hataya ya da yer yer eksik bir formülasyona dikkat çekilebilir, ancak bunların varlığı, Marx'ın el yazmalarının çoğunun nihai basım için Marx'ın kendisi tarafından elden geçirilmiş olmayışına atfedilebilir. Literatürde bol bol rastlanan Marx'ın konuyu sunuşundaki tutarsızlıklara ilişkin suçlamalara girmeyeceğiz. Bunun nedeni sadece böyle bir çabanın bizi esas amacımızdan uzaklaştıracak olması değildir; Marx'ın tutarsız olup olmamasından bağımsız olarak, bizce önemli olan Marksist değer kuramının temellerinden yola çıkılarak ÜOE arasında mantıki ve teorik olarak tutarlı bir ayrımın yapılıp yapılamayacağını görmektir.³

Aşağıda, ilkin hem genel olarak kapitalizmin gelişiminin çözümlenmesi, hem de yirminci yüzyıl sonu kapitalizminin bazı *kendine özgü* niteliklerinin sermaye birikimi üzerindeki etkisinin anlaşılması için ÜOE ayrımının ne denli önemli olduğunu, daha doğrusu can alıcı önem taşıdığını göstermeye çalışacağız. Daha sonra, ÜOE konusunda doğru bir kavrayışın yöntemsel açıdan ilk adımı olan “genel olarak üretken emek” kavramı ile “sermaye için üretken emek” kavramları arasındaki ilişki ve farklılığı netleştirerek devam edeceğiz. Sonraki bölümler, “sermaye için üretken emek” kategorisinin içeriğini somutlamak amacıyla, kendine yeterli köylü ailesi, ev işi ve küçük meta üretiminden, ücretli ev içi emeğe, üretim ve dolaşım emeğine

2 Marx'ın kategorilerinin ampirik ölçümüne ilişkin son dönemde artan çalışmalardan örneğin bkz. Shaikh ve Tonak (1994), Moseley (1986).

3 Çözümlememizi emek-değer kuramına dayandırdığımız için, alternatif teorik çerçevelerde ÜOE ayrımının anlamlı olup olmadığı sorunu bu makalenin kapsamı dışında kalır.

kadar kapitalist sosyo-ekonomik formasyondaki belli başlı tüm emek tiplerini ele alacak. Daha sonra, hizmet sektöründeki emeğin statüsünün ve sosyal hizmetlerin devlet tarafından sağlanması durumunda kullanılan emeğin tasnifi gibi iki çetin soru ayrı ayrı bölümlerde çözümlenecek. Son bölüm, Marx'ın ÜOE ayrımı ile ilgili literatürde çok tekrarlanan bazı eleştirileri değerlendirecek. Daha önce belirttiğimiz gibi bu son bölümün amacı, eldeki literatüre eleştirel bir bakış sağlamak ya da polemige girmekten ziyade 1970'lerden beri ÜOE konusundaki tartışmalarda ortaya atılan sorulara daha fazla açıklık kazandırmaktır.

O zaman, ÜOE ayrımının önemi konusundaki gözlemlerimizle başlayalım. Zira, daha önceki tartışmaların bir yönü, tam da, bu ayrımın ısrar etmekle kazanılabilecek anlamlı bir sonuç olup olmadığı ekseninde yaşanmıştı. Bu ayrımın, kendi içine kapalı, anlaşılması zor ya da anlamsız olmak bir yana, kapitalist ekonomilerde sermaye birikiminin yeterli biçimde çözümlenebilmesi için can alıcı önemde olduğuna inanıyoruz.

Üretken Emek ile Üretken Olmayan Emek Ayrımının Önemi

Kapitalist ekonominin merkezinde kesintisiz bir biçimde artı değer üretimi ve ardından bu artı değerın yeniden sermayeye dönüşmesi ile değerın kendini genişletmesi temelinde bir birikim süreci yatar. Birikim sürecinin amacı, sadece daha önce yaratılmış değerın yeniden üretimi değil, aynı zamanda artı değer üretimi ve bu artı değerın üretken şekilde yeniden yatırılmasıdır. Bununla birlikte, bu kendini genişletme sürecini sürdürebilmek için sermaye, *artı değer üretebilen* belirli tip bir emek ile sürekli mübadeleye girmek zorundadır. Bu anlamdadır ki, "üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrım birikim açısından yaşamsaldır, çünkü yalnızca üretken emekle değiş tokuş, artı değerın yeniden sermayeye dönüştürülmesinin koşullarından birini sağlayabilir." (Marx, 1976a: 1048) [Marx, 1999: 117].

Üretken emek artı değer üretimi ve yeniden yatırımı için aslidir; oysa, üretken olmayan emek artı değer yaratmaz, bu yüzden bir birikim kaynağı değildir. Kaldı ki, aşağıda göreceğimiz gibi, üretken olmayan işçilerin ücretleri, üretken işçiler tarafından yaratılan artı değerden ödenmek zorundadır; bu yüzden kapitalist ekonomide istihdam edilen üretken olmayan işçi kitlesi, aslında sermaye birikimi üzerinde düpedüz bir sınırlamadır.⁴ Bu nedenle, üretken emek ile üretken olmayan emeğin kapitalist ekonominin asli süreci olan sermaye birikimine ilişkin *taban tabana zıt* sonuçları vardır. Dolayısıyla, bu genellik düzeyinde, ÜOE ayrımı, kapitalizmin Marksist çözümlemesinin temel teorik bir ögesi olarak anlaşılmalıdır.

Daha somut bir düzeyde, toplam toplumsal emeğin üretken kullanım ile üretken olmayan kullanım arasındaki bölüşümü, kapitalist ekonominin önemli değişkenlerinin büyüklüklerinin belirlenmesinde temel bir rol oynar. Söz konusu değişkenlerin başında değişken sermaye, toplam artı değer ve dolayısıyla artı değer

4 Üretken olmayan işçilerin ücretleri, "artı değerın sermaye olarak yeniden yatırılacak miktarında bir azalma oluşturur." (Yaffe, 1973a: 2).

oranı gelir. Değişken sermaye, sermayenin kendi içerdiği değerden daha fazla değer üreten ögesi olduğu için, onun toplumsal düzeyde büyüklüğü, ekonominin genelinde ödenen toplam ücret tarafından belirlenmez, sadece üretken işçilerin ücretleri tarafından belirlenir. Öte yandan artı değer, sadece mülk sahibi sınıfların farklı kesimleri tarafından el konan (kâr, faiz, toprak rantı gibi) çeşitli unsurları kapsamakla kalmaz, aynı zamanda üretken olmayan işçilerin ücretlerini de içerir. Bu nedenle, artı değerın değişken sermayeye oranı olan artı değer oranı, kârlar ve ücretler gibi ulusal gelir kategorilerine başvurarak doğrudan doğruya hesaplanamaz.⁵ Marksist kategorilerle tutarlı bir artı değer oranı hesaplamasında, ÜOE ayrımı dikkatli bir biçimde göz önünde bulundurulmalıdır.⁶ Mandel'in belirttiği gibi:

...kapitalizmde üretken emeğin kesin tanımı, sadece kuramsal öneme sahip değildir. Ayrıca toplumsal muhasebe (*değer cinsinden* ulusal gelirin hesaplanması) açısından da temel önemde sonuçları vardır. (Mandel, 1981: 46).

Eğer toplam toplumsal emeğin üretken kullanım ile üretken olmayan kullanım arasında dağılımı artı değer oranını etkiliyorsa, buradan çıkacak dolaysız sonuç şudur: sözkonusu paylaşımın kâr oranı üzerinde de etkisi olacaktır, çünkü artı-değer oranı kâr oranını belirleyen temel faktörlerden biridir. Bu sonuç başka türlü de ifade edilebilir: Artı değerın sadece üretken emeğin ürünü olması gerçeği, üretken olmayan emeğin üretken emeğe oranındaki bir artışın, üretilen artı değer kitlesinde bir azalmaya ve *diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla*, kâr oranında bir düşmeye yol açması demektir. Buradan çıkartılacak bir başka sonuç en azından kâr oranının düşme eğilimi çerçevesi içinde, ÜOE ayrımının kapitalist krizleri anlamak için de asli olduğudur.

ÜOE ayrımı, devletin ekonomik müdahalelerinin ve yaratılan gelirin bu müdahaleler yoluyla yeniden bölüşümünün çözümlenmesiyle de ilişkilidir. Çünkü, gelir dağılımı alanında devlet müdahalesinin net etkisinin doğru değerlendirilişi devlet gelirlerinin kaynaklarının kesinlikli bir biçimde tanımlanmasına dayanır. Diğer bir deyişle, bir yanda değişken sermayeden sağlanan, öte yanda artı değerden sağlanan devlet gelirlerinin paylarının hesaplanması, devlet müdahalesinden kaynaklanan yeniden bölüşümün yönü ve büyüklüğünün değerlendirilmesinde can alıcı önemdedir. Daha önce, hem değişken sermayenin hem de artı değerın büyüklüklerinin belirlenmesinde rol oynayan etkenlerden biri olarak toplam toplumsal emeğin ÜOE biçiminde paylaşımına dikkat çekmiştik. Demek ki, bu ayrımın harcamalar bakımından da gerekliliğini kaydetmiş oluyoruz.⁷

5 Bu soruna taban tabana zıt bir yaklaşım için bkz. Glyn and Sutcliffe (1972); Yaffe (1973b); Shaikh (1978a); Shaikh (1978b).

6 Bu bağlamda ÜOE ayrımına dayanan bir alternatif makroekonomik muhasebe çerçevesi, beklenebileceği gibi tamamen farklı bir dizi artı ürün, tüketim, yatırım ve üretkenlik ölçümleri üretecektir. Dolayısıyla, verili bir ekonominin ampirik tablosunda temelden farklı sonuçlara varılacağı beklenmelidir. Ampirik ölçümlerdeki bu farklılığın çarpıcı boyutlarını göstermek için, (ÜOE ayrımı dikkate alınarak hesaplanmış) artı değer oranını, bu oranın egemen iktisattaki karşılığı kar-ücret haddi ile karşılaştırmak yeterlidir. 1948-89 yılları arasında, ABD'de konvansiyonel kar-ücret haddi %22 düşerken, artı değer oranı yaklaşık %44 artmıştır (Shaikh and Tonak, 1994: 151).

7 Devlet etkinliklerinin yol açtığı yeniden bölüşüme ilişkin sorunlar için bkz. Tonak (1984).

ÜOE ayrımının bu denli önemli sayılmasının bir nedeninden daha söz etmek gerekir. Yazı boyunca açıklık kazandırmaya çalışacağımız nedenler yüzünden hizmet sektöründe istihdam edilen emeğin ÜOE ayrımı bakımından statüsünün belirlenmesi de oldukça tartışmalıdır. Öte yandan, “üçüncü” sektör olarak adlandırılan hizmet sektörünün hem gelişmiş hem de az gelişmiş kapitalist ekonomilerde giderek harcanan toplam toplumsal emeğin artan bir bölümünü oluşturduğu bilinmektedir. Hizmet sektörünün bu büyümesinin, bir bütün olarak kapitalist ekonomilerin gelişmesinde ne türden bir etkisi olacağını (sözgelimi, kâr oranlarının nasıl etkileneceğini) kestirebilmek, hizmetlerin ÜOE ölçütlerini kullanarak doğru bir biçimde sınıflandırılmasına bağlıdır.

İşte ÜOE ayrımının, *genel* düzeyde kapitalist ekonominin gelişimini anlamak için can alıcı önemde olmasının nedenleri bunlardır. Bununla birlikte, bu ayrımı ayrıca *yirminci yüzyıl sonu kapitalizmine özgü* yeni eğilimlerin anlaşılması için de gerekli kılan nedenler vardır.

Elbette ki, bu nedenlerin başında, bir ölçüde yanıltıcı biçimde “kumarhane ekonomisi” olarak adlandırılan duruma yol açan finansal hizmetlerdeki patlama gelir. Finansal araçların çoğalması yüzünden aracılık ve bankacılık faaliyetlerinin yayılması, emeklilik, yatırım ve *hedge* fonlarının görülmemiş ölçekte büyümesi ve finansal piyasaların uluslararası bütünleşmesine ek olarak, “refah devleti”nin yavaş yavaş ortadan kalkması da sigorta faaliyetlerinin muazzam derecede büyümesiyle sonuçlandı. Bu yeni eğilimler, finansal patlamanın sermaye birikimi üzerindeki etkisini değerlendirmek için (dolaşım etkinliklerinin bir alt kümesi olarak) finansal sektörlerde istihdam edilen emeğin doğasının anlaşılmasını zorunlu kılıyor.

Hatırı sayılır bir genişlemenin gözlemlenebildiği ikinci bir alan ise, “küreselleşme” olarak adlandırılan gelişmenin, teknolojik ilerlemenin ve yaşam tarzlarındaki değişikliklerin bileşik etkisi altında, tüketici hizmetlerinin daha da büyümesidir. Ülke içi ve uluslararası radyo televizyon yayıncılığındaki patlama, turizmin ve ikram hizmetlerinin hızla büyümesi, spor ve “fitness” alanlarında kapitalist tarzda örgütlenen kitle tüketimi, sözkonusu genişlemenin en göze çarpan örnekleridir. ÜOE ayrımı bakımından hizmetlerin statüsü, tüketim hizmetlerinin genişlemesinin sermaye birikimi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini anlamak için de can alıcı önemdedir.

Aslında tüketim hizmetlerinde son zamanlarda görülen genişleme onyıllardır alışageldiğimiz bir eğilimin devamı niteliğindedir. Oysa, teknolojik gelişme, sermayenin uluslararasılaşması ve toplam toplumsal sermayenin bağrında işbölümünün derinleşmesinin bileşik bir sonucu olarak *işletme hizmetlerinde* niteliksel bir değişimin gerçekleştiği söylenebilir. Telekomünikasyon hizmetlerinde ve elektronik iletişim araçlarında görülen patlamanın yanı sıra, her biri hızla büyüyen marka tescili, patentleme, pazarlama, reklâm, enformasyon ve halkla ilişkiler hizmetleri, insan kaynakları, eğitim, danışmanlık ve hukuk hizmetleri gibi etkinlikler de, kendilerine özgü faaliyetler yürüten ve her biri hızla

büyüyen sektörler olarak ortaya çıkmış bulunuyorlar. Farklı niteliklere sahip bu etkinliklerin, birikim süreci üzerindeki etkisi ayrı ayrıdır; her birinin kendine özgü etkisi, ancak hem hizmetlerin, hem de üretim ve dolaşım arasındaki farklılığın ÜOE ayrımı bakımından doğru bir perspektifle kavranması bazında değerlendirilebilir.

Son zamanlardaki bir başka can alıcı eğilim, sağlık, eğitim, konut v.b. genellikle kamu hizmeti olarak gördüğümüz sosyal hizmetlerin sunulmasında yaşanan yapısal değişikliklerle ilgilidir. Bu alanda burjuvazi ve onun hükümetleri, bir zamanlar büyük bir bölümü kamu sektöründe yürütülen faaliyetleri aşama aşama özelleştirme yönünde dinmeyen bir saldırı ve buna koşut olarak, yakın zamana kadar devlet tarafından ücretsiz sunulan hizmetlerin metalaştırılmasını başlattı. Aşağıda açıklığa kavuşturmaya çalışacağımız üzere, bu durum devlet çalışanlarının üretken olmayan emeğinin hem özelleştirmeler yolu ile sözkonusu yeni şirketlerin işçilerinin üretken emeğine, hem de, kamu hizmetlerin metalaştırılması sayesinde fiilen ticarileştirilmiş olan kamu kuruluşları çalışanlarının üretken emeğine dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu makalenin soyutlama düzeyinde, kamu sektöründeki bu olgu, *diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla*, artı değer büyüklüğünü artıracığından günümüz kapitalizminde üretken olmayan etkinliklerde gözlenen genel artışı ve bunun sonucunda üretken olarak yatırılabilir artı değer miktarındaki azalışı bir ölçüde telafi eden bir eğilim gibi etki yapar. Özelleştirme süreci ayrıca çalışanların genel refahı ile ilgili birçok önemli soruna da yol açar: işsizlik, sendikasılaştırma, sözkonusu kuruluşlarda çalışanların konumu gibi günümüz kapitalist toplumlarındaki sınıf mücadelesinin pek çok yönünü açığa çıkarır. Bu sorunlar politik olarak çok önemli olmakla birlikte bu makalenin kapsamı dışında kalmaktadır.

Taşeronlaştırmanın muazzam miktarda artması, emperyalist ülkelerde bile eve iş vermenin yeniden ortaya çıkması, *just-in-time* düzenlemeleriyle zorunlu stok miktarlarındaki dramatik değişim ve bu sürecin parçası olarak depolanan mal miktarlarındaki değişiklikler, ev işlerinde istihdamın hızla yayılması gibi yirminci yüzyıl sonu kapitalizminin diğer yeni özellikleri de (bunlardan bazılarının derin tarihi kökleri vardır), ÜOE ayrımı sorununda berrak olmayı gerektirir.

Toparlamak gerekirse, ÜOE kategorileri işe yaramaz olmak bir yana, kapitalist ekonominin işleyişini net bir biçimde anlamak için vazgeçilmezdir.⁸ Aşağıda, bu iki kategori arasında net ve sarıh bir kavramsal ayrım oluşturmaının mümkün olduğunu göstermeye çalışacağız; böylece bu kavramsal ayrım yoluyla kapitalist ekonomide gözlenen farklı emek türlerini kapsamlı bir biçimde sınıflandırmanın zemini oluşmuş olacaktır.

8 Öte yandan, ÜOE ayrımı, üretim ile dolaşım alanları arasındaki ayrımı belirlemek (hatta pekiştirmek) için gerekli değildir. Sözkonusu ayrımın, aslında kendisi üretim ve dolaşım alanlarının farkının somut kavranışına dayanan ÜOE ayrımından kavramsal olarak bağımsızdır ve ondan önce gelmektedir. Sondan bir önceki bölümde tekrar döneceğimiz bu noktayı vurgulamamızın nedeni bu konuya ilişkin ciddi bir kafa karışıklığı olmasındandır.

Genel Olarak Üretken Emek

ÜOE ayrımını tartışmak için başlangıç noktası, tüm üretim tarzlarına uygulanabilir bir üretken emek tanımı olmalıdır. Daha baştan belirtmek gerekir ki, bu başlangıç noktasının seçilmesi genel olarak üretken emeğin, kapitalist üretim tarzındaki üretken emek ile özdeş olması yüzünden değildir. Tam tersine, bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu iki kavram, yani *genel olarak üretken emek* ile *sermaye için üretken emek* arasındaki ayrım kapitalist ekonominin işleyişini anlamak için yaşamsal önemdedir. Ne var ki, ironik biçimde, ÜOE sorunu üzerine yazarların pek çoğunu yanıltan da, genel olarak üretken emek kavramının ihmal edilmesi olmuştur. Üretken emeğin tüm sosyo-ekonomik formasyonlar için genel bir tanımı konusunda yeterince dikkat gösterilmediği için, kapitalizmdeki tüm ekonomik etkinliklerin kendisi neredeyse içgüdüsel bir biçimde üretken emek olarak görülmüştür. Kapitalizmde ÜOE ayrımını topyekün ortadan kaldırmaya yol açan bu türden bir kuramsal çıkmazdan sadece sermaye için üretken emeğin, genel olarak üretken emeğin bir *alt kümesi* olduğu gerçeğinin açık bir biçimde kavranılması ile kaçınılabilir. Bu sorunu, makalenin son bölümünde Marx'ın yaklaşımına yöneltilen eleştirileri ele aldığımızda ayrıntılarıyla irdedeleyeceğiz.

Genel olarak üretken emek ile sermaye için üretken emek ayrımının Marx için can alıcı önemde olduğunu aşağıdaki bölüm açıkça göstermektedir:

Yalnızca, kapitalist üretim biçimini kesin biçim olarak –ve dolayısıyla, sonsuza dek doğal üretim biçimi olarak- gören burjuva darkafallılığı, sermaye açısından üretken emek nedir sorusunu, genelde hangi emeğin üretken olduğu ya da *genel olarak üretken emeğin* ne olduğu sorusuyla karıştırır; ve sonuçta, herhangi bir şey üreten, herhangi bir sonuç yaratan emeğin bu gerçek çerçevesinde üretken olduğu yanıtını vererek ne kadar akıllı olduğunu düşünür. (Marx, 1963: 393) [Marx, 1998: 368].⁹

Ancak, iki kavramı karıştırmamak için daha baştan genel olarak üretken emeğin açık bir tanımına sahip olmak gerek. İşte ilk olarak bu tanımı geliştirmeye çalışacağız.

Toplumsal örgütlenmenin tarihsel biçimi ne olursa olsun, toplumun üyelerinin ve bizzat sosyo-ekonomik formasyonun kendisinin biyolojik ve toplumsal olarak yeniden üretimini sağlamak için yürütülmesi gereken belirli faaliyetler vardır. Genel olarak üretken emek tanımı, bu etkinliklerin farklı tipleri arasındaki net bir ayrımı öngrektirir. Bütün (ya da bazı durumlarda çoğu) toplumların yürütmesi gereken temel etkinlik alanları şunlardır: *üretim, dolaşım*, (“gelir dağılımı” olarak

9 Şunu belirtmek gerek: Burada Marx tarafından kullanılan “genel olarak üretken emek” kavramı, tüm üretim tarzlarının ortak niteliklerini (örneğin, emek süreci) tanımlayan “genel olarak üretim” kavramsal alanının bir ögesidir. Marx, kapitalist üretim tarzı çözümlemesinde başlangıç noktası olarak bu kavramsal alanı alır (Marx, 1973:85-8) [Marx, 1999:23-26].

da adlandırılan) *bölüşüm, kişisel ve toplumsal tüketim ile toplumsal düzenin yeniden üretimi*.¹⁰

Bu yazıdaki amaçlarımız açısından, bu faaliyetler ilk olarak kelimenin gerçek anlamıyla da “emek harcanmasını” gerektirip gerektirmediklerine göre gruplandırılabilirler. Bu etkinliklerden ikisinin, yani tüketim ile bölüşüme dair etkinliklerin, herhangi bir emek harcamayı gerektirmeyen faaliyetler olduğu apaçıktır.¹¹ İster biyolojik ister tarihsel olarak ortaya çıkmış ihtiyaçlar nedeniyle olsun, tüketim, tüm canlıların ortak bir faaliyetidir ve insan türünün *ayırt edici niteliği* olan emeği gerektirmez. Tarihsel olarak verili bir sosyo-ekonomik formasyonun üretim ilişkileriyle sıkı sıkıya bağlantılı olan ürün bölüşümü doğrudan üreticiler tarafından harcanan emeğe dayanmakla birlikte *bizzat kendisi* emek içeren bir faaliyet değildir. Bunun mantıksal kanıtı şudur: mülk sahibi sınıflar, gelirlerini yalnız mülkiyet gelirlerinden elde ettikleri ölçüde üretici olmadıkları¹² halde, bölüşümden pay alırlar. Bölüşüm, emek faaliyetinin ürünü tarafından dolaymlanan bir toplumsal ilişki biçimidir.¹³

Daha karmaşık olan faaliyetler ise dolaşım ve toplumsal düzenin yeniden üretimidir. Kelimenin dar anlamıyla, meta biçimi ile para biçimi arasındaki çeşitli başkalaşımın alanıyla sınırlı olarak dolaşım, tüm sınıflı toplumlarda ekonomik yaşamın bir boyutu olagelmış bir faaliyettir. Bununla birlikte, özel mübadele ile metaların ve paranın dolaşımı yalnızca kapitalist üretim koşulları altında tümüyle hakimiyetini kurar. Pre-kapitalist sınıflı toplumlarda, üretimin büyük bölümü meta üretimi değil kullanım-değeri üretimi olduğu için sadece kısmi öneme sahip olan mübadele, kapitalizmle birlikte özel emeğin toplumsallaşmasının *zorunlu* bir biçimi halini alır. Toplumsal düzenin yeniden üretimine yönelik faaliyetlere gelince, bunlar ilkel komünal toplumdakinden farklı olarak, sınıflı toplumlarda özel bir önem edinirler. Dinsel kurumların yanı sıra, idari, askeri ve finansal aygıtları ile sınıf egemenliğinin yeniden üreti-

10 ÜOE ayrımını böyle temel bir etkinlikler kümesine dayandırma fikri, ilk olarak Shaikh (1980) tarafından ileri sürülmüştü. Burada kullanılan kavramlardan ilk dördü Marx’ın *Grundrisse*’deki tartışmalarına dayanmaktadır (Marx, 1973: 88-100) [Marx, 1999:26-37]. Öte yandan, burada tüketim, sadece “kişisel ve toplumsal” biçimiyle (Marx’ın ifadesiyle “consumption proper”) alınmıştır; zira diğer tüketim tipleri, yani üretim araçlarının ve hammaddelerin tüketimi (Marx’ın “üretken tüketim” diye adlandırdığı) doğrudan üretimi ilgilendirir.

11 Çoğunlukla kadınlardan tarafından yapılan ev işlerinin, bir tüketim etkinliği olmadığı, tüketim mallarının üretiminin gereği olduğunu açıkça belirtilmeliyiz. Ev işi olmadan, tüketim malları tüketilebilecekleri nihai biçimi (toplumsal olarak üretilmiş tüketim biçimleri de dahil olmak üzere) edinemezler. Bu yüzden, ev işi bir üretim etkinliğidir (bkz. dipnot 18)

12 Öte yandan, kapitalist, kendi şirketinin yöneticisi olarak çalıştığında, bu görevi açısından, bir işçi gibi iş görür. Gelirinin, emeğinden kaynaklanan bir bölümü, diğer yöneticilerin maaşları gibi değerlendirilmelidir. Hatta Marx, böyle durumlarda, kapitalistin üretken bir işçi olarak sayılması gerektiği düşüncesindedir: “Emek sürecinin yöneticisi olarak kapitalist de üretken bir emek ortaya koyar, onun emeği de üründe gerçekleşen toplam sürece dahildir.” (Marx, 1976a, 1048) [Marx, 1999b:117]. Bir bütün olarak bu tartışma şunu açıkça gösterir: ÜOE ayrımında, tayin edici ölçüt, yürütülen etkinliğin tipiyle ilgilidir; bu etkinliği yürüten bireyin toplam toplumsal hiyerarşide, ya da iş bölümündeki konumu ile ilgili değildir.

13 Bkz. Marx: “Bölüşümün yapılması, tam olarak üretimin yapılması tarafından belirlenir. Ancak üretimin sonuçları dağıtılabileceğine göre, yalnızca konu bakımından değil, biçim bakımından da ... bölüşümün kendisi üretimin bir ürünüdür.” (Marx, 1973: 95) [Marx, 1999a: 32-3]

minin kamusal alanı olarak devlet bu faaliyetlerin örgütlendiği ve yürütüldüğü yerdir.

En azından modern çağda, dolaşım ya da toplumsal düzenin yeniden üretim faaliyetlerinin bir bölümünde görev alanların özgül bir emek türü harcadığı açık olmalıdır. En belirgin örneklerden söz edecek olursak, vergi idaresinde ya da yerel yönetimlerdeki kamu çalışanları, banka ya da sigorta çalışanları işgünü boyunca bir tarım veya sanayi işçisinden daha az emek harcar değildir.¹⁴ Bununla birlikte, tarım ya da sanayi işçisinininki ile kıyaslandığında dolaşım ya da toplumsal düzenin yeniden üretiminde çalışanlarca harcanan emek farklı bir doğaya sahiptir. Sanayi ve tarım işçileri kullanım-değeri (yani, ya kişisel tüketim eşyası olarak tüketim alanında kullanılan ya da üretken tüketime girdi olarak üretim alanında belirli bir ihtiyacı karşılayan nesneler) yaratmakla iştigal ederler ve bu faaliyeti *doğayı dönüştürerek* yaparlar. Aslında ele aldığımız bu son tür faaliyeti, yani üretim faaliyetini, diğer tüm toplumsal etkinliklerden ayırt eden de budur: üretim “doğanın birey tarafından, toplumun belirli bir biçimi ile ve bu biçim aracılığıyla mülk edinilmesidir” (Marx, 1973: 87). Diğer bir deyişle, üretim ile uğraşanlar, *toplumun doğayla ilişkisinin* dolayımını kurarlar. Buna karşılık, verili toplumsal işbölümü bağlamı içinde, dolaşım ve toplumsal düzenin yeniden üretimi etkinliklerini yürütenler, yalnızca belirli bir toplumda *insanlar arasındaki* tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal ekonomik *ilişkilerden* kaynaklanan işleri yerine getirirler. Üretim, doğa ile girilen ilişki aracılığıyla insanlığa kendi yeniden üretiminin vazgeçilmez maddi öğelerini sağlayan *biricik* faaliyet olması bakımından diğer tüm faaliyetlerden köklü biçimde farklıdır. Hiçbir toplum, kendi geçim araçlarını doğadan elde etmeksizin padişah fermanıyla ya da hayat sigortası poliçesiyle varlığını sürdüremez. Bu geçim araçları sadece üretim aracılığıyla elde edilebildikleri için yalnızca *bu özgül olarak maddeci anlamı ile üretimle* uğraşan emek, “genel olarak üretken emek” şeklinde tanımlanabilir.

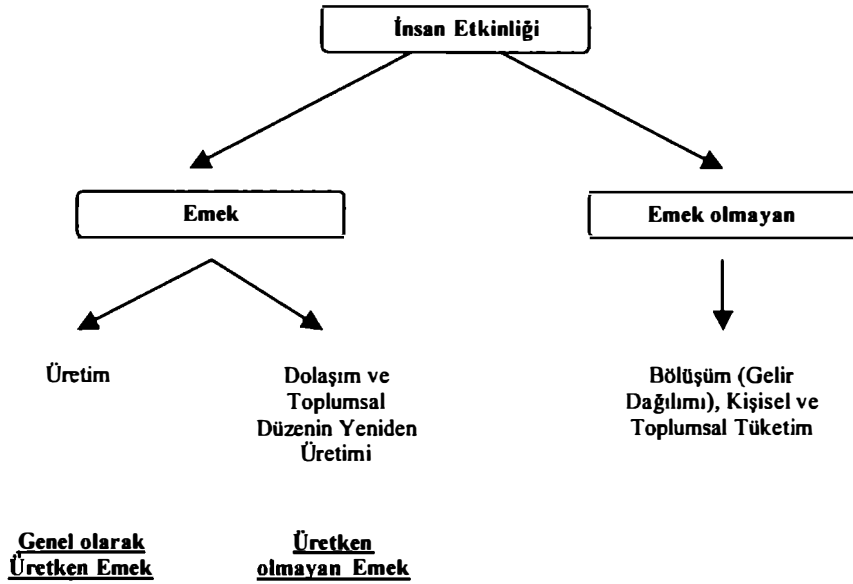
İnsan faaliyetleri bu şekilde sınıflandırılırsa (bkz. Şekil 1), belirli türden etkinliklerin, *hiçbir toplumsal örgütlenme tipi altında* üretken emek olarak görülemeycekleri derhal açık hale gelir. *Salt* toplumsal düzenin yeniden üretimi ya da meta ve para dolaşımı ile ilişkili işleri yürütenler *tanım gereği* üretken değillerdir. Bu tür mesleklerin listesi uzun olmakla birlikte, belirtelim ki, *bütün toplumsal örgütlenme tiplerinde* din görevlileri, krallar, devlet başkanları, politikacılar, devletin idari ve finansal kurumlarında çalışanlar, yargıçlar, avukatlar ve adli sistemin bütün çalışanları, generaller ve askerler, polisler, gardiyanlar ve benzerlerinin emek harcadıklarında bile, bu üretken olmayan emekçiler grubuna dahildir.

14 En bildik örnekler olarak, krallar veya papazlar gibi diğerlerinin ise, herhangi bir anlamda “çalıştıklarını” bile söylemek zordur.

Sermaye İçin Üretken Emek

Genel olarak üretken emeğin tanımı, kapitalist üretim tarzındaki ilişkiler çerçevesinde ÜOE ayrımının incelenmesi için sadece bir başlangıç noktası sağlar. Zira kapitalizm, tarihsel olarak belirlenmiş bir üretim tarzı olarak, en başta meta üretimi ve artı değer üretimi ile belirlenir. Bu özgül toplumsal formasyon içinde, üretim sadece sermayenin kendisini genişletmesi amacıyla yapılır. Sermayenin çoğalması doğrudan üreticinin yani ücretli emekçinin artı değer üretmesi ve buna el koyulması aracılığıyla gerçekleşir.

ŞEKİL 1

Dolayısıyla, üretim sürecinde harcanan emeğin somut niteliğine dayanan üretken emek tanımı, kapitalizm bağlamında açıkça yetersiz kalır. Kapitalist üretimin sonucu, yalnızca kullanım değeri değil, aynı zamanda değişim değeri ve artı-değerdir. Kapitalist üretim süreci basit bir emek süreci olmayıp aynı zamanda ve bundan çok daha belirleyici biçimde bir değerlenme (*valorization*) ya da değerini kendini arttırması sürecidir. Değerlenme süreci, emek sürecini kendi gereksinimlerinin boyunduruğu altına alır. Marx'ın deyişiyle:

Kapitalist üretimin dolaysız amacı ve özgün ürünü artı değer olduğu için emek, yalnızca doğrudan artı değer yaratıyorsa üretkendir; emek gücünün bir temsilcisi de ancak doğrudan *artı değer yaratıyorsa* üretken işçidir. Yani, yalnızca üretim sırasında, sermayenin değerinin genişlemesi amacıyla tüketilen emek üretkendir. (Marx, 1976a: 1038; vurgular bizim) [Marx, 1999: 105].

Öyleyse, sermaye ilişkisinin kendine özgü doğası, sermaye açısından ÜOE ayrımının ipuçlarını sunmaktadır. *Sermaye için üretken emek*, artı değer üreten emektir.¹⁵ Başka bir deyişle, verili bir üretim tarzı bağlamında üretken emek, sadece insanlığın doğa ile etkileşimi temelinde tanımlanamaz. Anlamlı bir tanım, bu genel belirlenimin yanında, o üretim tarzındaki hâkim toplumsal ilişkilere özgü olan nitelikleri de içermelidir.¹⁶

Bununla birlikte bu basit tanım, yalnızca bir başlangıç noktasıdır; çünkü bu ayırım daha somut durumlara uygulanır uygulanmaz birçok sorun ve karışıklık belirlemektedir. Yine de, söz konusu ayırma ilişkin tatmin edici bir tartışmanın vazgeçilmez temeli budur. Bu tanım, daha önce vurguladığımız gibi, sermaye için üretken emeğin, neden genel olarak üretken emeğin bir alt tipi olduğunu da derhal gösterir. Artı-değerin yalnızca doğrudan üretim sürecinde üretilebileceği ve bundan başka bir kaynağı olmadığı hatırlanırsa, yalnızca genel olarak üretken emeğin (yani doğayı amaçlı bir biçimde dönüştürerek mülk edinme yoluyla kullanım değerleri üreten tek emeğin) artı değer üretebileceği de açıklığa kavuşacaktır. Diğer bir deyişle, genel olarak üretken olma niteliği, sermaye için üretken emek olma niteliği için gerekli (ancak yeterli olmayan) bir koşuldur (yeterli koşul ise, artı değer üreten emek olma niteliğidir).¹⁷

Daha somut ve ayrıntılı bir ÜOE ayrımı geliştirirken de artı değer üretimi ölçütü bize yol gösterici bir çerçeve sağlar. Bazı emek tiplerinin bu ayırmayla bir ilgisi olmadığı hemen gösterilebilir. *Her şeyden önce*, biricik amacı kullanım değerleri üretmek olan emeğin, yani meta üretmeyen emeğin sermaye açısından üretken emek olarak görülemeyeceği açıktır. Nedeni de, artı değer üretiminin meta üretimini ve mübadelesini gerektirmesidir. Bu yüzden, kapitalizmde, kendine yeterli köylü ailesinin emeği ya da ev emeği üretken emek addedilemez.¹⁸

İkinci olarak, artı değer üretimi ölçütü, küçük meta üreticilerinin emeğini de dışlar. Tanımı gereği, küçük meta üretimi doğrudan üreticilerin kendilerinin üretim araçları sahibi olmalarına ve bu yüzden de *emek güçlerini* satmaktansa emeklerinin *ürünlerini* mübadele etmelerine dayanır. Artı değer yalnızca, emek gücü bir meta olarak satılır ve bu özgül metanın alıcısı, bu metanın benzersiz kullanım

15 Üstelik, sermaye, artı değer dönüştürmüş biçiminden başka bir şey olmadığı için, "üreten emek, yalnızca *sermaye* üreten emektir. ... *Emek, yalnızca kendi karşısını üretmek için üretken olur*" (Marx, 1973: 305n) [Marx, 1999a: 218].

16 Bkz. Marx: "... bu yüzden bu tanımlar, ... emeğin gerçekleştiği belirli toplumsal biçimlerden, toplumsal üretim ilişkilerinden türetilir" (Marx, 1963: 157).

17 Sermaye için üretken emek kavramının bu *ikili belirlenimi*, Marx tarafından şu şekilde açıklanmıştır: "Bu yüzden, üretken işçi kavramı sadece basitçe çalışma etkinliği ile onun yararlı etkisi arasındaki bir ilişkiyi ima etmez; aynı zamanda işçi ile çalışmasının ürün arasındaki ilişkiyi; ayrıca özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de; yani işçiyi doğrudan doğruya sermayenin değerlendirme aracı olarak damgalayan tarihsel kökenlere sahip bir ilişkiyi de ima eder." (Marx, 1973: 644).

18 Kadınların yaşamının büyük bir bölümünü tüketen ev işinin *sermaye için* üretken emek olmaması gerçeği, tabii ki bu emeğin, genel anlamda üretken olmadığı, ya da toplumun çoğunluğu için yararlı olmadığı anlamına gelmez. Tüm toplumlarda harcanan toplam toplumsal emeğin bütünü içinde haliyle, bu emek aslı bir öğedir ve böyle değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, dolaysız artı değer yaratmaz- ki, kapitalizmde üretken emek karar verirken önemli olan da budur.

değerini, yani içerdiğinden daha fazla değer üretme kapasitesini tüketirse üretilebilir. Dolayısıyla, sadece emek gücünün bir meta olarak satılması sonucu harcanan emek kapitalizmde üretken emek olarak iş görür. Bu değerlendirme, zanaatkâr ve küçük toprak sahibi köylü emeğini kapitalizmdeki ÜOE ayrımı tartışmalarının dışına taşır.

Aynı şekilde giderek bugünkü kapitalizmin artan ölçüde bir özelliği haline gelen dışarıya iş vermenin (*outsourcing*) farklı yöntemleri arasında, üreticilerin (genelde kadınların ve çocukların) emeğinin ev içinde harcanmasına dayanan türler (kapitalizmin ilk dönemlerindeki eve götürü iş verme, “*putting out*” sistemine benzer biçimler), emek araçlarının ve hammaddelerin kapitalist tarafından sağlandığı durumlarda bile, *kendi içinde* kapitalist bir mahiyet kazanmamıştır. Bu yüzden, bu süreçlerde harcanan emek kapitalist anlamda üretken değildir. Öte yandan dışarıya iş vermenin bir başka biçimi olan taşerona iş verme, genellikle (küçük ölçekli olsa da) kapitalist firmalarla çalışmak demektir. Burada harcanan emek, yürütülen etkinliğin türüne bağlı olarak üretken olabilir veya olmayabilir (bu konuya döneceğiz).

Bununla birlikte, emek gücünün satışı bile, kendi başına, üretken emeğin varoluşu için yeterli bir koşul değildir. İşte bu noktada, kelimenin gerçek anlamıyla ÜOE ayrımının eşiğine varmış oluruz. Burada bir ayırım daha yapmamız gerekir: *sermaye ile mübadele edilen emek* ve *gelir ile mübadele edilen emek*. Aslında bu ayırım, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyıl boyunca üretken emeğin tanımı üzerine geçen tartışmaların yoğunlaştığı noktadır. Söz konusu ayırım, o tartışmanın ayrıntılarına girmeden, sermaye ile gelir döngüsünü temsil eden genel formül sayesinde netleştirilebilir.

Sermayenin döngüsü formülü, $P - M \dots \dot{U} \dots M' - P'$, sermayenin kendisini genişletme sürecinin en genel ifadesidir. Bu genel ifade çerçevesi içinde, bir meta olarak emek gücünün (M), P'nin (sermaye işlevi gören paranın) bir bölümü ile mübadele edildiği açıkça görülmektedir: yani emek gücü sermaye ile mübadeleye girmiştir. Ardından, (Ü ile temsil edilen) üretim sürecinde bu emek gücü, sadece kendi başlangıç değerini yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda sermaye tarafından artı değer olarak el konulan yeni bir değer büyüklüğü de üretir.

İşte, emeği sermaye için üretken emeğe dönüştüren, bu tip bir emek gücü-sermaye ilişkisidir. Marx'ın sözleriyle:

Üretken emek, *sermaye olarak parayla*, yani aslında sermaye olan parayla, sermaye olarak işlev gören ve emek gücünün *karşısına sermaye olarak dikilen* para ile değiştirilir. Dolayısıyla üretken emek, işçinin kendisi için emek gücünün önceden belirlenmiş değerini üreten, ama aynı zamanda, değer yaratan bir etkinlik olarak da sermayeyi genişleten bir emektir. Bu emek, üretilen bu değerlerin *sermayeye dönüşmesiyle* işçinin *karşısına dikilir*. *Ci-simleşmiş* emekle *canlı* emek arasındaki özgül ilişki, birincisini sermayeye dönüştürürken, ikincisini de *üretken emeğe* dönüştürür.” (Marx, 1976a: 1043) [Marx, 1999: 111].

Bununla birlikte, bu, emek gücü ile para arasında olanaklı olan tek mübadele biçimi değildir (başka bir deyişle, bu biçim emek gücünün satışının tek şekli değildir). Bir sonraki üretim döneminde, sermaye tarafından el koyulan artı değer (yani P”den P çıkarıldığında kalan miktar), şimdi (Marx’ın yukarıdaki alıntıda “işçinin karşısına dikilir” dediği anlamda) yeniden sermayeye dönüştürülmüştür. Ancak üretilen artı değerın tümü sermayeye dönüşmez: Diğer kapitalistler ve toprak sahipleri tarafından faiz, ticari kâr, toprak rantı vb. biçiminde el konulan belirli bölümlerinden soyutlasak dahi, bu artı değerın bir bölümü sanayi kapitalistleri tarafından zorunlu olarak tüketim amacıyla *gelire* dönüştürülür. Bu gelir ise farklı yollardan tüketilebilir: her çeşit tüketim malına harcanabileceği gibi, kapitalistler ve aileleri için hayatı kolaylaştırma amacıyla istihdam edilen işçiler (hizmetçiler, aşçılar, şöförler, bahçıvanlar vb.) için kullanılabilir. İlk durumda kapitalistlerin geliri metalar ile mübadele edilmiştir. İkincisinde ise, mübadele *emek gücü ile*dir. Dolayısıyla burada, para ile bir meta olarak emek gücü arasında gerçekleşebilecek ikinci tür bir mübadele ile karşılaşmış oluyoruz. (Marx, 1976a: 1041) [Marx, 1999: 109]. Fakat, bu tür bir mübadele, emek gücü ile sermaye arasındaki mübadeleden farklı olarak kapitalist için artı değer yaratmaz. Söz konusu emek gücünün kullanım değeri kapitalist ve ailesi tarafından kişisel hizmetler biçiminde tüketilir. Emegin ürünü daha sonra paraya dönüşebilecek artı değer içeren bir meta biçimini almaz. Bundan dolayı, sermaye ile mübadele edilenden farklı olarak gelir ile mübadele edilen emek gücü artı değer yaratmaz ve bu nedenle, sermaye açısından üretken olmayan emektir. Öyleyse, *üçüncü olarak*, yalnızca sermaye ile mübadele edilen emek gücü kapitalizmde üretken emegin kaynağını oluşturur.

Bu özgül ayrımın, klasik ekonomi politik için (özellikle Adam Smith, ama aynı zamanda Ricardo ve diğerleri için) neden bu denli önemli olduğu elbette hemen görülebilir. Kapitalizmin ilk gelişme dönemlerinde, hizmetçi kullanımı hem oldukça yaygındı¹⁹ hem de toprak sahipleri ve soylular arasında, ilk dönemlerde daha tutumlu yaşayan sanayicilere göre çok daha yaygın bir uygulamaydı. Klasik ekonomi politik, bu ayrımı, sanayi burjuvazisi adına toprak sahiplerinin çıkarlarına karşı bir eleştiri aracı olarak özellikle yararlı buluyordu. O zamandan bu yana bu tür istihdam oldukça karmaşıklaştı: Bir yandan hizmetçi kullanımı, az gelişmiş ülkelerin toplumsal bir özelliği olarak hâlâ yaşanmaktayken, emperyalist metropollerde artan işsizlik ve toplumsal eşitsizlik ile birlikte tekrar yaygınlaşmaya başladığı son dönemlere kadar, hatırı sayılır ölçüde azalmıştı. Ücretli ev hizmetinin şu anki boyutu ne olursa olsun sermayeyle mübadele edilen emek ile gelirle mübadele edilen emek arasındaki ayrım artık eski önemini yitirmiştir; yerini şimdi ele alacağımız bir başka soruna bırakmıştır.

Sermaye ile mübadele/gelir ile mübadele ayrımı, ÜOE arasındaki farkı tüketmez. Ulaşmış olduğumuz aşamada, üretken emek için geliştirdiğimiz ölçütler şöyle

19 Birinci dünya savaşıdan önce, ücretli hizmetçilerin Britanya işgücünün yaklaşık altıda birini oluşturduğu tahmin edilmektedir (The Economist, 1998,20).

özetlenebilir: (1) meta üretimi, (2) emek gücünün satışı ve (3) gelirle mübadeleden farklı olarak emek gücünün sermayeyle mübadelesi. Ancak, bu üç koşul da hâlâ artı değer üretiminin sağlanması için yeterli değildir. Başka türlü ifade edersek, bu üç koşul bir araya gelmiş olsa bile, emek gücünün satışının artı değer üretimi ile sonuçlanmadığı ve bu yüzden emeğin üretken emeğe dönüşmediği pek çok durum olabilir. Bu paradoksun sırrı tabii ki üretim ile dolaşım arasındaki ayrımda yatar.

Sermaye döngüsüne (P - M... Ü ... M' - P') tekrar bakalım. Sermaye bu döngüyü tamamlayabilmek, kendisini yeniden üretebilmek için, belirli sayıda başkalaşımardan, biçim değişikliklerinden geçmek zorundadır. İlk emek gücünü ve değişmez sermaye mallarını satın almaya hazır *para sermaye* biçiminde görünür. Daha sonra bu metaların satın alınmasıyla birlikte sermaye aynı anda hem emek sürecinin, hem de sermayenin değerlendirme sürecinin (ki bu iki süreç sayesinde işçilerden artı değer çekilip alınarak değeri daha yüksek metalar üretilir) temelini sağlayan *üretken sermaye*ye dönüşür. Bundan sonra, bu metalar sermayenin *meta sermaye* olarak boy gösterdiği piyasaya sürülür. Metalar piyasada satılır satılmaz, tüm süreç başlangıç noktasına döner. Sermaye, haliyle çekilip alınmış artı değer miktarınca genişlemiş olarak, bir kez daha para sermayeye dönüşür ve süreci yeniden başlatmak için hazır hale gelir. Sermaye genişleyebilmek için tüm bu süreci geçmek zorundadır. Bu nedenle Marx, tek bir sermayenin bu görünüm biçimlerine sermayenin "işlevsel biçimleri" adını verir.

Şimdi, özellikle dikkat edilmesi gereken nokta bu sürecin sadece tek bir aşaması boyunca, yani üretken sermaye aşaması boyunca artı değer üretilmiş olmasıdır. Sermayenin sürekli başkalaşımlarının diğer uğraklarında sadece metalar ile para arasında biçim değişikliği söz konusudur ve bu yüzden de değer ya da artı değer üretimi yoktur. Dolayısıyla, toplam sürecin diğer uğraklarında yapılanların bizzatı üretim ile ilgisi yoktur; bunlar tanım gereği üretken olmayan dolaşım faaliyetleridir. Uygulamada aynı işçi, hem üretken hem de üretken olmayan görevler üstlenebilir, bu da şüphesiz *ampirik* düzeyde ölçüm güçlükleri yaratabilir. Ancak *kavramsal* düzeyde iki etkinlik biçimi arasında açık ve net bir ayrım vardır. Ayrıca, kapitalizmin gelişimi ile birlikte sermayeler arasındaki belirgin işbölümü sayesinde *ampirik* ölçüm güçlükleri de azalmıştır.

Tarihsel gelişme boyunca sermayenin farklı birimleri giderek artan ölçekte, eskiden tek bir sermaye tarafından değişik işlevsel biçimler altında yürütülmekte olan farklı işlevlerde uzmanlaşır. Böylelikle, para sermayenin işlevlerinin bazıları faiz getiren sermaye (ticari ve yatırım bankaları, aracı finansal kurumlar, mortgage şirketleri, sigorta ve reasürans şirketleri vb.) tarafından; meta sermayenin işlevleri ise ticari sermaye (toptancı tüccarlar, büyük mağazalar, perakende sektöründeki diğer büyük market ve outletler vb.) tarafından devralınır. Sermayenin yeniden üretim sürecinin tümünün gerekli ve ayrılmaz parçaları olan bu görevleri yürütmek için, sermayenin bu birimleri ücretli işçi çalıştırmak zorundadır. Ortaya derhal bir soru

çıkarak: bu işçiler üretken işçiler midir, emekleri üretken midir? Bu yazıdaki çözümlememizin bütünü ışığında bu soruya verilecek cevap olumsuzdur.

Söz konusu işçiler tarafından yürütülen etkinlikler, arı anlamda dolaşım etkinlikleridir; bu yüzden de doğaları gereği genel anlamda üretken değildirler. Ayrıca, sermaye döngüsü analizi, zaten bize bu işçilerin dolaşım görevleri üstlendikleri için, ya da daha kesinlikli söylemek gerekirse bu tür işlevleri üstlendikleri ölçüde, artı değer üretmediklerini göstermiş bulunuyor. Öyleyse şu sonuç kaçınılmazdır: Sermaye tarafından, dolaşım alanında istihdam edilen işçiler ve bu işçilerin emekleri üretken değildir. Marx'ın deyişiyle:

Eğer, yeniden üretimin gerekli bir ögesi olmakla birlikte kendisi üretken olmayan bir işlev, birçok kimsenin arızı bir işi iken, işbölümü ile, birkaç kişinin özel işi, bir tek uğraşı haline gelirse, bu işlevin niteliği değişmiş olmaz. (Marx, 1956: 134) [Marx, 1976: 150]

Dolaşım faaliyetlerini, yeniden üretim sürecinin bütünü için *gerekli* olduklarından dolayı *üretken* olarak niteleyenler, belirli faaliyetlerin, kimi toplumsal düzenlerde gerekli olmalarının söz konusu işlerin üretken nitelikte olduklarının sağlam bir kanıtı sayılamayacağını unutmış gibi görünüyorlar. Polisler de burjuva toplumunun gözbebeği “kanun ve nizam”ı koruma bakımından kapitalist devlet için daha az “gerekli” değildir. Ancak (dolaşım etkinliklerini üretken addeden bu yazarlar da dahil olmak üzere) kimse, polisleri üretken saymaz. Aynı şekilde, kelimenin dar anlamıyla dolaşım etkinliği, *genel olarak* üretimin ayrılmaz bir ögesi değildir ve sadece *kapitalizmin* verili koşulları altında, ona kaçınılmaz olarak eşlik eden genelleşmiş meta üretimi çerçevesinde gerekli hale gelmiştir. Ancak, kapitalizm için dolaşım ne kadar gerekli olursa olsun, mübadele, para, kredi gibi fetişist biçimler ne kadar önem taşırsa taşısin, bütün bunların temelinde artı değer *üretiminin* yattığı unutulmamalıdır. Sermayenin, artı değer olarak el koyduğu, toplumun belirli bir zaman aralığında üretilmiş maddi servetinin bir parçasından başka bir şey değildir. Hiçbir toplum, fetişleşmiş ilişkilerine karşın kapitalist toplum bile, servetini önce para biçimine, sonra yeniden meta biçimine dönüştürmekle ne bu serveti, ne de bölüşülecek ürünlerin miktarını arttıramaz. Bu alanda harcanan emek, aslında, *kapitalizmin doğasında iştin olan savurganlığından* kaynaklandığı için üretimin ek bir toplumsal bir maliyetidir. Aynı zamanda, doğrudan üretim sürecinde üretilen toplumsal artığın sırtında bir yüküdür. Marx bu fikri şöyle dile getirir:

(Alım ve satım işiyle uğraşan biri) işgücünü ve işzamanını $M - P$ ve $P - M$ işlemlerinde harcamaktadır. Hayatını, ıpkı iplik ya da hap yapan biri gibi bu yoldan kazanmaktadır. Gerekli bir işlevi yerine getirmektedir, çünkü yeniden-üretim sürecinin kendisi de üretken olmayan işlevleri içermektedir. Tıpkı bir başka insan gibi çalışmakta ama emeği, özünde, ne değer, ne de ürün yaratmaktadır. O bizzat üretimin *faux frais*'sine²⁰ ait bulunmaktadır.

Yararlılığı, üretken olmayan bir işleve ya da üretken olmayan emeği üretken emeğe dönüştürmekten ileri gelmemektedir. Bir işlevin salt bir başkasına aktarılmasıyla böyle bir dönüşüm başarılabilse bu bir mucize olurdu.” (Marx, 1956: 134-5) [Marx, 1976: 151]

Dolaşımın kimi yönlerinin (örneğin sermayenin devrinin hızlanmasına olanak sağlayarak) üretimde bir artışa katkıda bulunabileceği doğrudur. Üretimdeki bu artış, özgül kapitalist ifadesini, sermayenin devrindeki hızlanma sayesinde üretim faaliyetinde çalışan işçilerce üretilen ek artı değer kitlesinde bulur. Yani, söz konusu ek artı değer miktarı, o üretim işçilerinin emeklerinin ürünüdür. Eğer, bu ek artı değer, dolaylı biçimde bile olsa, aynı zamanda dolaşım alanında çalışan işçilerin üretkenliğine atfedilseydi, apaçık bir “*mükerrer sayım*” durumu ile karşı karşıya kalırdık. Bu takdirde, artı değerdeki tek bir artış iki farklı işçi grubuna atfedilmiş olurdu. Gerçekte olan ise dolaşım işçilerinin, yalnızca, kendi etkinlikleri yoluyla *ek bir miktar sermayeyi*, dolaşım alanındaki üretken olmayan faaliyetlerinden azad ederek (bu durumun kendisi bile, dolaşım faaliyetlerinin *üretken olmadığı*nın kanıtıdır) değerlendirme için kullanılabilir hale getirmiş olmalarıdır. Yani, söz konusu işçilerin özgül katkıları, sermaye olarak işlev gören paranın toplam miktarını arttırmış olmaktadır. Durum bu iken, dolaşım işçilerinin etkinliklerini üretken olarak görmek sadece nesneleşmiş emeğe ve fetiş niteliğindeki sermaye kategorisine üretkenliğin sihirli gücünü atfetmek anlamına gelir. Daha hızlı bir sermaye devri, verili bir zaman aralığında üretim sürecinde işçileri sömürmek için kullanılan *sermayenin* artması anlamına gelir. Aynen, sermayenin daha hızlı devretmediği durumda yaratılan artı değerde olduğu gibi, hızlanma yüzünden ek olarak yaratılan artı değer de bu üretim işçilerinin emeğinin ürünüdür.

Üretim ile dolaşım alanları arasındaki bu ayrıma ilişkin bazı sonuçlar çıkarmadan önce bir iki noktaya değinelim. İlkın, ulaştırma ve depolama etkinlikleri hiçbir durumda dolaşım alanıyla karıştırılmamalıdır.²¹ Söz konusu etkinlikler esas olarak her türlü toplumsal üretim biçiminde, *özellikle* gelişmiş bir toplumsal ve coğrafi işbölümüne dayanan sosyo-ekonomik formasyonlarda, bizihi üretim sürecinin gerekli öğeleridir.²² Dünyanın başka bir yerinde üretilmiş ama henüz kullanılacağı noktaya taşınmamış bir metayı ne tüketici tüketebilir, ne de üretici girdi olarak kullanabilir. Bu yüzden, ulaştırma üretimin vazgeçilmez nihai aşaması *olduğu ölçüde*, bu sektörde istihdam edilen emek (tabii ki, sermaye tarafından istihdam edildiği

21 Bkz. Marx: “metallann dolaşımı, bunlar fiziksel harekette bulunmadan da olabilir ve metalar dolaşmaksızın ve hatta doğrudan bir ürün değişimi yapılmaksızın da ürünlerin taşınması olabilir. A'nın B'ye sattığı bir ev meta olarak dolaşımda bulunduğu halde, bir yerden diğer bir yere gitmiş olmaz.” (Marx, 1956: 152) [Marx, 1992: 137].

22 Bu anlamıyla, depolama etkinliklerinde harcanan emek, üretim sürecinin bir parçası olduğu için, bu tür emek harcamasını azaltan tam zamanında üretim (JIT) teknikleri sadece üretim sürecindeki emeğin üretkenliğini artırır ve dolayısıyla üretim süreçleri aracılığıyla üretilen metaların görelli değerini aşağı çeker.

varsayımı altında) üretken emektir.²³ Bununla birlikte, salt dolaşıma özgü nedenler yüzünden (örneğin, farklı ülkelerde devlet düzenlemelerinin farklı olmasından yararlanmayı amaçlayan reeksport faaliyetleri veya spekülasyon) ortaya çıkan ulaştırma ve depolama etkinlikleri, üretim süreci açısından hiçbir önem taşımaz ve bu etkinlikler için harcanan emek üretken olmayan emek sayılır.

İkinci olarak, dolaşım alanında istihdam edilen işçilerin sermayenin bu kesiminin kâr elde edebilmesini sağladığı açıktır. Zaten sorunu karmaşıklaştıran, bu işçilerin kendi kapitalistleri için artı değer ürettiymiş gibi görünmeleridir. Oysa bu kapitalistler tarafından elde edilen kâr (ticari kâr ve faiz), düpedüz üretim alanında üretilen toplam artı değer bir parçasıdır. Kaldı ki, dolaşım sermayesi tarafından istihdam edilen işçilerin ücretleri bile doğrudan üretim sürecinde yaratılmış artı değerden ödenir.

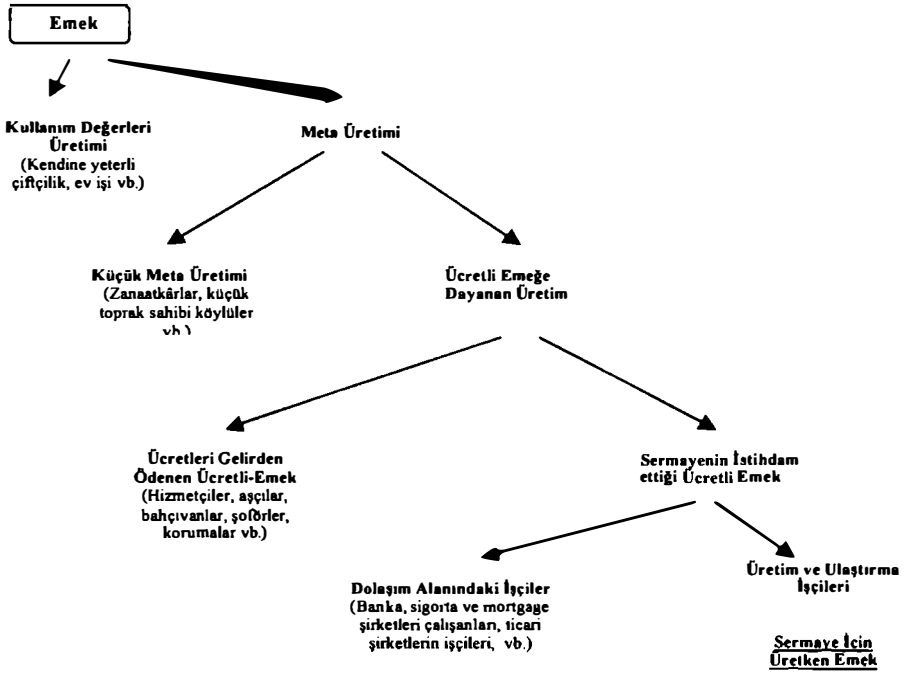
Üretim sermayesi ile dolaşım sermayesi arasındaki ayrım bize nihayet üretken emeğin tanımı için yeterli koşulu verir. *Üretim alanında kullanılan sermaye ile mübadele edilen emeğin tümü, sermaye için üretken emektir.* Böylelikle, bir dizi somut ayrım (kullanım değeri üretimi ile meta üretimi arasında; meta mübadelesi ile emek-gücü mübadelesi arasında; gelirle mübadele ile sermayeyle mübadele arasında ve son olarak da dolaşım sermayesiyle mübadele ile üretim sermayesiyle mübadele arasında bir dizi somut ayrım) aracılığıyla *kapitalizmde sermaye için artı değer üreten emek* şeklindeki ilk, özgün üretim emeği tanımımıza ulaşmış olduk.

Üretken olmayan emek karşısında üretken emeği tanımlarken izlediğimiz bu tür bir prosedür, bizce farklı düzeylere ait ölçütlerin birbirine karıştırılmasını önleme meziyetine sahiptir. Artı değer üretimi ölçütü, kapitalizmdeki üretken emek tartışmasında referans alınması gereken mutlak bir ilkedir. Gelirle mübadele ile sermayeyle mübadele arasındaki, ya da dolaşım ile üretim arasındaki ayrımlarda olduğu gibi diğer ölçütler daha farklı bir düzeyde yer alır. Bu son ölçütler tek başlarına, üretken emek ile üretken olmayan emeğin kapsamlı bir tanımlaması için yeterli koşulu oluşturmamaları için kısmi ölçütler olarak kullanılabilirler.

Yukarıdaki tartışma, somut, tarihsel olarak verili kapitalist bir ekonomide, farklı türden toplumsal ve teknik ilişkiler çerçevesinde kullanılan emeği sınıflandırmamızı olanaklı kılar. Şekil 2, buraya kadar geliştirdiğimiz görüşleri toparlayarak bize, toplumdaki toplam emeğin önemli bir kısmının sermaye açısından üretken sayılamayacağı ve bu nedenle de, her ne kadar bir bütün olarak sistemin yeniden üretimi için gerekli olsa da, birikim sürecine doğrudan katkıda bulunmadığını göstermektedir.

23 Marx'ın bu sorun üzerine söyledikleri şudur: "Taşımayla ürün miktarı artmış olmaz. Birkaçistisna dışında, ürünlerin taşıma sırasında doğal niteliklerindeki olası değişiklikler, bilerek elde edilen yararlı sonuçlar değildir; bunlar, daha çok kaçınılması olanaksız zararlardır. Ne var ki, nesnelerin kullanım değerleri ancak tüketimleri ile maddeleşir, ve bunların tüketimi, bu şeylerin yer değiştirmesini, dolayısıyla da taşıma sanayiinde ek bir üretim sürecini gerektirebilir. Bu sanayie yatırılmış bulunan üretken sermaye, kısmen ulaştırma araçlarından değer aktarmak, kısmen de ulaştırmada harcanan emek sonucu değer eklemek yoluyla, taşınan ürünlere değer katmış olur. Bu son sözü edilen değer artışı, bütün kapitalist üretimde olduğu gibi, ücretler ile artı değerın yerine konulmasını içerir." (Marx, 1956: 153) (Marx, 1992: 137).

ŞEKİL 2

Şekil 2'nin ÜOE ayrımı sorunuyla kavramsal bir netliğe ulaşmada yararlı olduğu kanısındayız. Ancak, kapitalist toplumda hâlâ ele almadığımız başka işçi kategorilerinin de bulunduğu açıktır. Bunlardan ikisi, salt büyüklüklerinin önemi ve literatürde ÜOE ayrımı bakımından statülerine ilişkin tartışmalar dolayısıyla özellikle ön plandadır. Bunlardan ilki hizmet sektöründeki işçiler, ikincisi ise devlet tarafından istihdam edilen ücretli emekçilerdir. Şimdi sırasıyla bu iki emek faaliyetini tartışalım.

Hizmetler Sektörü Sorunu

ÜOE ayrımı tartışılırken her zaman üzerinde en fazla anlaşmazlığa düşülen alanlardan birisi, hizmetler sektörünün ele alınması olmuştur. Sorunun diğer yönleri konusunda tam bir uyum içinde bulunan yazarlar bile, bu özgül yön konusunda kanlı bıçaklıdır.²⁴

Biz, hizmetler alanının statüsüne dair kafa karışıklıklarının ve yanlış anlamaların önemli bir kısmının bizzat “hizmet” kavramının kendisinin belirsizliğinden kaynaklandığını öne sürüyoruz. Birazdan göreceğimiz gibi, bu kavram, iki çok farklı şeyi ifade etmektedir ve bu ikisinin ayırt edilememesi hatalara ve kafa karışıklığına yol açmaktadır. Aslında problem ta Adam Smith’e dek dayanır; problemi açıklığa kavuşturmak için başlamayı önerdiğimiz yer de orasıdır.

24 Bu durum bir ölçüde kapitalizmin lağvedildiği Sovyetler Birliği’nin ve onu izleyen diğer ülkelerin ulusal gelir hesaplarında hizmet üretiminin tamamının üretken olmayan etkinlikler grubu içinde tasnif edilmesi yüzündendir. Kimi yazarlar, muhtemelen bu tercihin otoritesine dayanarak, kapitalizmde de hizmetlerin üretken olmayan etkinlikler alanına girdiğini varsaymışlardır. (ÜOE ayrımının kapitalizme uygulanabilen ölçütlerinin, kapitalizm sonrası toplumda da aynı biçimde geçerli olup olmadığı meselesi, burada tartışamayacağımız bir sorundur.)

Smith'in çalışmalarında üretken emeğin, kolaylıkla ayırt edilebilen iki tanımının bulunduğu yaygın olarak bilinir. Aşağıda alıntılanan ilki, tipik olarak Smithçi bir tarzda kapitalist toplumsal ilişkilere vurgu yapar:

... genel olarak, bir imalat işçisinin emeği, üzerinde çalıştığı malzemelerin değerine, kendi geçim değerini ve patronunun kârını ekler. Bir hizmetkârın emeği ise bunun aksine, hiçbir şeye değer eklemeyiz. Her ne kadar imalat işçisinin ücreti kendisine patronu tarafından önceden avans olarak verilmiş olsa da, gerçekte işçi patronuna hiçbir bedele mal olmaz; bu ücretin değeri genel olarak bir kârla birlikte, üzerinde emek sarfedilen nesnenin artmış değerinde geri alınır. Ancak bir hizmetkârın bakımı için yapılan masraf asla geri alınmaz. Bir insan, çok sayıda işçiyi çalıştırarak servetine servet katar: çok sayıda hizmetkârın geçimini sağlayarak ise fukaralaşır. (Smith, 1976: 351)²⁵

Buna karşılık, Smith'in ikinci tanımı, söz konusu emeğin kendine özgü niteliğini öne çıkarır:

... imalat işçisinin emeği, kendisini en azından emek sarfedildikten belirli bir süre sonraya kadar dayanan belirli bir nesnede ya da satılabilir bir metada sabitleştirir ya da gerçekleştirir. Sanki bu, belirli bir miktar emeğin, eğer gerekli olursa başka bir fırsatta kullanılmak üzere stoklanmış ve muhafaza edilmiş halidir. O nesne, ya da aynı şey olan nesnenin fiyatı, eğer gerekliyse, daha sonra, ilk başta onu üretmiş olan emekle aynı miktarda emeği harekete geçirebilir. Buna karşılık, hizmetkârın emeği herhangi bir özel nesnede ya da satılabilir metada kendini sabitleştirmeyiz ya da gerçekleştiririz. Hizmeti genel olarak uygulandığı anda yok olur ve eşit miktarda hizmeti daha sonradan elde edebilmek bakımından nadiren arkasında bir iz ya da değer bırakır. (Smith, 1976: 351-2)

Elbette ki Marx ikinci tanımdaki hataya derhal dikkati çeker: Emeğin ürününün maddi yönünün ya da emeğin kendisinin somut içeriğinin, (tabii ki, söz konusu emek doğanın mülk edinilmesi yoluyla bir kullanım değeri ürettiği sürece) üretken emeğin tanımı ile bir ilgisi yoktur.

...emeğin üretken emek olarak tanımlanmasının, onun belirli içeriğiyle, özgül yararıyla ya da kendini ifade ettiği belli kullanım-değeriyle kesin olarak hiçbir ilgisi yoktur. Aynı tür emek üretken emek de olabilir, üretken olmayan da. (Marx, 1963: 401; 1998:375)²⁶

25 Marx bu tanım hakkında şunu söyler: "Adam Smith'in üretken ve üretken olmayan emek tanımı özünde doğrudur; burjuva ekonominin bakış açısından doğru." (Marx, 1973: 273).

26 Bununla birlikte bu alıntı dikkatli ele alınmalıdır. Toplumsal iş bölümündeki konumundan bağımsız olarak *her türden* emeğin üretken olabileceğini söylediği biçimde okunabilir; böylelikle dolaşım sermayesinin istihdam ettiği tüm işçilerin, hatta toplumsal düzenin yeniden üretilmesini sağlayan işçilerin bile üretken olduğunu öne sürmeye izin veren bir önerme olarak kabul edilebilir. Böyle olmaması için, Marx'ın titiz ifadesine (yine de bu yayınlanmamış bir metindir) dikkat çekmeye kendimizi mecbur hissediyoruz: Marx, "özel yarar" ve "tikel kullanım değeri"nden bahsetmekte, böylelikle tam da sözkonusu ürünün bir kullanım değeri olduğunu ve bu yüzden onu üreten emeğin *üretimde yer aldığını* ima etmektedir. Başka bir deyişle Marx'ın, ÜOE tartışmasıyla ilgisiz olarak gördüğü, bu ürünün bir kullanım değerinin olup olmaması değil, tikel doğasıdır.

Söz konusu emek doğanın tikel bir yönünü bir ihtiyacı karşılamak amacıyla dönüştürdüğü sürece, yani bu etkinlik *genel olarak üretimin* bir yönü olduğu sürece, böyle bir süreçte yer alan emek, sermaye tarafından istihdam edilmişse, üretken emek işlevi görebilir. Bu, eğitim, sağlık hizmeti, ikram hizmetleri, sanat gösterisi, kuaförlük vb. gibi genelde hizmetler olarak görülen böyle etkinliklerin aynı zamanda, artı değer yaratmanın ve böylelikle üretken emeğin varoluşunun zemini de olabilecekleri anlamına gelir.

Marx'ın ifadesiyle:

Bir tek, kapitalist için artı-değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi üretkendir. Maddi nesneler üretiminin dışında kalan bir alandan örnek alırsak, bir öğretmen, öğrencilerin kafaları üzerinde emek harcamasının yanısıra, eğer okul sahibini zenginleştirmek için de eşek gibi çalışıyorsa, üretken bir emekçi sayılır. Okul sahibinin, sermayesini, sosis fabrikası yerine öğretim fabrikasına yatırmış olması hiç bir şeyi değiştirmez (Marx, 1976b: 644) [Marx, 1993 : 520]

Marx'ın Smith'in ikinci tanımına karşı getirdiği bu eleştirinin haklılığı yaygın bir biçimde kabul edilir. Genelde göz ardı edilen gerçek ise, bu ikinci tanımda Smith'in iki farklı "hizmet" kavramını sanki bunlar özdeşmiş gibi ele almış olmasıdır. Bunu görmek için, geriye dönelim ve bu karışıklığı içeren can alıcı cümleyi okuyalım: "Buna karşılık, hizmetkârın emeği herhangi bir özel nesnede ya da satılabilir metada kendini sabitleştirmez ya da gerçekleştirmez." Burada Smith, aynı anda iki farklı şey hakkında konuşmaktadır. Bir yandan, belirli bir *toplumsal ilişkiden* söz etmektedir: "Hizmetkâr" kavramı, söz konusu emekçinin efendisine belirli bir ilişkiyle bağlı olduğunu yani emek gücünün efendisinin *geliri* ile mübadele edildiğini ima eder. Öte yandan, söz konusu emekçinin *ürününün doğasından* yani hizmetin bir nesnede maddeleşmediği gerçeğinden söz etmektedir. Tuttuğu yol şu anlama gelir: bu iki birbirinden çok farklı şey, *zorunlu olarak* birbiriyle ilişkilidir; öyle ki, sanki *sadece* "hizmetkârlar" hizmet sunabilirlermiş ve bunlar *hizmet dışında hiçbir şey* sunamazlarmış gibi. Açıktır ki, böyle bir zorunlu ilişki yoktur. "Hizmetkârlar" maddi ürünler üretebilirler; örneğin zengin birisi yanında daimi bir terzi çalıştırabilir. Bu durumda terzi, emeğinin ürünü maddi olmadığı için *değil*, bu ürün bir meta olarak satılmadığı için artı değer üretmiyor olacaktır. Ancak bu oldukça düşük olasılıktan çok daha önemli olan, hizmetlerin sadece "hizmetkârlar" tarafından değil, aynı zamanda kapitalistler tarafından çalıştırılan ücretli emekçiler tarafından da sağlanabileceği gerçeğidir. Hizmetlerin kapitalist ekonomide giderek artan bir paya sahip olduğu bu çağda elbette ki bizler bunu daha iyi görebiliriz.

Ne yazık ki, hatalar inatçıdır. "Hizmetler" teriminin iki anlamını birbirine karıştırıp yan yana kullanılmasına yol açan bu kafa karışıklığı daha sonra birçok Marksist tarafından tekrar edildi ve bu, onların hizmet sektöründe çalışan emeği üretken olarak düşünme olasılığını (Marx'ın aksi yöndeki pek çok uyarısına kar-

şın) reddetmelerine yol açtı. Çarpıcı bir örnek, Poulantzas'ın ÜOE tartışmasında bulunabilir.

Üretken olmayan emek olarak ayrıca sayılması gereken, ürünleri ve etkinlikleri kullanım değeri olarak doğrudan tüketilen ve sermaye yerine gelir ya da kazanç ile mübadele edilen, hizmetler biçimini alan emektir... (Poulantzas, 1975: 213)

Poulantzas'ın da Smith ile aynı hataya düştüğü açıktır. Yani o da, emeğin ürününün maddi olmayan niteliği ile ücretlerin gelirden karşılanıyor olması olgusundan kaynaklanan özgül toplumsal ilişki arasında zorunlu bir bağ olduğunu zannetmektedir. Söz konusu toplumsal ilişki, dolaysızca, harcanan emeğin üretken olmayan emek olduğunu ima eder. Bunu, hatalı olarak zorunlu görülen bağlantının yol açtığı şu sonuç izler: hizmet üreten emeğin tümü, bir kapitalist şirket bünyesinde harcanıyor olsa *bile*, üretken olmayan emektir.²⁷

Kafa karışıklığının kaynağını saptadıktan sonra, şimdi "hizmetler" kavramını daha titiz bir biçimde tanımlamayı deneyelim. Dikkat edilmesi gereken ilk şey, ev hizmetlisi vb. durumlarda para (ücret) karşılığında mübadele edilenin emek gücünün kendisi olduğudur; oysa kapitalist biçimde örgütlenmiş hizmetler sektöründe (özel okul, otel vb.) "hizmet" emeğin ürünüdür, emek gücünün kendisi değil. Başka bir deyişle, hizmet, herhangi bir maddi nesne kadar meta karakteri taşır.²⁸

Bu, ilkinin pekiştiren ikinci bir nokta ile tam bir tutarlılık içindedir. Bir hizmetin üretimine katılan sadece emek değil aynı zamanda pek çok girdidir: Örneğin, saçını kestiren bir kişi, sadece kuaförün emek zamanını satın almaz, aynı zamanda deyim uygunsa "makas zamanı", "sandalye zamanı", "ayna zamanı" da alır; yani onlar olmaksızın söz konusu hizmetin üretilmeyeceği pek çok maddi girdi. Üçüncü olarak, sadece girdi tarafında değil aynı zamanda çıktı tarafında da hizmet yalnızca emekten oluşmaz: genelde hizmet olarak adlandırılan şeyler, çoğunlukla epey maddi nitelikte bir malda cisimleşmişlerdir: örneğin, bir tabak hünkâr beğendi, temiz bir otel yatağı, kirli bir ceket yerine temizlenmiş bir ceket vb.

Bu nedenle, hizmeti tanımlayan söz konusu işçinin ne emeğinin satın alınmasıdır ne de emek-gücünün. Hizmeti tanımlayan, metanın yani emeğin ürününün maddi bir biçim alıp almamasından bağımsız olarak *üretim ile tüketime eş zamanlılığıdır*.²⁹

Bu yüzden satılan şey bir meta olduğu için, soruna *tüketim* açısından bakmak ÜOE ayrımı konusundaki tartışma bakımından önem taşımaz. Eğer doğru bakış

27 İşçi sınıfını daha önce üretken işçiler kategorisi ile eşitlemiş olduğu için, sonra Poulantzas daha da ileri giderek, sermaye tarafından hizmet sektöründe istihdam edilen ücretli işçilerin işçi sınıfına dahil olmadıklarını da ilan eder (Poulantzas, 1975: 212-14).

28 Bkz Marx: "Ancak, emeğin maddeleşmesi vb., A. Smith'in düşündüğü gibi lskoçvari bir biçimde anlaşılamaz. Metadan, emeğin maddeleşmesi olarak sözettiğimiz zaman,... bu yalnızca hayali bir şeydir, yani metanın toplumsal varoluş biçimidir, metanın maddi gerçeğiyle ilişkisi yoktur"(Marx, 1963: 171). [Marx, 1998: 160]

29 Bu ölçüt, hizmetler sektöründe "ürün, üretme eyleminden ayırmaz durumdadır" (Marx, 1973: 1048) diye de ifade edilebilir.

açısı ile, yani *üretim* bakış açısı ile ele alınırsa, hizmet işçisinin emek gücünün tüketici/müşteri tarafından *değil*, hizmetin üretimini örgütleyen kapitalist tarafından satın alındığı (dolayısıyla ücretinin onun tarafından ödendiği) ve bu işçilerin artı-değer ürettikleri derhal görülebilir. Böyle harcanan emeğin *üretken emek* olduğu açıktır.

Tüm bu tartışma şu anlama gelir: Tüketici hizmetlerinde son zamanlarda gerçekleşen büyüme, (tabii ki, finansal hizmetlerdeki, örneğin kredi kartlarındaki büyüme hariç) asla, toplam toplumsal emek içinde üretken olmayan emeğin payının büyümesi olarak görülmemelidir. İşletme hizmetleri örneği ise, daha karmaşıktır; bu hizmetlerden her birinin statüsü, söz konusu hizmetin üretici bir işlevle ya da dolaşıma ilişkin bir etkinlikle ilgili olup olmamasına bağlıdır. İlki için açık örnek, insan kaynakları ve eğitim hizmetleri (ancak gündelik ya da geçici işçi ayarlayan ajanslar veya özel iş bulma ajansları buna dahil değildir) ve bazı bilişim hizmetleridir (ama bunun da her türü değil). İkincisine gelince, en açık örnekler tabii ki, pazarlama, reklâm ve finansal danışmanlık hizmetleridir.

Kamu Çalışanları

Kapitalist dünyanın hem emperyalist hem de bağımlı, az gelişmiş bölgelerinde devlet sektörünün uzun vadeli genişlemesi, kamu çalışanlarının emeğinin doğasını ele almayı zorunlu hale getirmektedir. Sevinerek belirtelim ki, ÜOE ayrımı üzerine şimdiye kadar önerdiğimiz ölçüt, bu sorunun sağlam biçimde değerlendirilmesi için yeterli bir temel sağlamaktadır.

Devlet çalışanlarının emeğinin niteliği üzerine herhangi bir tartışma, kapitalizmde devletin etkinliklerin çeşitliliğine dikkat çekerek işe başlamak zorundadır. Şu anki amaçlarımız açısından, devlete ait çeşitli etkinlikler üç başlık altında gruplandırılabilir. İlk olarak, merkezi ve yerel hükümete bağlı idari bürokrasinin, askeriyenin, mahkemelerin, polis gücünün, hapishane sistemi vb.nin etkinlikleri gibi salt toplumsal düzenin yeniden üretimi ile ilgili olanlar vardır. İkinci türden etkinlik ise, yerel ya da merkezi yönetimin kısmen veya tamamen sahip olduğu şirket ve kuruluşlar çerçevesindeki üretim etkinliklerinin örgütlenmesidir. Son olarak, toplumsal hizmetlerin ("refah devleti" olarak adlandırılan sistemle ilgili eğitim, sağlık, konut vb. gibi hizmetler) sağlanmasına yönelik etkinlikleri devlet etkinliklerinin artan bir bölümünü oluşturmaktadır.

Üretken emeğin tanımı için daha önce verilen ölçüt elimizdeyken, bu üç alandaki kamu çalışanlarının emeğinin niteliğini tanımlamak oldukça kolaydır (her ne kadar, doğal olarak, daha somut bir düzeyde bu gruplardan hiçbirine kolayca uymayan karmaşık sınır durumlarla karşılaşmak kaçınılmaz olsa da). Doğrudan doğruya toplumsal düzenin üretimi ile ilgili görevleri yürüten çalışanlar *tanım gereği* üretken olmayan emekçilerdir. Daha önce görmüş olduğumuz gibi emekleri, genel anlamda üretken değildir. İnsan ihtiyaçlarını dolaylı ya da dolaysız olarak karşıla-

mak için doğanın belirli özelliklerini kullanım değerlerine dönüştürme amacıyla ona bir müdahalede bulunmazlar. Bu insanların gördüğü görevler, sınıf sömürsüne, cinsel ve ırksal baskıya dayanan çelişki yüklü bir toplumun yeniden üretimi ve ayakta kalmasına hizmet etme amacındadır. Bu yüzden, bu şekilde istihdam edilen insanların maaş ve ücretleri, yalın bir biçimde sınıflı toplumun, bizim durumumuzda kapitalizmin *faux frais*'si olarak görülmelidir.

İkinci gruptaki devlet çalışanlarının emeğinin doğasını değerlendirebilmek için, şunu anlamak zorunludur: Özel sermaye tarafından örgütlenen üretim ile devlet sektörü tarafından örgütlenen üretim arasında başka ne tür farklılıklar olursa olsun, artı değer üretimi açısından herhangi bir fark yoktur. Devlet işletmeleri, artı değer sızdırmak amacıyla bir emek süreci örgütlemek için işçi istihdam eden kapitalist işletmelerdir. Çıktıların fiyatları ile politik olarak oynanması, yine politik amaçlarla gereğinden fazla insan çalıştırılması, kronik zararlar ve benzeri olgular gibi devlet işletmelerini özel kapitalist firmalardan ayıran özellikler, bunların, burada üretilen artı değerın devlet işletmeleri tarafından mı yoksa diğer kapitalistler tarafından mı cebe atıldığına bakılmaksızın, ücretli emeğin sömürsü temelinde meta üreten kapitalist firmalar oldukları gerçeğini en ufak bir biçimde değiştirmez. Eğer durum buyrsa, bunu şu sonuç izler: devlet işletmeleri tarafından üretim alanında istihdam edilen işçiler, tıpkı özel firmalarda istihdam edilenler gibi üretken emekçi sayılmalıdırlar.

Üstesinden gelinmesi gereken en zor durum üçüncü kategoridir. Bir yandan, sosyal hizmetler piyasada (çoğu zaman) meta olarak satılmazlar ve bu yüzden de kapitalist bir ülkenin ulusal eğitim sistemi ya da ulusal sağlık hizmeti birer kapitalist işletme olarak görülemez. Bu nedenle, istihdam ettikleri işçiler üretken emekçi olarak sınıflandırılmazlar. Öte yandan, öğretmenler, doktorlar, hemşireler ve diğer sağlık işçileri, tam da insan ihtiyaçlarının karşılanması açısından kullanım değeri (hizmet) üretirler ve bu anlamda görevleri salt mevcut toplumsal düzenin yeniden üretimi olan (infaz memuru, vergi tahsildarı gibi) ücretli emekçilerden farklı bir konumdadır. Bu yüzden, toplumsal düzeni yeniden üreten ve emekleri tanım gereği üretken olmayanlara (çünkü bu emek genel olarak üretken emeğin bir ögesi değildir) karşıt olarak öğretmen, sağlık işçisi ve benzerlerinin emekleri, bu emeğin içinde örgütlendiği toplumsal ilişkinin niteliğinin bir sonucu olarak *olumsal* (contingent) anlamda üretken olmayan emektir. Yani, bir vergi tahsildarının emeği, hiçbir türden toplumsal örgütlenme altında üretken sayılamaz; oysa sağlık işçisinin emeği, harcanma koşullarına bağlı olarak üretken olabilir ya da olmayabilir. Bu emeğin üretken olduğu durum, tıbbi hizmetlerin piyasada satılmak üzere örgütlendiği ve böylelikle hastane sahibine kâr getiren metalara dönüştürüldüğü durumdur. Bu koşullar altında, hastane, klinik vb. kapitalist firma; sağlık işçilerinin emeği ise üretken emek haline gelir. Az önce görmüş olduğumuz gibi, işverenin farklı niteliği (devlet yahut özel olması) incelediğimiz sorun bakımından önem taşımaz; burada

sorun, kapitalist biçimde örgütlenmiş hizmet sektöründeki işçilerin emeğinin niteliğini tanımlama sorunuyla özdeş hale gelir.

Yukarıda anlatılanların, kapitalist toplumun son zamanlardaki eğilimleri ile ilgili belirli sonuçları var. Refah devleti olarak anılan sisteme yönelik yaygın saldırı, bedelsiz kamu hizmeti üreten devlet çalışanlarının üretken olmayan emeğinden, toplumsal hizmetlerin özelleştirildiği durumda, özel hastanelerin, okulların vb. çalışanlarının üretken emeğine doğru bir kayma ile sonuçlanmıştır. Bedelsiz değil de, vizite parası, okul ücreti vs. temelinde sunulan sosyal hizmet uygulamalarına gelince, söz konusu ödemeler ilgili hizmetin piyasa ya da “gölge” fiyatlarına yaklaştıkça, söz konusu hastaneler, okullar, üniversiteler vb. giderek daha çok kapitalist işletmeye yaklaşır, ona benzer hale gelir; böyle kuruluşların çalışanları da üretken emekçi haline gelir. Bunun hangi noktadan sonra gerçekleştiği, farklı ölçütlerin önerilebileceği bir ampirik yöntem bilim sorunudur; bu ölçütlerin arasındaki tercih sorununun bu makale bağlamında bizi meşgul etmesi gerekmez.

Dolayısıyla sosyal hizmetlerin sağlanması ile uğraşan ücretli işçilerin emeğinin statüsüne, bir ülkeden diğerine ya da bir dönemden diğerine değişebilecek somut toplumsal koşullar temelinde karar verilmelidir.

Üretken ve Üretken Olmayan Emeğe Dair Kimi Yanlış Anlamalar

Başlangıçta belirttiğimiz gibi, ÜOE konusundaki literatürü genel olarak gözden geçirmek bu makalenin kapsamı dışındadır. Amaçlarımız açısından daha yerinde olan, ÜOE ayrımını Marx'ın kavrayışına yönelik temel eleştiri türleridir çünkü bizim sınıflandırma girişimimizin temelinde yatan bu kavrayıştır. Marx'ın bu kavrayışına yönelen farklı eleştiri türlerinin *tamamını* ele almaya girişmek, tek tek her bir noktaya ayrıntılı bir yanıt vermeyi gerektirecektir, ki bu ancak başka bir makalenin konusu olabilir. Bunun yerine bu bölümde yapmak istediğimiz, tartışmanın yoğunlaştığı en önemli iki alanı ele almak: dolaşım etkinliğinin nitelendirilmesi ve etkinlikleri, artı-değer oranı ve kütlesi üzerinde dolaylı etkiye sahip olan işçilerin konumu. Eleştirciler tarafından öne sürülen sorunların hepsi değilse de, büyük bir kısmı dolaylı ya da dolaysız olarak bu iki alanla ilgilidir; bu yüzden bu alanların incelenmesi, bize, çetrefil ve karmaşık bir tartışmanın en duyarlı yönlerine değinmek olanağını verecektir. Her ne kadar, savlarını öne sürerken ayrıntılarda aralarında farklılaşmalar olsa da, eleştircilerin çoğu bu sorunlarda ortak bir tutum paylaştıkları için belirli bir yazardan bahsetmeyeceğiz.³⁰

İlk olarak dolaşım etkinlikleri sorununu ele alırsak, bu sorunda eleştircilerin pek çoğunun tavrı, dolaşım etkinlikleri olarak görülen etkinliklerin üretim etkinliklerinden farklı bir doğaya sahip olmadıkları ve bu yüzden de onları üretken ol-

30 ÜOE'ye yöneltilen eleştirel yaklaşımların göze çarpan kimi örnekleri şunlar: Gough (1972), Harrison (1973), Hunt (1979), de Vroey (1982) ve Laibman (1992). Burada şunlara dikkat çekmek gerekir: Bu metinde yanıt vermeye çalıştığımız eleştirel hat, farklı bileşenlerden oluşan *karma bir tablodur*. Burada sözü edilen yazarların, sunulan fikirlerin her birini paylaştığına dair en ufak bir ima bile yoktur.

mayan diye sınıflamanın gereksiz olduğu doğrultusundadır. Bu bakışı temellendirmek için birkaç sav öne sürülmektedir. Her birini tek tek ele alalım.

İlk sav, dolaşım işçilerinin de kendi tarzlarında kullanım değeri üretimine katkıda bulunduklarıdır. Verilen örneklerden biri, eldeki metaların tasnifi ve sergilenmesi, tüketiciye bilgi verme ve rehberlik etme vb. gibi görevleri yürüten satış elemanları örneğidir. Bu sav, üretim ile dolaşım arasında kesin bir ayrımı savunanlar için hangi etkinliklerin dolaşım etkinliği olduğu ile ilgili bir yanlış anlamaya dayanmaktadır. Tüketicinin tüketim nesnesine erişmesini sağlayan sürecin zorunlu bir bileşeni olan her türden etkinliğin üretken etkinlik sayılması gerektiğini söylemek doğrudur (Marx'ın kendisi de bunu birçok kez söylemiştir). Ancak tam da bu etkinliğin, üretim noktası ile tüketici arasındaki zincirde *zorunlu* bir halka olması yüzünden, bu etkinlik, örneğin taşımacılık ile eş düzeyde *üretim sürecinin bir parçasıdır*. Dolaşım alanı, salt meta ile para arasındaki biçim değişikliklerinde aracı olan etkinliklerle sınırlıdır. Kavramsal düzeyde, satış etkinliğinin, üreticiden tüketiciye ulaşan zinciri tamamlaması için zorunlu olan bu yönleri, saf dolaşım etkinliklerinden kolaylıkla ayırt edilebilir. Buna en iyi örnek, kasiyerlerin işlevidir. Tüm etkinlikleri alım ve satım ile ilgilidir ve hiçbir biçimde söz konusu zincirde zorunlu bir halka değildir. (Toplumsal muhasebe amacı için gerekli her tür kayıt, örneğin tüketicilerin kendilerinin kullandığı bilgisayarlar aracılığıyla yapıldığı durumlarda olacağı gibi, alternatif yollarla yürütülebilirdi). Kasiyer elbette ki birçok tür arasından seçilmiş bir örnektir; zira kapitalist ticari işletmelerin hepsinde, personelin işlevlerinin ezici bir bölümü saf dolaşım etkinliğiyle ilgilidir. *Ampirik* düzeyde, ticari işletmelerde üretim etkinliklerinin, dolaşım etkinliklerine oranını hesaplarken kimi güçlüklerin çıkabileceği doğrudur, ancak *kavramsal* düzeyde, ayrım çok berraktır. Şu anki amaçlarımız açısından gerekli olan da yalnızca budur. (Dikkatli okuyucular yukarıda dolaşım sermayesi tarafından istihdam edilen işçilerin statüsünü tartışırken, açıkça bu işçilerin “dolaşım görevleri... üstlendikleri ölçüde” artı değer üretmediklerini” belirttiğimizi zaten fark etmiş olabilirler.)

Dolaşım etkinliklerini üretken olarak ele alma yanlısı ikinci sav, bu etkinliklerin tüm toplumlar için zorunlu olduğunu ileri sürmekte; bu temelde bu etkinliklerin üretken sayılmaları gerektiğini ima etmektedir. Öncül ile sonuç arasındaki zayıf bağlantıyı şu an için bir yana bırakırsak (ki buna aşağıda başka bir bağlamda geri döneceğiz), şu söylenebilir: bu evrensellik savı, gerçekte ilk sav ile ilgili olarak işaret ettiğimiz, dolaşım ile üretim arasındaki ayrıma dair yanlış anlamının daha genel ve kuramsal bir ifadesidir. Dolaşımın her türden toplum için zorunlu olduğu fikri (daha kesin söylemek gerekirse, bu ifade, gelişmiş işbölümüne sahip toplumlar ile sınırlanmalıdır) açıkça şu tartışılmaz olguya gönderme yapmaktadır: her toplumda kullanım değerlerinin, üretimin farklı dalları arasında ve üreticiler ile tüketiciler arasında akışı, kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Ancak üretim ve bölüşümün kapitalist biçimlerine *değişmezlik* atfedilmediği sürece, kul-

lanım değerlerinin bu akışının tüm toplumlarda zorunlu olarak metaların alım ve satımı *biçimini* alacağını varsaymak için hiçbir neden yoktur. Merkezi planlamanın etkinliği ve arzu edilirliliği hakkındaki görüşler ne olursa olsun, bunun, ekonomik etkinliğin farklı dalları arasında karşılıklı ilişkilerin olanaklı alternatif biçimlerinden biri olduğu tartışma götürmezdir. Öyleyse sözkonusu hata açıkça ortadadır: bu tip bir eleştiri, *kullanım değerlerinin dolaşımı* ile *metaların, paranın ve sermayenin dolaşımını* savunulamaz bir biçimde karıştırmakta ve özdeşleştirmektedir. İlki, elbette ki, tüm gelişmiş toplumsal ekonomik yapılarda *üretimin* zorunlu bir yönüdür; ikincisi ise, tarihsel olarak geçicidir ve daha önemlisi, farklı üretim dallarının ve tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamaktan çok daha fazlasını içermektedir; aslında *saf biçimi* ile ele alındığında, bu, *salt* biçim değişikliğine yoğunlaşan tamamen farklı tipte bir etkinliktir.

Bu son sav, tüm gelişmiş toplumsal oluşumlarda zorunlu olduğu için dolaşımın üretim ile eşit düzeyde ele alınması gerektiğini ileri sürer. Oysa, Marx'daki anlamıyla saf dolaşımın (yani meta, para ve sermaye dolaşımının) kapitalist ekonomiye özgü olduğu fikrini kabul eden başka bir usulamlama çizgisi daha vardır. Bu çizgi daha sonra dolaşımın üretken etkinlikler alanından dışlanmasını eleştirmeye geçer; gerekçesi, böyle yapmanın *normatif, yargılayıcı, ahlâkçı* bir nitelik taşıyabileceğidir. (Sanki şöyle bir şey söylenmektedir: "Öyle bir toplum olabilir ki, bu daha rasyonel toplumun bakış açısından bakıldığında, bu etkinlikler üretken olmayan faaliyetlerdir.") Bu sav bu nedenle ÜOE ayrımını bilimsel bir ayrım olarak kabul edilemez görür. Toplumsal bilim ile değer yargıları denilen yargılar arasındaki ilişkiye dair karmaşık tartışmayı bir kenara bırakıyoruz. Marx'ın, dolaşımın masraflarını (tabii ki, bu alanda istihdam edilen işçilerin ücretleri bu masraflara dahildir) kapitalizmin *faux frais*'si, usdışı doğasının bir ifadesi, şeytanca kötülüklerinden (şer) biri olarak gördüğü doğrudur. Ancak konunun can alıcı noktası şurasıdır: kapitalizmde bu dolaşım etkinliklerinin üretken olmayan nitelik taşıdığına kabul edilmesi, ticaret, bankacılık, aracılık vb. etkinliklerdeki aşırı şişme dolayısıyla kapitalizmin, komünist topluma göre usdışı olması *yüzünden değildir*. Tersine, bu dolaşım etkinlikleri üretken olmadıkları için kapitalizm usdışı olarak görünmektedir. Peki o zaman bu etkinliklerin üretken olmadıklarını söylemenin zemini nedir? Bunu zaten ayrıntılı olarak incelemiş bulunuyoruz ancak yeniden bir özet yapılacak olursa şu vurgulanmalıdır: bir toplum, kendi zenginliğini ancak doğayı amaçlı biçimde dönüştürmesiyle artırabilir ve sadece bu tarzda üretilmiş olan miktar, bir toplumun tek tek üyeleri ya da toplumsal sınıfları arasında bölüşülebilir. Zaten üretilmiş olan toplumsal ürünün farklı bölümleri birbiriyle ne kadar mübadele edilirse edilsin, bu toplam ürünün kendisini artırmaz. Sözcüğün arı anlamıyla alındığında, dolaşım etkinlikleri ise tam tamına bunu yapar, farklı bölümlerin karşılıklı mübadelesini gerçekleştirir. Elbette ki, kapitalizmin doğası bu türden emeği zorunlu kılar ama bu söz konusu etkinliklerin toplam üretimi artırmadığı olgusunu bir nebze dahi

değiştirmez.³¹ *Dolaşım alanında harcanan emeğin üretken olmayan emek olarak nitelendirilmesi, üretim ile dolaşım alanları arasında Marksistlerce yapılan ayrımın mantıksal bir uzantısından başka bir şey değildir.* Bu ikinci ayrımı kabul edenler, aynı şekilde ilkinin de kabul etmek zorundadırlar. Dolaşımda artı değer üretimi olamaz diyen birinin aynı zamanda dolaşımda istihdam edilen emeğin üretken olduğunu (bu, artı değer üreten emek olarak tanımlanmaktayken) söylemesi gerçekten de hayret vericidir. Bu tutum, tümüyle mantığa meydan okumaktadır. Öyleyse konuyu sonuçlandırmak açısından şunu söyleyelim: üretim ile dolaşım arasındaki daha temel ayrımda nasıl normatif, yargılayıcı ya da ahlâkçı bir tavır yoksa, ÜOE ayrımı da bu tür özellikler taşımaz.

ÜOE ayrımı açısından üretim etkinliklerinin dolaşım etkinliklerinden hiçbir farkı olmadığını kanıtlamak için genel olarak kullanılan son bir sav, Marx'ın düşüncesinde varolduğu iddia edilen bir çelişkiye işaret etmektedir. Eleştirciler, Marx'ın sürekli olarak, ÜOE ayrımının üretilen kullanım değerinin türüne karşı kayıtsız olduğunu vurguladığını hatırlatırlar. Bundan sonra ise, dolaşım etkinliklerinin farklı bir niteliğe sahip olduğunu teslim etmekle birlikte, nitelikteki bu farklılığın, Marx'ın kendi kabulü temelinde, bu türden emeğin toplam üretken emek kümesinden dışlanmasına zemin oluşturmaması gerektiğini iddia ederler. İşte burada, daha önce üzerinde ısrarla durduğumuz, “genel olarak üretken emek” kavramının önemi, kendisini tüm gücüyle ortaya koymaktadır. Özetlersek, genel olarak üretken olma niteliği, emeğin sermaye açısından üretken olması için *gerekli* (ancak yeterli olmayan) bir koşuldur. Bu şu anlama gelir: İnsanlığın kendi ihtiyaçlarına uygun olarak doğayı kimi yönlerden dönüştürmek üzere doğa ile giriştiği karşılıklı ilişkinin *doğrudan* gerekli bir koşulu olmayan etkinlikler, “genel olarak üretken emek” olarak *görülemez*; bu nedenle kapitalizmde de üretken emek olarak *görülemez*. Başka bir deyişle, üretken emek kavramının bu *ikili belirlenimi*, kapitalizmdeki üretken emeğin, genel olarak üretken emeğin bir *alt kümesi* olduğunu ima eder. Bu anlayış temelinde, eleştircilerin Marx'ı kendi tanımıyla çelişmekle suçlamakta hatalı olduğunu kanıtlamak basit bir iştir. Sermaye için üretken emek, genel olarak üretken emeğin bir alt kümesi olduğu için, bunun sonucu olarak bu sonuncunun sınırları *dışına* düşen hiçbir etkinlik üretken olarak kabul edilemez. Yukarıda vurguladığımız gibi, böyle bir etkinlik *tanım gereği her türden toplumsal ekonomik örgütlenmede* üretken olmayan etkinliktir. Bu yüzden, Marx'ın *sermaye için üretken emek* ile ilgili önermelerinin her biri sadece, genel olarak üretken emek türleri kümesi içindeki etkinlikleri kapsayabilir. Yani, yalnızca genel olarak üretken olan bir emek *toplumsal* koşullara bağlı olarak sermaye için üretken emek olabilir ya da olmaz. Dolayısıyla, Marx, ÜOE ayrımının üretilen kullanım değerine kayıtsız, ondan bağımsız olduğunu vurguladığında, genel konumunun mantığı gereği ifadesi, genel olarak üretken emek kümesine karşılık gelen kullanım değerleri kümesi

31 Buna “dolaşım, sermayenin devrine (turnover) ivme katarak gerçekten de üretimin artırılmasına katkıda bulunur” diyerek itiraz edilmesin diye bu yönü zaten göz önüne almış olduğumuzu hatırlatmak gerek.

ile sınırlıdır. Dolaşım etkinlikleri tarafından “üretilmiş” (bu terim, bu bağlamda bütünüyle uygunsuzdur) kullanım değerlerini kapsamaz. Kısacası, belirli bir etkinliğin sonucunda ortaya çıkan kullanım değerinin türü, yalnızca söz konusu etkinlik üretimin bir parçasıysa, ÜOE ayrımı açısından önemsizdir.

Tartışmalı ikinci ana alan, artı değer oranı ve kütlesinde bir artışa farklı yollarla katkıda bulunan emek kategorileriyle ilgilidir. Sermaye için üretken emek, artı değer üreten emek olarak tanımlandığı için, sermaye için artı değer artışına katkıda bulunan her işçi tipinin (birkaç örnek vermek gerekirse, sağlık işçisi, öğretmen, bilim insanı ve araştırmacı) ya örneğin sanayi işçileriyle eş düzeyde üretken ya da *dolaylı olarak üretken* sayılması gerektiğine inanılmıştır. Burada aldatıcı bir tutarlılık vardır. Bununla birlikte, soruna daha yakından bakıldığında, bu us yürütme çizgisini izlemenin ciddi bir hata olacağını gösterir.

Artı değer, işçinin gerekli emeğin ötesinde (yani emeğinin, ücretinin eşdeğerini yeniden üretmeye giden kısmının ötesinde) harcadığı artı emeğin tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal biçiminden başka bir şey değildir. Dolaylı olarak üretken olarak sunulan işçiler (kendileri belirli bir kapitalistin ücretli işçileri olmadıkları sürece) sermaye için artı emek harcamazlar (bir kapitalistin işçisi olarak çalışıyorlarsa zaten üretken işçidirler). Bu yüzden, sermaye için fazladan artı değer üretimine katkıda bulunduklarını söylemek bir muamma halini alır. Eğer sermaye bunların emeğinin bir kısmına artı emek olarak el koymuyorsa bu fazladan artı değer nereden gelmektedir? Söz konusu işçilerin, emeğin toplumsal üretkenliğindeki bir artışa katkıda bulunarak artı değerde bir artışa yol açtığı hatırlanır hatırlanmaz, paradoks ortadan kalkar. Üretkenlikteki bu artış dolaysız anlatımını üretim işçilerinin emek güçlerinin değerindeki azalmada ve böylelikle artı emek ile sermaye tarafından el koyulan artı değerdeki artışta bulur. Dolayısıyla fazladan artı değer, üretim işçilerinden sızdırılan fazladan artı emeğin değer biçimidir. Zaten *onların* artı değere katkıları olarak hesaba katılmıştır; bu nedenle bunları, bilim insanlarının, eğitimcilerin vb. özel katkısı olarak ikinci kez saymak apaçık mükerrer sayım olacaktır. ÜOE ayrımının norm koyucu ya da ahlakçı bir anlamı olmadığı; önemi birikimin izlediği yolu çözümlemeye olduğu için de bu türden bir mükerrer sayım, kabul edilemez olacaktır. Tüm bu tartışma, Marx'ın daha önce yukarıda alıntıladığımız, işçinin üretken sürece doğrudan katılımının özel önemini açıkladığı pasajında önceden belirtilmektedir:

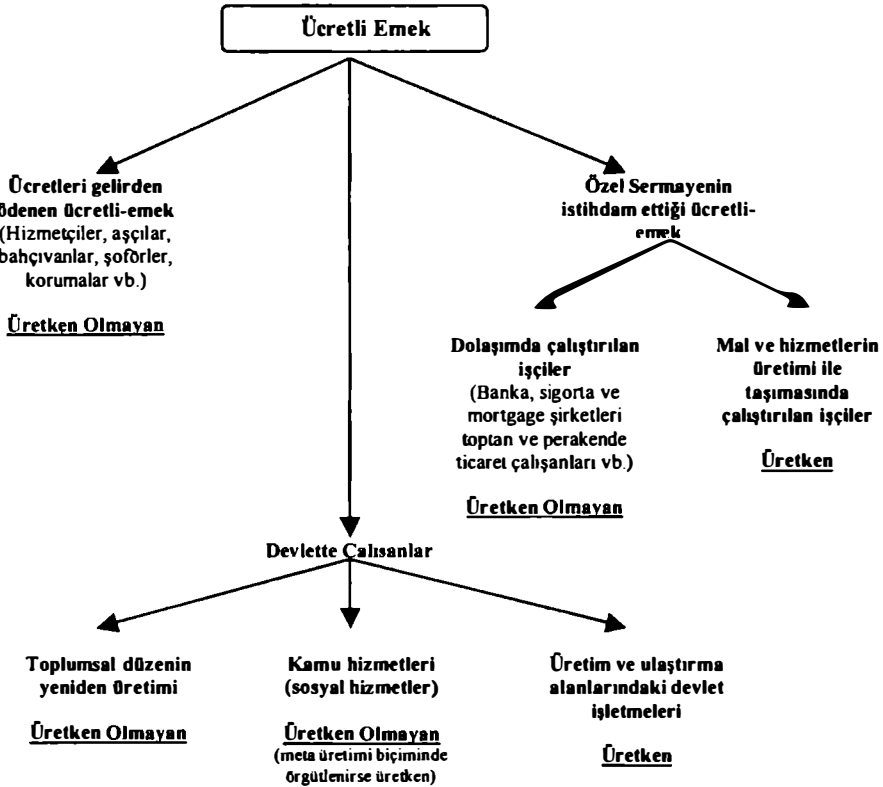
... emek, yalnızca *doğrudan* artı değer yaratıyorsa üretkendir; emek gücünün bir temsilcisi de ancak *doğrudan* artı değer yaratıyorsa üretken işçidir. Yani, yalnızca üretim sırasında, sermayenin değerinin genişlemesi amacıyla tüketilen emek üretkendir. (Marx, 1976a: 1038; vurgular bizim) [Marx, 1999: 105]

Sonuç

Son yirmi yıldır süren tartışmalar boyunca ÜOE ayrımı pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Yukarıdaki irdelemenin, ÜOE ayrımının kuramsal düzeyde sistemli ve titiz bir biçimde yeniden inşasının, onu bu türden belli başlı eleştirilere karşı, bağışık kıldığını gösterdiğine inanıyoruz. Fikrimizce, bu makalenin temel katkısı, bu türden sistemli bir yeniden inşa girişimini sunmuş olmasıdır; bunu yaparken şimdiye kadarki tartışmada katılımcıların çoğunun ihmal ettiği, üzerinde, daha özgül ve dar bir kavram olan “sermaye için üretken emek” kavramının yükseldiği temeli oluşturan ve anahtar nitelikte önem taşıyan “genel olarak üretken emek” kategorisine vurgu yaptık.

Yukarıdaki irdeleme, bize aynı zamanda kapitalist ekonomide temel işçi gruplarını üretken ya da üretken olmayan olarak sınıflandırabilmek için gerekli ölçütleri de sağlamaktadır. Bu sınıflandırma Şekil 3'teki gibi özetlenebilir:

ŞEKİL 3

Dikkat çekilmesi gereken ilk nokta, Şekil 3'ün yalnızca, bir ücret sözleşmesi temelinde istihdam edilen işçileri (ya da üreticileri) sınıflandırma yönünde bir girişim olduğudur; Şekil 3 hem para-meta dolaşımı döngüsünün dışında harcanan

emeği (ev kadınları, kendine yeterli köylü haneleri) hem de küçük meta üreticilerini dışlamaktadır. Bunun nedeni, üretken/üretken olmayan ayırıştırmasının ancak bir işçi ücretli emekçi olduğunda anlamlı olmasıdır; zira ayırımın amacı ücretli olarak istihdam edilen toplam toplumsal emeğin hangi bölümünün artı değer yarattığı (artı değer açısından üretken olduğu), hangi bölümünün ise artı değerden karşılanan etkinlikleri üstlendiğidir. Artı değer üretimi ücretli emeğe dayandığı için, kullanım değeri üretimi ile küçük meta üretimi kategorileri ele alınan ayrımla *ilgisizdir*. Zaten bu yüzden bunlar daha erken bir aşamada incelemenin alanından çıkarılmışlardır (Bkz. Şekil 2).

Şekil 3, kapitalist toplumda işçi sınıfının belli başlı bölümlerinin üretken olmayan işçi olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Doğal olarak, bu hiçbir biçimde toplumun refahı ya da sınıf mücadelesi veya devrimci strateji için daha az önemli oldukları anlamına gelmez. ÜOE ayırımı, emek gücünün değeri, artı değer oranı ve kütlesi, dolayısıyla da sermaye birikim oranı gibi kapitalist ekonominin çeşitli, önemli değişkenlerini analiz etmek için özellikle önem taşımaktadır. Bu, ayırımı ciddiye almak için yeterli bir zemindir, çünkü yalnızca bu değişkenlerin incelenmesi aracılığıyla Marksistler kapitalist birikimin tarihte izlediği ve izleyeceği yolu, birikimin çevrimsel dalgalanmalarını yeterli biçimde çözümleyebilirler. ■

Başvuru:

de Vroey, Michel (1982) "On the Obsolescence of the Marxian Theory of Value", *Capital & Class*, Sayı 17, Yaz.

Glyn, A. ve B. Sutcliffe (1972) *British Capitalism, Workers, and the Profit Squeeze*, Penguin Press, Middlesex,

Gough, Ian (1972) "Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour", *New Left Review*, Sayı 76, Aralık.

Harrison, John (1973) "Productive and Unproductive Labour in Marx's Political Economy", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Sonbahar.

Hunt, E.K. (1979) "The Categories of Productive and Unproductive Labour in Marxist Economic Theory", *Science and Society*, Sonbahar.

Laibman, David (1992) *Value, Technical Change, and Crisis: Explorations in Marxist Economic Theory*. M. E. Sharpe, New York.

Mandel, Ernest (1981) "Introduction", *Capital*, cilt II içinde, Vintage Books, New York.

Marx, Karl (1956) *Capital* Vol. II. Progress Publishers, Moscow.

(1963) *Theories of Surplus-Value*, Part I. Progress Publishers, Moscow.

(1973) *Grundrisse*. Penguin, Harmondsworth.

(1976a) 'Results of the Immediate Process of Production.' published as an Appendix in *Capital*, Vol.1. Penguin, Harmondsworth.

(1976b) *Capital*, Vol.1. Penguin, Harmondsworth.

(1979) *Grundrisse*, Birikim, İstanbul

(1992) *Kapital* C.2, Sol Yayınları, Ankara.

(1993) *Kapital* C.1, Sol Yayınları, Ankara.

(1998) *Artı Değer Teorileri* Cilt 1, Sol Yayınları, Ankara.

(1999) *Kapital'e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*. Ceylan Yayınları, İstanbul.

Moseley, Fred (1986) "Estimates of the Rate of Surplus-Value in the Postwar United States Economy", *Review of Radical Political Economics*, cilt 18, No: 1/2.

Poulantzas, Nicos (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books, London.

Shaikh, Anwar (1978a) "An Introduction to the History of Crisis Theories", *U.S. Capitalism in Crisis*, Union for Radical Political Economics içinde, Monthly Review Press, New York.

(1978b) "National Income Accounts and Marxian Categories", New School for Social Research: Basılmamış Makale.

(1980) "Towards a Critique of the Keynesian Theory of the Role of the State", Basılmamış Makale.

Shaikh, Anwar ve E. Ahmet Tonak (1994) *Measuring the Wealth of Nations: Political Economy of National Accounts*, Cambridge University Press, New York.

Smith, Adam (1976) *The Wealth of Nations*, University of Chicago Press, Chicago.

The Economist (26/09/1998).

Tonak, E. Ahmet (1984) *Conceptualization of State Revenues and Expenditures: U.S. 1952-1980*, Basılmış Doktora Tezi, New School for Social Research.

Yaffe, David (1973a) "The Marxian Theory of Crisis, Capital, and the State", *Economy and Society*.

(1973b) "The Crisis of Profitability: A Critique of the Glyn-Sutcliffe Thesis"

New Left Review, Sayı 80, Temmuz-Ağustos.

Lukács'ın *Ontoloji*'sinde Emek ve Gündelik Yaşam

Ateş Uslu*

Giriş

XX. yüzyılın önde gelen Marksist düşünürlerinden György Lukács (1885-1971), felsefe alanına katkıları açısından ele alındığında, esas olarak 1923 yılında yayımlanan *Tarih ve Sınıf Bilinci* başlığını taşıyan makaleler derlemesiyle tanınır. Bu çalışmasında Lukács'ın çözümlemelerinin odaklandığı nokta, kapitalizm koşullarından kurtulma mücadelesi içinde işçi sınıfının kendi nesneleşmiş, “şeyleşmiş” durumunun *bilincine* varması, bilinç düzlemindeki bu kopuşa bağlı olarak kendini *tarihin özdeşi* özne-nesnesi haline getirmesi ve bu şekilde sosyalizmin kurulmasına önderlik etmesi perspektifidir. Lukács bu temel sorunsala bağlı olarak devrimci parti, işçi konseyleri gibi konulardaki görüşlerini geliştirir.¹

Lukács'ın 1960'lar boyunca üzerinde çalıştığı ve ölümü nedeniyle tamamlamadığı eseri *Toplumsal Varlığın Ontolojisine Doğru* (Lukács, 1976a-b) ise, genel çözümleme çerçevesi açısından ele alındığında, *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin tam aksi bir sorunsal üzerinde yükselir. *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin çözümlemelerinde ve siyasi açılımlarında belirleyici olan bilinç ve öznel faktör iken, düşünür yaşamının sonraki evrelerinde bilinci odak noktası olarak almaktan vazgeçerek nesnel gerçekliği esas almaya başlamıştır. Lukács'ın 1930'lardan itibaren girdiği ve *Ontoloji*'de sistemli bir hal alan bu yeni yönelim, çeşitli yazarlar tarafından “ontolojik dönüm

1 *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin Türkçe çevirisi (Lukács, 1998), yayıncının elinde olmayan nedenlerden dolayı eksik olarak yayımlanmıştır. Dolayısıyla, başta kitabın merkezi bölümlerinden biri olan “Örgüt Sorunu Üzerine Yöntemsel Notlar” yazısı olmak üzere dört yazı bu basımda yer almamaktadır. Kitabın örgüt sorununa dair yazısının çevirisi için bkz. Lukács (1994a; 1994b). Kitabın tam metnini ve yazarın bu dönemde kitapla aynı sorunsalı kullanarak kaleme aldığı yazıları içeren bir derleme için bkz. Lukács (1971).

* Paris I Panthéon-Sorbonne ve Budapeşte Eötvös Loránd (ELTE) üniversiteleri doktora öğrencisi.h

noktası” terimiyle ifade edilmektedir (Almási, 1993; Jung, 1990: 79). Açıklamak gerekirse, Lukács’ın *Ontoloji*’deki temel sorunu, varolan gerçekliği nesnel dünya temelinde, tüm karmaşıklığı ve somutluğu içinde ele almaktır. Düşünür, çalışmalarını *toplumsal varlık* üzerine yoğunlaştırarak, tarihsel-toplumsal-insani alanın doğa alanı karşısındaki özerkliğini vurgulamayı amaçlamıştır. Çalışmalarını bir *ontolojik* perspektiften yapması ise, toplumsal varlık alanındaki olguları yine toplumsal gerçekliğin, toplumsal varlığın bütünü içindeki yerleriyle anlama çabasını yansıtır.²

Lukács’ın bu doğrultuda kullandığı yöntem ise, Gülnur Acar-Savran’ın deyişiyle, “günlük hayatın somut varoluş biçimlerinden hareket ederek, belirli soyutlamalar yapmak yoluyla temel bazı kategorilere varmak ve sonra bu kategoriler aracılığıyla somutu düşüncede yeniden kurmak”tır (Acar-Savran, 2006: 226; ayrıca bkz. Antunes, 2005). Başka bir ifadeyle, Lukács’ın ontolojik çözümlemesi çıkış noktası olarak gündelik hayatın olgularını alır.³ Bu bağlamda, *Toplumsal Varlığın Ontolojisine Doğru*’nun çizdiği çözümleme çerçevesi, gündelik yaşam ve emek arasındaki bağıntıyı kurmak için etkin bir araç olarak nitelenebilir, zira Lukács’ın çalışmasında gündelik yaşamdan yola çıkarak varmaya çalıştığı temel kategorilerin başında *emek* gelir.

Bu yazıda emek ve gündelik yaşam arasındaki ilişkinin *Ontoloji*’de kurgulandığı şekliyle incelenmesi amaçlanmaktadır. İlk bölümde Lukács’ın kullandığı şekliyle “ontoloji” kavramına açıklık getirilecek, bu kavramın toplumsal varlık ve gündelik yaşamla olan bağlantısı incelenecektir. İkinci bölüm *Ontoloji*’de emeğe ilişkin olarak yapılan çözümlemelerin genel bir tasvirini içermektedir. Son bölümde ise, Lukács’ın gündelik yaşam ve emeğe ilişkin teorilerinin siyasi açılımlarına kısaca değinilecektir.

1. Ontolojik Temeller

A. Yöntemsel Sorunlar

Lukács’ın başta *Tarih ve Sınıf Bilinci* olmak üzere erken dönem çalışmalarında yöntem sorunu temel önem taşımaktadır: *Tarih ve Sınıf Bilinci*’nin en çarpıcı bölümleri arasında Marksist çözümleme yöntemine ilişkin tespitler yer almaktadır. Düşünüre göre Ortodoks Marksizm esas olarak bir yöntem sorunudur; Karl

2 Lukács’ın projesi başlangıçta doğrudan doğruya bir *Toplumsal Varlığın Ontolojisi*’ni kaleme almaktır, ancak çalışması ilerledikçe tamamlanmış ve sistemli bir ontoloji meydana getiremeyeceğini anlamış ve çalışmasına *Toplumsal Varlığın Ontolojisi’ne Doğru/Toplumsal Varlığın Ontolojisine Katkı* başlığını vererek bu sınırlılığı belirtmiştir. Bkz. Eörsi (1976: 13-14). *Ontoloji*’nin yazılma sürecine ilişkin olarak bkz. Fehér vd. (1983: 125-128). Lukács’ın son dönem felsefesine ilişkin genel bir inceleme için bkz. Bujdosó (1985).

3 Lukács’ın son dönem öğrencilerinden Ágnes Heller de 1967-68 yıllarında *Gündelik Yaşam* başlıklı bir kitap kaleme almıştır: sözkonusu çalışma her ne kadar *Ontoloji*’den farklı bir kapsama sahip olsa da, kitabın temel sorunsalının Lukács’ın etkisiyle belirlendiği açıktır: yazar da gündelik yaşamı (ve bununla birlikte toplumsal yaşamı) değiştirme olanağının varlığını savunmasının Marx’tan ve Lukács’tan kaynaklanan bir miras olduğunu belirtmektedir. Bkz. Heller (1984: xii).

Marx'ın ya da Friedrich Engels'in ortaya koyduğu önermelerin her birinin hatalı olduğu kanıtlanırsa bile, bu durum Marksizmin yönteminin "hatalı" olduğunu kanıtlamaya yetmemektedir (Lukács, 1998: 53-54). *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde sözkonusu yöntem tekil olguların toplumsal-tarihsel bütünlük içindeki yerleriyle, bu bütünlükle ve birbirleriyle olan bağlantılarıyla açıklanması olarak ortaya konmaktadır.

Lukács'ın sonraki dönem çalışmalarında da "yöntem" sorunu düşünürün temel sorunlarından biri olma özelliğini korumuştur. Düşünürün son dönem çalışmalarında ontolojik çerçevenin önemine yaptığı vurgunun temelinde de esas olarak yöntemsel bir kaygının, yöntemsel bir polemikğin bulunduğu söylenebilir. Lukács *Ontoloji*'de "soyut-evrenselci" ve "tekil-ampirik" olarak nitelenebilecek iki farklı bakış açısını karşısına almaktadır.

"Soyut-evrenselci" bakış açısı, genel bir kabulden (örneğin kapitalizm koşullarında öznenin nesne içinde çözümlümlüğünden) yola çıkar, bütünlüğü soyut, basit ve genel şekliyle kavrar. *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde de büyük ölçüde benimsenen bu yöntemde olgular arasındaki ilişki (ve olguların bütünlükle olan ilişkileri) *soyut* dolayimler yoluyla kurulur. Örnek vermek gerekirse, *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde proletaryanın "şeyleşme" durumunu, kapitalizmi aşması esas olarak bir *bilinçlenme* sorunu olarak anlaşılır: bu çözümleme çerçevesinde emek ya da yeniden üretim gibi somut faaliyetlerin karmaşıklıkları içinde incelenmesi yer almamaktadır. Yine aynı yöntem, gerçekliği basit ve soyut bir şekilde ele aldığı için, bütünün tamamının bilgisinin edinilebileceğini öne sürer.

Paradoksal olarak, *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin bütünüyle zıddında bulunan bazı çalışmaların da soyut-evrenselci bakış açısı başlığı altında sınıflanması mümkündür. Örnek vermek gerekirse, Stalinist tarih yorumlarında, Engels'in tarihsel gelişimi sınıflamak için önerdiği beşli gelişme şeması tarihin her alanında uygulanacak bir şablon olarak anlaşılmış ve böylece genel, basitleştirilmiş bir şablon, olguların zenginliğinin ötesine geçecek şekilde tarihyazımı çalışmalarına uygulanmıştır. Bu noktada verilebilecek ikinci örnek ise, Nikolay Bukharin'in tarihsel maddecilik üzerine çalışmalarında hâkim olan, tekniğin başlıca üretici güç olduğu yönündeki tezdır. Bukharin'in düşünme tarzıyla teknik, tarihsel gelişimi açıklayan genel anahtar olarak anlaşılmaktadır; Lukács ise gerek 1925'te yayınlanan bir yazısında (Lukács, 1966), gerekse yaşamının sonuna doğru kendisiyle yapılan bir görüşmede bu basitleştirici genellemeye karşı çıkmakta, Marksistlerin görevinin, tekniğin üretici güçlerin gelişiminin yollarından yalnızca biri olduğunu göstermek olduğunu belirtmektedir: Düşünüre göre sözkonusu gelişmeyi sağlayan, insanlar ve insanî kapasiteler tarafından oluşturulan karmaşık bütünlüktür (Lukács, 1969b: 46).

Buraya kadar açıklanan "soyut-evrenselci" yöntemin karşı kutbunda ise "tekil-ampirik" olarak adlandırılabilir olan bakış açısı yer almaktadır. Bu yöntemde günlük hayatın tekil olgularından yola çıkılmakta, dolayısıyla bir önceki yöntemin basitleştirici genellemelerinden uzaklaşmaktadır. Ancak bu yöntemde bütünlük

gündelik yaşamda ortaya çıkan olguların görüngülerinden ibaret olarak kurgulanır; başka bir deyişle, söz konusu yöntemin sınırlarında kalan bir analiz bütünün kendisini açıklamak yerine tekil olgular düzleminde tasvirler yapmakla yetinecektir. Günümüzde, “büyük anlatılar”ın aşılmış olduğu tespitinden yola çıkan “post-modern durum” tespitleri üzerine yükselen “kültürel çalışmalar” disiplini, birbiri arasında bağlantı bulunmayan kültürel verileri inceleme nesnesi olarak aldığı ölçüde “tekil-ampirik” düzlemle sınırlı analizi yeniden üretmektedir.

Lukács’ın son dönem çalışmalarında geliştirmeye çabaladığı yöntem ise soyut evrenselciliğin aksine “bütün”ü somutluğu, karmaşıklığı içinde kurgulamakta, buna karşılık ampirizmin ötesine geçerek olguların arasındaki somut dolayımın araştırılmasına ağırlık vermektedir.⁴ Genel bir şema içinde özetlemek gerekirse, *Ontoloji*’de Lukács’ın yöntemi gündelik hayatın somut verilerinden yola çıkarak soyutlamalar yapmayı, bu soyutlamaları yeniden somuta uygulamayı temel alır. Gerçekte bu yöntem Marx’ın başta *Siyasal İktisadın Eleştirisi’ne Katkı* başlıklı eserinin 1857 tarihli önsözünde olmak üzere bir çok çalışmasında örneğini verdiği yönteminin derinleştirilmiş şekliyle ibarettir; Lukács *Ontoloji*’den hemen önceki yıllarda yazdığı *Estetik*’inde⁵ bu yöntemi sanat alanına uygulamış, *Ontoloji*’de ise yine bu yöntemden yola çıkarak doğal varlık ve toplumsal varlık arasındaki geçişi açıklamaya çabalamıştır.

B. Toplumsal Varlık, Dolaysızlık ve Gündelik Yaşam

Daha önce de belirtildiği gibi, Lukács’ın *Ontoloji*’sinin çıkış noktası, toplumsal varlığı gündelik hayattan yola çıkarak anlama girişimidir. Bu noktada, düşünürün temel inceleme konusu olan “toplumsal varlık”ı genel olarak gerçeklik içinde konumlandırmak gerekiyor. Lukács, *Ontoloji*’de öznellikten bağımsız bir nesnel gerçeklik tanımı yapar: Lenin’in *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* adlı çalışmasındaki kurguya paralel olarak, her tür insan müdahalesinden bağımsız, tek bir gerçekliğin var olduğunu kabul eder (Lukács, 1969b: 58). Bu gerçekliğin “inorganik doğa”, “organik doğa” ve “toplumsal varlık” olmak üzere üç boyutu vardır ve bu üç boyut arasında karmaşık bir geçişkenlik söz konusudur. *Ontoloji*’nin başlıca konularından biri, doğa ve toplum alanları arasındaki bu geçişkenliğin aldığı biçimlerin açıklanmasıdır.

İnorganik doğa cansız doğal varlıkların, organik doğa canlı olmakla birlikte toplumsal-insanî olmayan varlıkların alanıdır. Toplum alanı ise insanın kendine

4 Benzer bir şekilde Henri Lefebvre de *Gündelik Hayatın Eleştirisi* konulu kapsamlı eserinde toplumun bütününe ilişkin bilgi ile gündelik hayata ilişkin bilginin birbirini tamamladığını, biri olmadan diğerine tam anlamıyla ulaşmanın mümkün olmadığını belirtmekle; bu şekilde toplumsallığın genel eleştirisiyle gündelik hayatın tekil biçimlerinin eleştirisi arasındaki zorunlu ilişkinin altını çizmektedir. Bkz. Lefebvre (1980 : 17).

5 Lukács’ın 1963 tarihinde yayımlanan çalışması *Estetiğin Özgüllüğü* (*Die Eigenart des Ästhetischen*) düşünürün estetik üzerine görüşlerinin bir sentezi niteliğindedir. Özgün baskısı ve tam çevirileri (örneğin bkz. Lukács, 1978a-b) yaklaşık 1700 sayfa tutan bu çalışma Türkçe’de yarıdan fazlası kısaltılmış versiyonuyla yayımlanmıştır. Bkz. Lukács (1988; 1992; 1999).

özgü alanıdır. İnorganik doğanın toplumsal varlığa herhangi bir bağımlılığı yoktur. Başka bir deyişle toplumsal varlık olmaksızın doğa var olabilir, ancak doğa olmaksızın toplum var olamaz: İnsan, toplumsallaşma sürecinin en üst kademelelerinde bile aynı zamanda biyolojik bir varlık olma özelliğini korur. Bununla birlikte toplum, her ne kadar varlığı organik ve inorganik doğanın varlığına bağlı olsa da, gelişiminin ileri kademelerinde kendine özgü yasalar geliştirir ve bu bakımdan doğa karşısında özgüllük kazanır. Bu noktada, Lukács, *Tarih ve Sınıf Bilinci* gibi erken dönem çalışmalarından farklı olarak, son dönem eserlerinde toplumsal varlığı tüm karmaşıklığı içinde, gerçekliğin diğer boyutlarıyla ilişkileri içinde ele alır. *Ontoloji*'de geliştirilen tahlilde tarih artık bilinç düzeyinde yapılan soyut sıçramalardan ibaret değildir, somut gerçeklikte yer alan somut dönüşümlerin oluşturduğu bir bütünlüktür.

Toplumsal gerçekliğin açıklanmasını temel alan bu modelde toplum “karmaşık bütünlerin bütünü” olarak anlaşılır (Lukács, 1976b: 140, 179 vd.), başka bir deyişle, toplum bir dizi karmaşık birimin -ki birey de bu karmaşık birimlerden biridir- oluşturduğu bir bütündür. Lukács'a göre ontolojinin görevi, bu karmaşıklıkların nasıl kurulduğunu açıklamak, varlıklarının gerçek özünü, işlevlerini tespit etmektir. Yöntemsel olarak, ontoloji en ilkel olguları ele alır ve bu olgulardan karmaşık olguları türetir, bu şekilde toplumsal varlığa (ve onu oluşturan karmaşık bütünlere) ilişkin bir açıklama getirmek mümkün olur (Lukács, 1969a: 14-15). İlkel olgulardan yola çıkmak, mümkün olduğu kadar kesin tespitler yapılmasını sağlar, zira incelenen olgu ne kadar karmaşıkça, insan bilinci o kadar “sonsuz” bir nesneyle karşı karşıya kalır: Bu sonsuzluk hakkında insan yalnızca yaklaşık bir bilgiye ulaşabilir (Lukács, 1969a: 16). Varlığın nesnel olarak sergilenen bütünselliği sonsuzdur ve bundan dolayı tüm olarak asla kavranamaz, ancak bütüne *yönelik* bir bakış açısı geliştirilebilir.

Lukács'ın ontoloji üzerine çalışmalarında gündelik hayat “toplumsal varlık”ın eş anlamlısı olarak anlaşılır. Gündelik toplumsal varlık, dolaysız haliyle varlıktır. Gündelik hayatta insan, düşünen, hisseden, faaliyet gösteren, bütünsel insandır (Jung, 1990: 80, 82). Gündelik hayat heterojenliği içinde anlaşıldığında, toplumun da bir bütün halinde kavranması *yönünde* bir adım atılmış olur.

II. Emek ve Gündelik Yaşam: Ontolojik Bir Çözümleme

A. Doğa, Toplum ve Emek

Lukács'a göre Marx'ın ontolojisinin yöntemsel temeli, doğa ve toplumun birbirini karşısında ontolojik özerkliğinin altının çizilmesi üzerine kuruludur. Organik doğanın bir parçası olan insanı diğer canlı varlıklardan ayıran, faaliyetini zihninde kurgulayabilmesi ve bu faaliyeti belirli bir amaca, ereğe doğru yöneltmesidir. Toplumsal-insanî dünyanın ayırıcı özelliği, insanların neyin üzerine ve hangi biçimde faaliyet göstereceklerini bilmelerinden kaynaklanır (Lukács, 1969a: 22).

Lukács bu tezini güçlendirmek için Marx'ın *Kapital*'de kullandığı bir örneğe başvurur: Marx'a göre en kötü mimarın inşa ettiği binayı en iyi arının inşa ettiği bal peteğine üstün kılan, mimarın yaptığı çalışmayı daha önce tasarlama yetisine sahip olmasıdır. İnsan, bu yetisini kullanarak çevresini, doğayı *emek nesnesi* haline getirir. Başka bir deyişle, doğa, insan emeği tarafından dönüştürülür. Bu emek faaliyeti sırasında insan aynı zamanda kendi kendini de dönüştürür ve kendine has, insanî özellikleri kazanır; emek, "insanın insanlaşması" sürecinin başlangıç noktasıdır (Lukács, 1976a: 349). Bu süreç, insanın doğa alanından niteliksel olarak farklı bir alana, toplumsal varlık alanına geçtiği "ontolojik sıçrayış" sürecidir (Lukács, 1976b: 13).

Emek, doğanın ereksel bir neden doğrultusunda insan tarafından dönüştürülmesi faaliyetidir. Bu noktada emek kategorisini toplumsal varlığın diğer kategorilerinde ayıran özelliğin altı çizilmelidir. Diğer kategoriler (yeniden üretim, yabancılaşma...) doğrudan doğruya toplumsal nitelikte kategorilerdir; emek ise doğa ve toplum arasında ilişkinin, dolayımın ifadesidir (Lukács, 1976b: 14); dolayısıyla emek, diğer kategorileri (ve toplumsal varlığın bütünü) anlamak için bir başlangıç noktasıdır. Emek faaliyeti sonucunda ortaya yeni, doğadan farklılaşmış bir ürün çıkar: Bu şekilde hem emek faaliyetinin öznesi, hem de emek faaliyetinin ürünü doğal belirlenimlerden kurtulur ve toplumsal alana dahil olur. İnsanın bu "toplumsallaşma" sürecinin farklı uğraklarında gösterdiği davranışlar sonucunda ise insan kişiliği, bireyselliği oluşur (Lukács, 1969a: 24; 1976b: 259).

İnsan, emek faaliyetini yürütmek için nispeten basit erekler ortaya koyar ve bu erekler doğrultusunda tercihler yaparak faaliyet yürütür. Ancak emek faaliyeti hiçbir zaman yalıtık bir ortamda gerçekleşmez: Gündelik yaşamda ortaya çıkan basit ereklerin bütünü bir araya gelir ve bir nedensellik bağıyla birbirine bağlanır, bu nedensellik de ereksel tercihlere etki eder (Lukács, 1969b: 60). Ekonomi de böyle bir sürecin sonucunda oluşur: Ekonomi, tekil erekler doğrultusunda tercih yapılması ve bu tercihlerin gerçekleştirilmesinin bir sonucudur (Lukács, 1976b: 86), bu tercihlerin bir araya gelmesi bir nedensellik yaratır ve bu nedensellik -bu bağlamda piyasa mekanizması- yine bireylerin tercihlerini şekillendirir. Özetlemek gerekirse, emek sürecinde insanın ereksel tercihleri ve bu tercihler tarafından oluşturulmuş olan nedensellik arasında diyalektik bir bağ vardır.

Toplum yapısı geliştikçe, araçlar, aletler karmaşıklaştıkça ereğin ortaya konması ve bu erek doğrultusunda karar alınması süreci karmaşılaşır, emek süreci son derece uzun ve karmaşık bir süreç haline gelir (Lukács, 1969a: 13). Örneğin vahşi hayvanların saldırısından korunmayı amaçlayarak taşlardan bir korunak yapan tarih öncesi devir insanı belirli bir erek (vahşi hayvanlardan korunma ereği) doğrultusunda bir emek faaliyeti yürütmekte, inorganik doğayı (taşları) dönüştürmekte, aynı zamanda kendi yetilerini de geliştirerek toplumsallaşmaktadır. Aynı şekilde bir sanayi işletmesindeki çalışanlar da belirli bir erek doğrultusunda faaliyet gösterirler, ancak fabrika düzeninde emek faaliyeti inorganik doğanın basit bir erek

doğrultusunda dönüştürülmesine indirgenemeyecek kadar karmaşık yapıdadır ve bir çok ereğin, bir çok bireysel seçimin bileşkesinin sonucudur (Lukács, 1976a: 344); ayrıca kapitalist üretim doğal koşullardan (örneğin hava şartlarından) da mümkün olduğunca etkilenmeyecek şekilde gelişmektedir. Dolayısıyla kapitalist üretim karmaşık yapısıyla üst derecede dolayımlanmış ve “toplumsallaşmış” bir üretilerdir. Bununla birlikte, bu dolayımlanmışlık “doğal sınır”ın bütünüyle geri çekilmiş olduğu anlamına gelmez, kapitalizm de en temel şekliyle insanın doğayı emeğiyle dönüştürdüğü bir üretim biçimidir.

Biyolojik-doğal bir varlık olan insanın kendi faaliyetiyle toplumsal varlık haline gelme sürecinde emek faaliyetinin nesneleri kullanım değeri kazanır ve basit birer doğal nesne olmaktan çıkar. Bunun yanında, söz ve kavram, dil ve kavramsal düşünce de toplumsal varlığın karmaşık bütünlüğü içinde yer alan öğelerdir (Lukács, 1976b: 57). Bilimin oluşması da yine emekle ve toplumsal varlığın oluşma süreciyle açıklanır: Somut bir emeğin deneyimleri başka bir emek süreci için kullanılır ve genel nitelik kazanırlar. Bu tür genelleştirilmiş emek deneyimleri daha sonraları bilimlere kaynaklık eder (Lukács, 1976b: 59).

Rasyonellik, insanın emek faaliyeti sonucunda gerçekliğe hâkim olmasıyla ortaya çıkan durumdur (Lukács, 1969b: 37). Toplumsal gelişmenin bu ileri aşamalarında karmaşık toplumsal yapının düzenlenmesi için, bir ideal kurallar sistemi-ne, hukuka ihtiyaç duyulur (Lukács, 1976a: 388-389; 1976b: 211 vd.)⁶. Emek, salt biyolojik-içgüdüsel olan üzerinde hakimiyet kurulmasıdır; emek sürecinde, toplumsal olan doğal olan üzerinde, bilinç içgüdü ve duygusallık üzerinde galip gelir (Lukács, 1976b: 50-51).

Lukács *Ontoloji*'sinde emek üzerine tahlillerinden sonra “yeniden üretim” konusu üzerine yoğunlaşır. Düşünür biyolojik yeniden üretim ve toplumsal yeniden üretim arasında ayrım yapar: Organik yaşamda yeniden üretim, canlı varlıkların kendilerini ve türlerini koruma çabasından ibarettir (Lukács, 1976b: 137). Organik doğada yeniden üretim, tek tek canlı varlıkların biyolojik yeniden üretimidir. Toplumsal varlığın yeniden üretimi ise çok daha karmaşık bir süreçtir; tek tek canlı varlıkların yaptığı bir faaliyetten ötede, birey ve toplumun karşılıklı etkileşime girdiği bir faaliyetin sonucudur. Yeniden üretim süreci insanın kendi kendini gerçekleştirdiği, geliştirdiği, insanlığın bir tür olarak özgüllük kazandığı süreçtir; toplumsal varlık kendini yeniden ürettiği ölçüde daha da toplumsallaşır (Lukács, 1976b: 157).

Bu toplumsallaşma-yeniden üretim sürecinde insanlar arasında bir farklılaşma meydana gelir: *İşbölümü* olarak adlandırılan bu farklılaşma tamamen toplumsal niteliktedir ve doğal-biyolojik alandaki işbölümüyle herhangi bir benzerlik arz etmez (Lukács, 1976b: 159). İnsani alanda işbölümünün biyolojik nitelikli olmaması, salt toplumsal alanda gerçekleşmesi, toplumsal ilerlemenin yalnızca insana özgü olması

6 *Ontoloji*'nin hukuk konusundaki açılımları için bkz. Varga (1981); Condeve Coutinho (2000).

sonucunu doğurur (Lukács, 1969b: 62). Yeniden üretim sürecinde ortaya çıkan diğer olgular arasında ise kırsal kesim ve kent arasındaki ayrım ile “kol emeği” ve “kafa emeği” arasındaki ayrım sayılabilir. Kent yaşamı kırsal yaşama göre, kafa emeği ise kol emeğine göre daha yoğun bir toplumsallaşma süreci gerektirir: Başka bir deyişle, kent yaşamı ve kafa emeği, toplumsal dolayımın doğal belirlenimlere oranla daha çok önem kazandığı bir bağlamda ortaya çıkar. Toplumsal yeniden üretimin getirdiği bu işbölümü biçimlerinin en önemlisi ise, toplumun sınıflara ayrılmasıdır (Lukács, 1976b: 158, 245).

Yeniden üretim ve “toplumun toplumsallaşması” sürecinde doğal belirlenimlerin yerini ağırlıklı olarak toplumsal belirlenimlere bırakmasıyla birlikte sömürü ilişkileri de doğrudan niteliklerini kaybeder ve dolayımli bir hal alır; Weber’in (ve *Tarih ve Sınıf Bilinci*’nin) terminolojisi kullanılacak olursa, “rasyonelleşir”. Böylece, toplumsallaşmanın tam olarak gerçekleşmediği dönemlerde emek ürününe el konulması salt şiddete bağlıken, kapitalist toplumda bu el koyma işlemi çok daha karmaşılaşır. İşçinin emek gücünün bir meta haline gelmesiyle birlikte ekonomi zora dayalı belirlenimlerinden arındırılır, işçinin emekgücünü kendi rızasıyla sattığı varsayılır (Lukács, 1976b: 308 vd.). Özetlemek gerekirse, üst düzeyde bir toplumsal belirlenmişliğin hüküm sürdüğü kapitalizmde doğal-kaba kuvvete dayalı üretim, yerini rızaya dayalı, toplumsal belirlenimli bir ekonomiye bırakmıştır. Yine kapitalizmin özgül toplumsal niteliği, bireyin yeniden üretim sürecine “doğal” dolayımınla değil, toplumsal dolayımınla katılmasını sağlar. Örneğin, kapitalizm öncesi üretim biçimlerinde insanlar kan bağı, kaba kuvvete boyun eğme gibi kendi rızalarına dışsal dolayımınla yeniden üretime katılırlar. Kapitalizmde ise kendi rızalarıyla yeniden üretime katıldıkları ve kendi emek güçlerini bir alım-satım sözleşmesiyle “sattıkları” kabul edilir. Yine buna bağlı olarak, kapitalizm öncesi biçimlerde insan bir kasta, bir cemaate bağlıdır. Bu bağlılık doğal belirlenimlerle (örn. kan bağı esası) ya da “geleneksellik”le tanımlanır. Buna karşılık, kapitalizmde bireyin “doğal” olarak belirlenmiş herhangi bir bağımlılığı yoktur, bu nedenle kapitalizm şartlarında birey mutlak olarak “özgür” kabul edilir (Lukács, 1976b: 325-326). Bununla birlikte, kapitalizmin üzerine kurulu olduğu özgürlük ve rıza ilkesi, kapitalist toplumların fiili işleyişinde yabancılaşma fenomeninin ortaya çıkışını ya da çalışma koşullarının Lukács’ın deyişiyle “hayvansal koşullarda” bir ezilme ilişkisini içermesini engellemektedir.

B. XX. Yüzyılda Kapitalizmin Özgüllükleri

Lukács’a göre kapitalizm XX. yüzyılda, özellikle de 1929 krizi sonrasında XIX. yüzyıldaki duruma oranla farklı bir biçim almıştır. İşçi sınıfının sömürülmesinde mutlak artı değerden çok görelî artı değer rol oynamaktadır; buna bağlı olarak sömürü çok daha karmaşık bir boyut kazanmıştır (Lukács, 1991: 82; 1975: 25-26). *1844 Elyazmaları*’nın kaleme alındığı dönemde işçi sınıfının yabancılaşması bir tür

“insanlıktan çıkma”ya, çalışmanın insanı neredeyse hayvansal koşullarda ezmesine tekabül etmektedir. Lukács’a göre bu durum günümüzde değişiklik göstermiştir.⁷ İşçilerin önündeki yeni sorun, düşünürün “münasip yaşam” olarak adlandırdığı bir sorundur. Kapitalizm doğal bariyerlerin toplumsallık lehine geri çekilmesi sürecidir: Bu sürece bağlı olarak insan yaşamının daha da insanileşmesi mümkün hale gelmiştir. Böylece XIX. yüzyıl sınai kapitalizminin “insanlık dışı” boyutları törpülenmiştir. Ancak bu durum, çoğunlukla, var olan sömürü mekanizmalarının kamuflle edilmesi anlamına gelir. İnsan günümüzde her ne kadar bir “tüketici” olsa da, gerçek anlamda seçim yapma hakkına sahip değildir; seçimleri ve bilinci manipüle edilmektedir. Çalışma saatlerinin azalması ve çalışma koşullarının hafiflemesi çalışmaya harcadığı zamanın boş zamana dönüşmesine olanak vermektedir. Ancak kapitalizm bunu engeller: Kapitalizm koşullarında işçiye çalışma koşulları dayatılmış durumdadır, buna bağlı olarak çalışma zamanını boş zamana çevirmeye yönelik herhangi bir girişimde bulunma fıkri işçinin bilincinden silinir (Lukács, 1969b: 44). Lukács’ın bu tespiti şu da eklenebilir: Çalışan birey, kapitalizmin yeni koşullarında kendi iş koşullarının “düzelmesi”ni bir veri olarak kabul eder ve toplumun bütününe yönelik bir dönüşüm perspektifini yitirir; bireyciliğin bu yönde işleyişi bireyin toplumsal yaşam karşısında *kinik* bir tavır benimsemesine yol açar⁸.

Karmaşıklaşan sömürü mekanizmasının kendini gösterdiği alanlardan biri de burjuva demokrasisinin aldığı yeni biçimdir. Yeni şekliyle kapitalizm ve burjuva demokrasisi, insanların sömürüldüklerini, ezildiklerini göz ardı ederek yaşamlarını sürdürmelerini sağlama işlevini görmektedir. Ayrıca burjuva demokrasisinin manipülasyon tekniklerini geliştirmesi yakın zamanda uluslararası planda yaşanan kimi gelişmelerde de ortaya çıkmaktadır: Örneğin ABD’nin burjuva demokrasisinin savunuculuğunu yaptığı ve bir “özgür dünya” yaratma söylemiyle hareket ettiği bir bağlamda Amerikan Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) Yunanistan’da askeri bir diktatörlüğün yönetime gelmesini sağlayabilmektedir (Lukács, 1991: 87-89): bu da burjuva demokrasisinin manipülasyon tekniklerinin varabileceği noktaları gösteren örneklerdendir.

III. Siyasal Açılımlar: Gündelik Yaşamın Ontolojisinden Gündelik Yaşamın Demokrasisine

Lukács’ın gündelik hayatı çıkış noktası olarak alan bir teori geliştirmesinin temelinde, 1950’lerin ikinci yarısından itibaren Stalinist sisteme karşı kapsamlı bir eleştiri geliştirmeye başlaması bulunmaktadır. Başka bir deyişle, Lukács’ın (ve çevresinde bulunan bir grup öğrencinin) teorik alandaki “Marksizmin Rönesansı” projesi, siyasi-pratik alanda, “gündelik hayatın demokratikleştirilmesi” olarak özet-

7 Lukács bu noktada genç Marx’ı olgun Marx ile karşı karşıya koymanın yanlışlığına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, düşünürü göre, yabancılaşma kavramının günümüzde değişime uğradığını da teslim etmek gerekmektedir. Bkz. Lukács (1969b: 46).

8 *Kinizm* kavramı ve sınıfsal yapının dönüşümü arasındaki bağlantının bir incelemesi için bkz. Şimşek (2005).

lenebilecek bir projeyle paralel olarak gelişmiştir (Jung, 1990: 74). Bu siyasi proje, *Ontoloji*'nin eksik kalmış boyutlarından birine, gündelik yaşamdan yola çıkılarak yapılan ontolojik soyutlamaların yeniden gündelik yaşama uygulanması boyutuna bir katkı sağladığı için konumuz açısından önem taşımaktadır.

Lukács'ın Eylül-Aralık 1968 ayları arasında kaleme aldığı *Demokratisierung heute und morgen* (Bugün ve Yarın Demokratikleşme), düşünürün bu dönemdeki siyasi fikirlerinin serimini içeren başlıca çalışmadır. Yazar siyaset teorisine bir katkı niteliğindeki bu taslağında Stalinizme karşı bir alternatif model geliştirmeye çabalamakta, bu doğrultuda sosyalizmin reformu konusunda iki alternatifi, burjuva demokrasisini ve sosyalist demokrasiyi incelemektedir. Düşünür Stalin sonrası dönemde sosyalizmin reformu için ortaya çıkan hatalı alternatifleri tespit eder: gerek bürokratik mekanizmaların terk edilmesini reddeden komünistler, gerekse kapitalist işleyiş mekanizmalarını sosyalizme uygulamaya çabalayan reformcular yanılığ içindedir (Lukács, 1991: 149); varolan sosyalist sistemlerin yenilenmesi için tek çözüm "sosyalist demokrasi"nin hayata geçirilmesidir.

Lukács bu doğrultuda sosyalizmin reformu konusundaki hatalı alternatiflerin başlıca örneği olan *burjuva demokrasisini* inceler. Antik çağın ve feodal dönemin aksine, burjuva toplumunda insanlar belirli topluluklara bağlı değildirler, aksine, burjuva bireyinin özelliği yalnız, yalıtık ve diğer bireylerle mücadele içinde bir birey olmasıdır. Burjuva toplumunda insanlar toplumdaki konumlarına belirli bir cemaate organik olarak bağlı oldukları için sahip olmazlar; toplumdaki konumları doğal ya da değişmez kabul edilen (kan bağına, dine bağlı) belirlenimlere bağlı değildir. Burjuva toplumu toplumun doğa karşısında özerkleşmesinin, "doğal sınırların çekilmesi"nin üst düzeye ulaştığı bir toplumdur, bu bakımdan önceki toplum türlerine göre bir "ilerleme" teşkil eder (Lukács, 1991: 74). Görüldüğü gibi Lukács *Ontoloji*'de geliştirdiği "doğal sınırların gerilemesi" ve "toplumun toplumsallaşması" modelini burada burjuva demokrasisi bağlamında çıkış noktası olarak almaktadır.

İnsanlığın gelişiminin ileri aşamalarında ortaya çıkan burjuva toplumunun demokrasi anlayışı ise çelişkiler taşır: Bu çelişki de büyük ölçüde burjuva toplumunun birey anlayışından kaynaklanır. Kapitalizm bir yandan "toplumsallaşma"yı, "insanlaşma"yı beraberinde getirir, diğer yandan da "insanın insandan ayrılması"na neden olur: Sonuçta, burjuva toplumunun yalıtık, yalnız, "atomlaşmış" bireyleri ortaya çıkar (Lukács, 1991: 84). Burjuva toplumunda birey deyim yerindeyse "ikili doğa"ya sahiptir. *İnsan* olarak birey, toplumdaki diğer bireylerle mücadele eden, özel bireydir. *Yurttaş* olarak birey ise kamusal yaşamda rol alan, yönetim işlerine katıldığı varsayılan bireydir. Burjuva demokrasisi idealleştirilmiş bir *yurttaş* anlayışı üzerine kurulmuştur (Lukács, 1991: 74).⁹ Demokratik devletin, yurttaşların eşitlik ve özgürlük içinde bir arada yaşamasını sağladığı varsayılır. Ancak gerçekte bur-

9 Düşünürün bu konudaki tahlilleri büyük ölçüde Marx'ın gençlik dönemi çalışmalarından, özellikle de "Yahudi Sorunu" başlıklı metninden etkilenmiştir. 8kz. Marx (1986: 228-229).

juva toplumu bu modelde olduğu kadar basit bir şekilde işlemez. Kamusal alanın demokrat-eşitlikçi-özgürlükçü “yurttaş”ı ile özel alanın mücadeleci-çıkarıcı “insan”ı gerçekte aynı bireydir; devlet de bu durumun sonucunda insan-bireylerin çıkarlarına, ekonomik ihtiyaçlarına uygun hale getirilir (Lukács, 1991: 77). Bu şekilde gerek devletin kurumları, gerekse “eşitlik”, “özgürlük” gibi ilkeler egemen sınıfın, burjuvazinin sınıfsal çıkarlarına uyarlanır (Lukács, 1991: 86-87).

Gerek burjuva demokrasisine, gerekse Stalinist pratiklere karşı gerçek alternatif olan *sosyalist demokrasidir*. Lukács, sosyalizmi “insan evriminin insan bilinci tarafından denetlenmesi”, “toplumun kendi kaderini tayini” olarak tanımlar (1991: 97). Sosyalizm, kendinden önceki toplumlara göre bir ilerleme teşkil eder: Önceki toplumlarda ekonomi seçimlerin manipüle edilmesine, bilinçsiz seçimlere dayanırken, sosyalizmde ekonomi bilinçli teleolojik seçimlere tâbi hale getirilir (Lukács, 1969c: 67). Kısıtlı bir tabakanın insani ihtiyaçları ve bireysel tercihleri manipüle ettiği burjuva demokrasisinin aksine sosyalizmde ve komünizmde toplum *bilinçli bir ereksellik* tarafından yönetilir (Lukács, 1991: 99). Başka bir deyişle, sosyalizmde ekonomi ve toplum insanların eşgüdüm içine sokulan tercihleri tarafından belirlenir: Sosyalizm koşullarında bireylerin yaptıkları seçimlerin birbirleriyle uyumlu hale getirilmesine çabalanır. Tercihlerin eşgüdüm haline sokulması ve bilinçli erekselliğin inşa edilmesi ise merkezi planlama ile mümkün olur. Bununla birlikte, merkezi planlama mekanizmasının devlet ve partide artan oranda bürokratikleşme yaratma tehlikesi vardır. Lenin de bu bürokratikleşme tehlikesine işaret etmiş, bunun yerinde demokratik işleyişin sosyalizmde yaygın hale getirilmesi gerektiğini savunmuştur (Lukács, 1991: 100-102). Stalin ise gerek bürokratikleşme konusunda, gerekse birçok farklı alanda Lenin’in mirasını tahrir etmiştir.

Lukács birçok sorunun yanında “ekonomizm” sorununu Stalin’e bir eleştiri olarak yöneltir. Stalin, yöntemsel anlamda ekonomizmi benimseyerek çarpık bir Marksizm yorumu geliştirmiştir. Sosyalizm konusuna “ekonomist” bakış, sosyalizmin gelişmesinin salt ekonomik bir sorun olarak görülmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak, sosyalist kuruluşun demokratikleşme boyutu göz ardı edilmiştir. Stalin’in “tek ülkede sosyalizm” anlayışı da sosyalist kuruluşun ekonomist anlamda tanımlanmasının örneklerinden biridir: Stalin SSCB’de kapitalist ülkelerce çevrelendiği bir bağlamda sosyalizmin kurulmasının mümkün olduğunu öne sürerken “sosyalizmin kurulması”nı salt ekonomik bir perspektiften anlamaktadır, bu şekilde sosyalist kuruluşun demokratikleşmeye, siyasete ilişkin boyutlarını göz ardı etmiş ve “komünizm döneminde de devletin varlığını koruyabileceği” yönünde tezleri ileri sürebilmiştir (Lukács, 1991: 113). Özetlemek gerekirse, ekonominin ayrı bir bilim olarak kabul edilmesi ve tüm çözümlemelerin, tüm dönüşümlerin temeline yerleştirilmesi toplumsal bütünlüğün tüm bileşenleriyle göz önünde bulundurulup bütünsel olarak dönüştürülmesini engellemektedir (Lukács, 1991: 118).

Stalin döneminde ekonomizme paralel olarak öznelci uygulamalar da yaygınlık kazanmıştır. Stalin dönemi Sovyetler Birliği bağlamında öznelcilik, üretimin

bürokratik mekanizmalarla manipüle edilmesi olarak kendini göstermektedir; başka bir deyişle, Stalinist ekonomilerde üretim bürokrasi tarafından özne kararlarla yönlendirilmiştir. Stalin ekonomi üzerine kaleme aldığı son çalışmasında (*SSCB’de Sosyalizmin Ekonomik Sorunları*) ekonomik öznelciliği aşmayı denemiş, sosyalist toplumun nesnel ekonomik olgularla belirlendiğini kavrayamayan “ekonomik öznelcilik” görüşünü sert bir şekilde eleştirmişti (Stalin, 1976: 59-60). Ancak Stalin bir yandan Marksizmle uyumlu olan bu değerlendirmeyi yapmış, diğer yandan da pratikte kişi putlaştırmasına ve ekonomik öznelciliğe zemin hazırlayan uygulamalar ortaya koyarak kendi içinde çelişkiye düşmüştür. Bunun yanında, Stalin’in kitabı Marx’ın değer teorisine ilişkin hatalı tahliller de içermektedir: Stalin artı değerın sosyalizmde varlık gösteremeyeceğini (başka bir deyişle sosyalizmin kurulmasının artı değerın ortadan kalkması için yeterli bir şart olduğunu) öne sürmektedir. Gerçekten sosyalizm artı değerın bütünüyle ortadan kaldırılmasını değil, artı değerın toplumsal kullanımını kademeli olarak artırılmasını öngörür (Lukács, 1991: 122-123). Lukács’a göre Stalin’in bu konuda hatalı tahlilleri de ekonomiyi basit bir şekilde, dar anlamıyla kavramasından, maddi üretim sürecini bütünselliği içinde ele almamasından kaynaklanmaktadır.

Bu noktada *Ontoloji*’ye geri dönerek Stalinist toplumlara ilişkin tahliline bakmak gerekiyor. Lukács *Demokratikleşme*’de olduğu gibi *Ontoloji*’de Stalin’in öznelci-iradeci tutumunu eleştirir. Düşünüre göre Stalinist toplumlarda siyasal iktisat ve toplum alanlarında idealist-öznel, iradeci kategoriler hakimdir: Toplumsal nesnellik, partinin özne kararlarının bir sonucu olarak görülür. Nesnellik alanında ise mekanik maddeci anlamda bir nedenselliğin hüküm sürdüğü varsayılır: nesnelliğin dar anlamda ekonomik kurallar tarafından belirlendiği görüşü de bu kaba madde-ciliğin bir sonucudur. Bu şekilde, Stalinizm toplumsal varlığın nesnellik-öznellik arasında ortaya çıkan ilişkilerini doğru bir şekilde kurmakta başarılı olamaz. Oysa Lukács’a göre sosyalist demokrasi, özne ve nesnelin, toplumsal ve bireyselin karşılıklı bağlantısının doğru bir şekilde kurulmasını gerektirir. Sosyalist demokraside nesnelliğin belirli bir liderin ya da bir grup bürokratin iradi kararlarına göre şekillenmesi mümkün değildir; sosyalist demokrasi nesnelliğin bilinçli-aktif insanın (gündelik yaşamda yer alan insanların) erekselliğine göre yapılandırılmasını sağlar (Lukács, 1991: 124-125).

Sosyalist demokrasinin bu özelliği gündelik hayatın tüm boyutlarıyla demokratikleşmesini getirir; zira kısıtlı bir grubun ihtiyaçlarını karşılamak üzere şekillenen burjuva demokrasisinin aksine sosyalist demokraside tüm bireylerin ihtiyaçları uyumlu hale getirilir. Ayrıca sosyalist demokrasi, burjuva toplumunun insan ve yurttaş arasında kurduğu ayrılığı da ortadan kaldırır: Sosyalist demokraside gündelik hayatın bireyi olan *insan* ve siyasal hayatın bireyi olan *yurttaş* arasındaki ayrım son bulur, böylece gündelik hayatın sorunları da kamusal düzlemde sorunlar haline gelir (Lukács, 1991: 132). Varolan sosyalist toplumlarda ise gündelik hayatın tüm boyutlarıyla demokratikleşmesi gerçekleşmediği gibi, toplumun siyasal yapısı da

halk karşısında meşruluğunu yitirmiş durumdadır: Sosyalist ülkelerde siyasi yapı halk tarafından benimsenmemiştir, siyasi tartışmalar kitlelere dışsal, yabancı olgular olarak kalmaktadır (Lukács, 1991: 149-150).

Sonuç

Antonino Infranca ve Miguel Vedda'nın deyişiyle Lukács'tan önce hiçbir filozof "*insanlaşmanın* bir etkeni olarak emek" konusuna yeterince güçlü bir vurgu yapmamıştır: Lukács tüm diğer düşünürlerden farklı olarak bu konudaki teorik düşüncesinin temel kavramlarını paleoantropoloji gibi çeşitli disiplinlerin bulgularıyla destekleyerek geliştirmiştir (Infranca ve Vedda, 2004). Lukács'ın bu vurgusunu güçlü kılan, düşünürün emeği genel bir toplumsal gelişme perspektifinin -doğal varlıktan toplumsal varlığa geçiş sürecinin- başlıca uğrağı, dolayımı olarak ortaya koymasıdır. Bu noktada Lukács Marx'ın 1844 *Elyazmaları* başta olmak üzere çeşitli çalışmalarında ortaya koyduğu çözümlemeyi geliştirmiş, doğa ve toplum arasındaki geçişkenliği bu şekilde derinlikli bir şekilde ortaya koymuştur.

Gündelik yaşam ise Lukács'ın *Ontoloji*'sinin çıkış noktasını oluşturmakta ve buna bağlı olarak emeğe ve toplumsal varlığa ilişkin tahlillere temel teşkil etmektedir. Günümüzde "kültürel çalışmalar" başlığı altında yapılan gündelik yaşam araştırmalarından farklı olarak *Ontoloji*'nin tahlilleri ampirik yaşamın görüngüleri, tekil olguları üzerine yoğunlaşmaz: Gündelik yaşam Lukács'ın son dönem çalışmalarında insani faaliyeti tüm karmaşıklığı içinde ele aldığını belirtmek için kullandığı referanstır. Lukács toplumsal gerçekliğin somut ve karmaşık bütünlüğünden yola çıkarak emeğe ve toplumsal varlığın diğer öğelerine (yeniden üretim, ideoloji, yabancılaşma) ulaşır: Bu öğeleri birer "kategori" olarak yeniden kurgular; bu şekilde ulaşılan soyutlamaların bütünü "*ontoloji*"yi teşkil eder.

Ontoloji'nin eksiklikleri ise her şeyden önce tamamlanmamış niteliğinden kaynaklanmaktadır. Yazarın düşünceleri kitabın sayfalarında (ve bu dönemde ortaya çıkan diğer taslak ve söyleşilerde) oluşum halinde yer almaktadır, buna bağlı olarak Lukács'ın son dönem çalışmalarında birçok nokta eksikli kalmış, çoğu zaman *Ontoloji*'nin temel çıkış noktasının aksine, yapılan soyutlamalar toplumsal varlığın somut karmaşıklığını bütün olarak yansıtan bulgular üzerine oturmamıştır. Örnek vermek gerekirse, düşünürün 1929 krizi sonrasında kapitalizmin girdiği krize ilişkin görüşleri esas olarak dönemin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'sının ekonomik ve toplumsal deneyimlerinden yola çıkılarak ortaya konmuştur: Bu Avrupa-merkezci bakış açısının aşılması için yine Lukács'ın kendi yöntemine paralel olarak kapitalizm tüm karmaşıklığı içinde, dünyanın diğer bölgelerinde aldığı biçimlerden yola çıkılarak incelenmelidir.

Önceki sayfalarda kısaca çerçevesi çizilmeye çalışılan emek-gündelik yaşam ilişkisi de Lukács'ın çalışmalarında eksikli bir şekilde incelenmiştir: Miklós Almási'nin (1983: 141) de belirttiği gibi, Lukács belirli noktalarda olası bir tahlilin çıkış noktalarını belirtmekle yetinmektedir. Bu noktadan yola çıkılarak değinilmesi beklenen

çeşitli konularda ise suskun kalmaktadır. Örneğin emek kategorisinin ve gündelik yaşamın birinci planda olduğu *Ontoloji*'de kadın ve erkek emeği arasındaki ayrım konusuna ayrıntılı bir şekilde değinilmesi beklenirken, *Ontoloji*'de bu konu çok genel ve "yetersiz" bir şekilde işlenmektedir. Lukács'ın analizi, toplumsal varlığı genel olarak varlık içinde konumlandırma amacını güttüğü ölçüde kendi içinde tutarlı sonuçlara varmış, ancak bu amaca ulaşmak için benimsediği yöntem olan "gündelik yaşamın olgularını temel almak" eylemini sınırlı bir şekilde uygulayarak sınırlı bir nitelik kazanmıştır. Bu durumun aşılmasını sağlayabilecek girişimlerden biri, *Ontoloji*'nin "tamamlayıcı cildi" olarak nitelenebilecek *Bugün ve Yarın Demokratikleşme* de bu bakımdan sorunludur: Kitap her ne kadar esas sorunsalı bakımından *Ontoloji*'de geliştirilmeye çalışılan çözümleme yönteminin siyasi hayata uygulanması şeklinde ortaya çıksa da, demokrasi konusunu genel hatlarıyla ortaya koymakla yetinmekte ve devlet, bürokrasi, demokratikleşme gibi konuların gündelik hayattaki ampirik dışavurumlarıyla ilgili sınırlı bir tahlil sunmaktadır.

Tüm bu eksikli niteliğine rağmen Lukács'ın *Ontoloji*'si "gündelik yaşam" kategorisini ampirik düzlemle sınırlı kalmayan, bütünlüklü bir tahlilin çıkış noktası olarak ortaya koyduğu, emeğin ve gündelik yaşamın birbirleriyle ve tarihsellikle bağlantıları içinde ele alınmasına olanak verdiği ölçüde önemini korumaktadır. Bütün bunların yanında, ontolojik soyutlamaların "gündelik yaşamın demokratikleşmesi" gibi siyasi bir açılımı beraberinde getirmesi bakımından, bütünsel bir projenin parçası olarak değerlendirilebilir. ■

Kaynakça

- Acar-Savran, Gülnur (2006) "Lukács'ın Felsefi Mirası", *Özne-Yapı Gerilimi: Maddeci Bir Bakış* içinde, İstanbul: Kanat, 195-240.
- Almásı, Miklós (1983) "La prospettiva ontologica di Lukács", *Il marxismo della maturità di Lukács* içinde, der. Guido Oldrini, Napoli: Prismi, 129-157.
- Almásı, Miklós (1993) "Lukács's Ontological Turn: *The Ontology of Social Being*", çev. Iván Szellei, *Hungarian Studies on György Lukács* içinde, der. László Illés, Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 544-562.
- Antunes, Ricardo (2005) "Notas sobre Lukács e sua contribuição para uma ontologia da vida cotidiana", Tibor Sarnyai, *Valódi műhely: A Szegedi Lukács Kör története, 1979-2004* içinde, Budapeşte: Áron Kiadó, 134-138.
- Bujdosó, Dezső (1985) *Az ismeretelméleti különöségtől az ontológiai kettős fejlődésig (Lukács György ontológiájának kialakulása 1957 és 1971 között)*, Budapeşte: A Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Conde, Daniel ve Sérgio Coutinho (2000) "O direito como ideologia na perspectiva Lukácsiana", *Jus Navigandi* 4(43), <http://www1.jus.com.br/doutrina/texto.asp?id=18>, indirilme tarihi: 05.10.2002.
- Eörsi, István (1976) "Egy posztumusz mű története", György Lukács, *A társadalmi lét ontológiájáról (II. kötet: Történeti fejezetek)* içinde, Budapeşte: Magvető Kiadó, 9-14.
- Fehér vd. [Ferenc Fehér, Ágnes Heller, György Márkus, Mihály Vajda] (1983) "Notes on Lukács' Ontology", *Lukács Revalued*, ed. Á. Heller, Oxford: Basil Blackwell, 125-153.
- Heller, Ágnes (1984) *Everyday Life*, çev. G. L. Campbell, Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Infranca, Antonino ve Miguel Veda (2004) "Introducción", György Lukács, *Ontología del ser social: el trabajo: textos inéditos en castellano* içinde, Buenos Aires: Herramienta, <http://www.herramienta.com.ar/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=303>, indirilme tarihi: 13.05.2006.
- Jung, Werner (1990) "A mindennapi élet ontológiájához", çev. Ágnes Borbély, *Miért Lukács? A szegedi Lukács-szimpozium anyaga* içinde, der. Tibor Szabó, Budapeşte: Szegedi Lukács-Kör.
- Lefebvre, Henri (1980) *Critique de la vie quotidienne (II: Fondements d'une sociologie de la quotidienneté)*, Paris: L'Arche.
- Lukács, György (1966) "Critique du manuel de sociologie de Boukharine", *L'Homme et la Société* (2): 175-181.
- Lukács, György [Georg] (1969a) "Etre et conscience", Hans Heinz Holz ile söyleşi, *Entretiens avec Georg Lukács* içinde, çev. Marcel Ollivier, Paris: François Maspéro, 11-32.
- Lukács, György [Georg] (1969b) "Société et individu", Leo Kofler ile söyleşi, *Entretiens avec Georg Lukács* içinde, çev. Marcel Ollivier, Paris: François Maspéro, 33-63.
- Lukács, György [Georg] (1969c) "Considérations pour une politique scientifique", Wolfgang Abendroth ile söyleşi, *Entretiens avec Georg Lukács* içinde, çev. Marcel Ollivier, Paris: François Maspéro, 65-95.

- Lukács, György [Georg] (1969d) "Bilan provisoire", Wolfgang Abendroth ve Hans Heinz Holz Holz ile söyleşi, *Entretiens avec Georg Lukács* içinde, çev. Marcel Ollivier, Paris: François Maspéro, 97-126.
- Lukács, György (1971) *Történelem és osztálytudat*, Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Lukács, György (1975) "Colloquio con György Lukács", Franco Ferrarotti ile söyleşi, *Colloquio con Lukács: La ricerca sociologica e il marxismo* içinde, Milano: Franco Angeli, 9-29.
- Lukács, György (1976a) *A társadalmi lét ontológiájáról (I. kötet: Történeti fejezetek)*, çev. István Eörsi, Budapest: Magvető Kiadó.
- Lukács, György (1976b) *A társadalmi lét ontológiájáról (II. kötet: Szisztematikus fejezetek)*, çev. István Eörsi, Budapest: Magvető Kiadó.
- Lukács, György [Georg] (1978a-b) *Az esztétikum sajátossága (I.-II. kötet)*, çev. István Eörsi, Magvető Kiadó, Budapest, 1978.
- Lukács, György [Georg] (1988) *Estetik (III)*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Payel.
- Lukács, György [Georg] (1991) *The Process of Democratization*, çev. Susanne Bernhardt ve Norman Levine, Albany: State University of New York Press.
- Lukács, György [Georg] (1992) *Estetik (II)*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Payel.
- Lukács, György [Georg] (1994a) "Örgüt Sorunu Metodolojisine Doğru [I]", çev. Sevim Köksal, *Sosyalist Politika* (1): 103-117.
- Lukács, György [Georg] (1994b) "Örgüt Sorunu Metodolojisine Doğru [II]", çev. Sevim Köksal, *Sosyalist Politika* (2): 106-124.
- Lukács, György (1998) *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge.
- Lukács, György [Georg] (1999) *Estetik (I)*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Payel.
- Marx, Karl (1986) *Yahudi Meselesi*, çev. N. Berkes, Ankara: Sol.
- Stalin, İosif (1976) *Son Yazılar: 1950-1953*, çev. M. Gaziturhan, Ankara: Sol.
- Şimşek, Ali (2005) *Yeni Orta Sınıf*, İstanbul: Leyla ve Mecnun.
- Varga, Csaba (1981) "Towards a Sociological Concept of Law: An Analysis of Lukács' Ontology", *International Journal of the Sociology of Law* 9: 159-176.

Arzuları Sömürgeleştirmek: Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik

Anna M. Agathangelou*

Çeviri: Barış Karaağaç

Birçok yazar, küreselleşme ve “Yeni Dünya Düzeni”nin çoğunluğun yararına olduğunu, onların refahını artırdığını savunurken diğerleri, bu “toplumsal fayda” yaklaşımını sorgulamakta ve bu yaklaşımın sadece “kalkınma ve sömürgeciliğin ardıllarını tasvir ettiğini” düşünmektedir. Serbest ticaret anlaşmaları, askeri müdahaleler ve sermaye ile emeğin uluslararasılaşmasının yeni biçimleri gibi değişimler, bazı ulusötesi bölge ve insanların çıkarına iken diğerlerinin aleyhine işlemektedir (Briggs, 2002). Arzu endüstrilerinin “teknolojilerini” bu bağlamda inceleyeceğim. Arzu teknolojileri, neo-liberal bir toplumsal ilişki, pratik ve kurumlar kümesi olup, kâr amaçlı cinselliğin dolanımı ve ev-içi emeği de içeren ticareti kolaylaştırmaktadır. Bunu da kişileri, ilişki ağları ile internet ve telefon gibi teknolojileri kullanarak gerçekleştirmektedir.¹ Bu teknolojiler, fuhuş ve ev emeğinin cinsel ve ırksal tüketim ile birlikte kâr için satışını da içermektedir. Arzu endüstrileri aynı zamanda ırksallaştırılmış cinsellikler ile yeniden üretici emeğin sömürgeleştirilmesini gerektiren pazarların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yeniden üretici emek, çocuk doğurma ve büyütme sorumluluğu, cinsellik, refahı güvence altına almak amacıyla ev içi ve iki cinsiyetin herhangi biri tarafından üstlenilen mahrem yükümlülükler, hayatta kalım ve hatta mahremiyetin sağlanması da dahil olmak üzere bireylerin zevki, evin bireylerini büyütme, eğitme, besleme, onlara göz kulak olma ve evi geçindirme ile evdeki bireylerin refahını sağlamayı içermektedir.

Bu yazıda, arzu endüstrileri ile birlikte insan ticaretinin, imparatorluğun teknolojileri ve sömürgeciliğin başka bir biçimi olduğunu ve bu ikisinin “oradaki onlar” ile “buradaki bizleri” doğrudan etkilediğini göstermeye çalışacağım. Arzu endüst-

* York Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü

1 Bkz. <http://www.norway-coe.org/hr/Trafficking.htm>.

rilerindeki yeniden üretici emek için kadın ve çocukların “ithal edilmesine” etkin olarak katılan üç ülkenin, Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye’deki uygulama –buna iş hukuku da dahildir– ile anlam ve bilgi (ve söylem) üretimini inceleyeceğim. Asimetrik toplumsal ilişkiler ile birlikte ırksallaştırılmış cinsel işbölümü içinde, ırksallaştırılmış cinsel süreçlerin, kendini yeniden üretebilme sürecinde imparatorluğun araçları (Agathangelou, 2004; Briggs, 2002; Stoler, 1989) işlevini gördüğünü ortaya koyacağım. İlk olarak, Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye’deki arzu endüstrilerinin ortaya çıkışını küreselleşme bağlamında ele alacağım. Ele aldığım bağlamda kadınlar, hem hizmetlerini satın almak isteyenlerin talepleri hem de para ve diğer kaynakların edinimine dayalı neo-liberal yarışta, sosyo-ekonomik güç elde etmek isteyen devletlerin baskısı sonucunda pazarlanma trafiğine sokulmaktadır. İkinci olarak, kadınların, fuhuş ve diğer emek biçimleri için pazarlanma trafiğine sokulmasının nasıl kapitalizmin toplumsal ilişkilerinin bir parçası olduğunu göstereceğim. Cinsellik ve politik cinsiyeti ele alırken, çoğu kez, içinde toplumun kendi arzularını ve politik iktidarı ürettiği maddi koşulları görmezden geliyoruz. Üçüncü olarak, arzu endüstrilerinin, insan hayatı ve emeğini tehdit ve ihmal edip, görmezden gelerek sömürürken, şiddet ve önemli insan hakları ihlallerine yol açan sermaye ilişkilerinin başka bir sahası olduğunu ortaya koyacağım. Üzerinde duracağım temel soru şudur: “Küreselleşmenin içinden çıktığı ve içinde küreselleşmenin gerçekleştiği cinselleştirilmiş ve ırksallaştırılmış toplumsal ilişkilerin bu yeni biçimini anlamak neden önemlidir?”

Toplumsal İlişkiler Ve Bu Toplumsal İlişkilere Bağlı Arzuların (Yeniden) Sömürgeleştirilmesi

Yeniden üretim ve toplumsal ilişkiler, “Yeni Dünya Düzeni”nin (yeniden) üretimi ve değişiminin merkezinde yer almaktadır (Agathangelou, 2004). Neo-liberal imparatorluk (imperium)² olarak adlandırılan safhaya geçişi mümkün kılmak için belirli bedenlere ihtiyaç duyulmaktadır. Doğu Avrupa, eski Sovyetler Birliği ile birlikte Hindistan, Filipinler, Sri Lanka, Bangladeş ve Çin gibi ülkelerin kadınları, politik güç ve arzu endüstrilerinin hem iç hem de dışında kalan geniş bir aktörler (burjuvazi, uluslar, cemiyetler ve coğrafyalar) yelpazesinin otoritesinin üretimi ve meşru kılınması sürecinde nesneleştirilmektedirler.

Kadın ve çocukların dünya ölçeğinde satılması yeni bir olgu olmamakla beraber,

* Çevirmenin Notu: *traffick*, *trafficking* kavramlarının Türkçe’deki karşılığı olarak, *pazarlanma trafiği* kavramı tercih edilse de metnin ilerleyen kısımlarında bu kavram – *trafik* ve *trafik edilmek* olarak kullanılacaktır.

2 Burada Alain Badiou’nün neo-liberal imparatorluk (imperyum) tanımını takip ediyor ve onu şu anlamda kullanıyorum: “Evrensel insan hakları adına liberal demokrasinin ve dizginsiz bir kapitalizmin dayatılması. Bu neo-liberal İmparatorluk sadece Batı’nın ekonomik ve askeri iktidarına değil, aynı zamanda kavgacı suretiyle sermayenin üstünlüğü hakkında sıkı bir mutabakatı gizleyen teknokratik siyasi bir kültüre dayanır. Bu “savaşçı acizlik”, “hayal kırıklıkları ve yerine getirilmemiş vaatlerle” uysallaşmış ve doğası değişmiş sol partilere bile damgasını vurur.” (Badiou, A. *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*, Verso. (Türkçesi: Alain Badiou, Etik: Kötülük Anlayışı Üzerine Bir Deneme, çeviren Tuncay Birkan, Metis) alıntılanan (McCaharer, 2001). Ayrıca bkz. (Agathangelou, 2003).

arzu endüstrilerinin yoğunlaşması, tersine, yeni bir olgudur (Agathangelou, 2004; Anderson, 2000; Glenn, 1992).³ Bu yoğunlaştırılmış süreçler ve daha özgül olarak, kadın ve çocukların pazarlama trafiği ve satışı, cemiyetlerimizin (yeniden) üretimi etrafındaki somutlaştırılmış mücadele ve çatışmaları oluşturmaktadır. Dünya çapındaki yeniden yapılandırma, birçok çevre ekonomisini, kendilerini ve toplumsal ilişkilerini ulusal, yöresel ve uluslararası düzeylerde yeniden örgütlemeye zorluyor. Bu ülkelerin birçoğu, her gün, binlerce kadını, ekonomilerinin önemli sayıdaki bölümünü arzu endüstrileri çerçevesinde yeniden örgütleyen, yüksek gelirli devletlere "ihraç" etmektedir. Arzu endüstrileri, geniş çapta, yeniden üretici emek, ya da kapitalizmin merkezinde yer alan başlıca meta olarak, emek gücünü üreten emeğe dayanmaktadır (Agathangelou, 2004; Anderson, 2000; Glenn, 1992). Bana göre, cinsellik ve ev-içi emek, bu suretle, yeniden üretici emeği oluşturmaktadır:

Ev-içi ve seks işçilerinin, sermaye tarafından istihdam edilme ve kullanılma biçimlerinde farklılıklar olduğunun ayırdına varmak oldukça önem taşıyor. Bunların ikisini birlikte yeniden üretici emek adı altında toplamamanın amacı, kadın işçilerin emeğinin, yemek yapma, çocuk bakma, cinsel zevk ve diğer tür mahremiyetler ile birlikte, diğer özne ve yaşam biçimlerinin toplumsal olarak üretiminde kullanıldığını göstermektir. Zenginlik üretme amacıyla mülkiyet sahipleri tarafından sömürüldükleri halde, hem seks hem de ev-içi emekçileri, yeniden üretici emeğin "özel" doğasına (örneğin, çocuk bakma ev içinde olmaktadır ve cinsel haz, başkalarına kapalı iki özel beden arasında gerçekleşmektedir) rağmen, kâr mantığına tabii olmaktan kaçamamaktadırlar (Agathangelou, 2004).

Kadın emeği, dünya çapında, bedenler ve neo-liberal imparatorluğa öznel yaratma hizmetini görmektedir. Şeylerin üretimi, baskı ve sömürünün tek maddi temeli değildir. Buna insanların üretimini de eklemek gerekir. Çünkü o da, emek gücünden başka hiçbir şey sahibi olmayanların artı emeğine, özel olarak el konulmasına dayanmaktadır (Agathangelou, 2004: 13).

Arzu endüstrilerinin üretimini anlamak için Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomilerinin yeniden yapılandırılmasını dikkate almamız gerekmektedir. Arzu endüstrileri, doyuma ulaşmak ve bu süreçte kendi öznelliklerini oluşturmak için beyaz olmayan kadın ve erkeklerin bedenleri ile artı-değer emeğini satın almak ve sömürgeleştirmek isteyen üst ve orta sınıfların arzularına (Agathangelou, 2002; Agathangelou, 2004) hizmet etmektedir. Arzu endüstrileri, asimetrik bir ırksallaştırma sürecine dayanmaktadır. Bu süreç, bir sınıfa mensup insanların başka bir sınıf tarafından sömürülmesini mümkün kılarken aynı zamanda, beyaz olmayanların başka bir grup beyaz olmayanlar tarafından sömürülmesini de mümkün kılmaktadır.⁴

Kadın ve çocukların, arzu endüstrileri için ülkeler arasındaki "taşınma" yön-

3 "Arzu endüstrileri", cinsel, ırksal ve bedensel yönleri dahil olmak üzere asıl olarak öznel (yeniden) üretimiyle ilgili ve ana ekonomik değeri ırksallaştırılıp cinselleştirilmiş yeniden üretken emekten türeyen faaliyetlere atıfta bulunur.

4 David Guinn'e ırksallaştırmanın, beyaz olmayanların beyaz olmayan başka bir grup tarafından sömürülmesine yol açtığına dikkat çekmesinden dolayı teşekkür ediyorum.

temlerinden birini “pazarlama trafikçiliği” oluşturmaktadır. Daha özelinde, seks trafikçiliği küresel bir endüstri oluşturmakta ve bu endüstriyi de ucuz emek arayışı hareketine geçirmektedir. Kadınlar, her gün trafik ediliyorlar. Sözü edilen bu trafikçilik, her bağlamda farklı bir biçim almaktadır.⁵ Akdeniz’de ve daha da özelinde, Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye’de, trafikçilik, farklı çeşitlerdeki kadın pazarlama trafikçiliği şebekelerine dayanmaktadır. Örnek olarak şunlar verilebilir: 1) büyük ölçekli şebekelerin, hem başlangıç hem de varış ülkelerinde siyasi ve ekonomik bağlantıları vardır; kadınlar, çocuk bakıcıları, dil öğrencileri, vs. gibi görünüşte yasal yollarla işe alınmaktadırlar; 2) küçük ölçekli şebekeler, nakledilecek insanı varılacak yere kadar eşlik eden ve onu “kadın satıcısına” teslim edecek olan bir ya da iki kadından oluşmaktadır. İzlenecek yol ve ulaşım biçimi gönderici ülkenin konumuna bağlı olmaktadır (Nilüfer, Turkmen, Ekrem, ve Çoban, 2002; Lazaridis, 2001; Honduras, 2000). Guinn’in ortaya koyduğu üzere, başka tür trafikçilik şebeke ve sistemleri de mevcuttur (Monzini, 2001). Yukarıda tasvir edilen durumlarda, trafikçilik kısılcasına düşen kadınlar, çoğunlukla, yabancı ülkelerdeki arzu endüstrilerinde iyi para kazanabilecekleri söylentisiyle tuzağa düş(ürül)mektedirler.

Her yıl, yaklaşık olarak dört milyon kadın, erkek ve çocuk, kendi ve ailelerinin yaşam şartlarını iyileştirmek için göç ediyor (birçok kere de trafik ediliyor). Tutsak Kız Çocuklar (Captive Daughters)’a göre, “dünya çapında, tahmini olarak iki milyon kadın ve çocuk cinsel köle olarak yaşamakta ve 100,000 ile 200,000 arasında kadın ve çocuk, her sene cinsel sömürü amacıyla ülkeler arasında trafik edilmektedir. Bu kadın ve çocuklar, seks trafikçiliğinin arz kısmını oluşturmaktadırlar.”⁶ Tarihsel olarak Üçüncü Dünya Ülkesi olarak adlandırılan ya da ekonomik ve politik olarak Avrupa Birliği’nin çevresinde konumlanmış olan ülkeler de dahil olmak üzere, bir çok ülke, bugün satılık bedenlerin ithaline yaygın olarak katılmaktadır. Bu ülkelerin, kendilerine ucuz emek ile birlikte liberal özgürlük⁷ imkânı sunan seks ve ev-içi emeği ve bazen de egzotik ve öteki-bedenlerin satın alımı arzusu, bu talebi karşılamak için her geçen gün trafik edilen kadın ve çocuk sayısının artmasında bir baskı unsuru oluşturuyor. Emek, özgürlük ve bedenler için duyulan bu arzular iktidarla ilgilidir; bu, mülkiyet sahiplerinin, tüm mevcut yolları meşru kılmak için kullandıkları (mesela, kadın satıcısı, kadınlar da dahil olmak üzere seks trafikçisi, devlet, biz) bir iktidar teşkil etmekte ve hatta diğerlerinin aleyhine ya da ölümü pahasına emeğin artı değeri ve çabuk nakit için kullanılmaktadır. Arzu endüstrilerinin oluşumu ve sürekliliği, yaygın bir şekilde, yeni bir biçim kölelik olan trafikçiliğe dayanmaktadır.

İnsanların mal ve hizmet üretme biçimlerinin değişmiş olması gibi sermaye ile emek arasındaki ilişki de değişmiştir. Bununla birlikte, neo-liberal imparatorluğun

5 Kuzey ve Güney Amerika’daki uyuşturucu ticaretine dair sistematik bir analiz için bkz. http://www.law.depaul.edu/institutes_centers/ihrli/publications/index.asp#trafficking.

6 <http://www.captivedaughters.org/demand.htm>

7 Burada liberal özgürlüğü, iradeye bağımlılıktan özgür olmak, bireylerin ihtiyari olarak girdikleri ilişkiler haricinde, başkalarıyla kurulan herhangi bir ilişkiden özgür olmak anlamında kullanıyorum.

mantık ve pratiği, yaygın olarak, emekçinin bedeninin sömürüsü, baskı altında tutulması ve birçok zaman da yok edilmesi gibi şiddet içeren süreçlere de yol açmaktadır (Marx, 1976). Uluslararası Çalışma Örgütü, yaklaşık olarak 2,5 milyar olan küresel işgücünün %30'unun ya açık ya da gizli işsiz olduğunu ve bu durumun daha da kötüleşeceğini tahmin etmektedir (Broad, 1995: 24).

Uluslararası Organize Suçlara karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin Trafikçilik Eki'nde olduğu üzere, trafikçilik şu şekilde tarif edilmektedir:

Sömürü amacıyla, tehdit ya da güç kullanımıyla ya da başka tür zorlama, kaçırma, hile, kandırma, iktidar ya da acz durumunun kötüye kullanımı veya bir insanın başka bir insan üzerinde kontrol sağlaması için rıza almak için ödeme ya da çıkar alışverişi yoluyla insanların işe alınması, nakli, taşınması, saklanması ya da teslim alınması. Adı geçen sömürü, en azından, başkalarının fuhuşunun sömürülmesi ya da başka cinsel sömürü biçimleri, zorla çalıştırma ve hizmet, kölelik, kulluk ya da organların nakline benzer uygulamaları içermelidir (UN Doc, 2000).

İnsanları, daha da özelde kadın ve çocukları trafik etmenin bu yeni biçimi, "arzu duyulduğu gibi hayal edilen" yeni mekan ve bedenlerin artı değerine erişimi mümkün kılmaktadır. Yeni bir yeniden yapılandırma süreci, istihdam ve ekmek arayışı içindeki insanları sokaklara ittiği kadar çabuk nakit ve kâr peşindeki trafikçilerin kucağına da itmiştir. Irkçılığa Karşı Dünya Konferansı STÖ Forum'una (Güney Afrika, 2001) göre, küreselleşme sürecindeki trafikçilik:

Köleliğin çağdaş biçimi olarak ayırt edilen ve ırkçılığın artması, ırksal ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve bunlara bağlı hoşgörüsüzlük ile şiddetlenen, bir ırkçılık biçimidir. Trafikçiliğin talep boyutunu, küreselleşmiş bir pazar ve cinselliğin ataerkil kurgusu yaratmaktadır. Trafikçilik, ülkeler içinde ve arasında, büyük oranda fuhuşla bağlantılı olarak gerçekleşmektedir (WCAR Declaration, 2001).

Böylece, arzuların ortaya çıkışı ve doyuma ulaş(tırıl)ması, her geçen gün, anında "ihraç" edilebilecek bedenlere olan talebin artışıını tetiklemektedir. Süreci içerisinde, birçok kadının emek ve bedeni (yeniden) sömürgeleştiriliyor. Onların toplumsal durumlarıyla birlikte direnişlerini, sömürgeleştirmenin yapıları ve direniş tarihi, yeni-sömürgecilik, emperyalizm ile yeni terör çağının dışında anlamak mümkün değildir.

Dünya Ekonomisinin Yeniden Yapılandırılması ve Yeniden Üretici İlişkilerin (yeniden) Düzenlenmesi

Emeği farklı bir meta yapan, aslında onun, mutlaka maddi ve toplumsal olup tarihsel olarak yerleşmiş normları izleyen, yeniden üretim sürecidir (Picchio, 1992).

Pichio'nun belirttiği gibi, yeniden üretim süreci, hem maddi ve toplumsal olup hem de tarihsel ilişkiler tarafından yapılandırılmıştır. Bir önceki bölümün ışığında,

arzu endüstrileriyle bunların örgütleniş tarzı, sömürgeciliğin mantık ve pratiğini kullanmaktadır. Bunu, ya üretim araçlarına sahip olanlar ya da kaynak birikimi için kendi kadın ve çocuklarının satışına ihtiyacı olan Üçüncü Dünya Ülkelerinden ucuz emek satın almalarını mümkün kılan kaynaklara erişimi olan çoğunlukla orta sınıflar, emeğin artı değer üretmesini güvence altına almak için yapmaktadır. Dar bütçe ve kaynaklar karşısında yeniden yapılandırılan dünya ekonomisinde, düşük gelirli ülkeler, sahip oldukları başlıca kaynak üzerindeki baskılarını, kâr üretimi için gittikçe arttırmaktadır: Bu da kadın ve çocukları, küresel pazarın kucağına itmektedir (Ehrenreich ve Hochschild, 2002; Aguilar ve Lacsamana, 2004). Yeniden üretici emeğin dolanımında, devlet, yeniden yapılandırılmış olan dünya ekonomisi bağlamında, önemli bir rol oynamaktadır (Kempadoo ve Doezema, 1998; Enloe, 1989; Enloe, 1993). Bununla birlikte, devlet, ne değişim değeri yaratabilir ne de zenginlik ve toplumsal konumların yeniden dağıtımını yaparak, toplumsal asimetrleri (mesela, cinsel, sınıfsal ve ırksal ilişkiler) kökünden değiştirebilir. Devlet, bunu, özellikle kendi aracılığı, yerli-yabancı emekçi sınıfların üyesi kadın ve çocuklar pahasına, üst ve orta sınıfların çıkarlarını koruyorken yapamaz. Devlet, göçmenlik politikaları ve kanunları aracılığıyla, ırksallaştırılmış ve politik olarak cinsiyetleştirilmiş sermaye ve emek arasındaki ilişkiye aracılık eder ve emek piyasaları ile yeniden üretici emeğin maliyetini denetim altında tutar.

Küresel yeniden yapılandırma, ya da küreselleşmeyle, dünya çapındaki uluslararası göç yoğunlaşmış durumdadır. Uluslararası ekonomik ve politik güç ilişkileri, Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye'deki göçmen kadının yeniden üretici emeğinin dolanım ve denetimini mümkün kılacak koşulları yaratmaktadır. Düzenli ya da düzensiz göç hareketleri genişledikçe, daha fazla sayıda ülke, işçi döviz ve kâr getiren ucuz emek ithalat ve ihracatına etkin olarak katılmaktadır. Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye gibi tarihsel olarak emek ihraç etmiş ülkeler, artık emek ithalatçısı durumuna gelmişlerdir. Göçle birlikte, şiddetle iç içe geçmiş insan ticareti faaliyetleri olağan hale gelmiştir. Küreselleşmenin bu yoğunlaşmış aşamasında Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye, ucuz üretici emek ve özelde yeniden üretici emek için hedef ülkeler haline gelmiştir. 1960'lardan itibaren bu üç ülke, turizmi canlandıracak ve döviz rezervlerini artıracak resmi politikaları uygulamaya koymuştur (Lazaridis, 2001; Erder ve Kaska, 2003; Erder, 2000; Agathangelou, 2002). Yeniden yapılandırma sürecinde, bu ülkeler, ya döviz rezervlerini artıracak yeni pazarlar bulmak ya da maliyetlerini düşürerek kâr yaratacak stratejileri uygulamaya koymak zorundalar. Bu ülkelerin dünya ekonomisindeki yapısal konumları, onları kâr getirecek teknoloji, otomotiv ve büyük finansal hizmetler gibi endüstrilerin gelişiminde seçim yapma konusunda önemli oranda kısıtlamaktadır. Bundan dolayı, bu ülkeler, çabuk yoldan nakit getirecek endüstrilere yönelmektedirler. İnsan ticareti, bu endüstrilerden birini oluşturmaktadır. 1990'larda, üç ülke de, aktif olarak, Filipinler, Sri Lanka, Myanmar, Balkanlar, Azerbaycan, Gürcistan, Moldovya, Romanya, Rusya Federasyonu ve Ukrayna gibi Üçüncü Dünya Ülkelerinden ucuz ücretli emek getirmeye başladılar. Bunu gerçekleştirebilmek için

de, üç ülke de liberal sınır politikalarını bir kenara bırakıp, yoğunlaşan küreselleşme karşısında, emek piyasasını denetleyebilmek amacıyla daha kısıtlayıcı emek göçü politikaları geliştirdiler. Küresel sermayenin, emek piyasasını kontrol altına almasının bir yolu, göç sürecini, *düzenli* ve *düzensiz olmak üzere* ikiye ayırmaktır. Düzenli göç, devletin, resmi olarak, emekçinin hareketini kontrol etmede müdahil olduğu bir süreçte işaret etmektedir. Düzensiz göç ise, devletin ulusal kanunların ihlalini de içeren bir süreci belirtmektedir. Bununla beraber, bu ayırım, ulus-devletin alanının, kanun yoluyla bazı kişilere “çaktırmadan” izin verilmesi yoluyla özelleştirildiğini gizleyen bir örtü görevini görmektedir (Bhattacharjee, 1997). Düzenli ve düzensiz göçün bu ayırımı, çevre ülkelerden gelen kadın ve çocukların bedenlerini disipline etmenin yanı sıra, onların kontrolünü ve yönetimini de mümkün kılmaktadır; özellikle de bu kadın ve çocuklar, “gölge” ekonomilerinde çalışıyor iseler.

Avrupa, daha da özelde, Avrupa Birliği, düzensiz göçün uyuşturucu madde ve trafikçilik ile iç içe olduğunu öne sürerek (Turkey, 2002; Lazaridis, 2001; Erder ve Kaska, 2003; Lazos, 2002; Ghosh, 2000), düzensiz göçü kontrol altına alacak politikalar tasarlamakta ve kanunları hayata geçirmektedir. Fakat bu politikalar, “yasal” ya da düzensiz biçimde göç eden emekçi kadınların sömürülmesini ve onlara karşı şiddet uygulanmasını engelliyormuş gibi gözükmemektedir. Kadınların emek ve bedenlerinin satışı, ne düzenli ne de düzensiz göç bağlamında birbirinden ayrı olarak düşünülebilir. İkisinde de söz konusu olan, emeklerin sömürülmesi ve bedenlerin sömürgeleştirilmesidir.

Avrupa Birliği bugünlerde, trafik edilen kadınların başvuru yapabilmelerine olanak sağlayacak, insan trafikçiliği hakkında kapsamlı bir politika geliştirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamlı kanun ve yasal süreçler AB’de yürürlüğe girdiğinde, birçok kuramcı ve kanun yapıcı, insan trafikçiliğini azaltmanın mümkün olacağını savunmaktadır.⁸ Göçle birlikte insan kaçakçılığını düzenlemek, bazı kaçakçıların piyasadaki dolaşımlarını engelleyebilecek olsa da, bu düzenleme, aynı zamanda, politika üretkenlerle diğer yöneticiler arasında, kadın ve çocukların hangi şartlarda trafik edileceğine dair pazarlığın yapılacağı ittifaklar doğurabilir. Sadece düzensiz göç (mesela, trafikçiliğin yasal olmadığı süreçler) üzerinde yoğunlaşmak, düzenli göç ile kadınları trafik eden erkek ve kadınların, trafik edilen kadının ülke içinde çalışabilmesi için gereken yasal izni aldığı düzensiz göç arasındaki ilişkiyi gözden kaçırmamıza neden olabilir. Eşzamanlı olarak bu keyfi ikilik, kapitalizmin kurucu, merkezi mitosu(söylencesi) ile liberal demokratik siyasi sistemini emniyete almada temel bir süreç haline gelmektedir: “Paranın sahibi” ile emekçi kadın piyasaya, hukkun gözünde eşit olarak dahil olmaktadır. Bundan dolayı göçün düzenlenmesi, insan trafikçiliği gibi, kapitalizmin suistimallerini dizginlemeyi başaracaktır.

8 E.M. Ucarer, *Trafficking In Women, the European Union, and Nongovernmental Organizations*, 16-20 Şubat 1999’da Washington D.C’deki Uluslararası Çalışmalar Derneği’nde sunulan tebliğ, IOM (1996); Demokratik Kadın Hareketi, Yunanistan; Şiddete Karşı Kadınlar, Avrupa, Avusturya; Kadın İşleri Araştırma Merkezi, Atina; Emke-Papadopoulou, I. *Trafficking in Women and Children: Greece a Country of Destination and Transit*, MMO, taslak tebliğ, 2 Ağustos (2001).

Devletle kaçakçılar arasındaki bu suç ortaklığı daha çok Rusya, Romanya ve Arnavutluk gibi Doğu Avrupa ülkelerinin yanı sıra Filipinler, Sri Lanka ve Anadolu'dan getirilen Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye'deki seks ve ev-içi işçileri bağlamında görülebilir. Kıbrıs'ta, ülkenin kuzeyinden giriş yapan birçok grup vardır ki bunlardan biri de bu kadınlardan oluşmaktadır. Çoğu, fuhuşla ilişkilidir. Devletin, bu kadınların ülkeye girişini denetleyen özel düzenlemeleri vardır. Bu kadınların bir kısmı, fuhuş yapmak için Türkiye'ye gitmekte, oradan da Kuzey Kıbrıs'a geçmektedir. Kıbrıs'a gelenler, giriş vizesi, sağlık ve kan testleri gibi koşulları yerine getirebilmek için işverenlerine muhtaç durumdadırlar. Çalışma izinleri, çalışandan ziyade işveren tarafından belirlendiğinden dolayı, iş değiştirmek için yeni işveren vasıtasıyla devletten izin alınmaktadır. Eğer kadınlar, ülkeye grup halinde getiriliorlarsa, bazı formalitelerden (mesela sağlık testleri) muaf tutulmaktadır. Kuzey Kıbrıs'ta eğer bir kadın, yalnız olarak iş arıyorsa, İstanbul'dan Girne'ye giden bir uçağa binmeden önce vize ve sağlık belgesi edinmek zorundadır. Güney Kıbrıs Rum Cumhuriyeti, Filipinler gibi bazı devletlerle ortaklaşa çalışmakta ve ucuz emek ithalatı ve ihracatı için kanunlar hazırlamaktadır. Bu kanunlar, vize çıkarma, ev işi eğitim dersleri ile birlikte, bu kadınların uğraşacakları işe dair anlaşmaların hazırlanması yoluyla, kadının emeğinin, Kıbrıs'ta, masraflarını karşılayabilecek ev ya da işyerlerine erişimini kolaylaştırmaktadır.

Ev-içi ve seks işçilerinin Yunanistan'a göçü 1970'lerde başlamıştır (Kontis, 2000; Cavounidis, 2002; Droukas, 1998; Demetriou, 2002; Karasavoglou, 1998; Lazos, 2002; Katsoridas, 1994; Lazaridis, 1995; Ventura, 1993; Zagaphos, 1991). Güney ve Güneydoğu Avrupa'daki geniş kapsamlı bir göç hareketinin parçası olarak, birçok insan, Arnavutluk, Bulgaristan, Polonya, Romanya, Rusya, Ukrayna, Moldovya ve Gürcistan gibi yakın ülkelerden göç etmişlerdir. Buna, Filipinler, Hindistan, Etiyopya, Pakistan'dan gelenler de eklenmiştir (Kethi, 2002). AB'ye tam üyeliği konusunda sürmekte olan politik çatışmaların nitelediği bir ortamda, Türkiye de, yeniden üretici emeğin ithalatına etkin olarak katılmaktadır. Politik cinsiyet ve ırkın, işbölümünde oldukça önemli bir rol oynadığı Türkiye'de, yeni göç hareketleri, Kıbrıs ve Yunanistan'dakilere göre çarpıcı farklılıklar göstermektedir (Erder ve Kaska, 2003; Gülçür ve İlkcaracan, 2002; Narlı, 2002; Günçikan, 1995). Erkek ya da kadın olsun, bazı yeni göçmenler, "bavul ticareti" yapmakta, Türkiye'ye kendi ülkelerinden getirdikleri küçük meta ve plastik çantalarla giriş yaparak, burada bunları satıp, ülkelerine götürmek üzere mal satın almaktadırlar (Gülçür ve İlkcaracan, 2002; Narlı, 2002). Bu sektörde faaliyet gösteren göçmenlerin çoğu Rus, Ukraynalı, Boşnak, Bulgar, Romen, Tunuslu ve Cezayirliilerden oluşmaktadır. Bavul sektöründe faaliyet gösteren birçok kadın, aynı zamanda, seks endüstrisinde de çalışarak, "gelirlerini" takviye etmektedir (Gülçür ve İlkcaracan, 2002). Rusya, Ukrayna, Gürcistan ve Moldovya'dan gelen kadınlar, seks işçisi, bar kızları ve dansçı olarak çalışmaktadır. Birçok Moldovyalı ve Azeri kadın son zamanlarda, ev işçisi olarak, genç Filipinli kadınların yerini almaktadır (Narlı, 2002).

Bu üç ülke, ucuz seks ve ev emeği ithalatına katılımlarıyla, orta sınıf öznelere tarafından birbirinden bağımsız olduğu savunulan üç alanın yani aile yaşamı, mahrem ilişkiler ve piyasanın, “tek bir meta görüntüsünde birleşmelerini” (McClintock, 1995) sağlamaktadır. Devlet, erkek ya da kadın olsun, orta sınıf özneye, küresel düzeyde bir avantaj sağlamak ve bu öznenin çıkarlarına öncelik verilirken, yeniden üretici emeğin temel sosyal ve insan hakları marjinalize edilmekte ve birçok zaman da, ihlal edilmektedir (McClintock, 1995). Bu sözleşmeler bağlamında, emperyalizm; ev hayatı bağlamında ev sahibi ülkenin kadınlarına kıyasla, yapısal olarak dezavantajlı bir konumda olan ülkelerden gelen, beyaz olmayan kadınların emeği vasıtasıyla gerçekleştirilen ev temizliği ile çocuk ve yaşlıların bakımı ve Doğu Avrupalı bedenlerin bulunduğu kabare, otel ve diğer alanlardaki cinsel mahremiyet, yani fuhuş alanı aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de, yeniden üretici emek, ya ev içindeki uzamlar ve toplumsal güç ilişkileri ya da fuhuş ve zevk sahaları yoluyla “normalleştirilmektedir”. Başka bir deyişle, yeniden üretici emek, bu bedenlerin zaten yapmaları gereken bir şey olarak anlaşılmaktadır. Bu ilişkiler içinde, “tarihi değiştiren emek” kaybolmakta ve bunun içinde de bedenlerin marjinalizasyonu ve satışı gözden kaçmaktadır. Çok uzatmadan, yapılan sözleşmelerden, bu asimetrik güç ilişkilerinin nasıl oluşturulduğuna dair ve bu ilişkilerin Doğu Avrupalı bedenler ile Üçüncü Dünyalı, beyaz olmayan bedenler üzerindeki etkilerini göstermek amacıyla birkaç örnek vereceğim.

Kadınların Yeniden Üretici Emeğinin Metalaştırılması ya da Kaybolması

Sözleşmeli “Eşitlik”

Bu üç ülke de, kadının yeniden üretici emeğine bir meta olarak yaklaşmaktadır. Kişinin emek ve benliğinin değeri sadece, karşılığında birilerinin para ödediği emeğinin değeri ile ölçülmektedir. Mesela, Kıbrıs Rum devletinin kanunları (1952-1989 Yabancılar ve Göç Kanunları; 1972-1988 Yönetmelikleri) işveren ve işçi arasındaki ilişkiyi yapılandırmakta ve Kıbrıs’ın sınırları içerisinde, kimin hangi “haklara” sahip olduğunu belirlemektedir. İşçileri Vatandaşlık Kayıt ve Göç Bakanlığı (Ministry of Interior Civil Registration and Migration)’nın resmi istihdam sözleşmesinde şöyle yazmaktadır:

İşveren, hizmetlerinin karşılığı olarak, sabit bir yıllık maaş olarak ____ Kıbrıs pound’unu, 12 eşit aylık ödemeler halinde, takip eden her ayın son gününde çalışanına ödeyecektir.

Bu belge, ilk bakışta, diğer istihdam sözleşmelerinden farklı gözükmebilir. Bununla birlikte, daha yakından incelendiğinde, kadın göçmenin yeniden üretici emeğinin hareketini kolaylaştırma ve mülkiyet sahibi sınıfın çıkarlarını korumada devletin oynadığı rol ortaya çıkmaktadır. Devlet, işçiyle işveren arasındaki ilişkiye, ikisini de “meta sahibi” (Marx, 1976) oldukları için eşit olarak sunarak aracılık

etmektedir. Fakat, emek gücü için ödenen ücretlerin özgür alışverişine dair önerme oldukça sorunludur. Çünkü bu önerme, ev-içi emekçiyle işveren arasındaki eşitsiz, bağımlı, sömürücü, ırksallaştırılmış ve cinsiyetlendirilmiş ilişkiyi gizlemektedir. Bu sözleşmenin kendisi; hizmetçilik, ev işi yardımı, çocuk bakıcılığı, mürebbiyelik ve sanatçılık gibi hizmetlerin, özünde, eve ait ve cinsel olduğunu ve Sri Lanka, Hindistan, Myanmar gibi ülkelerden gelen insanlara ve büyük ihtimalle bu tip işler için trafik edilmiş olan Doğu Avrupalı ve eski Sovyetler Birliği'nden gelen kadınlara ödenen düşük ücretlerle satın alındığını görmemizi engellemektedir. Devletin, sermaye ve emeğin aracılığına katılımı, bu kadınların, bağımlılık ve birçok zaman da, -sözleşme şartları ihlal edildiğinde, birçok kadının yasal yollara başvurmadan korkmasından dolayı- şiddet koşulları altında çalışmalarını emniyet altına almaktadır. Bu kadınların birçoğu, bu tür işler yapmak için ülkeye trafik edildiğinden dolayı, işverenlerini, işlerini kaybetme ve ülkelerine iade edilme korkusuyla, devlete şikâyet etmekten korkmaktadır. Burjuva hegemonyası ve öznelliklerinin üretimini sağlama alan işte tam da bu korku ile birlikte eşitsiz koşullar ve şiddet biçimleri olmaktadır (Razack, 1998: 355-356).

Çalışan ile işveren arasındaki bu metalaşmış ilişkiler ayrıca, devlet tarafından orta ve üst sınıf Kıbrıslı kadının kendisini hem burjuva heteroseksüel ailenin varsayılan yöneticisi, hem de kendisi ile çalışan arasındaki ilişkinin yöneticisi olarak üretmesini mümkün kılan, istihdam sözleşmesinin şu maddesi aracılığıyla düzenlenmektedir:

İşveren, çalışanı istihdam edecek ve çalışan da sadece işvereni için çocuk bakıcısı/mürebbiye/hizmetçi/yardımcı olarak, işverenin 'daki ikametgâhında çalışacaktır. Kıbrıs'taki çalışma süresi, hiç bir şekilde, iki yılı geçmeyecektir... İşveren, Kıbrıs Göçmen Dairesi'ne çalışanın ülkesine olası iadesinin getireceği masraflar için, 500 sterlinlik (yaklaşık 1000 dolar) bir banka garantisini teminat olarak yatıracaktır (Göç Bürosu, 2002).

Bu sözleşmeler yoluyla, devlet, işveren ile çalışan arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir. Ayrıca, devlet, kendisinin yeniden üretiminin maliyetini azaltmaktadır. Çünkü sözü geçen işçinin gelişimi ve refahı konusunda sorumluluk almak zorunda kalmaktadır. Tam tersine, işveren, çalışanın ölümü ya da işten çıkarılma olasılığına karşılık, devlete 1000 dolar civarında bir teminat vermekte ve böylece çalışanın ülkesine iadesi için kaynak oluşturulmaktadır. Teminat olarak bu para yatırılrsa dahi, işçinin aile için yarattığı değer, depozito ya da ücretlerden çok daha fazla olmaktadır.

Buna ilaveten, devlet, kadınların yaşamlarının kontrolü ve disiplini ile birlikte zamanın kullanımına da aracılık etmektedir. Çalışanlar, işverenlerine bağılıdır ve onlardan, işverenin gereksinimleri doğrultusunda hizmet vermeleri beklenmektedir.

Çalışan, sözleşmesinin geçerli olduğu süre zarfında, Geçici İkametgâh/Çalışma İzni'nde belirtilen işveren ve çalışma mekânını değiştirmeyecektir., haftada 6 gün, günde 7 saat, gündüz ya da geceleyin, çalışacak ve İşveren 'in gereksinimleri doğrultusunda, görevlerine ya da istihdamına ilişkin herhangi bir görev ya da görevleri yerine getirecektir ve yeteneklerinin

elverdiği azami ölçüde, işverenin çıkarlarını korumaya çalışacak; mallarını, telef, hasar, vs.'den koruyacaktır., İşveren'in tüm emir ve talimatlarına uyacak ve işverenin mülkünün korunması ve genel olarak işin düzgün icrası için mevcut yürürlükte olan kural ve düzenlemelere itenlikle riayet edecektir., işini en yüksek standartta icra edecek ve yaptığı iş, ne nitelik ne de nicelik açısından, Kıbrıs'taki aynı uzmanlık/meslekteki nitelikli ya da niteliksiz işçilerin yaptığı işten, hiçbir şekilde, daha kötü kalitede olmayacaktır (Agathangelou, 2004).

Bu mülkiyet sözleşmeleri ve politikaları, istihdam ilişkisinin nasıl gözükeceğine dair beklentilerin bir çerçevesini ortaya koymaktadır. Bu çerçeve, geniş bir şekilde, çalışanın görev ve sorumluluklarının olduğu kadar işverene özel beklentilerin de ana hatlarını vermektedir. Ayrıca, bu belge, devletin orta ve üst sınıf vatandaşlarının çıkarlarını güvence altına aldığını göstermekle kalmayıp, çalışanlar tarafından neyin (örneğin, mülkiyet ve itibar) korunacağını da taslağını çıkarmaktadır. Bu durumda, çalışanlar, sadece işçi değildirler; onlar, Kıbrıslı işverenlerinin özel mülk ve itibarını korumakla yükümlü muhafızlardır. Buna ek olarak, çalışanlardan, meşru arzu nesneleri (geçici, sağlıklı, bulaşıcı bir hastalığı olmayan) olmayı istemeleri durumunda, belli kurallara uymaları beklenmektedir. İşçi sınıfı üyesi, Sri Lanka'lı, Myanmar'lı, Filipin'li kadın ev-içi emekçisi, ana hatları devlet tarafından belirlenen çerçeveye göre, geçici ve esnektir. Bazı yönlerden de, burjuva Kıbrıslı Rum işverenin "mal"ı durumundadır. Çalışanın emek gücü, bir metadır ve kişinin kendisi, çevre ekonomisi ve işveren için bir meta ve arzu nesnesi haline gelmektedir. Göçmenlere bakan polis memurlarından biri, kadınların bedenleri ve emeği hakkında şunları söylüyor:

Kıbrıs'taki Göçmen Polis Memuru (GPM): Rusya ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinin liberalleşmesi, oradan gelen kadınların sayısında bir artışa neden oldu. Tayland ve diğer Asya ülkelerinden kadınların ithali azaldı.

Yazar: Bu değişimin neden olduğunu düşünüyorsunuz?

GMP: Bu maldaki bir değişim. Metanın değişimi. İnsanların arzularındaki bir değişim. Eski Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'dan gelen kadınlar, bedensel(fiziksel) becerilere sahipler: uzun bacakları var, uzun boylu ve güzeller ve en iyi kabarelerde çalışabilirler. Tabii ki, fiyatlar da değişiyor! Afrika ya da Asya'dan geliyorsanız, fiyatınız, Orta ya da Doğu Avrupa'dan gelenlerden çok daha düşük olacaktır. Erkeğin arzuları değişti, aç durumda... Filipinliler, daha eğitilmişler ve çocuk yetiştirme konusunda daha iyi bir yaklaşıma sahipler; kas gücü ve bakım konusunda becerileri var. Sonuç itibarıyla, her birinin becerileri birbirinden oldukça farklı (Agathangelou, 2004: 63).

Bu söylemler, kadınların emeğini ırsallaştırmakta ve onu "becerili" ve "seksi" bedenler olarak kurmaktadır. Hem devlet hem de medya gibi diğer kurumların ürettiği ve tedavülde olan bu hakim kinayeler, kadınları, fiziksel ve duygusal olarak bakım

hizmeti verenler ile güzellik ve zevk sunan bedenler olarak ayırmaktadır. Daha özgül olarak, bu göçmen bürosu memurunun yapmış olduğu gibi, ulusal veya diğer etnik merkezli işaretler ve ayrımlar, kadınların emek ve etinin yerinin ev mi yoksa kabare, gece klübü, otel ve/veya sokak mı olacağını belirlemektedir. Bu alanların her biri, değişik biçimlerde, işverenin kontrol edebildiği sahalar ve bu sahaların içinde de kendisi için çalışan bedenler olmaktadır. Yine de, sözleşmenin kendisi, aslında, bu nüans kavrayışlarıyla birlikte bu kavrayış ve bilginin hangi beden ve sahalar üzerinde bir etkiye sahip olduğunu anlamayı mümkün kılmaktan uzaktır.

Sözleşme, birkaç “liberal” ilkenin ana hatlarını çizmektedir:

1) Devletin, sermaye ve ücretli göçmen kadın emeği arasındaki ilişkinin aracılığı-
ğında oynamayı seçtiği rol;

2) Devletin, toplumsal yeniden üretimin maliyetini işlemedeki rolü;

3) İşveren ile işçinin “özne” ve “özgürlüğü”; ve

4) “Dokunulmazlık zırhı altında şiddetin uygulanabileceği” (Razack, 1998: 358) alan ve bedenler. Sözleşme, hem işveren hem de çalışan tarafından imzalanmakta ve birçok kere, bu işlem, işveren tarafından, bu ilişkinin hangi koşullar altında mümkün olabileceğine dair hiçbir soru sorulmaksızın gerçekleşmektedir.

Bu liberal demokratik iş kanunu/sözleşmesi, mutlaka bir şiddet ilişkisi gerektirmez. Bununla beraber, sözleşme, birçok defa, trafik edilen kadınların maruz kaldığı şiddeti haklı çıkarmaya yarayan bir araç haline gelmektedir. İşveren, siyasi hak ve özneye sahipken, Sri Lankalı, Filipinli ya da Myanmarlı göçmen emekçi kadın, vatan-
daş değildir. Bundan dolayı da, işverenini devlete şikâyet etme ya da örgütlenme haklarından yoksundur.

Seks istediği için birçok defa gece yarısında kapımı çaldı. Hatta bir kaç kere, kapıyı açtı ve yanıma yattı. Eşine söyledim. O da beni suçladı. Göçmen bürosuna gittim. Bana yeni bir işveren bulmamı yoksa ülkeyi hemen terk etmem gerekeceğini söylediler. Uzun bir süre yeni bir işveren bulmaya çalıştım. Ama mümkün değil. Aracı olan kişiye, 3000 dolar borcum var. Yeni bir işveren bulmama yardımcı olabilir misiniz? (Kıbrıs’ta, 25 yaşındaki bir Sri Lankalı ev işçisiyle röportaj)

Sözleşme, çalışanın, işverenin maddi çıkarlarını korumakla da yükümlü olduğunu belirterek, mübadelenin ötesine geçmektedir. Böylece, bu sözleşme, işverenle çalışan arasındaki toplumsal ilişkinin belli bir süre zarfında, nasıl kurulacağı ve düzenleneceğinin çerçevesini çizmektedir. Yine de sözleşmenin sertliği, kadın göçmenleri, bağlı istihdam ve hatta ev, kabare, taverna, gece klübü ve sokaklarda saat başına ücret karşılığı iş bulmak için Güney Kıbrıs’a göç etmekten caydıramıyor⁹. İşçinin, kendi çalışma şartlarını seçmede “eşit” ve “özgür” olduğuna dair iddialara karşın, bu sözleşmede açık olarak görüldüğü üzere, duruma göre istediği gibi ha-

9 Yazarın ev işçileriyle yaptığı mülakat, 2002.

reket eden, güç ve özgürlüğüne sahip olan kesim, kadının emeğine hükmeden mülkiyet sahibi olan sınıf olmaktadır. Çalışan kadını, derhal ve herhangi bir açıklama yapma gereği duymadan işten atma gücüne sahiptir. Bir göçmen kadın, ulus-aşırı hizmet ekonomisi ve toplumunda, ekonomik bir aktör olma olasılığına sahip olsa da, kendi emeğine yine de hükmedememektedir. İşverenine, emek/hizmet vermekte, fakat kendisi her gün maruz kaldığı şiddetle başa çıkabilecek bir politik özne olamamaktadır. Çünkü vatandaş değildir ve bundan dolayı da toplumsal sözleşmenin verdiği haklardan yoksundur (Mills, 1997; Pateman, 1988).

Yeniden-üretici İşçilerin Emek ve Bedenlerinin Evcilleştirilmesi: Sözleşmeli Şiddet

Ev ve seks işçilerinin yeniden-üretici emeği ve bedenleri, Yunanistan'da yakın bir zaman önce çıkarılan bir göç politikası kanunuyla, kulluk alanında konumlandırılıyor (Baldwin-Edwards, 1998). Kanunun dili, devlet ile piyasanın, (Yunan) özne/işveren ile "öteki" nesne/çalışan ya da ücretli işçi arasındaki toplumsal ilişkilere aracılık ettiği farklı biçimleri göstermektedir. Milliyet ve etnisite, örneğin, yeniden-üretici emek hizmetlerinde, neredeyse her zaman, ilk tasnif mekanizmasını oluşturmaktadır. Ev işçileri, "bağlı istihdam'ın tahsisi"(19. Madde) adı verilen, yabancılar/Üçüncü dünya vatandaşları kategorisi altında toplanmaktadır. 34. Madde, seks işçileri için şunu içermektedir: "İşçileri Bakanlığı'nın kararı ile merne ait hükümlerde belirtilen tanımın dışındaki yerler de eğlence merkezi olarak tanımlanabilir." "Eğlence merkezlerinin" işvereni, belirli sanatçıların ülkeye girişini, bu sanatçıların çalıştıkları süre zarfında, işverenin "mülkü" olması koşuluyla, talep edebilir. Şüphesiz, bu sanatçı-sevgili, devlete, seks işçisinin emeğini çalıştırma ve ona el koymasını mümkün kılacak olan paraya sahip olduğunu kanıtlamak zorundadır. Bunun için gereken bazı koşullar şunlardır: "kendi niteliksiz (sanatçı) işçisinin kazancının dört katına sahip olmak"; "son beş yıldır hiç bir suç işlemediğine ve bir işveren olarak, en az 50 sandalyeli bir işyerine sahip olduğu ve de 20'den fazla yabancı çalıştırmadığına dair destekleyici belgelere sahip olmak"; "sanatçının kendi ülkesindeki bir umumi hastaneden, sanatçının "Dünya Sağlık Örgütü'nün belirlemiş olduğu koşullar ile birlikte kamu sağlığı için bir tehdit oluşturacak herhangi bir hastalığı" olmadığına dair bir sertifikaya sahip olmak"(2. paragraf); "(yeniden) terfi (*epanaproothi*) ya da çıkış yapılan ülkeye sınır dışı masraflarını karşılayan bir banka garantisine sahip olmak" (2. paragraf) (Agathangelou, 2004: 50). Ev-içi işçisi sözleşmesine benzer bir şekilde, bu kanun (34. Maddenin 4. paragrafı), sanatçıya, "yenileyemeyeceği altı aylık iznin verildiğini belirtmektedir. İşverenin değiştirilmesine izin verilmemektedir." Böylece, seks işçisi, ülkeye ayak basar basmaz, artık o devletin bir sakini olmasına rağmen, fiilen, herhangi bir korumadan mahrum bırakılmaktadır. Sözleşme, birçok defa, kadının hayatının tüm yönlerini kontrol altına almaya yarayan bir araç haline gelmektedir. İşleri hakkında görüş-

tüğüm seks işçileri, bedenleri ve işverenlerinin kendileri hakkındaki düşünceleri hakkında şunları anlattılar:

Beyaz Rusya'dan geliyorum. Menajerim (impresario) Yunanistan'daki patronumu tanıyordu ve beni ona gönderdi. Yunan menajer, beni havaalanından aldı. Bu kişi, ertesi gün kendi gece klübünde işverenimle tanışıcıya kadar, onun evinde kalmam gerektiğini söyleyerek beni evine götürdü. Bana birkaç içki verdi ve sonra benimle yatmak istedi. Şöyle dedi: „Seni, ...’ye satmadan önce, denemek istiyorum... Senin bu lanet olası ülkedeki ilk ve en önde gelen patronunum (Agathangelou, 2004: 80).

Sadece satılık metalar olmakla kalmayıp, trafik edilen kadınların bedenleri, aynı zamanda, işi bu bedenleri değişik bar, kabare ve otellere satmak olan kadın satıcısının mülkü olmaktadır. Erkeğin mülk ve güç arzusu, devlet sözleşmesinin “eşit değişim” ilkesiyle çelişmektedir. Tam tersine, bu, kadınların, satış yoluyla olsun ya da olmasın, erkek heteroseksüalite ve heteronormativitesi savındaki doğal yeniden-üretici teleolojik rolünün gereksinimlerini yerine getirmek için orada bulunduğu nun altını çizmektedir. Böylece, kadın ve ırksallaştırılmış beden, her şeyden önce, iktidar sahibi ve kadınların bedenlerinin malîği olarak, erkeğin zevki ve (yeniden) üretimi içindir.

Bir kurum ve toplumsal ilişkiler kümesi olarak, arzu endüstrilerinin, kadınların emek ve bedenlerinden mümkün olan en fazla değere el koymak için kullandığı ve tabi olduğu diğer başlıca yöntem de mistikleştirmedir. Daha özgül olarak, göçmen emekçi kadının seks emeği, Yunanistan’da, daha çok, “eğlence” adı altında sınıflandırılmaktadır (Lazaridis, 2001: 81; Lazos, 2002).

Buraya geldiğimde, sadece, müşterilere içki servisi yapacağımı sanıyordum. İşe başlayalı bir kaç saat olmuştu ki, patronum benden masalara gidip müşterilerle oturmamı istedi ve o zaman, içki servisinden fazlasını yapmam gerektiğini anladım. Yunanca bilmememe rağmen, müşterilerle konuşmam ve müşteri ne derse desin, gülümseyip, aptalca bir biçimde başımı sallayarak, söylediklerini onaylamam gerekiyordu. Ne de olsa, ben bir “sanatçıydım” (Agathangelou, 2004: 51).

Yunanistan’a gelen kadınların çoğu, dansçı ya da garson olarak çalışmaya geliyor, fakat ülkeye varır varmaz, birer sanatçı olarak, işlerinin bir parçası olarak, cinsel hizmet verme beklentisiyle karşılaşıyorlar. Kadınların emek gücü ve bedenlerinin metalaştırılmasını Yunanistan’da başka politik ve toplumsal güçler etkilemektedir. Örneğin, seks işçilerinin ithali, fuhuşun legal olduğu, ayrıca birçok vatandaş tarafından, “yararlı bir işleve” sahip “gerekli bir bela” olarak görülen bir ülkede gerçekleşiyor. Devletin birçok uygulama ve politikası (Lazaridis, 2001: 96), kamusal müşterilerin eğilimleriyle paralellik taşımaktadır: Seks işçilerine yaklaşımları, aynı gereksinim varsayımını yansıtıyor (Magganis, 1994). Hem erkek hem de kadınlardan, artan fuhuşun arkasındaki nedenleri açıklamalarını istediğimde, Kandaraki’nin bulgularına benzer görüşleri dile getirdiler. Yunan erkek ve kadın-

lar, erkeklerin cinsel dürtülerinin “doğal” (Lazos ve Paptaxiarchis, 1991: 222) olduğunu varsayar gözükmektedir. Loiyos ve Papataxiarchis, iki tür erkek heteroseksüalitesi biçimi saptamaktadır; birincisine göre, erkekler, yeni nesli üretmek için cinsel ilişkiye girmektedirler. Diğerine göre ise, erkeklerin doğal cinsel arzularına, *kefi* şekil vermektedir. Kefi, “erkeklerin hesaplarla dolu yaşamın önemsizliğinin üstünden geldikleri bir haz durumu”dur (Lazos ve Paptaxiarchis, 1991: 17). “Bu arzu, kendiliğinden, kısa ömürlü ve bireysel olup”(Lazaridis, 2001: 76), bu arzuların tatminine katılan kadınlar, “sokak kadını” (Magganas, 1994) olarak ayıplanmaktadır. Liberal demokratik devletlerin rıza fikri üzerine kurulmuş olan bu mekânsal ahlaki düzenleme, emekçi sınıfı üzerindeki artan tahakkümü, daha da özgül olarak, seks ve ev işçilerinin üzerindeki tahakkümü mümkün kılmaktadır. Sherene Razack, fahişenin marjinalizasyonu ve ona karşı uygulanan şiddetin, nasıl erkeklerin mülk ve evini emniyet altına aldığını, çok güzel bir şekilde dile getirmektedir:

Gerçek mekânlar, tahakküm ilişkilerini dışa vururlar - ulus-devlete ait olma dereceleri olarak tasarlanan ilişkiler ya da şeylerin ne kadar umurumuzda olduğu düşüncesi gibi. Niteliğini yitirmiş, yoz mekânlardaki bedenler daha az umurumuzdadır ve genelde, bu bedenler üzerine uygulanan şiddet üzerinden onları tanımlarız. Ahlaki düzenlemenin mekânsal sistemi, liberal demokratik devletlerde, hepimizin kendi çıkarlarımızın peşinden koştuğumuz önermesi vasıtasıyla olanaklı kılınmaktadır. Fuhuş konusunda geçerli olan rıza fikri, bedenlerin ve mekânların hiyerarşisine destek olmaktadır. Ayrıca, bu rıza çerçevesi, mekânların üretiminin göz önüne alınmasını fiilen ortadan kaldırmaktadır. Fuhuş mekânlarının neyi(neleri) olanaklı kıldığını ya da onların içinde nelerin meydana geldiğini sormamaktayız. Onlar, sadece, dokunulmazlık zırhı arkasındaki sözleşmeli şiddetin meydana gelebildiği, belirlenmiş beden ve mekânlar olmaktadır (Razack, 1998: 358).

Razack’ın iddia ettiği gibi, farklı sözleşmelerin aracılık ettiği bu “belirlenmiş beden ve mekânlar”, “bahsedilen sözleşmesel şiddetin, dokunulmazlık zırhıyla yani sonucunda herhangi bir cezai yaptırımdan muaf olduğu” alanlar haline geliyorlar. Kadınlar ve çalışanlar arasındaki bu sözleşmesel ilişkiler, temelde, şiddete onay vermekte ve bunu orta ve üst orta sınıflar için daha yüksek istihdam oranları, kadın göçmenler ve “yerli” işçi sınıfı için de daha düşük ücretler, daha yüksek stres ve şiddet seviyeleri yaratacak şekilde yapmaktadır. Sözleşmeler, çok basit bir şekilde, kimin emeğinin ne kadara ve kim tarafından satın alınabileceğini ortaya koymaktadır. Sermayeye karşı vermiş olduğu mücadeleden dolayı, “yerli” işçi sınıfı, belli hak ve imtiyazlar kazanmış ve bunları, devlet vasıtasıyla talep edebilmektedir. Yüksek ücretleri ve diğer imtiyaz taleplerinden dolayı bu sınıf birçok kere, piyasa “dışına itilmektedir”. Bu çatışmalar, göç travması dahil, farklı türden travmalar yaratmaktadır.

Zenginlerin, yoksulların büyük şehirlere sadece “parıltılı ışıklar” veya “kolay bir hayat” için gittikleri önyargısının aksine, yoksulları şehirlere yönelten faktör ihti-

yaçtır”, gözleminde bulunuyor Jeremy Seabrook, Britanya’daki Keralalı göçmenlerle röportaj yaptıktan sonra. Seabrook, dünyanın öteki ucundan Batı Avrupa’ya “ev hizmetçisi ya da fabrika işçisi olma ayrıcalığı için” göç eden taşra kökenlilerin çoğunun, uyum sağlama ve işçi sınıfı mensubu olmayı öğrenirken, “duyarlılıklarının şiddetli bir şekilde yeniden şekillendirildiği” bir süreçten geçtiklerine dikkat çekiyor (Hilyard, 1996).

Ayrıca, Üçüncü Dünya ülkeleri, Doğru Avrupa ve eski Sovyetler Birliği’nden gelen bu kadınların emeği, yani onların yaşam etkinliği, “hayatın bir aracı” (Tucker, 1978: 102) olarak görünmektedir. Kadın emekçi böylece, hem kendi yaşam etkinliğine hem de çalıştığı insanlara yabancılaştırılmaktadır.

“Özgürlüğün” Emniyete Alınması: Emperyal bir Coğrafyayı Katetmek ve Sömürünün Gizlenmesi

Yeniden-üretici emeğin alım-satımı, Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye ile başlamadı. Bu süreç, dinamik, ulus-ötesi bir niteliktedir. Yeniden-üretici emek için kadınların yapısal, zorunlu göçü, on altıncı ile on dokuzuncu yüzyıllar arasındaki köle emeği ile başladı (Anderson, 2000: 129; Glenn, 1992). Siyah ve yerli halkların emeği sömürüldü. Yani bu halkların emeğine, ya mülkiyet sahibi sınıf tarafından zorla (mesela, kölelik) ya da emeğin üretim araçlarının sahipleri tarafından satın alımı yoluyla el konmuştur. Köleliğin, burjuva demokrasilerinde, emek için yapılan serbest değiş-tokuş nosyonunun sahteliğini görünmez kılmak için yasadışı kılınmasına rağmen (Marx, 1990), bugün, yeniden-üretici emeğin alım-satımı “kanuni” olarak, fakat yasal veya yasal olmayan mübadelelerin bir parçası olarak, zorla gerçekleşmektedir. Arzu endüstrileri ile insan trafiği ticaretinin örgütlenmesi, Iş Savaş öncesi Güney’deki kölelik sistemiyle aynı olmasa da, bu ticaret, günlük oluşumu ve yeniden üretimi sürecinde, yine de, sömürü mantığını ve ırkçılığı sürdürmektedir (Agathangelou, 2004: 124). Anderson (2000:128)’un söylediği gibi, “bu ayırım, tabii eğer yapılmak isteniyorsa, oldukça karmaşık olabilir. Fakat belki de, üzerinde durulması gereken anahtar nokta, kölelik ile ücretli emeğin (“ücretli kölelik”) bütünyle birbirinin karşıtı olmadıklarıdır”. Özellikle, kadın ve çocukların trafiğinin nasıl düzenlendiğine bakıldığında... İşveren ve çalışan arasındaki bu görünürdeki özgür ilişki, zorlamanın güdümlediği bir ilişki olmaktadır. Hukuki engeller, köleliğin ortadan kalkmasını engellemeye devam etmektedir (Farley, 2005). Hem seks hem de ev-içi işçiler, yasal olsun ya da olmasın, bir tür çeşit ücretli köle emekçilerdir. AB ve AB’nin periferisi olan Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye’de seks trafikçiliği ile diğer trafikçilik biçimlerinin yasadışı olduğuna dair yasal nosyonlar, cinsel köleliğin neo-liberalizm ile burjuva demokrasisinin içsel bir parçası olduğu gerçeğini gizleme işlevini görmektedir (Conference on Trafficking, 2001; OSCE Report, 2001; Erginsoy, 2001). Çevre devleti, emperyalist kapitalizmin potansiyel krizlerini rahatlatıp, kontrol altına almakta ve yapısal ve diğer toplumsal güvencesizliklerin sürekliliğini sağlamakta merkezi bir rol oynamaktadır. Bu güvencesizlikleri ise işçi

sınıfı ve özellikle de, göçmen kadın işçileri günah keçisi olarak gösteren epistemik emperyal politik çerçeveleri kullanarak gizlemektedir.

...Nataşa Faaliyetlerinden maddi çıkar sağlayan insanların çoğu, bu kadınları, kâğıt üzerinde evli olarak göstermekte ve onları Türk vatandaşı yapmaktadır. Hiç bir önlem alınmadığı takdirde, bu şekilde Türk vatandaşlığına geçmiş olanların sayısı yüz binlere ulaşacak. Bu durum, Türkiye için önemli bir güvenlik sorunu teşkil edecektir... İnsan kaynakları üzerindeki etkisi bağlamında bu ayrıca, önemli bir tehdit faktörü olacaktır... Bu kadınların çoğunluğu üniversite mezunu ve ülkelerinin istihbarat birimlerine, çeşitli konularda bilgi aktarmaktalar. Ülkelerine dönüşlerinde, bu kadınların bir kısmının, günlerce istihbarat birimlerince sorgulandığı tespit edilmiştir. Nataşa faaliyetlerine bulaşmış ve üst seviyelerde bulunan devlet görevlileri, devletin genel güvenliği hakkında, bu kadınlara önemli bilgiler sızdırabilir. Bazı devlet memurlarının, bu kadınlarla yasadışı ilişkileri olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'nin önemli stratejik doğal kaynakları ile insan yapısının, bu yöntemle incelendiği bilinmektedir.¹⁰

Yukarıdaki gazete metninde, kadınların nasıl Türk devletinin güvenliğini tehlikeye attığını okumaktayız. Bu kadınların, ulusal güvenlik konusunda devlet görevlilerinden, devletin güvenliğini tehlikeye atabilecek önemli bilgi sızdırabilme “yöntemleri” vardır (Agathangelou, 2004: 126). Devletin güvenliğini merkezileştirme konusunda, bu metin, devletin multi-milyar dolarlık arzu endüstrileri, trafikkilik ve kaçakçılıkla, bunların kârlarını emniyet altına almak için girdiği danışıklı dövüşü takiben ortaya çıkan sınıf mücadelesinin susturulması sürecine iştirak etmektedir. Bunu yaparken de, erkekleri, kadınlar tarafından kullanılan, kandırılan çocuklar gibi göstermektedir. Metin, devlet görevlilerinin öznesi üzerinde vurgu yaptığı anlarda dahi, kadınları, devletin güvenliği için potansiyel bir tehdit ve Türk ekonomisini sömüren kişiler olarak tasvir etmektedir. Rus kadın ve onun Türk devlet görevlisiyle olan ilişkisi üzerindeki odaklanma; yapısal ırksallaştırılmış ve cinsiyetlendirilmiş emek-sermaye ilişkisi ile birlikte devlet ve göçmenlerin her gün karşı karşıya geldikleri diğer korkuları görünmez kılmaktadır. Medya rejiminde çıkan bu raporların çoğu, devletin hazırlamış olduğu raporlar¹¹ tarafından şekillenmekte ve hem kadınların maruz kaldığı şiddeti (sömürü de dahil) görünmez kılmakta hem de bu kadınları devlete karşı bir tehdit olarak üretmede etkin bir rol oynamaktadırlar. Göçmen kadın işçi ve çocuklarda somutlaşan güvencesizlik önemsiz ve görünmez hale gelmektedir. Bunlar, hem halkın hoşnutsuzluğunu bastırıp, kontrol altına alan hem de kitle örgütlenmesini dağıtan başlıca korku stratejileridir (Petras, 1987: 103; Pigem, 2003).

Bir süreç olarak küreselleşme, diğerlerine hizmet etsinler diye ucuz emek ve insan trafiğinin yeni ulus-ötesi piyasalaştırma biçimleri ile devletler arasında yeni

¹⁰ <http://www.cdi.org/russia/johnson/6064-11.cfm>

¹¹ Nataşa Faaliyet Raporu; Milli İstihbarat Teşkilatı; ve İçişleri Bakanlığı

işbirliği/tahakküm ilişkileri üretiyor. İnsanların yasal ve zorla dolaşımı, sürekli olarak, ulusal bir tehdit olarak ifade edilmekte: “Türk vatandaşları olarak, istikrarsız bir bölgede yaşıyoruz. Ülkemizin iç güvenliğini göz önünde bulundurmak zorundayız. Bizim bütün düzenlemelerimiz, ülkemizin güvenliğini istikrara kavuşturma mantığı doğrultusundadır” (Frelick, 1997: 47). Bunlar, aslında, hem yeni yeni ortaya çıkmakta olan ulus-ötesi kurumların hem de devletlerin, koruma ve güvenlik sağlayıcı rollerini tasdik etmek ve dünya ekonomisi içindeki yapısal ekonomik belirsizlikleriyle ilgili kaygıları bulandırmak, şahsi güçler tarafından göçmenler üzerinde uygulanan şiddeti gizlemek için kullandıkları epistemolojik araç ve yönetim biçimleridir. Bigo(2002:70)’nun ortaya koyduğu üzere:

Politikacıların “hakimiyet arzusu”nun tek bir, fakat oldukça önemli bir sonucu olmuştur.[Giriş yapanın] statüsünü değiştirebilecek ve ulusal –ya da, mevcut Avrupa bağlamında, Schengen alanında– sınırlarda, herhangi bir giriş yasal olduğu kadar yasadışı da ilan edebilecek olmalarına rağmen, yetkililer, ülkeye girmeye kararlı olanın bir şekilde bunu başaracağını da farkındadırlar. Böylece, yasadışı bir durumda, göçmen, politikacı için kişisel bir düşman haline gelmektedir. Politikacılar, temsil ettikleri ulusal kitlenin bütünlüğünü sağlamak için gerekli olan gücün yoksunluğunu kendileri için bir hakaret olarak görmektedirler. “Göçmen”, hem kanunu çiğneyen bir kamu düşmanı, hem de politikacının iradesiyle alay eden kişisel bir düşman olarak görülmektedir.

Göçmen üzerinde, devletin ve onun görevlilerinin kamusal ve kişisel düşmanı olarak odaklanan bu epistemolojik etkinleştirme, göç ve güvenliği birbirine bağlamaktadır. Bu bağıntı, yöntemleri bulanıklaştırmakta, egemenlik ve güvenlik gibi kategoriler, “belirli bir yönetim biçimiyle –Westfalya tarzı devlet ve onun modern çeşitlerinin yönetim biçimiyle– ilişkilendirilmektedir. (Bigo, 2002: 68). Bu yaklaşımlar, sömürü, yoksulluk, işsizlik ve şehircilik gibi çözümlenmemiş yapısal sorunları belirsizleştirmekte ve politik çözümlerden yoksun bir mekânda yakınsamaktadırlar. Bu epistemolojik vurgular, belirli sömürü ve şiddet pratiklerinin telaffuzu ve uygulamasını mümkün kılmaktadır:

Bu senin işin değil. Bu, gözlerini kapayıp hayatta kalabilmektir; “Türkiye’deki elçiliğini” cebinde biraz parayla bitirmişsen, paçayı yırtmışsındır... Kabarenin sadece seks ve fuhuş için olduğunu biliyorsun ve tabii ki, paranı çalmış ya da senin için hiçbir şey yapmamış olsalar da, Rus, Moldavyalı ya da diğer kadın satıcıları hakkında hiçbir zaman olumsuz bir şey söyleyemezsin... Ve bu sessizliğin nedenlerini de bilirsin (Elena, Türkiye’deki bir Rus seks işçisi).

Elena’nın söylediklerinde, ironik olarak, birinin “Türkiye’de elçilik” yoluyla para kazanmasının ve şiddetin epistemolojisini duymaktayız. Rusya’nın temsilcisi olarak, Elena, Türkiye’ye, sadece biraz para kazanmayı garanti altına almak amacıyla gelmiştir. Bu kavramsallaştırmada gömülü olan sınıf siyaseti, devletin, göç (mesela, politik figürler ya da seks işçileri olarak diğer ülkelerdeki elçiler) yoluyla bir sınıfı

mümkün kılmasının birçok farklı yolunu ifşa etmektedir. Bu epistemoloji, ontolojik üretimlere işaret etmektedir: “beyaz fakat tam da beyaz olmayan” Rus kadın, cinsel hizmetleri yoluyla, “beyaz fakat tam da beyaz olmayan” Türk erkeğin üretimine iştirak etmektedir. Bu epistemolojik vurgu, bu toplumsal ilişkilerde gömülü olan şiddet ile birlikte arzu endüstrilerinin oluşum ve devamı için merkezi olan korku kültürlerine atıfta bulunmaktadır. Daha özgül olarak, bu epistemolojiler, bir “ücretli kölelik” rejiminin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla göçmen ya da trafik edilmiş olan kadının, kadın satıcısının ve devletin birlikte çalışma stratejilerini ifşa etmektedir. Bu “ücretli kölelik” rejimi, sonuçta, çevre ekonomik devletin ekonomisinin farklı boyutlarının feminizasyonunu destekleyici bir rol oynamaktadır. (State Department, 2002; Gülçür ve İlkaracan, 2002). Aganhanglou (2004:133)’nın ortaya koyduğu üzere:

Polis, yerel ticaret, işverenler ve kadın satıcıları, ulusal ve ulus-ötesi düzeyde, sadece az sayıdaki seçkine güvenlik sunan toplumsal düzenlemelere iştirak etmektedirler. Bu az sayıdaki seçkinler şunlardır: emek ve göçmen kadınların bedenlerini sömürerek kâr ve çabuk para edinenler ile neo-liberal dünya düzeninin – bu düzenin yasadışı faaliyetleri de dahil olmak üzere - varlığından çıkar sağlayanlardır. Daha önce belirtildiği gibi, çevre devletin tepkileri, kendi egemenliğini korumak adına meşrulaştırılmaktadır. Bu aslında, sermayenin dolaşım ve uygulamaları özgürlüğü anlamına gelen bir koddan başka birşey değildir.

Göç ve çevre ekonomik devletin göçe iştiraki, küreselleşmenin tasarlanmış, belirleyici bir özelliği durumundadır. Yapısal uyum programları ve serbest ticaret politikaları gibi ekonomik müdahalelerin yanında kamu kaynaklarının özelleştirilmesi, kadın ve çocukların düşük gelirli çevre ülkelerinden yüksek gelirli çevre ülkelere göçünü hızlandırmaktadır. Devlet ve temsilcileri, rahatça hareket edip ucuz emeği sömürebilmesi amacıyla, tehdit ve birçok kere bu insanların öldürülmesi yoluyla sermayenin özgürlüğünü emniyet altına alan neo-liberal politikaların destekçisi durumdadırlar. (“O benim küçük Filipinim”; “beni ne sanıyorsun? Ben senin küçük Filipinlin miyim?”, “Rus kadınları seksin kraliçeleri”).

Arzu Endüstrileri Hakkında Bilgi Üretimi

Arzunun üretimini açıklama çabamızda, “imparatorluk” ya da daha ziyade emperyal toplumsal ilişkiler ve şiddet soruları üzerinde durmak gerekiyor. “Biz”, Üçüncü Dünya kadınları, trafikçiliğin “kurbanları” ile göç, trafikçilik ve öznelerin, seks ve ev-içi işçileri yoluyla (yeniden) üretilmesi sürecindeki şiddetin neo-liberal demokratik kalkınma – emperyalizmin meşrulaştırılması- adına nasıl artmaya devam ettiği konusundaki bilginin üretilme biçimini sorgulamak zorundayız. Göç süreçleri ve Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye gibi çevre ulus-devletlerin “yeniden üretici emek” talebi tartışmamda, arka planı oluşturan iki soru vardı:

Bunlardan birincisi tarihseldir:

Yeniden üretici ucuz emeğin göçü ve sömürülmesi özellikle dünya ekonomisinin yeniden yapılandırılması bağlamında, çevre ülkelerde nasıl ortaya çıkmaktadır?

İkinci soru dizileri epistemolojik ve ontolojiktir:

Çevresel ekonomilerdeki yeniden üretici emeğin arzu endüstrilerinin üretimine doğru göçü hakkındaki bilgi nasıl üretilmektedir? “Biz” kimiz ki trafikçilik sorusu bizim için bir sorun haline gelmektedir? “Biz” kavramı, bu soruya ilişkin nasıl kurulmuştur? Epistemolojik sorunun kendisi nasıl mümkün olmaktadır? (Costera ve Baukje, 1998: 275-86) Neden bu şekilde üretilmektedir ve böyle bir bilgi üretiminin, maddi ve sosyo-ontolojik olarak anlamı nedir? Ve bu üretimlerin politik önemi nedir?

Bir çok zaman, hayatımızdaki farklı meseleleri tartışırken ya da anlamaya çalışırken, kuramsallaştırma biçimlerimiz ya da çalışmalarımızda kullanılan yöntemleri marjinalize etme ya da en iyi ihtimalle,, çalışmamıza bunların küçük bir parçasını dahil etme eğilimindeyiz. Bu kavramlar aslında *mücadele* kavramları oldukları için bilginin üretimini merkezileştirmek istiyorum. Bu kavramlar, toplumlarımız ve onların bağlı (contingent) asimetrisini dönüştürme mücadelemizin bir parçasını teşkil etmektedirler. Çevre ülkelerindeki arzu endüstrileri, kapsanmış devletler ve kapsanma yolundaki devletler fikrini sorgulamaktadır. Bizi, bedenlerin ve insanların emeğinin yanında fikirlerin dolaşımı, alışverişi ve ilişkilerini nasıl kavramsallaştırdığımıza dair sorular sormaya zorlamaktadır. Üçüncü Dünya ülkeleri uzakta bir yerde midir yoksa günlük hayatımızın bir parçası olarak, burada, bu odanın içinde, geçmiş ve gelecekteki varlığımızı mümkün mü kılmaktadırlar? Kuram, yöntem ve pratiklerimize yön veren “çevre ülkelerinin fikirlerinin” yanında trafik edilen kadınların toplumsal, politik ve ekonomik ilişkileri nelerdir?

Bu üç ülkede, kadın emeğinin “göçü”nde devlet kapsamlı bir rol oynamaktadır. Göçmenin ve daha özgül olarak ırksallaştırılmış ve cinselleştirilmiş göçmenin, ulus-devletin ulusal güvenliğine bir tehdit oluşturduğuna dair iddia, devletin bu rolünü, kısmen meşrulaştırmaktadır (Agathangelou, 2003: 135-39). Göçmen ve birçok defa, trafik edilen kadın üzerine olan söylemler ulusal güvenliğe bir tehdit olarak çoğalmakta ve göçmenlere olan epistemolojik yaklaşımların bir parçası haline gelmektedir:

Nataşa faaliyetlerinden maddi çıkar sağlayan insanların çoğu, bu kadınları, kağıt üzerinde evli olarak göstermekte ve onları Türk vatandaşı yapmaktadır. Hiç bir önlem alınmadığı takdirde, bu şekilde Türk vatandaşlığına geçmiş olanların sayısı yüz binlere ulaşacaktır. Bu durum, Türkiye için önemli bir güvenlik sorunu teşkil edecektir... İnsan kaynaklarımız üzerindeki etkisi bağlamında, bu, ayrıca, önemli bir tehdit faktörü olacaktır.¹²

Arzu endüstrilerinin üretimi nasıl oluyor da ulusal güvenlik tehlikesi retoriğiyle ilişkilendirilebiliyor? Bu bilgi üretimi trafik edilen kadınlara karşı uygulanan şiddeti nasıl haklılaştırabiliyor?

Örtük şiddetler, devletler tarafından kasıtlı olarak üretilen ve teşhis edilmeyen şiddet biçimleri dahil, devlet tarafından tanınmayan şiddet hareketleridir. Bu tür bir örtük şiddet, toplumsal ilişkileri normalleştirme amacıyla benimsenen epistemolojilerin ürünüdür. Bu normalleştirme sonucunda, iktidar sahipleri, iktidarlarını devam ettirirken, bu norma karşı çıkanlar cezalandırılmaktadır. Buna ilişkin örnekler, ulusal güvenlik tezlerinin işveren, yurttaş ve göçmen çalışanlar arasındaki çatışmaların önüne geçtiği, ulusal sınırların güvenliği ve korunması tezlerinde çok açık bir biçimde görülmektedir. Göçmenleri, kalma sürelerini aştıkları için, "kapı dışarı etmek" çalışanı "normal ulusal" düzen ve yasal değişim karşısında bir tehdide dönüştürürken, işverenin elini, herhangi bir uyuşmazlıkta, güçlendirmektedir. Biz bunu ancak, yasaların her durumda işvereni korumak üzere yazıldığı gerçeğini fark ettiğimiz zaman görebiliriz.

Yasalar ile yasaların sürekliliğini sağlayan maddi gerçekliğin –asimetrik güç ilişkileri– tarihsel olarak üretilmesinden doğan gerilimi nasıl müzakere ediyoruz? Arzu ve seksin toplumsal ilişkilerini daha farklı bir şekilde nasıl üretebiliriz? Kadınların trafik edilmesi, sadece "iş"ten/şiddetten ibaret değildir. Bu, bugünün ulus-ötesi dünyasındaki ırksal ve heteroseksüel patrimoniler ile üst ve orta sınıfların emek ve bedenler gibi kaynaklara erişimini güvence altına almada trafikçiliğin oynadığı rolle ilgilidir. Ayrıca, kadınların arzu endüstrileri için trafik edilmesi, çelişkiler ve ayrışmalar aracılığıyla açılan alanların haczi, neo-liberal dünya düzeninin önderleriyle dolaplar çeviren Üçüncü Dünya ülkeleri için başlıca bir yeniden yapılandırma aracı haline gelmektedir. Kaynakların sahiplerinin emeğini satanların mücadelesiyle karşılaşmadan, yeniden üretici emeğin artı-değerine el koydukları durumlarda dahi, nakit karşılığı emeğin eşitçe alım-satımını vurgulayan devlet pratikleri, bir eşitlik ilişkisinin üretimine iştirak etmektedir. Bununla birlikte bu ilişkilerin üretildiği ortam, direnişin olmadığı bir alan değildir. Bu üç ülkedeki göçmen işçilerin birçoğu, kiraladıkları daireleri, günlük yaşamlarını, şiddet ve sömürü koşullarını değiştirmek ve bu koşullara karşı koymak için alternatif gereksinimleri üzerine kafa yordukları alanlar olarak kullanmaktadırlar. Anti-kapitalist radikallerle birlikte seks ve ev-içi işçileri, çeşitli kolektiflere (Yunan Helsinki Monitörü, Küresel Değişim Enstitüsü, Göçmen İşçiler için Reintegrasyon Merkezi, Yunanistan) katılmakta ve bizim, her birimizin uluslararası işbölümünde sahip olduğumuz konuma bağlı olarak varolan asimetrilere karşı koymak için beraberce mücadele vermektedirler. "Dayanışma için verdiğimiz mücadelenin hepimiz açısından farklı anlam ve getirisi var; bununla birlikte, bu mücadeledeki başlangıç noktamızı, cinsel ve ırksallaştırılmış işbölümü ve alternatif bir dünya vizyonu şekillendirmektedir" (Agathangelou, 2004: 173). Bu çalışma, bu patrimoni ve şiddetleri sorgulayan diğer kadın ve erkekler dahil olmak üzere, uluslararası bir hareketin yolunu açıyor.

Sonuç:

Bu üç ekonomideki arzu endüstrilerini araştırırken emeğin trafik edilmesi dahil olmak üzere küreselleşmenin “dünya ekonomisindeki yapısal eşitsizlik üzerine bir mücadele” (Agathangelou, 2004: 395) olduğunu gördük. Bu, hepimizi katılmaya davet eden, emeğin artı-değerinin, yeni-sömürgeci heteroseksüel el koyma projesinin kendini yeniden üretip üretemeyeceği üzerine bir mücadeledir: kendileri trafik edilmiş olan kadınlar da dahil, trafik edilenler, kadınların emeğini metalaştıranlar ve kayıtsız kalarak bu toplumsal ilişkileri meşrulaştıranlar. Mesela, elli yaşındaki bir kadın satıcısı olan John’un, kadınların emek ve bedenlerini satmaları hakkında ne dediğine bakalım:

Kadın satıcısı: Benim işim, kadınları talep eden dükkan, kabare ve taver-naları saptamak. Bu yerlerin sahipleri bana her kadın için ne kadar para istediğini sorarlar. Ve ben de onlara şunu söylerim: Eğer bu ticari bir kadınsa 1700 dolar isterim, değilse, 1500 dolar.

Yazar: “Ticari kadınla” neyi kast ediyorsunuz?

Kadın satıcısı: Ticari kadın, seks için satılabilen kadındır. Ticari olmayan kadınla ise, sadece müşteriye içki servis yapan kadını kastediyorum. Ayrıca, benim işim, tüm gerekli göçmenlik formlarını doldurmak... Ve ülkeye gelecek olan kadının sağlıklı olduğu ve temel sağlık koşullarına (HIV ya da hepatiti olmaması) sahip olduğundan emin olmaktır.

Kadınların emek ve bedenlerinin metalaştırılması, kapitalizmin yapısal eşitsizliklerine içkin şiddet ve mücadeleleri göz ardı etmektedir. Göçmen kadının, arzu endüstrilerindeki bu sürece direnişini belirsizleştirmektedir. Ayrıca, bu “tecavüzün (ya da kadının emeğine el konulmasının), baştan çıkarma ya da ırkın doğal olarak yeniden tanımlanması” (Farley, 1997), “teori ve pratiğin çakışmasını” (Lukacs, 1971) sağlayacak bir mücadele gereksinimini görünmezleştirecek şekilde, arzu endüstrilerinin bir parçası haline gelmektedir.

Kapitalizmin yapısal eşitsizliklerini, seçme “özgürlüğümüz” adına mümkün kılan feminist düşünce ve inançlar, dolaşım halinde olduğu sürece, kadın ve çocukların bedenlerinin satışı ve bunlara karşı uygulanan şiddet devam edecektir. Seks, arzu ve şiddetin toplumsal ilişkileri ile bedenlerimizi yeniden-sömürgeleştiren girişim ve uygulamaları içeren “dünya ekonomisinin yapısal eşitsizliklerine karşı” mücadeleden ziyade, arzu endüstrilerine, kimi erkeklerin kimi kadınları suistimal etmesi ve sömürmesi olarak bakıldığı sürece biz feministler, neo-liberal projenin suç ortakları olmaktan kurtulamayacağız. Sınıf bilincinin üretimine katılmadığımız sürece –ki bu katılım merkezine “küresel kapitalizmin sömürsünden herkesin kurtuluşu için uluslararası mücadeleyi” koyan; ırksallaştırılmış, sınıfsal ve cinsiyeti politize edilmiş ve cinselleştirilmiş bilinç için çalışmaya karşılık gelmektedir– biz, arzu endüstrilerinin ve ona bağlı şiddet içeren sömürücü güç ilişkilerinin yeniden üretiminde suç ortakları olmaya devam edeceğiz. ■

Kaynakça

- "Country report on trafficking in human beings: Turkey, 2002". Ekim 2002'de Brüksel'de IOM VE AB tarafından düzenlenen, "İnsan Ticaretini Önleme ve İnsan Ticaretine Karşı Mücadele" konferansında sunulan tebliğ.
- Agathangelou A. M. ve Ling, L.H.M. (2003) "Desire Industries: Sex Trafficking, UN Peacekeeping, and the New World Order", *Brown Journal of World Affairs*, (X): 1.
- Agathangelou, A. M. (2002). "Sexing 'democracy' in international relations: Migrant sex and domestic workers in Cyprus, Greece, and Turkey", G. Chowdhry & S. Nair (der.), *Power, Postcolonialism and International Relations: Reading Race, Gender and Class*, London; New York: Routledge.
- Agathangelou, A. M. (2004) *The Global Political Economy of Sex: Desire, Violence and Insecurity in Mediterranean Nation-States*, New York: Macmillan.
- Aguilar, D. D. ve Lacsamana, A. E. (der.) (2004) *Women and Globalization*, Amherst, N.Y.: Humanity Books.
- Anderson, B. (2000) *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*, London; New York: Zed Books.
- Baldwin-Edwards, M. (1998) "The Greek Regularization: A Comparative Analysis with the Spanish, Portuguese and Italian Experiences", University of Reading, Centre for Euro-Mediterranean Studies, *Taslak Tebliğ*, 98/2, Nisan, <http://www.rdg.ac.uk/EIS/research>.
- Bhattacharjee, A. (1997) "The Public/Private Mirage: Mapping Homes and Undomesticating Violence Work in the South Asian Immigrant Community", M. J. Alexander ve C. T.O Mohanty (der.), *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, New York: Routledge.
- Briggs, L. J. *Reproducing Empire: Race, Sex, Science, and U.S. Imperialism in Puerto Rico* (University of California Press 2002).
- Broad, D. (1995) "Globalization Versus Labor", *Monthly Review*, 7(47), December.
- Cavounidis, J. (2002) "Migration in Southern Europe and the case of Greece", *International Migration* 40(1): 45-70.
- Conference on Trafficking in Human Beings (2001) *International Women Lawyers Federation*, Istanbul.
- Costera, I. M. ve Baukje (1998) "How bodies come to matter", *Interview Signs*, 23(2): 275-86.
- Demetriou, A. (2002) *Strictly Akatallilon. Greek: From Omonia to Alkazar, Oxi*.
- Droukas, E. (1998) "Albanians in the Greek Informal Economy", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 24(2) April: 347-365.
- Ehrenreich, B. ve Hochschild, A. R. (der.) (2002) *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, New York: Metropolitan Books.
- Emke-Papadopoulou, I. (2001) *Trafficking in Women and Children: Greece a Country of Destination and Transit*, MMO, taslak tebliğ, 2 Ağustos (2001).
- Enloe, C. (1989) *Bananas, Beaches, and Bases*, Berkeley: University of California Press.
- Enloe, C. (1993) *The Morning After: Sexual Politics at the End of the Cold War*, Berkeley: University of California Press.
- Erder, S. (2000) "New Tendencies in International Migration: Is Turkey Becoming a Receiving Country?", F. Atacan, F. Ercan, H. Kurtulus, ve M. Turkay (der.), *Mübeccel Kiray İçin Yazılar*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Erder, S. ve Kaska, S. (2003) "Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey", IOM International Organization for Migration.
- Farley, P. A. (1997) "The Black Body as Fetish Object", *Or. L. Rev.* 76 (3).

- Ghosh, B. (2000) *Managing Migration: Time for a New International Regime*, Oxford: Oxford University Press.
- Glenn, E. N. (1992) "From Servitude to Service Work: Historical Continuities in the Racial Division of Paid Reproductive Labor", *Journal of Women in Culture and Society*, Spring.
- Göç Bürosu (2002) *Kıbrıs Cumhuriyeti, İstihdam Sözleşmesi*.
- Gülçür, L. ve İlkaracan, P. (2002) "The 'Natasha' experience: Migrant sex workers from the former Soviet Union in Turkey", *Women's Studies International Forum*, 25. cilt, No. 4.
- Günçikan, B. (1995) *Bir Kitap: Haraso'dan Natasa'ya*, İstanbul: Arion.
- Hildyard, N. (1996) *Who Competes? Changing Landscapes of Corporate Control* <http://www.thecornerhouse.org.uk/item.shtml?x=52228#box-01-00-00-00>.
- Honduras (2000) *Migrant Trafficking A Case Study: Honduras* <http://www.rcmvs.org/investigacion/TraffickingHon.htm>
- <http://www.captivedaughters.org/demand.htm> .
- <http://www.cdi.org/russia/johnson/6064-11.cfm>
- http://www.law.depaul.edu/institutes_centers/ihrl/publications/index.asp#trafficking.
- <http://www.norway-coe.org/hr/Trafficking.htm>.
- Karasavoglou, A. (1998) *Foreign Workers in Kavala*, School of Social Statistics.
- Katsoridas, K. (1994) *Foreign Workers in Greece*, Information Bulletin of Labour Institute.
- Kempadoo, K. ve Doezema, J. (der.) (1998) *Global Sex Workers: Rights, Resistance, and Redefinition*, New York: Routledge.
- Kethi (2002) *Research Center for Equality, Human Resources Information* <http://www.kethi.gr/greek/meletes/index.htm>
- Kontis, A. (2000) "Greece as a Receiving Country of Foreign Migrants", S. Kostandinidis ve Th. Pelagidis (der.), *Greece in the 21st Century*, Papazisis.
- Lazaridis G. (der.) (2001) *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*, Oxford: Oxford University Press.
- Lazaridis, G. (2001) "Trafficking and Prostitution: The Growing Exploitation of Migrant Women in Greece", *The European Journal of Women's Studies*, c. 8.
- Lazos, G. (2002) *Prostitution and International Trafficking in Contemporary Greece*, Kastaniotis.
- Lazos, P. ve Papataxiarchis, E. (1991) *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Lukacs, G. (1971) *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Magganas, A. (der.) (1994) *Ta Ekdidomena Atoma. Pornia: Pareklissi h Paravasi (The Issued Persons: Prostitution: Deviation or Infringement?)*, Papazisis.
- Marx, K. (1976) *Capital*, 1. cilt, İng. çev. Ben Fowkes, London; New York: Penguin Books.
- McCahharer, E. (2001) "The Devil in the Details", <http://www.inthesetimes.com/issue/25/18/mccarrahher2518.html>.
- McClintock, A. (1995) *Imperial leather: race, gender, and sexuality in the colonial conquest*, New York: Routledge.
- Mills, C. (1997) *The Racial Contract*, Ithaca: Cornell University Press.

- Monzini, P. (2001) "Trafficking in Women and Girls and the Involvement of Organized Crime, with reference to the situation in Cenral and Eastern Europe", <http://www.imadr.org/old/project/petw/monzini.pdf>
- Narli, N.A. (2002) Human Smuggling and Migration of Illegal Labor to Turkey, Istanbul: Marmara University.
- Nilüfer, Türkmen, Ekrem ve Coban, (2002), <http://www.ucansupurge.org/newhtml/english;/omls/movemntarchive/transitmigration.php>
- Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Picchio, A. (1992) *Social Reproduction: The Political Economy of the Labor Market* Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Razack, S. (1998) "Race, Space, and Prostitution: The Making of the Bourgeois Subject", *Canadian Journal of Women and the Law*, 10 (2): 355–356.
- Stoler, A. (1989) *Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in Twentieth Century Colonial Cultures*.
- Tucker, R. C. (der.) (1978) *The Marx-Engel's reader: Marx, Karl, 1818-1883. Selections*, New York: Norton.
- Uçarer, E. M. (1996) Trafficking in Women, the European Union, and Nongovernmental Organizations, 16-20 Şubat 1999'da Washington D.C'deki Uluslararası Çalışmalar Derneği'nde sunulan tebliğ, IOM.
- UN Doc. (2000) Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United National Convention Against Transnational Organized Crime, A/55/383 Annex II.
- Ventura, L. (1993) "Female Migration: Birth and Development of the Scientific Interest." Dini, 6 Mayıs (Yunanca).
- WCAR NGO Forum Declaration (2001) <http://www.hri.ca/racism/major/ngodeclaration.shtml>
- Zagaphos, A. (1991) "I Katastasi ton tritokosmikou ergaton stin Ellada (The Condition of Third Workers in Greece)", *Kinoniki Ergasia*, 23: 165-184.

Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri’den Bakmak

All Ekber Doğan*

“Aşına olunan her zaman bilinen değildir.”

Hegel’den aktaran Lefebvre ([1947]1991: 15)

Giriş

Kayseri, mütedeyyin sermayedarlarının “başarıları” ve İslamcı belediyesi ile son yıllarda Orta veya (Abdullah Gül’ün deyimiyle) “Derin” Anadolu’nun adı sıkça anılan kenti. “Derin”in serbest çağrışımlarından bazılarıyla -derininde yattığı yapıyı korumaya çalışan, yönlendiren, gerekli gördüğü durumlarda her türlü gayri-resmi/nizami, gayri-insani/meşru, anti-demokratik tavrı sergileyebilen bir güç merkezi- benzerlikler kurulabilecek olan Kayseri’nin bu şekilde ön plana çıkmış olmasını, 1990’lı yıllardan beri bir kısım Anadolu kentini “Anadolu Kaplanı”/“yeni sanayi odağı” haline getiren değişikliklerden ayrı düşünmemek gerekir. 1989–1991 arasında işçi ücretlerinin hızlı yükseliş gösterdiği işçi sınıfı örgütlülüğü ve mücadelesinin sanayisinin gelişkinliğine paralel olarak görece güçlü olduğu İstanbul, İzmir, Adana gibi kentlerden bir miktar sermayenin sözü edilen açılardan güçsüz olduğu Denizli, Kayseri, G.Antep gibi kentlere yöneldi.

1993’te belirginlik kazanan ekonomik durgunluk ve kriz koşulları; sanayinin mekânsal örgütlenişi içinde, Organize Sanayi Bölgeleriyle (OSB’ler), sanayi sitelerini olduğu kadar, kenar mahallelerde parça başı iş yapan atölyeleri, ev-içi üretim faaliyetlerini de güçlendirmişti. Bu gelişmelerin aynı dönemde ciddi gelişme kaydeden neo-liberal globalleşme ve üretim sürecinin parçalanması eğilimleriyle paralellikleri de sosyal bilimlerle ilgilenen herkesin malumudur. Bu gelişmenin diğer bir ifadesi, bu dönemde kapitalist meta üretiminde emek maliyetlerinin yüksek olduğu gelişmiş bölgelerden azgelişmişlere, büyük işletmelerden küçük ve orta boy olanlara, formel olanlardan enforme doğru bir kaymanın yaşanmış oluşudur.

* Mersin Üniversitesi.

İllerin ekonomik gelişkinlik göstergelerine bakıldığında sözü edilen kaymanın Türkiye ölçeğinde kent ve bölgeler arasındaki gelişmişlik hiyerarşisi ve farklarında anlamlı değişikliklere yol açtığını söylemek güçtür. Bunun başlıca nedeni, kaymanın basit bir mekânsal yer değiştirme biçiminde gerçekleşmeyip, az gelişmiş 'bölge'lerle, enformel sektörün büyük ölçüde bizatihi İstanbul, Ankara, İzmir gibi metropolleşen büyük kentlerin sınırları dahilinde ve yakın çevresinde oluşturulmuş olmasıdır. Buna karşılık, söz konusu süreçte açığa çıkan sermaye birikimi (sınai gelişme) eğilimlerinden bazı Anadolu kentlerinin de yararlandığı, kendi içlerinde sosyo-ekonomik ve mekânsal yapıları bakımından ulusal ve uluslararası metropoller ve sermayelerle eklemlenerek günümüz kapitalizmine daha fazla ayak uydurma anlamında ciddi bir başkalaşım geçirdikleri söylenebilir. Milli gelirden aldıkları paylar fazlaca ciddi bir artış göstermemesine karşın (Ataay, 2001: 89-92; DPT, 2003), "Anadolu Kaplanları" veya "yeni sanayi odakları" diye selamlanan bu türden kentlerden biri de Kayseri'dir.

Anadolu kentlerindeki bu yeni sanayileşme döneminin -buraların fiziki ve sosyal altyapısının gelişkinliği, kaynaklara ve bölgesel merkezlere yahut metropole yakınlık kadar- önemli bir özelliği, üretimdeki işgücü maliyetlerinin büyük kentlere göre daha düşük olduğu yerler olmasıdır. Bu, yukarıdaki kaymanın arkasındaki başat saiklerden birinin emek maliyetlerini azami ölçüde sınırlandırma olduğunu da açığa vurmaktadır. Krizi aşmak için klasik ekonomi-politikçilerin emek değer teorisine daha fazla yüklenmekten, emek sömürüsünü azamileştirmekten medet umulması diye yorumlanabilecek olan bu durum, günümüzün çelişik mekânını anlamak açısından tutulacak önemli bir halkadır. Üretim örgütlenmesindeki globalleşme olgusu, yerellikte saklı duran pre-modern/geleneksel ekonomik ve toplumsal ilişki ve bağları önceki dönemlere göre daha önemli hale getirdi. Zaten, işçilerin örgütlenme ve hak arama yollarının büyük bir güçle kapatıldığı bu Anadolu kentlerindeki yeni sanayileşmenin esbabı mucibesi de, emeğin çalıştırılma biçimlerinin enformel üretim denilen işletme ölçeğindeki yeniden yapılanmaya uyarlanabilecek pre-modern unsurları barındırmasıdır. Bunun zeminini ulaşım ve bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve onlardan en fazla yararlanan uluslararası tekellerin geliştirdiği esnek üretim teknikleri oluşturmaktadır. Sennett'in (2002: 144) işaret ettiği gibi sermayenin kazandığı bu esneklik, bunların güçlerini bir yerde merkezileştirmeye ihtiyaç duymadan da yoğunlaştırmalarına olanak sunduğu için önemlidir. Sanayi sitelerinde yer tutan KOBİ sahipleri bir yandan mal üretimini mahallelerdeki atölyelere ve ev-içine kadar genişleyen bir evrene yayarak örgütlerken, bir yandan da dinsel-etnik cemaat ağları, akrabalık ilişkileri gibi geleneksel-kültürel bağları, değerleri, dayanışma örüntülerini ücretli ve/veya yoksul emekçi kesimlerin gündelik yaşamlarına daha yoğun empoze etmektedir. Bunun dolaylı sonucu da buralardaki kentsel nüfusun önemli bir kısmı açısından yaşamın bütün olarak bir emek sürecine dönüşmesi olmaktadır.

Ayşe Buğra, bu tablonun sanayi devriminin ilk dönemlerinde geçerli olan ilişkilerle benzerliğini ortaya koyduğu makalesinde durumu şöyle özetliyor: “Küçük işletmelerin artan önemi, taşeron çalıştırma ve eve iş vermenin önem kazanışı, tam zamanlı düzenli işlerin kural olmaktan çıkıp istisna haline gelmeye başlaması, iki yüz yıl sonra yeniden, üretim düzeninin niteliğini belirleyen özellikler olarak ele alındı” (Buğra, 2004: 24). Bu da söz konusu kent ve bölgelere -ve buralardaki yerel sermayeye-, diğer faktörlerle birlikte, ihracata, parça başı işlere ve fason üretime uygun ucuz mallar üretebilme yeteneği kazandırmaktadır.

Denizli, Kayseri gibi Anadolu kentlerine bakıldığında buraların ticari anlamda canlı olmakla birlikte, emek eksenli toplumsal muhalefetin pek fazla güncel ve tarihsel birikime sahip olmadığı yerler oldukları görülmektedir. Yine de emeğin örgütlülüğü ve toplumsal muhalefetin gücü veya güçsüzlüğü gibi işgücü maliyetine ilişkin faktörlerin bu yönelimlerin tek belirleyeni olmadığını da kaydetmek gerekir. Örneğin Antep, Çorum gibi kentler bunlar arasına girerken yanı başlarındaki Urfa, Çankırı'nın aynı performansın gerisinde kalmıştır. Ancak, 1970'lerin krizi ardından Batı ülkeleri özellikle ABD örneği üzerinden yapılan analizler, bölgesel gelişmişlik farklarının/eşitsiz mekânsal gelişmenin kapitalizmin geldiği aşamada nasıl etkin biçimde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, kâr oranlarının gerilemesinden kaynaklı bu uzun dönemli krizin arkasındaki dinamik olan üretici güçlerde ve birikimin düzeyinde gözlenen aşırı gelişmeye, ulaşım ve iletişim altyapısının gelişkinliğinin eşlik etmesidir. Bu durum da kapitalistlerin krizden çıkış yolu olarak, üretim sürecinde teknoloji kullanımını (makinede yoğunlaşmış soyut emek miktarını) azaltıp, ucuz canlı emek miktarını/artı-değer sömürsünü arttıracığı yerlere yönelmelerini getirmiştir.

Ernest Mandel bu eğilimi -daha krizin başlarında- *Geç Kapitalizm (Der Spatkapitalismus)* kitabında, kapitalizmin o gün geldiği noktada bölgelerin az gelişmişliğinin iktisadi açıdan neredeyse emek gücünün doğrudan sömürsü kadar önemli olduğu tespitiyle ifade etmiştir (Mandel, [1972] 1999: 102-107). Neil Smith'se ([1984] 1991) bu tespiti, ABD'deki sanayi yatırımlarının Reagan döneminden başlayarak ülkenin Kuzeydoğusundaki geleneksel sanayi kent ve bölgelerinden görece az gelişmiş durumdaki Güneydoğudaki kent ve bölgelere kaymasına ilişkilendirerek, “tahterevalli kuramı” adını verdiği bir kuram geliştirmiştir. Meksika sınırı boyunca sıralanan ve serbest bölge koşullarını işyeri düzeyinde geçerli kılan *Maquiladora* sistemi de bu sosyo-mekânsal hareketlilikle çok yönlü ilişkisi olan bir olgudur. Söz konusu bölgedeki Latin kökenli kaçak işçiler bu sanayileşmenin asıl yükünü taşıyanlar gibi gözükmemektedir. Aynı eğilim, 1990-91'de reel sosyalist rejimlerin yıkılması ardından, toplumlara gelişmenin tek yolu olarak, dünya çapındaki hareketinin önündeki her türlü engelin kaldırılmasını dayatan sermayenin neo-liberal globalleşme stratejisiyle dünya ölçeğinde gerçeklik kazanmıştır. Meta üretiminin tümü ya da parçalarının daha düşük maliyetle yapılacağı yer arayışı,

devletleri, adına “yerellikler üzerinden kalkınma” denilen yeni bir birikim modelini benimsemeye, bu model çerçevesinde hareket halindeki uluslararası sermayeyi kendine çekecek, istenen standartta/nitelikte ve ucuz üretim yapabilen “yeni sanayi odakları” geliştirmeye itmektedir.

Bu çalışma esas olarak, OSB’lerde üslenen ve kentin emekçi mahallelerine doğru yayılan ve çalışanlar için ‘daha uzun çalışma saatleri, daha az ücret’ anlamına gelen emek süreçlerinin, yeniden üretimin toplumsal platformu olarak gündelik yaşamda doğallaştırılmasında, diğer faktörlerin yanında, muhafazakâr sosyo-politik aktörlerin¹ yerel halkın geleneksel-kültürel kodları (aileye verilen önem, hayırseverlik, bütünlüklere/yaşlılara, şehit ailelerine saygı, Müslümanlık, Türklük, Osmanlıcılık gibi) içinden kurguladıkları -neo-liberalizmin sosyalizasyonu işlevi gören- faaliyetleriyle, mekân üretimi pratiklerinin hatırı sayılır bir paya sahip olduğu savı üzerinden kurgulanmıştır. Yaşam alanlarıyla çalışma alanlarının birbiriyle iç içe geçtiği günümüz koşullarında, geniş bir kentli nüfus açısından gündelik yaşamın tüm bayağılığı ve yaratıcı potansiyelleriyle birlikte bir emek sürecine dönüşmüş olduğu tespiti de -mekânın temsilleri, temsilin mekânları ve mekânsal pratiklerden oluşan- mekân üretiminin önemini artırıcı bir etki yapmaktadır.

Yazıda önce Lefebvre’nin gündelik yaşam eleştirisinin mekân üretimine nasıl bir tarihsel süreç içerisinde bağlandığı, bu bağlamda bir tarihsel moment olarak 1968 hareketinin önemi üzerinde durulacak, daha sonra 1990’lardan beri yeni bir sınıai gelişme sürecine giren söz konusu Anadolu kentlerinden Kayseri’de emekçi sınıfların durumu, kentteki sermaye birikiminin özgül biçimi ve emek süreçleri ortaya konulacak, en sonunda da üretim mekânlarındaki emek kontrol mekanizmalarının kentteki hâkim mekân temsili projeleriyle nasıl bütünlendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Gündelik Hayat Eleştirisinin Mekân Üretimine Bağlanması

Henri Lefebvre, gündelik hayatın bize çok aşına gelen ancak oldukça gizemli ve karmaşık olduğunu söylediği yapısının en somut haliyle, toplumsal bir süreç olan mekân üretiminin analizi sayesinde anlaşılabilirliğini göstermiştir. Lefebvre modern kapitalist toplumun günlük yaşantısının işleyişine ilişkin olarak 1930 ve 1940’larda giriştiği ideoloji-kültür analizini, felsefeyi geleneksel amaçlarından (gerçeklikten bağımsız hakikatler üreten soyutlamadan) uzaklaştırarak yapmaya çalışmıştı.

İlişki içinde olduğu kültür, ideoloji kavramları gibi açıkladıkça bizi daha fazla aydınlatılması gereken bir giz dünyasına götürüyormuş izlenimi veren gündelik hayat konusuna “gündelik” kavramıyla başlamak bize biraz daha ipucu verebilir. *Praksis*’in 4. sayısındaki yazılarında Özlem Şahin ve Ecehan Balta (2001: 185), “gündelik olan”ın bilebildiğimiz bütün toplumlarda insanların yeme, içme barın-

1 Bunların başında da 1994’ten beri işbaşında bulunan RP çizgisinden gelip AKP’ye varan İslamcı belediye yönetimleri gelmektedir.

ma, üretme, güvenlik, soyun yeniden üretimi gibi hayatı sürdürmek için geliştirdiği basit etkinliklerle toplumsal işbölümünün arasına dağılmış bir yığın işi kapsadığını belirtiyorlardı.

İnsan etkinliğinin temelini oluşturan bu işler kuşkusuz mekânîk, sürekli yeniden keşfedilen işler olarak algılanamaz. İnsan belirli bir eylemi gerçekleştiren bu eylemleri düşünceleriyle, duygularıya sınıyan, bilgi biriktiren ve değerlendiren bir varlık olduğuna göre, anlamlandırmayı, değerlendirmeyi, çözümlemeyi, deneyimi ve yerleşmiş ilişkileri, “gündelik olan”ın dışında tutmak olanaklı olmayacaktır (Şahin ve Balta, 2001: 185-186).

Buradaki gündelik olan (*dailyness*) kavramını Lefebvre'nin, gündelik hayat (*everyday life*)/gündeliklikle (*everydayness*) karıştırmamak gerekir. Gündelik hayat, Lefebvre'de modernlikle eşzamanlı biçimde gelişen ve onunla birleşen bir soyut “gerçeklik” olarak resmedilmektedir. Ona göre, gündeliklik ve gündelik hayat tarih taşımasa da tarihsel bir olgudur. Bunlar, öteden beri kullanılagelen, alışılmış, gündelik olan etkinliklerin, içlerindeki şiiri kaybettikleri noktada (modern kapitalist toplum ve ona has zaman kullanımıyla birlikte) ortaya çıkmıştır². Zaman kullanımında gizli olan etik, kullanılan bu zamanın dekorunun estetiği olduğunu söylediği gündelik hayatla modernlik arasındaki ilişkiyi şöyle kurar:

O, modernlik ile birleşen şeydir. Modernlik kelimesinden, yeni olanın ve yeniliğin işaretini taşıyan şeyi anlamak gerekir: Parlaklıktır, paradokstur, teknik veya dünyevilik tarafından damgalanmış olandır. Gözüpektir (öyle görünür), geçicidir, kendisini ilan eden ve alkışlatan maceradır. (...) Gündeliklik ve modernlik, karşılıklı olarak birbirini belirtir ve gizler, meşrulaştırır ve telafi eder. Hermann Broch'un ifadesiyle, dönemin evrensel gündelik hayatı modernliğin arkayüzüdür, zamanın ruhudur” (Lefebvre, 1998 [1968]: 31).

Alelaide gözükse de gündelik hayat, bünyesinde barındırdığı tekrarı imkânsız etkinliklerle, insanın kapitalist meta üretimi sürecinde köklenen yabancılaşmasını toplumsal yeniden üretim sürecinde sürdüren geniş bir platformun adıdır. Bu yüzden, eleştirisi popüler kültür ve tüketimin artan öneminin yaydığı yabancılaşma ve yanlış bilincin bilince çıkartılıp, kırılmaya uğratılması açısından önem taşıyan gündelik hayat, aynı zamanda Lefebvre'de akıl (*wisdom*), bilgi ve gücün yargılandığı en yüksek mahkeme olarak adlandırılır (Lefebvre, 1991 [1947]: 6). Bu şekilde gündelik hayat diyalektik çelişkileri içinde kavranması gereken bir olgu olmasıyla Lefebvre'yi, gündelik hayat eleştirisini kapitalizmin yabancılaştırıcılığına karşı etkin bir eylem olarak değerlendirmeye götürür. “Gündelik hayatın eleştirel çözüm-

2 Yani kimi tarih, etnoloji, antropoloji araştırmacıları kitaplarının isimlerinde kullanacak kadar iştahlı biçimde kullansa da Lefebvre'nin sarıh biçimde ortaya koyduğu gibi pre-kapitalist toplumlarda böylesi bir gündelik hayat-tan söz edilemez. “İnkalar'da veya Aztekler'de, Yunanistan'da veya Roma'da, en ufak detayları; davranışları, sözleri, aletleri, alışılmış nesneleri, giysileri, vs. belirleyen bir üslup vardı. Kullanılagelen, alışılmış (gündelik) nesneler, henüz içlerindeki şiiri yitirmemişlerdi. Düzyazıda yansıyan hayat ile şiirsel hayat birbirinden ayrılmamıştı. Bizim gündelik hayatımızda ise, üsluba karşı duyulan nostalji, üslupsuzluk ve inatla bir üslup aranması gibi özellikleriyle öne çıkar (1998[1968]: 36).”

lemesi ideolojileri açığa çıkaracaktır; gündelik hayat hakkındaki bilgi ise, ideolojik bir eleştiriyi ve sürekli bir özeleştiriye kapsayacaktır (1998[1968]: 34).” Bu noktada Lefebvre’nin eleştirel teorisini geliştirirken, gündelik hayatın içindeki sosyal değişim ve özgürleşme araçlarını göz ardı etmeyen bir farkındalık içinde olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu dünya bayağılık olarak, pratik bir bayağılık ve bayağı bir pratik olarak varolduğu ölçüde, felsefe ya gereksiz bir şeydir, ya da felsefi olmayan dünyanın dönüştürülmesinin temeli ve başlangıç noktasıdır. Şu halde açık kalan bir tek yol var önümüzde, ondaki ikiliği, düşkünlüğü ve verimliliği, sefaleti ve zenginliği göstermek için gündelik hayatı felsefeden yola çıkarak betimlemek ve çözümlmek. Bu da gündelik hayatın özünde bulunan yaratıcı etkinliği, tamamlanmamış yapıtı ortaya çıkartacak olan devrimci bir kurtuluş tasarısını gerektirir (Lefebvre, 1998 [1968]: 19).

Dolayısıyla, gündelik hayat bir yandan varolan düzenin yarattığı yabancılaşma koşullarına ait kültürün (popüler/tüketim kültürü) toplumsal ilişkilerdeki hâkimiyetini simgelediği için eleştirel yaklaşılması, kapılıp gidilmemesi gereken, diğer yandan da bu hâkimiyetin kırılmaya uğratılması için gereken yaratıcı etkinliği bağrında taşıyan bir olgudur. Bu çerçevede, gündelik hayat konusundaki sosyal bilinçlenme ve eleştiri, felsefeyle (onun dili ve en iyi geliştirilmiş kavramlarıyla) başlayıp, politik zeminde gerçek sonuçlarına vardırılacaktır.

Lefebvre 1946’da yazmaya başladığı ve 1947’de kitaplaşan *Gündelik Hayatın Eleştirisine Giriş*’te hem spekülâtif felsefeciliği hem de ekonomizmi reddeden bir Marksist yaklaşım geliştirmeye çalıştığını, bunun isim vermese de aynı zamanda ekonomik ve toplumsal hayatın yeniden oluştuğu Fransa’da eski toplumsal ilişkileri biraz değiştirilmiş bir biçimde yeniden kurmaya çalıştıkları halde, başka bir toplum kurmakta olduklarına inanan sola (başta FKP’ye) yönelik bir eleştiri olduğunu söylüyordu. Bu eleştirinin amacını, Marx’ın bıraktığı mirasın felsefi bir sisteme (diyalektik materyalizm) veya bir ekonomi politik teorisine indirgenmesini reddeden, temel yapı, üstyapıdan oluşan diyalektik olmayan egemen materyalist anlayışa karşı, üstyapılar düzeyinde doğan ideolojiler (ve kültürün) üretim ve yeniden üretimdeki etkin rolünü yeniden Marksist teorinin içine oturtmak olarak adlandırıyordu (Lefebvre, 1998 [1968]: 36-38). Lefebvre kitabındaki ideoloji ve kültür eleştirisinin ve varolan toplumsal ilişkilerden radikal bir kopuşu vaaz eden bu boyutta verilecek mücadele çağrısının Marksist çevrelerden “revizyonist”, “sağ sapma” eleştirileriyle karşılaştığını, bu yüzden de kısa sürede düş kırıklığına uğradığını belirtir³. Lefebvre söz konusu eleştiriyi *Modern Dünya’da Gündelik Hayat*’ta 1960’larda yeniden güncelleştirdi.

Gündelik hayatı örgütlenmiş tüketimin ve edilgenliğin toplumsal mekânı ve zemini olarak tanımlayan Lefebvre’ye göre, bugün saldırılması gereken düzey eko-

3 Lefebvre’nin de işaret ettiği gibi, bu eleştirinin kendisi, “sağ sapma” olmak bir yana, bunalımda olan Fransız toplumunu yeniden oluşturmak ve yeniden oluşumun lideri olarak iktidarda hak iddia etmek yerine, bu derin bunalımı “hayatı değiştirmek” için kullanmayı öneren uç bir politik tavrıdır (1998 [1968]: 36-38).

nomik olandan çok, onu da kapsayan bir sınıf stratejisi olarak gündelik hayattır. “Dolayısıyla, kendi politikamızı, ekonomik ve politik sonuçlarıyla birlikte bir kültür devriminin politikasını ortaya koyarak saldırmamız gereken düzey burasıdır” (1998 [1968]: 192). Devrimin üç düzeyde (ekonomik, politik ve kültürel) gerekliliklerini ortaya koyan Lefebvre'nin kitabında ulaştığı sonuçlardan biri de Marksizm'de önemi ve sanayileşmeyle ilişkisi yeterince kavranmadığını söylediği kentleşmenin ulaştığı düzeyle hem bir sorun, hem de bir kolaylaştırıcı olarak bütünsel devrimin çözümlerinin merkezinde yer alıyordu. Ona göre modern kapitalist toplumun bir yüzü sanayileşme ve sanayi toplumu ise Batı'da ABD merkezli olarak 1950 ve 1960'larda şekillendiğini söylediği bürokratik yönlendirilmiş tüketim toplumunda daha belirginleşen diğer yüz, kentleşme ve kentsel toplumdur. Bu, modern kapitalizmin toplumsal üretim ilişkilerinde köklenen ve toplumsal yeniden üretim alanına yayılan zamanı kullanma biçimi üzerine geliştirdiği gündelik hayat eleştirisinin mekânsal bir boyut kazanmasıdır.

“Kentsel devrim”in habercisi olarak selamladığı 1968 hareketinin dışı vurduğu gibi toplumsal huzursuzluk ve tatminsizlik en azından Fransa örneğinde toplumun hâlâ kendisi üzerine eleştirel bir düşünme yetisine sahip olduğunun göstergesiydi. 1968'de yazdığı *Kent Hakkı* ile başlayıp, *Modern Dünya'da Gündelik Hayat ve Patlama* ve 1970'deki *Kentsel Devrim*'le devam eden ve en olgun ifadesine 1974 tarihli *Mekân Üretimi* ile ulaşan yapıtlarıyla, Lefebvre gündelik hayat ve praxis temalarını kentsellik ve mekân kavramlarıyla daha sosyolojik bir düzlemde ele aldı. Lefebvre bu alana ilişkin ilk yapıtlarında kentsel toplumsal hareketlerin kapitalizmin aşılmasında taşıdığı potansiyeller üzerinde durmuş, toplumsal kuramda daha çok katılık, durağanlık, sabitlik olarak alınmış olduğu için o zamana kadar “kör bir alan” olarak kalmış olan mekân konusunda diyalektik bir bakış açısı geliştirmiştir (Smith, 2003: xiii). Mekânın taşıdığı özgürlük vaadine vurgu yapılan bu çalışmalarda, sermaye ile simge, anlam ile düşüncelerin kent mekânının içinde ve buradan dışarı doğru nasıl dolaştığı analiz edilmiştir (Smith, 2003: xiv). Lefebvre, *Kapitalizmin Varlığını Sürdürmesi* (1973) ve *Mekânın Üretimi*'nde ise, kentsel mekân(ın) üretiminin kapitalist (meta üretiminin zorunlu tamamlayıcısı olan) toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde önemli bir araç olduğunu ortaya koymuştur⁴.

Mekân Üretimi Analizi ve Araçları

Mekânın Üretimi'nde mekânın çok uzak olmayan bir tarihe kadar yalnızca matematikçiler ve filozoflar tarafından ele alınan bir konu olduğunu söyleyerek söze başlayan Lefebvre (1991[1974]:1), kendi sosyolojisinin kavramları olan üretim,

4 Bu tespiti Lefebvre'nin *Kapitalizmin Varlığını Sürdürmesi* kitabındaki şu sözleriyle daha da açmak mümkündür: kapitalizmin bir yüzyıldan bu yana kendi iç çelişkilerini (çözmese bile) yumuşatabilmeyi becerebilmesi ve 'büyümenin' sağlanmasında başarılı olması, mekâna yerleşmesi ve bir mekân üretebilesi sayesinde mümkün olmuştur (Lefebvre, 1973'ten aktaran Gottdiener, 2001: 253). Kapitalizm ve devletin kentin düşmanı olduğunu belirten Lefebvre, bu ikilinin parçalara ayrılmış kentli istedikleri yere çekip çevirirken ve denetlenmiş mekânı üretirken ki en stratejik aracının 'şehircilik' (urbanizm) ve kent planlaması olduğunu belirtmektedir.

praksis ve gündelik hayatı da kullanarak, onu “fıkri bir şey” olmaktan çıkarıp toplumsal ve fiziksel nitelikleriyle ele almıştır. Lefebvre kitapta çalışma planını ortaya koyarken; mekânın üç temel alanı olan fiziksel (doğa, Evren), düşünsel ve toplumsal (gündelik hayatın mekânı) alanların çözümlemesine olanak veren üniter (tümleşik) bir mekân kuramına gereksinim duyulduğunu belirtmektedir (1991[1974]: 11). Daha sonra bu kuramın dayanacağı nosyonun ne olabileceğini tartışan yazar, bunun ne mekânın fiziksel niteliğinden kalkılarak fizikten, ne de felsefeden çıkarılabileceğini belirtmiştir (1991[1974]: 12-14). Geriye evrensel bir nosyon olarak Hegel’in deyimiyle “somut evrensel” olan *üretim* ya da *üretim eylemi* kalmaktadır. Lefebvre, Marx’ın yazılarından çıkardığı bu üretim kavrayışıyla mekânın gerçek üretimini çözümlenmektedir ve böylece vardığı temel tez, mekânın toplumsal bir ürün olduğudur.

Her toplumun, her üretim tarzının kendi mekânını ürettiğini (ilkel-kölecî toplum mutlak mekânı, feodalizm tarihsel mekânı, kapitalizm ise artı değerın soyut mekânını üretmiştir) söyleyen Lefebvre (1991[1974]: 48-49; 53), toplumsal mekânın üretiminin metaların üretimine benzemediğini de vurgulamıştır. Bunun nedeni, genellikler olarak üretim tarzlarının her toplumu kendilerine özgü tarihler ve kurumlarla birlikte kapsamasından dolayı, mekânın farklı türden çok sayıda şeyi içermesidir (1991[1974]: 48). Yani, mekân, hem bir çıktı hem de (yeni eylemler için) bir araç ve hem bir emek ürünü hem de bir iştir (Peet, 1998: 103).

Özünü, toplumsal yoğunluğun bir koşulu durumundaki kent merkezindeki gündelik hayatın/gündelikliğin oluşturduğu toplumsal mekân, doğal ve toplumsal nesneleri ve onların ilişkilerini (ilişki ağları ve ilişkilene yollarını) kapsamaktadır. Bu nedenle de içerdiği (yukarıda saydığımız) şeyler arasındaki bir ilişkiler seti olarak cisimleşir. Bu ilişkiler setinin dinamikliği ise birbiri üzerine binmiş çok sayıda toplumsal mekânla karşılaşmamızı sağlamaktadır. Bütün çeşitliliğiyle ortaya çıkan kent mekânında toplumsal mekânlar birbirlerinin içine nüfuz eder ya da birbirlerine eklenirler.

Mekânın üretimi açısından oldukça önemli olan toplumsal mekân kavramı, aynı zamanda, mekânı yalnızca değişim değeri olarak, soyut mekân olarak değil, kullanım değeriyle bağlantılı olarak toplumsal sınıflar, ara katmanlar ve sınıf fraksiyonlarının şekil vermeye çalıştığı bir mekâna -yaşam alanı olarak somut mekâna- gönderme yapmaktadır. Burada ilki, kenti değişim değeri olarak görenlerle (kentsel rantları arttırıcı, kenti sermaye açısından çekici hale getirecek altyapı-üstyapı çalışmaları, kent mekânına yapılan spekülâtif boyutları da içeren yatırımların getirisini arttıracak kentsel siyasalar talep edenler), onu kullanım değerine göre değerlendirenler (sağlıklı barınma, çalışma koşullarına sahip mekânlar, toplumsal gelişimlerini sağlayacak, kültürel gereksinimlerini karşılayacak kentsel siyasalar isteyen bu nedenlerle kamu kaynaklarının kullanımından, arazi kullanımına kadar farklı talepleri olanlar) arasındaki çelişkilerden kaynaklanan önemli bir çatışma alanı söz konusudur.

Hepimizin yaşadığı fiziksel ve toplumsal alanlar olarak gerçek mekân maddi süreçler ve anlamlandırma süreçleri sonucunda üretilir. Ona göre, mekânda anlamlandırılma, tasarlanma (kavramsallaştırılma) ve yaşanma süreçleri iç içe gider. Yani yaşanan mekân, aynı zamanda gündelik yaşamın rutinleriyle kentsel gerçeklik (çalışma, özel yaşam ve dinlenme olarak ayrılmış yerlerin rotalar ve iletişim ağlarıyla) arasında anlamlandırılır ve bu ikisi bir takım sosyo-politik aktör tarafından -somut mekâna ilişkin soyut tahayyülleri doğrultusunda- tasarlanarak kodlanmaya/şekillendirilmeye çalışılır. Yaşanan, anlamlandırılan ve tasarlanan mekân üçlüsü arasında diyalektik bir ilişki vardır ve somut bir mekânın analizi biri olmadan eksik kalır. Bir toplumun mekânında saklı olanın üretim ve yeniden üretim olduğunu söyleyen Lefebvre'nin kapitalist toplumda kentin nasıl anlamlandırıldığı, tasarlandığı ve yaşantılandığı/deneyimlendiği konusunda geliştirdiği üçlü bir şema vardır. Bu şemanın unsurları *mekânsal pratik*, *mekânın temsili* ve *temsilin mekânıdır* (1991[1974]: 38-39; 50).

Mekânsal pratikte toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi bir önkoşuldur. *Mekânsal pratik* toplumsal formasyonlar açısından devamlılığı ve belli bir derecede uzlaşmayı sağlar ve insanların aktörler olarak performanslarını ve hayatla başa çıkabilmelerini garanti altına alır. Bu arada gündelik hayattaki bütün çelişkileri de bünyesinde taşıyan (toplumsal) *mekânsal pratik*, Lefebvre'ye göre, maddi yeniden üretim açısından insanların bilgi birikimlerini işlevsel kılan ve anlamlandırma süreçlerini kapsayan pratik bir şeydir (1991[1974]: 50). Lefebvre'nin bilgi ve iktidarın esareti altında bulunduğunu belirttiği *mekânın temsil(ler)i*; tasarlanan mekânın kendisidir. Bilim insanları, şehirciler, teknokratlar, toplum mühendisleri vb. tarafından kent mekânına verilmek istenen bir düzeni, yani onların mekânı belli bir anda görmek istediği şeyi anlatır. *Mekânın temsillerinde* bilgi ve iktidarı elinde bulunduranlar soyut mekân kurgularında sözel ve grafik simgeler sistemini kullanırlar (1991[1974]: 38-39). *Mekânın temsilleri* iktidarların anlayış ve ideolojisinin bir karışımı olduğundan daima görelî ve değişkendir. *Temsilin mekân(lar)ı*ysa belli bir mekânda hâkim olan tavır ve çıkarların (yani yaşayan mekânın) kendini ortaya koyuş biçimidir. İşler, imajlar ve anılarla sınırları çizilen *temsilin mekânı*nda, belli bir mekânın kullanıcıları bu temsilin hem yazarları hem de oyuncularını olurlar. *Temsilin mekânı* gündelik hayatın da etkin merkezi olarak: tutkunun, eylemin, yaşanan durumların yerini kapsar ve zamanı imler. *Temsilin mekânlarının* en iyi "mekânın söylemi" diye düşünülebileceğini belirten Shields, onun hem gündelik hayat çevresindeki tarihten gelen birikimlerden hem de ütopyacı unsurlardan kaynaklandığını savlamaktadır (1999: 164-166).

Mekânın temsilleri (tasarlanan mekân), *temsilin mekânı* (yaşanan mekân) ve *mekânsal pratikler* (anlamlandırılan mekân) arasındaki diyalektik ilişkiler, mekânı hem 'yukarıdan' hem de 'aşağıdan' üretilen bir ürün yapar. Üçlü şemanın unsurları, mekân üretimine üretim tarzı ve tarihsel döneme bağlı olarak farklı kom-

binasyonlarla katılırlar. Bunlar arasındaki ilişkiler ise hiç bir zaman ne basit ya da yerleşik, ne de bütünüyle bilinçli değildir. Belli bir kenti ele aldığımızda bu diyalektik ilişkilerin taraflarının etkinlik derecesi gerek kentin bütünü, gerekse de kendi içinde bir bütünlük sunan parçaları (mahalle, semt, cadde, bölge) için kamunun ve yerel dinamiklerin güçler dengesine bağlı olarak işler.

Mekânı anlamlandırılan, tasarlanan ve yaşanan yerler yapan üçlü takımın ikisinin temsille ilişkili olması ve mekânın temsillerinin mimarlık ve kent planlamasındaki etkin rolünü ortaya koyma çabası, Lefebvre'nin ideolojiyi tıpkı gündelik hayatın eleştirisinde olduğu gibi mekân üretiminde de önemli bir yere konumlandırdığının göstergesidir. Dolayısıyla mekânı tanımlayan, onun sözlüğünü kullanan ideoloji, temsillerin merkezinde yer aldığı mekân üretimi analizinde en kullanışlı araç haline gelmektedir (Peet, 1998: 104). Kayseri'deki İslamcı belediye yönetiminin kentsel siyasette belirleyici olduğu 1994 sonrasında toplumsal mekân üretiminde açık biçimde görmek mümkündür. Yazının bundan sonraki kısmında bunun emek süreçleri ve gündelik hayatla ilişkisi içinde ortaya koymaya çalışacağız.

Kayseri'deki Emek Süreçleri: Geleneğin Uzun Kuşatması

Kayseri öteden beri Türkiye'nin ticari anlamda canlı, toplumsal devinim bakımından sakin kentlerinden biri olarak bilinmektedir (Korat, 1997). Tarihsel seyri içinde bakıldığında, Kayseri'deki emek süreçlerinin ilk göze çarpan özellikleri: kayıt-dışı/sigortasız çalışmanın yaygınlığı, geçici işçi çalıştırmanın yoğunluğu, ücretlerin asgari ücret düzeyinde ve altında olması, sendikal örgütlenme geleneğiyle, grev, iş yavaşlatma, gösteri yapma gibi eylemliliklere uzaklığının ortaya koyduğu gibi işçi kesiminin sınıfsal anlamda oldukça geri bir örgütlülük içinde ve bilinç düzeyinde bulunması olarak sıralanabilir.

Türkiye'nin görece orta düzeyde sanayileşmiş bir kentinde kayıtlı istihdam içinde kamunun uzunca bir süre (1970'lere kadar) ağırlıklı konumda bulunmasının nedeni olan kayıt-dışı/sigortasız çalışmanın yaygınlığı⁵ bir ölçüde özel sanayi yatırımlarında küçük ve orta boy işletmelerin yaygınlığıyla açıklanabilir. Bunun sanayi işçilerinin proleterleşmesini engelleyen ilişki ve koşullarla ilişkili bir takım nedenleri daha da vardır. Bunları bu başlığın sonlarında ortaya koyacağımızı belirterek devam edelim.

Kayıt-dışılığın Kayseri sanayisindeki ağırlığı kendisini en somut olarak, işyerlerinin SSK bildirgesi verme eğilimlerinin düşüklüğüyle⁶ dışa vurmaktadır. Özel kesimdeki SSK'lı işçi bakımından 1970'te 13. sırada bulunan Kayseri, bu kesimin istihdam yaratma kapasitesinin hızlı artışı gösterdiği 10 yılın sonunda (1980'de) aynı ölçüt açısından 9. sıraya yükselmiştir⁷ (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4740-4741).

5 Örneğin 1960'da kentteki sigortalı işçilerin 7717'si kamuda çalışırken, özel kesimdekilerin sayısı 5333'tü (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4740-4741).

6 Örneğin 1970'de bildirim oranı % 29 düzeyindedir.

7 Özel kesimde çalışan SSK'lı işçi sayısı 1980'de 24.201'e ulaşmıştır. Sigortalı işçi sayısı toplamı da aynı şekilde 1970'de 22.659 iken, 1980'de 38.006'ya yükselmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4748).

Ancak, “1970’te SSK kapsamındaki işyerlerinin %29’u bildirge vermişken, bu oranın 1980’de %20’ye düştüğü de üzerinde dikkatle durulması gerekli bir noktadır” (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4748). SSK’lı işçi sayısı 1996’da 65.399 iken, 2000’de 81.530’a ulaşmış, sonra 2001 krizinin etkisiyle 2001’de 69.955’e inmiştir. En son 2002’de ise 79.759 olan SSK’lılar içerisinde kadınların oranı ancak % 9 düzeyindedir. Fakat 2000 yılı nüfus sayımı verilerine göre SSK kapsamına giren işçilerin sayısı 98.295 kişiyle SSK’lı sayısından % 21 daha fazladır. Bu verilerdeki ilginç bir çelişkinin de göz önünde tutulması gerekiyor. Bu da kadın sigortalı sayısının SSK kayıtlarına göre 12.456 olmasına karşın sayımda bu kapsamda çalıştığını söyleyen kadınların sayısının 3.369 olmasıdır. Kayıt dışılığın, sigortasız çalıştırmanın gerçek boyutuna daha yakın bir rakama ulaşmak için erkek işçiler üzerinden bir hesaplama yaparsak, 94.926 erkek işçiden 69.074’ünün sigortalı olmasından dolayı oranın *en az* % 37,6 olduğu ortaya çıkmaktadır⁸.

Emek süreçlerinin diğer bir özelliği dediğimiz, kayıt-dışı istihdam olgusunu besleyen etmenlerden biri de geçici işçi çalıştırmanın yoğunluğudur. Bu anlamda daha 1980’de SSK’lı 5 işçisinden birini geçici çalıştıran⁹ Kayserili işyeri sahiplerinin aynı eğilimlerinin 1990’larda da sürdüğü görülmektedir. 1996 rakamlarına göre, SSK’lı işçilerin % 17’si geçici statüde çalışmaktadır. İşçilerini sigortalı yapmak konusunda da pek istekli olmayan işyeri sahiplerinin sigortasız çalıştırdıklarına ne kadar sürekli ve düzenli bir iş sunabildikleri de şüphelidir. Dolayısıyla Kayseri işçi sınıfı kitlesinin en fazla yarısının düzenli ve sosyal güvenceli bir işte çalışabildiği görülmektedir. Bu rakamları kamu işyerlerinde çalışanları dışarıda tutarak yeniden hesaplarsak, bu oranların daha da düşeceği de kaçınılmazdır. Azınlıkta kalan, özel sektörde sigortalı ve düzenli bir işte çalışanların yüzde kaçının asgari ücretten yüksek maaş aldığı, kaçının sendikalı olduğu ve ücretlerinin toplu sözleşmeyle belirlendiğinin araştırılması da Kayseri’de işçi sınıfının olumsuz durumunu daha da çıplak biçimde ortaya çıkaracaktır. Ancak, çalışmamızın sınırları içinde bu kadar bilgi de yeterlidir.

Dolayısıyla, emek süreçlerinde geçici ve sigortasız çalıştırmanın öteden beri güçlü eğilimler olduğunu düşününce, Kayseri sermayesinin, “esnek üretim teknikleri”, “enformel ilişkiler” diye tanımlanan çalışma ilişkilerine fazlasıyla aşina oldukları görülmektedir. Sanayi sitesinde 1970’lerde yaptığı araştırmada, işletmelerin tamamının asgari ücretin altında işçi çalıştırdığını gören Velzen (1978: 127), buna mahkûm olan küçük işletmelerin dışında kalanların bu düşük ücret siyasasını sermaye birikiminin bir olanağı olarak değerlendirerek, bunu sürekli kılmak için üretimlerini çok sayıda atölye içinde şekillendirdiklerini belirtmektedir.

Bu anlatılan sistem, ayrıca, bu atölyelerin hepsinin bir adama bağlanması, bunun

8 Kadın işçiler dünyanın her yerinde hep daha az sigortalı olmuştur. Bu ‘evrensel kuralın’ Kayseri’de de bozulmadığını görüşmelerimizden kalkarak varsaydığımızdan ‘en az’ diyerek sözcüğün altını çiziyoruz.

9 Kayseri’de geçici işçilerin oranının 1970’lerde daha da yükselmesi nedeniyle bunların Türkiye genelindeki tüm geçici işçiler içindeki payı % 1’den (1970), % 2’ye (1980) çıkmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4748).

ise, tüm işletmeye ortak edilmesi, fakat hissesinin önemli bir şey olmaması ile daha da rafine hale getirilmektedir. Bu yolla, zanaat erbabı olan usta, sanayideki formlar gibi, atölyelerdeki emek düzenlemelerini denetimi altında tutmuş olmaktadır. Bir kaç dışında, sendikalar da bu yerlere gir(e)memektedir (Velzen, 1978:128).

Kentin özel sermaye liderliğinde sanayileşmesinin ilk birikim yılları sayılabilecek 1960 ve 1970'lerdeki enformellik eğilimlerinin 1990'lardaki yeni sanayileşme dalgası içinde yeniden canlanması, bize, bu türden azgelişmiş kentlerde en önemli üstünlüklerden birinin, ilkel birikimin sürekli tekrarlanabilir olduğunu düşündürmektedir. Bu arada, sanayi üretiminin üst mekânsal ölçeklerdeki sermayelere bağımlılık ilişkileri içinde yürütülmesinin ilkel birikimin sürekliliğini yeniden üreten en önemli etmen olduğunu da belirtmek gerekir.

Kayseri ölçeğinde, sözü edilen enformellik eğilimlerinin güçlenmesinde Kayseri 1. Organize Sanayi Bölgesi(OSB)'nin de özel bir payı bulunmaktadır. Temeli 1977'de atılan 600 hektar gibi geniş bir alan üzerine kurulu olan 1. OSB'nin 1990'da faaliyete geçmesi (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 1996: 216) ve Gümrük Birliği sürecinde kimi ürünlerin önündeki kotaların kalkmasının da etkisiyle, 1989'da Kalkınmada İkinci Derecede Öncelikli Yöre statüsü verilen Kayseri'nin 1990'lı yıllarda girdiği yeni sanayileşme "atılımında" önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kayseri'nin mevcut kredi ve teşvikleri kullanarak en fazla işyeri ve sitenin yapıldığı il olduğu belirtilmektedir (Özdemir, 1999: 95).

2003 itibarıyla 345 fabrikanın faaliyet yürüttüğü ve 21500 dolayında işçinin (Şeftalici, 2003: 25) -diğer pek çok OSB'de olduğu gibi- büyük ölçüde sigortasız, güvencesiz, düzensiz istihdam edildiği OSB'yle birlikte esnekliğin kent sanayisinin daha belirgin bir kuralı haline geldiği söylenebilir¹⁰. Türkiye'nin toplam sanayi istihdamı içinde -2001 rakamlarıyla- % 2,18'lük bir payı bulunan Kayseri'de, ücretin Türkiye sanayisinde verilen ücretler toplamı içindeki oranının da % 1,52 olması, ucuz emek ve emek yoğun üretimin kentin emek süreçleri açısından ayırt edici bir yanını bize sunmaktadır (TÜİK, 2007). Aynı kaynak, Kayseri'deki işkâzalarının Türkiye genelinden aldığı payın % 2,5 gibi yüksek bir oranda olduğunu göstermektedir. Bu da emeğin 'ucuzluğunun' bir başka göstergesi sayılabilir.

Kayseri'de, işçi sınıfının oldukça geri bir örgütlülük içinde ve bilinç düzeyinde bulunmasının bir nedeni, emek süreçlerinin onları asgari iş ve gelir güvencesinden mahrum bırakmasıyken, diğeri bir önemli neden de sanayi işçilerinin bir bölümünün, kente gününbirlik gelinebilecek uzaklıktaki çevre yerleşmelerde -Nevşehir,

10 Bazı Anadolu kentlerinin 1990'larda yaşadığı değişimin odağında yer alan üretim mekânları olarak OSB'ler, 1960 ve '70'lerden beri gündemde olmakla, kurulmakla birlikte, 1980'lerin ikinci yarısında, yüksek oranlardaki kamusal teşviklerle, büyüyen ekonominin metropollerden küçük kentlere doğru yaşanması hesaplanan saçaklanma eğilimine hazırlık adına yapısına ağırlık verilen sanayi mekânlarıydı. OSB'ler aynı zamanda ihracata dönük ucuz mamul-yarı mamul malların üretimi için de idealdi. İnşaat maliyetlerinin neredeyse tamamının devlet kredisiyle yapıldığı, altyapısını genelde belediyelerin üstlendiği bu üretim mekânlarında 1990'ların sonlarında bir milyona yakın işçi çalışmaktadır. Sendika, toplu sözleşme ve grev haklarının neredeyse fiilen yasaklanmış olduğu için buralarda katı bir emek kontrol rejiminin hüküm sürdüğü söylenebilir.

Yozgat gibi illerden gelenler de dâhil- oturmalarıdır (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4740; Özaslan, 2003). Dolayısıyla, bu işçiler fabrikada ücret karşılığında çalışıyor olsa da ne toplumsal, ne ekonomik, ne de mekânsal olarak kırdan kopamamış oldukları için, klasik anlamda mülksüzleşmiş olmadıkları için proleterleşmemektedir. Bunların dışındaki işçilerin önemli bir bölümünün de işgücü piyasasına yeni katılanlar olarak ilin ya da çevre illerin kırsal alanlarından göç etmiş olmaları nedeniyle, geldikleri yerle (kırla) geçimsel ilişkilerinin sürdüğü, işsiz-parasız kaldıklarında ya da başka bir ihtiyaçları durumunda aile-akrabalık gibi geleneksel dayanışma örüntülerinden yararlandıkları görülmektedir. Erkekleri kentteki ücretli işlerde çalışan bu türden hanelerin, (imalat sanayisinde çalışan 15,5'inin dışında kalan) kadınlarının iktisaden faal olanların önemlice bir kısmının ise ya tarım sektöründeki mevsimlik işlerde çalıştığı, veyahut halı dokuma gibi ev içi meta üretimiyle uğraştığı söylenmektedir. Bütün bunlar, bir yandan, kayıt-dışı istihdam ve ona bağlı olarak yaşanan geçim sıkıntısı, yoksulluk gibi sorunları geçimsel olarak hafifletirken, diğer yandan da gecekondulaşma, enformel sektör gibi olguların da sanayileşen büyük kentlerdeki biçim ve yoğunlukta gelişmemesinde pay sahibi olmaktadır. Daha da önemlisi bu durum, hem 1960 ve 1970'lerde hem de 1990'larda yaşanan sanayileşme süreçlerinin ve onun yarattığı sıkıntıların sınıf çelişkileri olarak algılanmasını, bu anlamda sınıf bilincini çok fazla yükselten bir etki yaratmamasının başlıca nedenlerindendir.

Burada bir parantez açıp bunları söylemenin, kentteki işçi kitlesinin hiçbir zaman yerel siyasette etkinliğe sahip olmadığı, göz ardı edilebilecek bir varoluşa sahip olduğu demek olmadığını da belirtmek gerekir. Bu dönemde işçi kitlesi içinde başka bir damar daha vardı. Bu damar ulusal ve yerel düzeyde siyasal ve sınıfsal ilişki ve çatışmalardan etkilenecek kendi gereksinimlerine yanıtlar veren sosyo-politik aktörlerle buluşma eğilimine girmişti. Bunlar 1970'lerde artan işçi kitlesinin gereksinimleri, Cumhuriyetin modernleşmeci ideallerini sosyal adaletçilikle birleştirmeye çalışan reformist bürokrasi unsurlarının 1960 sonrasında artan etkinliğiyle buluşup, 1973 ve 1977 yerel seçimlerinde CHP'li bir yönetimi de belediyenin başına geçirmişti. Emeğin yeniden üretimi işlevini kentsel siyasetin gündeminde ön sıralara getiren bu anlayış 1990'ların ortalarına kadar sürmüştür. Bu durumun kendisini en iyi 1980'ler ve 1990'larda sırasıyla ANAP'lı, CHP'li ve RP'li belediye yönetimleri tarafından yaptırılan Bel-Sin, Büyükkent ve Beyaz Şehir toplu konut bölgesiyle dışa vurduğu söylenebilir. Özellikle, sanayide çalışan düzenli gelire sahip işçilerin konut gereksinmesini karşılayan bu yerlerin varlığı, işçi kesiminin kentteki sayısal, ülkedeki sosyo-politik ağırlığının, sağ partilerin geçmişteki popülizminden, günümüzdeki yoksula yardım faaliyetlerinden başka bir sosyal politikayı zorladığını görmek gerekir.

Bu paranteze karşın, 85 bine yakın sigortalı işçinin çalıştığı Kayseri'de Türkiye genelinde toplumsal mücadelenin yoğun olduğu dönemlerde bile sendikal örgütlülüğün düşük olduğu, iş yavaşlatma, grev gibi eylemlerin seyrek, düzenlenen

muhallif etkinliklere katılımın az olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerini elbette yukarıda sıralanan etmenlerle sınırlamak mümkün değildir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni tehciri ve Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrasındaki Yunanistan'la yapılan mübadele ile nüfusunun etnik bileşimi Türk ve Müslümanlar lehine büyük bir değişim göstermiş kentlerden biri olarak Kayseri'nin toplumsal tarihinden, kapitalistleşme, sermaye birikim süreci tarihinden gelen sosyo-kültürel nedenleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Güçlü bir ticaret burjuvazisinin varlığı ve sanayileşme sürecindeki özgül konumlarıyla "ticari kapitalizm" denilen (Velzen, 1978) bir kapitalistleşmeyi üretmeleriyle, sanayileşme ve kentteki nüfus artışı arasındaki farkın görece düşük olması da -Kayseri'nin sosyo-mekânsal gelişmesini de farklılaştıran- bu bağlamda değerlendirilmesi gereken iki önemli nedendir.

Geleneksel olarak sınıfsal örgütlülüğü ve hak mücadelesi çok fazla gelişkin olmayan Kayseri'deki işçi kesiminin hem çalışma biçimlerinin güvencesiz ve geçiciliği ve bölünmeler yaratıcı niteliği, hem de düşük ücret ve hayat pahalılığı kıskacında yoksullaşması onların sınıfsal kimliğinin oluşumunun kanallarını tıkayıcı etkiler yapmaktadır. Türkiye sanayi istihdamı içinde payının yüzde 2,18 gibi görece yüksek düzeyde, işsizlik oranının görece düşük düzeyde olmasına karşın, Kayseri'de emek piyasasının bu esnekliğinin nedenleri ve insanları nelerin başka bir kente gitmek yerine burada asgari ücretin altında çalışmaya razı ettiği sorularına verilecek yanıtlar sadece Kayseri için değil, diğer pek çok Anadolu kentlerindeki emek süreçlerinin arkasındaki toplumsal yeniden üretim sürecini anlamak bakımından önemlidir. Tabii bu yanıtlar arasında, mekâna değil de zamana ilişkin, yani 1980 ve 1990'lı yıllara ilişkin olan işçi hareketinin krizi, sendikaların krizi, sosyalizmin krizi, neo-liberalizm ve emperyalist globalleşmenin hegemonyası, Kürt sorunu, siyasal İslam'ın yükselişi gibi birbiriyle iç içe geçen ve yerel ölçeği aşan faktörlerin ilk elden sıralanması gerekir. Yazının kapsamını aşacağı için bunlara yeri geldiği durumlarda değineceğimizi belirterek, yerel ölçekte emek süreçlerini karakterize eden sınıfın şekilsizleşmesi ve boyun eğmişliğinin nedenleri ve kentteki gündelik hayatla, toplumsal mekânla ve mekân temsilleriyle nasıl beslendiği konularına geçelim.

Kayseri'nin Kapitalizmi ve Gündelik Hayatı

"Özellikle tüccar kenti niteliğini taşıyan kentler, sanayi kentlerine göre, geçişin koşulları ile daha çarpıcı bir benzeşme gösterirler."(Marx, 1978, 343).

Güçlü bir ticaret burjuvazisinin varlığı ve sanayileşme sürecindeki özgül konumunun 1990'larda da temelde çok fazla değişmediği kentte yapılan araştırmamız sonucunda ulaştığımız bir bilgidir. Büyükşehir ölçülerine varmış olmasına karşın kentin tek merkezliliğiyle de kendini dışa vuran bu sınıfsal hâkimiyetin çekirdeğini Kale içi-Kapalı Çarşı-Kiçi Kapı arasındaki geleneksel ticari merkezde yer alan ticaret sermayesi oluşturmaktadır. 1990'lardaki OSB merkezli sanayileşme ise her ne kadar KOBİ sahipleri diye anılan yeni burjuvalaşan bir katman yaratmışsa da

ayrı bir ekonomik odak yaratmak yerine, öteden beri Kayseri ekonomisine hâkim olan bu ticaret kesiminin gücünü pekiştiren bir etki yapmıştır. Kayseri'nin "asıl yerlisi" sayılan, ağırlıklı "Camii Kebir" camisinin cemaati olan ve cenazelerini de büyük ölçüde bu camiden kaldırdıkları söylenen Osmanlı'daki tabiriyle bu yerel eşraf kesimi, OSB'deki işyerlerinin önemli bir kısmını elinde tutarak, Kayseri ekonomisinin ticaret kapitalizmi niteliğini sürekli kılmıştır. Kent kültürünün önemli bir unsuru olan *oturma*¹¹ geleneğiyle sürdürülen yerel egemen sınıfın bu kapalı yapısı, kentte yabancı olana, sosyo-kültürel açıdan yeni ve farklı olana karşı saldırgan olmasa da soğuk ve hatta dışlayıcı yaklaşan loncacı bir taşra kültürünün süregelen nedenini sayılabilir¹². Bu yapının aynı zamanda, merkezin yakın bir beldesi olan Hacılar'da ayrı bir sanayi bölgesinin oluşması ve HES Kablo, İstikbal gibi fabrikaların ilk olarak burada kurulmuş olmasını getirdiği de belirtilmektedir¹³. Her ne kadar, sanayi odası başkanlığını son seçimde Hacırlı, sanayici kimliği başat olan Mustafa Boydak kazanmış olsa da sanayi sermayesinin ticaret kesiminden tam anlamıyla kopmamış olduğu görülmektedir. Bununla doğrudan bağlantılı olan kentteki taşralı muhafazakârlığının kendisini yeniden üretmesine zemin hazırlayan daha temel nitelikteki bir başka etmen ise, kent sanayisinin göreceli-niceliksel gelişkinliğine karşın üretim etkinliğinin ağırlıklı daha büyük mekânsal ölçeklerle bağımlılık ilişkileri içinde yürümesidir. Ticari kapitalizm evreninden kopmamış bu sanayileşme biçiminin kentteki sınıfsal yapı ve ilişkilerde ve gündelik hayatın işleyişinde ciddi etkileri bulunduğu anlaşılmaktadır:

- Özerk bir sanayi burjuvazisinin fazlaca gelişkin olmaması, bu nedenle de bunların yeni, modern bir kültür ve hayat tarzının taşıyıcısı konumuna geçmelerinin zihinsel ve maddi yollarının baştan tıkalı olması,
- ticaret burjuvazisi içinden gelenlerin de işyeri sahibi/girişimci olarak içinde olduğu 1990'larda yaşanan sanayileşme sürecinin yarattığı zenginleşme özellikle KOBİ sahiplerinin taşıyıcısı olduğu gelenek içinden giderek kurulan ve büyük ölçüde maddi refah/zenginleşme göstergeleriyle dışa vurulan burjuvalaşma sürecinin pek çok çelişkiyi içinde barındırsa da kendine has modernleşme biçimi yaratması,
- üretim etkinliği, onun içindeki emek ve emekçinin toplumsal düzlemde gö-

11 Kayseri'de farklı toplumsal sınıf ve gruplarından insanların düşüncelerini oluşturup, talep ve tavırlarını belirledikleri daha etkili bir katılım aracı olarak *oturmalar*, mülakat yaptığımız ve görüştüğümüz pek çok kişinin, özel bir vurguyla andığı bir etkinliktir. Kayseri'deki en önemli toplumsal boş zaman etkinliklerinden biri olan *oturmaların* toplanma zemini de geniş bir yelpaze oluşturur. Dinî cemaate göre, yaşa göre, mesleğe/yapılan işe göre, akrabalık ve komşuluğa göre *oturmaların* oluşmakta, bu yüzden de bir kişinin birden fazla *oturmaya* katılımcı olduğu görülmektedir. *Oturmaların* büyük alle yapısıyla birlikte, güçlü bir toplumsal kontrol mekanizması olduğu, taşra muhafazakârlığının taşıyıcılarından biri olduğu söylenebilir. Geleneksel kültür ve değerlerin yeniden üretildiği *oturmalar*da dinî sohbetlerin de önemli bir ağırlığa sahip olduğu, etkinliğin çoğu zaman Kuran'dan bir bölümün okunmasıyla başladığı belirtilmektedir.

12 Bu tavrın fazla saldırgan nitelik taşıması, kentin bin yıllar öncesine uzanan ticari geçmişine bağlanmaktadır.

13 Bu mülakat yapılan bir görüşmenin verdiği bilgidir. Görüşmecî bu bilginin, Hacılar'da, 1990'da ilçe olmayı getiren sınırlı gelişimin tarihseliyle ilgili bir soruya ilçe kaymakamının verdiği yanıtı dayandığını belirtmiştir.

rünürlüğü ve saygınlığıyla gündelik hayata/toplumsal mekâna (mekânın anlamlandırılmasına) az ya da çok bir ağırlık koymasının önünün alınması,

- 1–9 arasında işçi çalıştıran küçük işletmelerin (özel) sayısının 1997’de 6235 iken, 2001’de 8307’ye çıkması; 2002’de sert bir düşüşle 4513’e inmesiyle kendisini dışı vuran dalgalı bir seyir izlese de (Erdem, 2003) gerçek bir mülksüzleşmeye yol açtığını söylemek için erken olması; şu an için bunların çoğunun bir eğilim olarak yarı-patron yarı-işçi gibi bir ara yerde yeni bir yerel canlanma evresi içinde yukarı doğru bir hareket beklentisi içinde olması.

Dolayısıyla, Kayseri’deki sanayileşme süreçleri yerel ölçekte ticaretten özerkleşmiş, onu tabiiyetine sokmuş bir kapitalist yapı yaratamadığı için sanayi burjuvazisiyle ve işçi sınıfının kent hayatında tüccarlar ve geleneksel küçük burjuvazi kadar etkin bir konuma gelmesi mümkün olmamıştır. Ancak, sanayileşme ve sermaye birikiminin bugün için ulaştığı gelişme noktasında, yaşanan sürecin Kayseri burjuvazisini yerel ve bölgesel ölçeğin dışına çıkmaya zorlamaya başladığı, günümüz kapitalizmin zamansallığına uygun rasyonalitenin yeni bir gündelik hayat ve kent-sel gerçekliği gündeme getirmekte olduğu söylenebilir. Bu kapitalist gelişme süreci, ileride daha detaylı biçimde tartışılacağı gibi toplumsal yeniden üretim açısından gereksinim duyduğu ideolojik-kültürel meşruiyeti, önceleri RP-FP çizgisinin temsil ettiği muhafazakâr yanı güçlü İslamcılığın toplumsal-siyasal etkinliğinden alır-ken, şimdilerde AKP’nin temsil ettiği ılımlı İslamcılığın “modern” muhafazakârlık söyleminden ve bu çerçevede sosyalizasyon işlevi gören işlerden karşılamaya çalışmaktadır. Ticaret burjuvazisi, 15 yılı aşkın bir zamandır devam eden bu dinamik ve diyalektik olarak çelişkili süreç içinde, palazlanan KOBİ sahiplerini sanayideki, yerel siyaset ve kültürdeki sağ kolları olarak kullanarak, onlarla bakışumlu biçimde kentin kısmen değişikliklere uğrayan gündelik hayatındaki kültürel-ideolojik hegemonyasını güçlü biçimde sürdürmüştür. Aynı kesim, geleneksel küçük girişimcileri (zanaatkârlar ve atölye sahipleri) ve kent yoksullarını ise iş ilişkileri ve dayanışma örüntüleriyle kendisine bağımlı kılarak, KOBİ sahipleriyle kurduğu bu yerel toplumsal ittifakın arkasına geniş bir toplumsal destek kitlesi yığmıştır.

Eskiden işçi kesimi içinde örgütlülük seviyesi ve kazanımlarıyla özel sektördeki sanayi işçilerine örnek teşkil eden KİT işçileri ve belediye çalışanları, son dönemlerde kamu işletmelerinin özelleştirilip kapatılması ve İslamcı belediye yönetiminin çalışanları güdümlü sendikalarına geçmek zorunda bırakmasından dolayı, bu hegemonyayı kırabilecek, başka bir mekân temsilini devreye sokabilecek, kendi yaşadıkları toplumsal ilişkilerden farklı temsil mekânı doğurabilecek bir güç olmaktan nicel ve nitel açıdan uzaklaşmıştır. Bu bağlamda geriye yalnızca kamu çalışanı memurlar, bürokratlar ve üniversite öğrencileri kalmaktadır. Her ne kadar bu kesimlerin yaşadıkları yerlerde (Mimar Sinan Mahallesi, Alparslan Mahallesi, İstasyon Caddesi, Sivas Caddesi civarı, Üniversite Kampüsü, Talas bölgesi), RP-FP çizgisinden gelen İslamcı partiler kent genelinde aldıklarından daha düşük oran-

larda oy alsa, CHP, MHP gibi partiler kendilerini buralarda var etse de, bunların yerel bir toplumsal aktör olarak siyasete ağırlık koydukları/koymaya çalıştıklarını söylemek güçtür. Yereldeki başını ticaret sermayesi ve KOBİ sahiplerinin çektiği hâkim kentsel ittifak kent yoksullarıyla, esnaf ve zanaatkârları kendisine eklemleyerek bunları zorlanmadan etkisizleştirmektedir. Türk ve Sünni olan egemen muhafazakâr mekân temsilinin dışarıda bıraktığı “ötekiler” olarak, Alevi ve Kürt nüfus ve bunların yaşadıkları mahallelerin varlığından -görece daha yüksek gelire sahip olanları kamu çalışanlarının yaşadıkları semtlerde otursa da- ve buralardaki gündelik hayatın farklılığından da söz etmek gerekir. Memurlar ve alt-orta düzey bürokratların emekliler ve hizmet sektörü çalışanlarıyla iç içe yaşadıkları eski mahalleler, Bel-Sin, Büyükkent gibi işçi siteleri, Alevi-Kürt mahalleleri taşıdıkları özel sosyallik boyutuyla içinde yaşayan insanlar için az çok bir referans çerçevesi olma özelliğine sahip olmayı sürdürdükleri söylenebilir. Söz konusu toplumsal mekânlar her ne kadar, kentsel sistemin çatlaklarını oluştursa da baskın bir mekân temsili Kayseri’de yaşayanların mekânı anlamlandırması, tasavvur etmesi ve yaşamasını belirlemektedir. Farklı olanlar da o temsile edilgen biçimde eklemelenmenin ötesinde bir etki yaratma gücü ve enerjisine sahip bulunmamaktadır.

KOBİ Sahiplerinin Muhafazakârlık ve İslami Yükselişle İlişkisi

Sayısı 100’e yaklaşan 100’den fazla işçi çalıştıran büyük fabrika sahibini dışarıda bıraktığımızda, bu sanayileşmenin koordinatları içinde en parlak yükselişi KOBİ sahiplerinin gösterdiği anlaşılmaktadır. Rakamlarla ifade edecek olursak, 1994’te 158 olan 10-99 arası işçi çalıştıran özel sektör işyerlerinin sayısı, 1997’de 742, 2001’de 929’a çıkmış, 2002’de ise yaşanan ağır krize rağmen 977’ye ulaşmıştır (Erdem, 2003). Bu gelişmenin Kayseri’deki ekonomik-sınıfsal yapılanmayı ne kadar değiştirdiği, yereldeki bir sermaye fraksiyonu olarak ticaret sermayesinden özerkleştikleri çok fazla söylenemese de bunların uzun dönemde, azımsanamayacak sayıdaki büyük sanayiciyle birleşerek egemen blok içindeki hiyerarşiyi değiştirmesi ve özellikle küçük meta üretimiyle uğraşanları daha da yarı-patron yarı-işçi konumuna itmesi olasılık dâhilindedir. Bu kesimin yükselişinin konumuz açısından asıl önemi ise yeni bir toplumsal yeniden üretim dizgesini kentteki egemen muhafazakârlıkla, onun geleneksel-kültürel kodlarıyla birleştiren bir İslamcı yükselişin ardındaki toplumsal dinamik olmasından gelir.

Yaşanan sanayileşmenin daha geniş ölçeklere (ulusal ya da uluslararası) bağımlı niteliği (parça başı, fason üretime dayandığı için) ve bunu yerel bir içsel dinamik olarak besleyen ticari kapitalizmin başatlığı, KOBİ sahiplerinin klasik anlamda bir burjuvalaşma yaşamak yerine, bir yandan küçük girişimci kültür ve ahlakını yeniden üretmelerini sağlamış, bir yandan da geleneksel emek kontrol sistemlerinin (usta-çırak ilişkisi, işçi alırken akrabalık, hemşehrlik, komşuluk gibi karşılıklı güven zemini yaratmayı amaçlayan ağlarının kullanılması) dinsel unsurlarla daha yoğun biçimde tahkim edilmesini getirmiştir.

İşletme ölçeklerinin büyümesiyle geleneksel emek kontrol sistemlerindeki diğer özelliklerin yetersiz kalması beklenebilecek bir durumdur. Bu noktada, çalışma ilişkilerinde bir uzlaşma, bütünleştirme zemini olarak dinin daha etkin kullanılması anlamlıydı. İşyerine yeni işçi alırken aynı dini cemaatin veya partinin (Kayseri AKP il binasında iş ve işçi arayanları bir araya getiren büyükçe bir pano bulunmaktadır) üyesi olmasına dikkat etmenin, sendikanın bir zorunluluk olduğu durumlarda İslamcı kimlikli Hak-İş'e üye sendikaların örgütlendirilmesinin, İstikbal, Hema gibi büyük fabrikalarda birer mescidin yapılmış olmasının, iş çıkışlarında patronlar eliyle dini motifli kitaplar ve *Olgun Müslüman'ın Özellikleri* gibi başlıklar taşıyan broşürlerin dağıtılmasının yanında, Kayseri'nin en büyük kapasiteye sahip camisinin 1998'de OSB'ye (8 bin kişilik) yapılmış olması da bu durumun en belirgin göstergesidir. Çalışanların büyük bir kısmının neredeyse zorunlu olarak devam ettiği Cuma namazlarının, işçilerle patronların haftanın en az bir günü aynı caminin cemaati olmak biçiminde manevi bir paylaşım içinde olmalarını getirmesi bakımından önemli bir toplumsal yeniden üretim işlevi gördüğü söylenebilir. Cuma namazlarının bu camide kılınmasının, en az bunun kadar önemli bir işlevinin de farklı alanlarda iş yapan KOBİ sahipleri için doğal bir karşılaşma ve tanışma vesilesi yaratması olduğu belirtilmektedir. Tabii iş ilişkilerinde dini *oturumlarla* MÜSİAD'ın bu kesim için daha belirleyici karşılaşma ve tanışma noktaları olduğunu da belirtmek gerekir. Dine bağlılığın daha genel bir çerçevede özellikle kır ve taşra kökenli sermayedarlar açısından, bireysel zenginliğin yaratabileceği suçluluk duygusunu yumuşatmak gibi önemli bir işlev gördüğü kabul edilmektedir (Kuran, 2002: 94).¹⁴

Böylesi bir bağlam içinde boy veren bu sermaye kesimi, işyeri ölçeğinde ve diğer sermayedarlarla ilişkilendirirken kullandıkları din motifini siyasal konjonktürün denk düşmesi ve beklenti ve duyarlılıklarını siyasal alana tercüme etme potansiyelini en fazla taşıyan aktör olan RP'yi destekleyerek, yeni bir yerel toplumsal ittifakın öznesi olmuştur. Yerellikteki yönetici kadrosu içinde KOBİ sahiplerinin ciddi bir ağırlığı bulunan RP'nin (daha doğrusu Milli Görüş çizgisinin) buna uygunluğu biraz da öteden beri, kendisini Anadolu sermayesinin palazlanmasından yana bir siyasal aktör olarak konumlandırmış olmasından, bunun MÜSİAD gibi 1990'larda güçlenen bir örgüt yaratabilmesinden kaynaklanmaktadır. MÜSİAD'ın önemi hem bir İslami alt ekonomi ilişkileri havuzu sunmasından, hem de RP'yle bakışumlu biçimde Ziya Gökalp'in "gelenek içinden giderek modernleşme" dediği tedrici modernleşme modelini güncelleştirmesinden kaynaklanır.

Söz konusu modelin emek süreçleriyle ilintili temel iddiası; geleneksel-kültürel değerlerin yeniden canlanışının, işçi ve patronların sıkı bir disiplin içinde uyumlu çalışmasını sağlayacağı, bunun da yerel ve ulusal düzeylerde hızlı bir kalkınma sü-

14 Kuran'a göre, İslami bir alt ekonominin oluşması da karşılıklı güven ve dayanışmaya dayanan ilişki ağırlı kuruluşulmasını kolaylaştırdığı için bu sermayedarlar açısından iş ortamının belirsizliğini azaltmak gibi önemli bir avantaj yaratmaktadır (Kuran, 2002: 95-96).

recini getireceğidir¹⁵. Dolayısıyla, 20. yüzyılın başlarında formüle edilen bu modelin yüzyılın sonunda güncellenmesi, Anadolu kentlerinin bir kısmında 1990'ların başında OSB eksenli olarak yaşanan göreceli sanayileşme hareketiyle, bunun içinde KOBİ sahipleri diye anılan zenginleşen yeni bir kesimin ortaya çıkmasıyla ve kendilerine özgü emek kontrol rejimi geliştirme çabalarıyla yakından ilişkilidir.

Kentin diğer illerden aldığı göçün düşük kalmasına¹⁶ da neden olan söz konusu kapitalistleşme süreci nedeniyle Kayseri, İstanbul, Ankara, İzmir, kısmen Bursa, Adana ve Kocaeli gibi büyük kentlerin zaman-mekân sıkışmasından farklı bir zaman kavrayışını/gündelikliği/toplumsal mekânı deneyimlemektedir. Bugün için konuşmak gerekirse, saydığımız kentler büyük sanayi sermayesi-finans sermayesi bileşimi bir (tekelci) kapitalizmin; hayat tarzlarını, değerleri sürekli değiştirdiği, bozduğu, kendine göre yeniden biçimlendirdiği hızlı bir akış içindeki zamanı deneyimlerken, bunlardan etkilenmekle birlikte Kayseri'de alt ve orta sınıflar içindeki ve arasındaki toplumsal ilişkilerin farklı bir zaman-mekân rabitasının egemenliğinde olduğu söylenebilir. Zaten azgelişmişliğin, pre-kapitalist ilişkilerin, KOBİ'lerin yani ilkel birikimin sürekliliğinin sunduğu avantajlar dediğimiz şey de böyle bir zaman-mekân ilişkisinin hâkim zaman-mekân ilişkisine eklenmesini gerektirir. En azından, kentin merkezindeki sosyal ve kamusal mekânlar böyle bir görüntü sunmaktadır. Özetlersek bu tüccar-'sanayici' bileşimi, yerel sermayenin küçük burjuva ahlakını görünüşte dahi olsa sürdürmesinde (ya da kamusal alanda onunla çatışmamasında) en fazla pay sahibi olan etkidir.

Ticarete hâkim olanların siyasal düşüncesinin günlük hayata nasıl ağırlığını koyduğu apaçık ortadadır. Gündelik hayatın programı küçük esnafın ve tüccarın kavrayışına göre düzenlenirken, yaşamın genel seyri finansal sermayenin yatırımlarına göre şekilleniyor. Deyim yerindeyse büyük burjuvazi siyasete, küçük esnaf ise ideolojiye (*ve kültüre*) basınç yaparak gündelik hayatı kodluyorlar. Bu basınçtan doğan enerji tüm toplum katmanlarını bir örnek hale getiren siyasal eylemlere, herkesin Müslüman ve Türk olmasına, herkesin aynı ilahiye ağlamasına, herkesin aynı zeka fukarası adamların fetvalarıyla titremesine yol açıyor (Gürsel Korat, 1997: 19-20).

Özellikle orta ve büyük girişimciler açısından bir değerlendirme yapıldığında, yaptığımız mülakatlardan Kayseri'deki muhafazakârlığın kolektivist olmaktan ziyade kişisel çıkarları da kapsayan püriten, bireyci bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Bu yüzden de, Kayseri'deki muhafazakârlık olgusunun diğer kimi Orta Anadolu kentlerindeki kadar bir durağanlık ve dışa kapalılık yaratmadığını, ulusal ve uluslararası ölçeklerde yaşanan gelişmeler ve birikim süreçleriyle ilişkisi nedeniyle kendi

¹⁵ Söz konusu modelin en açık biçimde, içinde kimi büyük sermaye sahiplerini de barındırmakla birlikte, ağırlıklı Anadolu menşeli KOBİ'lerin oluşturduğu, İslami eğilimleri güçlü sermayedarların örgütü MÜSİAD'ın yayınlarında savunulması da, bunun bu süreçte belli bir sanayileşme yaşayan pek çok Anadolu kentinin sermayedarlarıncı benimsendiğini göstermektedir.

¹⁶ Bu konuda en güvenilir veri sayılabilecek, Kayseri doğumlu olmayanların oranının 1960-1990 arasında ancak % 10 artarak, Kayserililerin oranının % 95'ten 85'e düştüğü görülmüştür.

içinde belli bir devingenlik taşıdığını, dışarıdan gelene tam anlamıyla açık olmasa da yerel ölçeğin dışına açılmaya çalışan bir sermayeye sahip olduğunu belirtmek gerekiyor¹⁷. Yakın çevresindeki Erzurum, Konya, Sivas gibi kentlere göre ‘ılımlı’ sayılabilecek olan (ancak kentte elle tutulur biçimde hissedilen) bu taşra muhafazakârlığı, İslamcılıkla buluştuğu noktada, aslında tek tek bireyci saiklerle hareket eden yerel sermayeye dini ve ahlaki değerleri güçlü olarak sunabilmesini sağlayan kültürel-ideolojik üstünlüğünü yeni bir dille tahkim etme şansı kazandırmıştır.

Sonuç olarak, klasik modernleşme yaklaşımınca ekonomik-sınai gelişmeyle çözüleceği varsayılan geleneksel-kültürel değer ve ilişki ağları, KOBİ’lere ve ucuz iş-gücüne dayalı yeni sanayileşmenin kaldıracı olarak işlev gördüğünden, Kayseri’de 1990’lı yıllar, geleneksel ve kültürel olanın “yeniden canlanması”na sahne olan bir dönem olmuştur. Bu canlanışın önemli bir boyutunu kentteki hâkim kültür olan taşra muhafazakârlığının, yeni tüketim kalıpları ve hayırseverlik patlamasıyla yeniden şekillenerek kendisini yeniden üretmesi oluşturmaktadır. Türkiye’nin geleneksel-kültürel bağlarla kendini kuran melez toplulukları birleştirme ve yerel topluluk ağları kurma yeteneğine sahip en önemli partisi kabul edilen RP’nin Kayseri’de belediye yönetimlerine gelişi aynı zamanda, o günün koşullarında, söz konusu muhafazakâr model ve yeniden canlanma sürecini yeni bir evreye sıçratmıştır.

Beyaz Şehirden Hayırseverlerin Dünya Kentine İslamcı Belediyenin Mekân Üretimi

Kayseri’de 1989-1994 döneminde belediyeyi elinde bulunduran SHP’li yönetim, harcamalarıyla belediye kaynaklarını personel giderlerinde yoğunlaştırdığı, projecilikle şekillenen seçkinci-teknokratik bir sosyo-mekânsal pratik sergilediği için hem 1993’te başlayıp 1994’te ağırlaşan ekonomik kriz ortamında yeni gereksinim ve taleplerini karşılayamadığı kent yoksullarından uzaklaşmış, hem de yerel sermayeyi karşısına almıştı. Bu yüzden formel işçi kesimi ve ücretli küçük burjuva kesimlerle sınırlı dar bir kentsel toplumsal ittifak zeminine oturan SHP’li yönetim, 1994 seçimlerinde belediyeyi Refah Partililere kaptırmış oldu.

İki farklı belediye başkanının yönetiminde olduğu İslamcı belediyeyi ve sosyo-mekânsal pratiğinin düz bir çizgi izlemediği ikincinin birinciyle bir süreklilik ve kopuş ilişkisi içinde olduğu görülmektedir. Şükrü Karatepe’nin 1994-1998 arasındaki başkanlık döneminde rövanşçı, İslami söylemleri nedeniyle belediye başkanlığı koltuğundan kalkıp cezaevine gitmiş olmasından, -ve 28 Şubat müdahalesinden (1997) sonra- başa geçen ülkücü kökenli Mehmet Özhasaki’nin milliyetçi-muhafazakar çizgiye denk düşen dönemlerini karşılaştırmalı biçimde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu başlıkta önce belediyeciliğin siyasal iktisadi ortaya konmaya çalışılacak, daha sonra da mekân üretimi bağlamında iki alt dönemin değerlendirilmesine geçilecektir.

17 Bunun toplumsal mekân üretimine yansımaları, kapitalist rasyonalitenin zaman içinde İslamcı düzenlemelerle şekillendirilmeye çalışılan sosyal ve kamusal mekânların otomobil merkezilik (geniş bulvarlar, altgeçit ve üstgeçitler, katlı otoparklar), zengin gettolarının belirginleşmesi, alışveriş merkezlerinin yükselişi gibi sosyo-mekânsal eğilimlerle tenhalaştırılması, altının oyulması veyahut içinin boşaltılması biçiminde olmaktadır.

İslamcı Belediyenin Neo-Liberalizmi

Şükrü Karatepe'nin başkanlığıyla başlayan 1994-2004 arası İslamcı belediye dönemiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken ilk konu, belediyecilik pratiğinin genel çerçevesini neo-liberal siyasaların belirlediğidir. İslamcı yönetimin işbaşına gelmesiyle, belediye ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri kendi birimleri ve personeliyle üretmek yerine piyasadan (özel sermayeden) alma, eski ekmek fabrikasının kapatılarak, çok daha düşük kapasiteli yenisinin yapılması örneğinde görüldüğü gibi kolektif tüketim alanından çekilme, personel sayısını ve harcamalarını azaltma gibi birbiriyle iç içe geçmiş neo-liberal siyasalara yönelmiştir. Ancak, 1994-1998 arasındaki Karatepe döneminde, kolektif tüketim hizmetlerinin iki başlıkta (belediye otobüs filosunun büyümesi ve Beyazşehir toplu konut projesi) gelişimini sürdürdüğünden de bahsetmek gerekir. Belediyenin mal ve hizmet alımlarında ve yatırım harcamalarında hızlı ve ani bir artış yaşanmasına neden olan neo-liberal anlayışın, Karatepe'nin Atatürk'e hakareten cezaevine atıldığı 1998'den sonra başa geçen Mehmet Özhaskeki döneminde sistemli hale getirildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde belediye bünyesindeki dairelerin sorumluluğunda olan yatırım, proje ve hizmet üretimi işleri, 1999'dan itibaren, özelleştirmeye daha fazla ağırlık verilerek ve yap-işlet-devret modeliyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Özhaskeki döneminde, neo-liberal siyasaları daha sistemli hale getiren uygulamaların başlıcaları şunlardır: belediye otobüslerini özel kişilere devrederek toplu taşımacılıktan çekilmek, belediyenin binek araçlarını satarak, ihaleyle özel sektörden araç kiralama yoluna gitmek, mezbaha, çok katlı otopark, fuardaki Kültür Sitesi ve İhtisas Fuarı kompleksi gibi Karatepe döneminde yapımına başlanmış büyük çaplı bina yapım işleri, yap-işlet-devret modeli içinde sanayi ve ticaret odalarına, özel şirketlere devredilmiştir. Kolektif tüketimle ilgili önemli bir gelişme de Özhaskeki'nin, Karatepe'nin başlattığı *Beyaz Şehir* toplu konut projesinden çekilmesidir.

Özhaskeki döneminin Karatepe dönemiyle önemli bir farklılığı da büyük boyutlu projelere ve borçlanma/finansman konusuna bakışta ortaya çıkmaktadır. Karatepe yönetimi kendisinden önceki yönetimden farklı olarak; yatırımlarında, uzlaştırmaya çalıştığı kentsel toplumsal ittifak çerçevesine uygun olarak, yerel sermaye gruplarının ölçeğini aşacak projelere girişmekten kaçınmış, ihale aşamasına gelmiş projeleri ya iptal etmiş ya da rafa kaldırmıştır. Karatepe yönetimi bunun yerine, kaynakların yerel ticaret ve inşaat sermayesine yönlendirilmesi anlamına gelen, harcamaları mal ve hizmet alımlarıyla yol yapım, onarım işlerinde yoğunlaştırmak diye özetleyebileceğimiz bir siyasa tercihinde bulunmuştur. Bu tercih Özhaskeki'yle birlikte revize edilerek, rafa kaldırılmış kimi projeler (Atık Su Arıtma Tesisi, Hafif Raylı Sistem) yeniden gündeme alınmış, yanı sıra bir takım yeni projelere (Yamula Barajı, Doğalgaz) de girilmiştir. Kayseri'yi dünya şehri yapacağını söyleyen Özhaskeki'nin söz konusu projelere girişi, aynı zamanda İslamcı belediyenin ulusal ve uluslararası büyük sermayeyle ilişkisinin değişim geçirdiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yeni yönetimin projelerin finansmanı için borç almaktan çekinmemesi de Karatepe döneminden farklılaştığının bir göstergesidir.

İslamcı Belediyenin Sosyo-Mekânsal Pratiği

Kendi sosyal mekânını üretme noktasında kâh etkin bir aktör biçiminde hareket edip, kâh bu üretim sürecinde yer alan toplumsal ve siyasal aktörleri desteklemesi ve kendisiyle ilişki içinde bulunan dindar-muhafazakâr kesimleri bu sosyal mekâna çekerek burayı canlı bir ortam olarak tutabilmesi, söz konusu siyasal çizginin belki de en başarılı olduğu konulardan biridir. Bununla birlikte, Karatepe döneminde, İslamcı belediye kent merkezindekiler başta olmak üzere kamusal mekânları kendi İslamcı mekân temsili projesiyle dönüştürmeye çalışan bir çizgi izlenirken, Özhasse ki bu çizgiyi terk etmiş, bir yandan milliyetçilik ve muhafazakârlığın popüler unsurlarına gönderme yaparken, bir yandan da öteden beri mahalle düzeyinde faaliyet yürüten İslamcı çevreleri destekleyici uygulamalarla yetinmiştir.

Karatepe dönemin Kayseri Büyükşehir Belediyesinin giriştiği iki önemli mekân düzenleme projesi nasıl bir sosyal mekân kavrayışı/mekân temsiline sahip olduğunun göstergesi sayılabilir. Bunlardan biri, Kayseri Anadolu Fuarı'nın Fuar Kültür Parkı olarak yeniden düzenlenmesi, diğeri Cumhuriyet Meydanı projesidir. Eski canlılığını ve cazibesini yitirdiği, fuar olmaktan ziyade bir panayırı andırdığı belirtilen fuar alanında Karatepe yönetiminin yaptığı ilk iş, gazino, bar ve meyhanelerden başlayarak, buradaki 208 yapıyı istimlak edip yıkmak olmuştur. Yeni yönetim, daha sonra (1996) bu alana fuar olma özelliğini yeniden kazandıracağını söylediği bir yapı kompleksinin proje çalışmalarını başlatmıştır. Yıkılan binalardan boşalan alanı ağaçlandırıp, çimlendiren belediyenin, buraya yaptığı barbekülü kamelyalar ve oturma gruplarıyla söz konusu alanın, ailelerin hep beraber vakit geçireceği bir mesire yeri haline getirildiği anlaşılmaktadır. Kent halkının en büyük toplumsal etkinlik alanlarından biri olan bu bölgeyi bir mesire alanı haline getirirken, kendisini belediyenin başına getiren geleneksel-kültürel değer ve ilişkilerini sürdürmeye çalışan –ki bunun önemli bir nedeni, iş hayatında ayakta kalmak için aile ilişkileri ve geniş aile yapısının sürdürülmesinin özellikle aile şirketi niteliğinin ağır bastığı KOBİ sahipleri açısından bir gereklilik olmaya devam etmesidir¹⁸– belli bir muhafazakâr aile prototipinin hoşuna gidecek başka düzenlemelerin de yapıldığı görülmektedir.

Karatepe dönemindeki diğer büyük boyutlu mekânsal düzenleme olan Meydan Projesi'ne geçmeden önce kent merkezinin mekânsal dokusuna ilişkin daha küçük ölçekli birkaç çalışmayı da anmak gerekiyor. Bunlardan yaptığımız mülakatlarda en fazla dile getirileni, park ve bahçelerin etrafındaki duvarları, çitleri, çalılıkları kaldırıp kadınların, ailelerin daha kolay kullanabileceği yerler olmasını sağlamalarıdır. Daha az popüler olan bir çalışma ise Cumhuriyet Meydanı'ndan Talas'a giden Seyyid Burhanettin Bulvarı üzerinde yapılan Ahi Evran Zaviyesi'dir. Bu yapının Karatepe'nin andığı gibi restorasyon çalışması değil, daha ziyade birkaç kalıntının

18 Bunlar aile şirketinin bölünmesini, sermayenin bölünmesini engellemeye çalışan bu kesim allesini tehlikeye atmayacak şekilde yaşar, bu yüzden de modernleşmeye karşı bir tavır içinde olurlar. Tutumluluk, çok kazansa da parasını harcamamak, geniş aile yapısıyla birlikte bunlara özgü muhafazakârlığın temel ölçütüdür.

bulunduğu söz konusu mahalde, Gülük Camisi esas alınarak tasarlanmış ve ihale yoluyla bir müteahhit firmaya yaptırılmış olduğu belirtilmektedir. Tarihin kendi mekân temsili bir aracı olarak işlevsel kılınması anlamına gelen, bu yapı da İslamcı çizginin gerçekleştirdiği sosyal mekân üretimine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Kayseri'yi sosyo-mekânsal olarak kendi mekân temsili projesiyle adlandırma ve kentte yaşayanları da bu projeye çağırma anlamında yeniden üreten ideolojik işlerden biridir.

Farklı kültürlerde farklı meydan anlayışlarının geliştiğini belirten Karatepe (2001: 184) Karatepe, yapılacak ilk işlerden biri olduğunu söylediği meydan projesiyle amaçlananı, "Eski görüntüsüyle kıraç sonbahar bahçelerini andıran Cumhuriyet Meydanı'nı bir ilkbahar coşkısına kavuşturmak" diye ifade ediyordu. Erken Cumhuriyet dönemi ve onun yönetici kadrolarına karşı eleştirel bir tavır içinde olduğu bilinen, hatta bu konulardaki sivri ifadeleri nedeniyle cezaevine düşen bir başkan tarafından başlatılmış olması, meydanın ortasında yer alan Saat Kulesi ve Atatürk Anıtı'nın yerlerini değiştirmeyi de içeren meydan projesinin daha sonra gündemden kalkmasının nedeni gibi gözükmektedir. İncelemelerimizden, meydanın ortasındaki unsurları istediği gibi düzenleyemeyen belediyenin, proje kapsamındaki çeşitli düzenlemeleri yaşama geçirerek kentin bu kamusal mekânının görünümünü belli ölçüde değiştirdiği de anlaşılmaktadır. Proje kapsamında meydan çevresinde yer alan Merkez Postanesi, Feyzioğlu Evi (Sait Azmi İşhanı), Tekel Binası, Alemdar Sineması, İl Halk Kütüphanesi binaları kamulaştırması yapılarak yıkılmıştır (Yörük, tarihsiz: 34). Bunlara bakıldığında, mimari değeri tartışmalı olsa da bir kısmının kentin modernleşme tarihinde yapılmış mimari yapılar olduğu, bir kısmının da belediyenin mekân temsili projesine, mekâna vermek istediği anlama uymayan yapılar olduğu söylenebilir. Etrafındaki yapılar ve çitler yıkıldıktan sonra Hunat Camii ve Medresesi'nin meydanın bir parçası haline getirilmesi ve -meydan yakındaki- Zeynel Abidin Türbesi'nin önünün açılması da, Cumhuriyet Meydanı'na Bürüngüz Camisi'nden sonra iki dini yapının daha katılması anlamına geldiği için önemlidir. Bu da kendi mekân temsili projesini kentin kamusal alanında daha bir görünür kılması anlamında bu döneminin sosyal mekân üretimi pratiklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Geleneksel kültürel ilişki ve değerlerin toplumsal boş zaman etkinliklerinin yapıldığı mekânlara hâkim kılınmasıyla, camiler ve modernleşme öncesine ait diğer tarihi eserlerin sosyo-mekânsal yapıya daha fazla dâhil edilmesiyle gerçekleşen sosyal mekân üretiminin yanında, belediyenin gerçekleştirdiği kimi toplumsal ve kültürel etkinliklerin de mekân üretimi açısından irdelenmesi gerekiyor. Çünkü, bu konuda yapılanların da, Karatepe başkanlığındaki RP'li belediye yönetiminin nasıl bir Kayseri temsili (tahayyülünü) geçerli kılmak istediğini, yani kentlileri Kayseri'nin hangi temsiline çağırdığını daha somut biçimde ortaya koymak bakımından anlamlı ipuçları sunduğu görülmektedir.

Belediyenin bu dönemdeki toplumsal etkinliklerinin başında, yoksula yardım konusu gelmektedir. Kayseri'deki sermaye kesimleri içindeki güçlü hayırseverlik eğiliminden de yararlanan İslamcı belediye yönetimi için söz konusu faaliyet, Kayseri'de mahalle düzeyinde ilişki kurdukları yoksul kesimleri KOBİ sahipleri ve yerel sermayeyi içine alan kentsel ittifak çerçevesine eklemlenmenin en önemli aracı olmuştur. Karatepe yönetimiyle birlikte, Büyükşehir belediyesi 1500-2000 arası kişiye günlük ekmek ve yemek dağıtmaya başlamıştır. Bunun yanında, bu yoksulların en yoksullarına ayrıca, giysi ve kışlık yakacak yardımları yapılmıştır¹⁹. Bunların yanında, yılın belli dönemlerinde daha farklı yardım organizasyonlarına da gidildiği görülmektedir. Ramazan aylarında iftar çadırları kurup yemek dağıtmak, dini bayramların arife ve birinci günlerinde ücretsiz otobüsler kaldırmak, yeni öğretim yıllarının başlarında kent yoksullarının yaşadığı mahallelerdeki okullarda öğrencilere kırtasiye yardımı yapmak bunların başlıcalarıdır. Söz konusu faaliyetler Ramazan aylarında yapılan büyük boyutlu iâşe yardımlarıyla gerek yardım edenler gerekse de yardım alanlar açısından büyük bir mobilizasyon yaratarak, İslamcıların Kayseri'ye ilişkin mekân temsili projelerinin önemli bir harcı olmuştur. Bu projenin özeti, Kayseri'nin "dinine bağlı, hayırsever insanların yaşadığı, yerel dayanışması güçlü, toplumsal uyumun yüksek olduğu bir kent" olduğudur.

Belediye başkanının Kayseri'ye ilişkin temsil projesini niteleyen tanım *Beyaz Şehirdir*. Kayseri'yi, temizlik, barış, uzlaşma, eşitlenme ve sonsuzluğun rengi olan beyazla tanımlamak iddialı olduğu kadar anlamlıdır da. Bunun taşralı muhafazakârlığın değişime, farklı olana kapalı, sürekli kendi zamanını yeniden üreterek verili durumu sonsuz kılma, çelişkileri farklı türdeşlik kaynaklarıyla örtme kaygısı ve çabasıyla ilişkilendirmek de mümkündür. Halbuki, Kayseri üçe aldığı beşe sarmının, yoğun emek sömürsünün olduğu bir ticaret ve sanayi şehridir. Söz konusu taşra muhafazakârlığının gücüyle, gerçek toplumsal, ekonomik ilişkiler arasındaki derin çelişki, özellikle yeni zenginleşen burjuva kesimden insanların Kayseri'de farklı, Kayseri dışında farklı, özel alanda farklı kamusal alanda farklı davranışlar sergilemesi sonucunu doğurmaktadır. Bu yüzden de mülakat yaptığımız pek çok kişi, Kayserili zenginlerin muhafazakârlığının büyük oranda kent merkeziye sınırlı olduğunu söylemiş, hatta bazıları sözleşmişçesine muhafazakâr kültürün kentin Ankara yolu çıkışındaki Boğazköy'e kadar olduğunu belirtmiştir²⁰.

Beyaz Şehir imgesine dönecek olursak, bunun hem belediyenin çıkardığı kent prestij-magazin dergisinin, hem de kurucusu olduğu toplu konut projesinin adı olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak, göreve geldiği yıl Kayseri'yi ve be-

19 Bu bilgiler Kayseri Büyükşehir Belediyesi'nin, 1994-1998 arası Faaliyet Raporları'ndan alınmıştır.

20 Çelişkinin derinliğinin Kayseri'nin eleştiriyeye karşı tahammülsüz olmasını getirdiği, bunun da eleştirilerin kısık sesle, oldukça dikkatli biçimde dile getirilmesine neden olduğu söylenebilir. Siyasal tartışma ortamını oldukça daraltan bu durumun, söz konusu muhafazakârlıkla uyumlu, onun taşıyıcısı olan kesimlere (KOBİ sahipleri, yerel sermaye) sözcülük yapma iddiasındaki İslamcı çizgiden gelen kadroların kentsel siyasetteki hegemonyasını sürekli kıldığı ve güçlendirdiği görülmektedir. Mülakat yaptığımız herkesin bu belediyeye, uygulamalarına karşı bir toplu tepkinin, eylemin olmadığını belirtmesi bu çerçevede değerlendirilmelidir.

lediye icraatlarını tanıtan *Beyaz Şehir Kayseri* isimli bir belgesel film hazırlatan Karatepe'nin, dört yıllık icraatının anlatıldığı kitabın üst başlığının *Beyaz Kitap* olması, belediyenin her yıl düzenlediği ve üç hafta süren etkinlik programının *Beyaz Şehir Kültür Haftası* olarak adlandırılması da tesadüf değildir.

Özhaseki'yle birlikte belediye yönetimi, önceki sürecin modern-geleneksel gerilimini sürdürüyor gözükken İslamcı kentsellik anlayışından, toplumsal mekân üretiminden, *Beyaz Şehir*'den geri çekilmiştir. Karatepe'yi başkanlık koltuğundan alıp, cezaevine gönderen 28 Şubat süreciyle başlayan bu geri çekilmeyle birlikte, belediye yönetimi, propagandasını daha ziyade "Kayseri'yi modern bir dünya kenti" haline getirecek (Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2000), kapitalist mekân düzenleme rasyonelitesine uygun fiziksel altyapıyı geliştiren işlerdeki başarılı performansı üzerinden tanımlamaya başlamıştır.

Nuh Naci Bey Caddesi ile Talas Caddesi (Caddenin bu kısmı sonradan Seyyid Burhanettin Bulvarı olarak isimlendirilmiştir)'nin kesiştiği noktaya yapılan kavşak, kentteki mimarlık çevreleri tarafından verimsiz, yanlış bir yatırım olarak eleştirilmektedir. Aynı bölgede yol altyapısına ilişkin yapılan diğer bir yatırım da Hunat Camii Önü Yeraltı Altgeçidi'dir. Bu altgeçit Köprülü kavşakla birlikte meydana Talas'a giden Seyyid Burhanettin Bulvarı üzerindeki trafiği hızlandırmıştır. Otomobil merkezli planlama yaklaşımının Kayseri'deki son dönem yansımalarından biri olarak değerlendirilebilecek bu düzenleme, geniş yollar ve yüksek yoğunluklu, çok katlı yapılaşma şeklindeki klasik gelişme biçimini de ileri bir noktaya taşımıştır. Kente günümüz kapitalizmine uygun rasyonel bir düzen verme çabasının ürünü olan bu düzenlemenin, Karatepe döneminde meydan ve çevresinde gerçekleşen sosyal mekân üretiminin altını oyan bir etkisi olduğu da söylenebilir. Çünkü insanların kent merkezinden hızla geçip gitmesini sağlayan bu türden modern düzenlemeler, Asiliskender'in dediği gibi Kayseri kentini hızın içinde dondurulmuş bir kent gibi kılmaktadır (2003: 88).

Kent, kaçışı simgeler hale gelmiştir. Geniş caddeler, bir türlü ulaşılmayan huzur dolu mekânlara yönelmiştir. Oysa, caddelerin uzaklaştırdığı ya da içinden hızla aktığı kent merkezi, yaşamın ve huzurun ta kendisi konumundadır. Caddelerin vadettiği yapay cennet apartmanlar kolonisi, süreksiz yaşamın ve aidiyetsizliğin ifadesidir (Richard Sennett'ten aktaran Asiliskender, 2003: 88).

Dolayısıyla, Karatepe dönemindeki düzenlemelerle insanların çağırıldığı merkezdeki sosyal ve kamusal mekânların canlılığı yeni düzenlemelerle yok olmakta, buralar işe gidiş-ışten çıkış saatleri dışında tenhalaşmaktadır. Merkezde canlılığı arttırılan yer ise beş caddesi araç trafiğine kapatılan tarihi ticari merkez olmuştur. Özhaseki, yaya bölgesi uygulamasıyla yerel sermayenin çekirdeğinin üssü olan (ve içinden geldiği) bu bölgenin canlılığını ve rantını ciddi anlamda arttırmıştır. Mimar Sinan Yeraltı Otoparkı, Beğendik Katlı Otoparkı ve Tacettin Katlı Otoparkı

da tarihi ticari merkezdeki ticari ve toplumsal canlılığı arttıran bu uygulamanın tamamlayıcısı sayılmalıdır. Ne var ki mağazalar, bankalar, lokantalar, devlet-dışı toplum kuruluşları(dernek, vakıf, sendika)nın bulunduğu bu yerde, insanların topluca bir araya gelip, siyasal-toplumsal gündemleri konuşacakları dinlenme ve eğlence yerlerinin olmayışı buranın sosyal mekân olarak önemi artsa da kamusal-siyaset açısından güdük kalmasını, buradaki siyasal toplumsal çevrenin Camii Kebir cemaatiyle sınırlı kalmaya devam etmesini getiriyor. Eski kamusal alanın etkisi kırılıp, tenhalaştırıldıktan sonra, toplumsal hayatın en canlı olduğu haline gelen eski ticari merkez açığa çıkan boşluğu dolduramamıştır.

Siyasal kamu alanını ciddi ölçüde daraltan bu süreci kırma potansiyeli taşıyan bölge olarak ilk bakışta karşımıza, kentin yeni zenginleriyle ağırlıkla hizmet sektöründen gelen üst-orta sınıfların son 10-15 yılda kesimlerinin yoğunlaştığı Alparslan Mahallesi çıkmaktadır. Buna karşın, söz konusu potansiyelin gerçekliğe dönüşmesi için yerel sermayenin kentteki işgücünün toplumsal yeniden üretimine ilişkin gereksinimlerinin değişmesi gerekmektedir. Şimdilerde modern mekân düzenlemeleri ve İslamcılıktan çok milliyetçi-muhafazakâr literatürün popüler unsurlarıyla yeniden yorumlanmaya çalışılan taşra muhafazakârlığını güçlü kılan da OSB’lerde odaklaşan yerel kalkınma ve zenginleşmenin sürdürülmesinin gereklidir. Yani, söz konusu muhafazakârlık, Kayseri sermayesinin görece avantajı olan ucuz işgücüne, esnek-güvencesiz çalıştırmaya dayalı ekonomik yapının toplumsal açıdan sorunsuz biçimde sürdürülmesi, yani yerellikteki “özgün” üretim ilişkilerinin toplumsal yeniden üretimi açısından neredeyse rakipsiz konumda olmasıdır. Toplumsal-siyasal etkinliği ve ideolojik gücü nedeniyle, belediyenin de belli ölçüde uzaklaşmış olduğu İslamcılar dâhil olmak üzere muhafazakâr çevrelerle karşılıklı etkileşim içinde bulunması, onları gözetmesi gerekmektedir. Yerel sermaye ve belediye bunlara sırt çevirecek olursa, şu an için zayıf bir olasılık gibi gözükse de toplumsal değişim potansiyeline sahip başka toplumsal kesimlerin (mavi ya da beyaz yakalı ücretli kesimlerin) kent yoksullarını yanına çekecek bir kentsel toplumsal ittifak çerçevesiyle varolan yapıyı sürdürülemez kılan reformcu ya da devrimci talepleri ve toplumsal-siyasal etkinliği açığa çıkabilecektir²¹. Bunun yolu da egemen mekân temsillerinden farklı olan, gündelik yaşamın özgürlükçü çatlaklarını oluşturan, ancak bu özelliği temsillerle ideolojik anlamda perdelenen somut yaşam mekânlarının -içerdiği sorunlar, farklı deneyimler ve toplumsal ilişkilerle- temsiliyi görünür kılarak, toplumsal mekânı dönüştürmeyi hedefleyen, ‘aşağıdan’ ‘yukarıya’ örgütlenen etkinlikler ve temsil projelerinden (yani alternatif bir *kentsel praksisten*) geçer.

Kayseri’de neo-liberal belediyeçilik anlayışını ileri bir noktaya götüren Özhasseki’nin toplumsal desteğini 1999 ve 2004 seçimlerinde açığa çıkacak biçimde arttırmasında, kentsel siyasette daha önemli bir konuma yükselen *oturmalar* ve kapsamı ciddi ölçüde

21 Böylesi bir durum 1970’lerin koşullarında, Kayseri’de farklı bir belediyeçilik çizgisini yerel iktidara taşımıştı.

genişleyen yoksula yardım faaliyetleri başta olmak üzere, halkla ilişkilere, propagandaya yönelik diğer bir takım popüler işlerin pay sahibi olduğu görülmektedir. Kapsamında yerel demokrasinin değerleri sayılan şeffaflık ve katılımcılık iddialarının da bulunduğu söz konusu işlerden bazıları; aşevleri açarak yoksullara yiyecek, iye, giysi ve yakacak yardımları örgütlemek, sünnet şölenleri düzenlemek, Şehitler Evi yapmak, Karatepe döneminde yıkılan Belediye Ekmek Fırını'nın arsasıyla bitişindeki 75 kişi kapasiteli Huzurevi'ni birleştirip hayırseverlerle işbirliği içinde 500 kişilik Darülaceze bina kompleksi yapmak, 100 okulun çevre düzenlemesini yapmak, camilere ücretsiz elektrik vermek, kadınlar, gençler, yaşlılar için ayrı dinlenme ve spor tesisleri yapmak, Kayseri'nin iki futbol takımını *Türkiye Süper Ligi*'ne çıkarmak olarak sıralanabilir. Bunlardan bir kısmına Karatepe döneminde de rastlanmasına karşın Özhaseki döneminde daha fazla önem kazanmasının nedeni, belediye yönetiminin İslamcı çizgiden, muhafazakâr yanı öne çıkan "ılımlı" bir çizgiye geçmiş olmasının ve neo-liberal anlayışa daha sistemli biçimde uymasının gerektirdiği sosyalizasyon ihtiyacıdır. Yukarıda sıraladığımız şekillerde, yerel halkın geleneksel-kültürel kodları (aileye verilen önem, hayırseverlik, büyüklere/yaslılara, şehit ailelerine saygı, Müslümanlık, Türklük, Osmanlılık gibi) içinde kurgulanan ve sosyalizasyon işlevi gören işlerin yanında, bu dönemde, *kentsel yönetim* modelinin içerdiği, "şeffaflık" ve "katılımcılık" söyleminin de ön plana çıkarıldığı görülmektedir²². Jamie Gough (2002) -ABD ve İngiltere örneği üzerinden-, bu iki yönelimin açığa çıkardığı uygulamaların neo-liberalizmin devleti bir hizmet şirketine dönüştürerek ekonomi alanının depolitizasyonunu derinleştirme çabasının topluma benimsetilmesi anlamında kendi sosyalizasyonunu kurmaya çalışması olarak değerlendirmek gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, özellikle, yukarıdan aşağı örgütlenen yoksula yardım türünden işler, "yoksulların yerel topluluk ağları içinden ekonomik ve toplumsal yeniden üretimi" işlevini görürken, "üzerine bina edildiği muhafazakâr toplumsal ilişkiler nedeniyle de yoksulluğu yaratan güç ilişkilerine karşı başkaldırının önünü kesmektedir" (Gough, 2002: 417).

Sonuç olarak, Özhaseki döneminde belediyenin sermaye birikiminin mekânda yapılandırılması anlamına gelen işlere ağırlık vermesi, sosyal ve kamusal mekânları ideolojik-kültürel anlamda dönüştürmekten geri duran bir çizgiye oturmasından dolayı İslamcı çevrelerin talep ve tavırlarıyla bir mesafelenme durumu söz konusudur. Ancak, bunların etkinlik alanını daraltan ve sosyo-kültürel etkisini kıran sosyo-mekânsal düzenlemeler, kültürel etkinlikler de geliştirilmediği de anlaşılmaktadır. Belediye bu dönemde mekân üretiminde Kayseri'ye ilişkin bir temsil projesi çerçevesinde hareket eden aktörlük konumundan geri çekilmiş, milliyetçi-muhafazakârlığın geniş alanı içinde, toplumsal etkisi daha dolaylı ve tedrici olacak,

22 Şeffaflık ve katılımcılık neo-liberalizmden önce de yerel demokrasinin değerleriydi. Katılım bakımından kentsel yönetimle birlikte gündeme gelen şey, ekonominin sosyal-siyasal etkilerden arındırılarak depolitize edildiği koşullarda geçmişte geniş bir kentli kitlesini toplumsal ve siyasal eylemler içine çekmiş olan sosyal adalet konusunun yerel katılımın konusu olmaktan çıkmış olmasıdır. Onun günümüzdeki başlıca konusu yerel kalkınmanın sağlanmasıdır.

gelenekle çatışmayan bir fiziki modernleşme çabasıyla kendisini sınırlamıştır. Taşra muhafazakârlığının mekân üretimi ve mekândaki toplumsal ilişkileri belirleyici konumunu sürdürme işi ise çalışma ve konut alanlarında faaliyet yürütmeye devam eden geniş İslami çevreye (yer yer iç içe geçen cemaatlara, siyasi partilere, dernek ve vakıflara) bırakılmıştır. Başka bir deyişle, Özhaseki döneminde öne çıkan modern şehirciliğin gereği kabul edilen kapitalist rasyonaliteye uygun mekân düzenlemeleri, Karatepe dönemindeki İslami veya muhafazakâr içerikli sosyal mekân üretiminin altını oyan bir dinamik olarak işlemektedir. Bu noktada kentsel siyasanın, sermaye birikiminin yapılandırılması (yani, ekonomik gelişmenin ileri götürülmesini desteklemek ve şekillendirmek) ve toplumsal yeniden üretimi sağlamak diye tanımlanan (Fainstain ve Fainstain, 1982: 10) iki işlevi birbiriyle çatışmaktadır. Özhaseki yönetiminin bu anlamda daha fazla birinci işleve ağırlık vermekte olduğu, kapitalist mekân düzenleme rasyonalitesinin İslamcıları siyasal açıdan merkeze daha fazla çeken bir etkide bulunduğu anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan, Gough'un (2002) global düzlemde neo-liberalizmin sosyalizasyonu diye tariflediği durumla örtüşür: Neo-liberalizmin soyut/akışkan sosyo-mekânsallığı ile Kayseri'deki muhafazakarlığın somut/sabit sosyo-mekânsallığı arasındaki çelişkili ilişkinin ürünü olan melez bir formdur. Bu yüzden de bu çelişkili ilişkiler ve melezlik hallerinin Kayseri gibi pek çok kentte daha uzunca bir süre gündemde olacağı söylenebilir.

Sonuç

Kent mekânı, geçmiş sosyo-mekânsal gelişiminden taşıdıklarıyla her zaman yeni sosyo-mekânsal gelişmelerin ve birikim sürecine ait etkenlerin yoğrulduğu ve şekil aldığı bir toplumsal ortamdır. Mekânın algılanması/deneyimlenmesi, tasarlanması ve yaşanmasını belirleyen mekânsal pratikler, mekân temsilleri ve temsilin mekânlarından oluşan toplumsal mekân üretiminin aynı zamanda kentsel alandaki gündelik hayat pratiklerini belirleyen süreçler olarak değerlendiren bu yazıda Kayseri'de emek süreçleri ve sınıf ilişkilerinin bu süreçler ve pratiklerden nasıl etkilendikleri ele alınmıştır.

Kayseri öteden beri muhafazakar bir kent olarak bilinse de 1973-1994 arasında 15 yıl sosyal demokratların belediye yönetimini elinde bulundurduğu göz ardı edilmemelidir. Buna karşın işçi sınıfı eylemleri ve örgütlülüğünün Türkiye'deki diğer sanayisi az çok gelişkin kentlere göre düşük düzeyde kaldığı kentte, zaten belli bir ağırlığı olan aile, yerlilik gibi değerler, akrabalık, cemaat gibi geleneksel-kültürel ilişki ağlarının büyük ölçüde, 1990'larda OSB merkezli yeni sanayileşme dalgasının özelliklerine bağlı olarak pekiştiği anlaşılmaktadır. Klasik modernleşme yaklaşımının dediğinin tersine ekonomik-sınai gelişmeyle çözüleceği varsayılan geleneksel-kültürel değer ve ilişki ağları KOBİ'lere ve ucuz işgücüne dayalı yeni sanayileşmenin kaldırıcı olarak işlev görmüştür. Bu yüzden de söz konusu değer ve ilişki ağlarının güçlü olduğu Kayseri'de 1990'lı yıllar, geleneksel ve kültürel olanın *geri dönüşünden* ziyade, "yeniden canlanması"na sahne olan bir dönem olmuştur. Bu

canlanışın önemli bir boyutunu da, kentteki hâkim kültür olan taşra muhafazakârlığının, yeni tüketim kalıpları ve hayırseverlik patlamasıyla yeniden şekillenerek kendisini yeniden üretmesi oluşturmaktadır.

İslamcı belediye yönetimlerinin Kayseri'de (ve 1994'ten beri yönetimine geldikleri pekçok kentte) üst üste üç seçimdir gösterdikleri başarı, ortaya koydukları mekân temsiliinin büyük ölçüde yeni sanayileşme ve onun getirdiği emek süreçlerinin özellikleriyle örtüşmesidir. İlk izlenim kentin gündelik hayatına, toplumsal yeniden üretim ilişkilerine hâkim olan muhafazakârlığa sözcülük yapmak iddiasıyla yerel iktidara gelen bu ekibin, onun içerisinde yerel sermayenin orta ve üst katmanlarına bir modernleşme/burjuvalaşma yolunu çizmeyi vaat eden, bu arada eskinin patronaj sistemi ve popülizmi yerine, yerel sermayenin hayırseverlik söylemini kullanarak geliştirdikleri himayecilik ve dayanışma ilişkileri sayesinde yoksul kesimleri de siyasal projelerine eklemlmeye çalışan bir aktör olma özelliğinin ön plana geçtiği görülmektedir. Bu anlamda, onların -zaman içinde değişime uğrasa da- mekân temsiliinin hem yeni tüketim kalıpları ve mekândaki fiziki modernleşme uygulamalarıyla kendisini yenilemeye çalışan taşra muhafazakarlığını yeniden canlandırdığı, hem de muhafazakarlıktan türeyen geçmişe dönük bir nostaljik tavra ve o geçmişte kalan üslubun aranışına bir yanıt olduğu anlaşılmaktadır.

Kentsel siyasetin önemli bir aktörü olan ve hegemonya kapasitesini süreç içerisinde arttıran İslamcı belediye yönetimi geldikleri siyasal çizgiyi ve İslami hareketin diğer parçalarını yerel toplumda ve kamusal alanda güçlendirmeye çalışma bakımından, kendisine uygun bir toplumsal mekânı/gündelik hayatı, kâh Karatepe döneminde olduğu gibi bir aktör olarak kamusal mekânları dönüştürerek üretmeye -ve kendisine destek veren dindar-muhafazakâr kesimleri bu toplumsal mekâna çekerek burayı canlı bir ortam olarak tutmaya- çalışmış, kâh Özhaseki döneminde olduğu gibi bu aktörlük konumundan çekilip, bir yapı olarak çeşitli mekân parçalarında bu üretimi gerçekleştirmek için uğraşan İslamcı aktörlere ciddi destekler sunmuştur. Bunların sonucu olarak da Kayseri'nin mekân temsili (anlamı) *Beyaz Şehir Kayseri*'den *Hayırseverlerin Dünya Kenti Kayseri*'ye doğru değişirken, kent halkının gündelik hayatında mekânı algılayıp deneyimlemesi daha İslami bir içerik kazanmıştır.

Marshall Berman *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor* kitabında 19. yüzyıl Parisinin; sokaklar, bulvarlar boyu dizilmiş mağaza, restoran ve kafeleriyle etkileyici bir seyirlik, görsel ve duyuşsal bir şenlik olduğunu ve bulvarların parlak ışıkları altında kentin gerçekliklerinin kolaylıkla düşsel ve büyülü bir hal alabildiğini söylüyordu (Berman, 1994:192). Kayseri'de 1994'ten beri işbaşında olan İslamcı belediye yönetimleriyle birlikte gelişen sosyal mekân üretiminin, adına ister *Beyaz Şehir*, isterse de *Hayırseverlerin Dünya Kenti* densin dindar, muhafazakâr bir Kayseri temsiliinin, başarılı olduğu ölçüde kentin derin adaletsizlik ve çelişkilerle yüklü gerçekliklerinin düşsel ve büyülü bir hal almasını sağlayan birer şal işlevi gördüğü söylenebilir. Kentte çalışan ve yaşayan emekçiler de diğer toplum kesimleri gibi bundan etkilenmektedir. Bürokrasinin orta ve alt düzey kadroları gibi, öğrenciler

gibi, memurlar gibi işçiler de bu kentin geniş, örgütlü ve güçlü bir kesim tarafından yönlendirildiğini, kendisini dindar/Müslüman/Türk olarak tanımlayan bu bloğun sahip olduğu kültürel-ideolojik hegemonyanın adeta doğal ve kırılamaz bir şey olduğunu düşünüp kendisine sunulanlara razı olmaktadır. Kayseri'nin emekçi ve/veya yoksul kesimleri ne bu durumun geçmişte farklı olabildiğine dair bir bilince, ne de gelecekte farklı olabileceğine dair bir umuda/ufka sahip durumdadır. Kentteki toplumsal mekânın dinsel boyutu baskınlaşmış muhafazakârlıkla belirlenen kültürel ve ideolojik yabancılaştırıcılığı, yaşadığı yoksulluk ve yoksunlukların acılarını hafifletirken, bir emekçi olarak parçası olduğu toplumsal üretim sürecinde kökle-nen yabancılaşmayı koyultan işlevler görmektedir. Dolayısıyla, Panait İstrati'nin *Hayat Yolları*'nda dediği gibi, "Kurulmuş bir nüfuz, zayıfların gözünde sınırsız bir güç gibi görünür, buna boyun eğerek ve katlanırlar". Aslında, bugünkü hükümetin Sanayi Bakanı Ali Coşkun'un anlattığı fıkradaki işçinin çaresizliği bütün anlattıklarımızın çarpıcı bir özeti gibidir:

Kayserili işadamı işe almak için görüştüğü işçiye maaş olarak ne istediğini sorar. İşçi de düşündüğü rakamı söyler. İşadamı 'Olmaz çok istiyorsun' der. İşçi istediği ücreti düşürerek bir rakam daha söyler. İşadamı yine 'Olmaz çok istiyorsun' der. İşçi ücretini ne kadar azalttıysa da patron her defasında 'Olmaz çok istiyorsun' der. İşçi bu defa 'Bari boğaz tokluğuna çalışayım' der. İşadamı yine 'Olmaz çok istiyorsun' deyince işçi; 'O zaman sizin için haftada iki gün oruç tutayım' der. ■

Kaynakça:

- Asiliskender, B. (2003), "Çağdaşlaşma eşiğinde takılmış bir kent: Kayseri", *Tol Dergisi*, 3, s. 86-89.
- Ataay, F. (2001) "Türkiye kapitalizminin mekânsal dönüşümü", *Praksis Dergisi*, 2, s. 53-96.
- Berman, M. (1994) *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Ü. Altuğ-B. Peker, İstanbul: İletişim.
- Bilgili, E. (2001) *Kayseri İmalat Sanayiinin Yapısal Analizi*, Kayseri: Kayseri Ticaret Odası.
- Buğra, A. (2004) "Bir toplumsal dönüşümü anlama çabalarına katkı: Bugün Türkiye'de E.P. Thompson'u Okumak", *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, E. P. Thompson, çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 11-37.
- DPT, (2003) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, Ankara: DPT.
- Erdem, E. (2003) "Kayseri imalat sanayiinde son yıllarda yaşanan değişim ve 2001 ekonomik krizinin etkileri", içinde (düz. Kayseri Ticaret Odası-KTO) *Kayseri Sempozyumu 1*, 115-144, Kayseri: KTO Yayınları.
- Fainstein, N. I. ve S. Fainstein (der.), (1982) "Introduction", *Urban Policy Under Capitalism (Urban Affairs Annual Reviews)*, Beverly Hills: Sage Publications.
- Gough, J. (2002) "Neoliberalism and socialisation in the contemporary city: Opposites, complements and instabilities", *Antipode*, vol. 34/3, 405-426.
- Karatepe, Ş. (2001) *Kendini Kuran Şehir*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kayseri Büyükşehir Belediyesi (1995, 1998, 2000), 1994, 1997, 1999 Yılı Faaliyet Raporları, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi.
- Korat, G. (1997) *Sokakların Ölümü-Kayseri'de ve Şehirlerimizde*, İstanbul: İletişim.
- Kuran, T. (2002) *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lefebvre, H. (1991[1947]) *Critique of Everyday Life*, çev. J. Moore, London: Verso.
- Lefebvre, H. (1991[1974]) *The Production of Space*, çev. D. Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell Publishers.
- Lefebvre, H. (1998) *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, çev. I. Gürbüz, İstanbul: Metis.
- Lefebvre, H. (2003) *The Urban Revolution*, çev. R. Bonanno, Minneapolis ve Londra: University of Minnesota Press.
- Mandel, E. (1999) *Late Capitalism*, London: Verso.
- Özaslan, M. ve H. Şeftalici (2002) *Kayseri İl Gelişme Raporu*, Ankara: DPT-Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
- Özaslan, M. (2003) "Küreselleşme sürecinde kentsel ekonomiler ve yeni sanayi odağı olarak Kayseri", (düz. Kayseri Ticaret Odası-KTO) *Kayseri Sempozyumu 1*, 145-179, Kayseri: KTO Yayınları.
- Özdemir, N. (1999) *Kayseri Sanayisinde Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler ve Yurtdışına İhracatın Geliştirilmesine Yönelik Bir Analiz*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Peet, R., (1998) *Modern Geographical Thought*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Sennett, R. (2002) *Karakter Aşınması*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, N. ([1984] 1991) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.
- Shields, R., (1999), *LeFebvre, Love, and Struggle: Spatial Dialectics*, London: Routledge.

Şeftalici, H. (2003) "Gelişme ve stratejinin tanımı", içinde (düz. Kayseri Ticaret Odası-KTO) *Kayseri Sempozyumu 1*, 1-53, Kayseri: KTO Yayınları.

TÜİK-Türkiye İstatistik Kurumu (2006) <https://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesellstatistik/>, indirilme tarihi 25 Aralık, 2006.

Velzen, L. V. (1978) *Kayseri'de Çevresel Üretim-Türkiye*, çev. D. Bloch, Ankara: NUFFIC-Ajans Türk.

Yörük, R. (haz.) (tarihsiz) *Beyaz Kitap: Kayseri Büyükşehir Belediyesinde Dört Yıl, 1994-1998*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi yayını.

İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: “Bursa Örneği”

Işın Ulaş Ertuğrul*

Giriş

Enformel ekonomik faaliyetler, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren yaygınlaşma eğilimiyle, akademik anlamda çalışılmaya başlanmış ve özellikle enformel faaliyetlerin üretim boyutu farklı disiplinlerce incelenmiştir. Bu dönemde enformel alanın ticaret boyutuna ilişkin kapsamlı çalışmalara rastlanamasa da, daha sonra belli ülke örneklerinde yapılan alan çalışmalarıyla desteklenmiş araştırmalar önemli ölçüde bir fikir verebilmiştir. Bugün sokak satıcılığına ilişkin birçok çalışma, bu faaliyetin dinamik bir yapıya sahip olduğu ve söz konusu ülkedeki toplumsal yapı dolayımında kendine özgü ilişki biçimleri yarattığını vurgulamaktadır. Bu çalışma da bir sanayi kenti olan Bursa’dan hareketle işportacılığın gerçekleştirilme süreci, bu süreçte enformel ilişkilerin belirleyiciliği ve aktörler arasındaki eşitsiz ilişkilerin yeniden üretilmesi incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde çalışmanın yöntemi, araştırma evreninin belirlenmesi, ardından, örneklem seçimi ve planın oluşturulması açıklanmıştır. Bu bölümde son olarak araştırmanın yapılmasında iki farklı yöntemin uygulanmasının nedenlerine değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde 1970’lerden itibaren krizle birlikte üretim biçimindeki dönüşüm ve enformel ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşması ele alınmıştır. Üretim biçimlerindeki dönüşümle birlikte dağıtım sürecinde belli bir işleve sahip olan işportacılık faaliyeti kapitalizme içkin olarak değerlendirilmiş ve sadece enformel bir faaliyet biçimi olarak değil, kendine özgü yapı ve ilişkileri de ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. İşportacılıkta öngörülemeyen eşitsiz ilişkilerin varlığı ve bu ilişkilerin emek sürecinde, barınma ve tüketim ihtiyacının giderilmesinde ve hatta resmi otoriteyle ilişkilerde nasıl farklılaştığı ve eşitsiz geliştiği alan çalışmasından hareketle açıklanmıştır.

* Uludağ Üniversitesi, Arş. Gör.

A. Çalışmanın Yöntemi

Toplumsal yaşam, temel olarak bir dizi gözlenebilir nitelikte ilişkileri ve bu ilişkileri belirleyen yapıları içerir. Dolayısıyla, bir toplumda birden fazla yapı ilişkisi bir arada olabilir ve bu bir aradalık da farklı işleyişleri ve mekanizmaları açığa çıkarabilir. Tarihsel süreç içinde *toplumsal* olarak belirlenen bu yapılar, yüzeyde görünen insan deneyimleri ve eylemlerinden tamamen bağımsız değildir (Ercan, 1997: 59). Fakat toplumsal olana dair bilgi üretmede, yüzeyde görünen günlük yaşam pratiklerinin arkasındaki yapıyı anlama, bu yapıyı belirleyen ilişki ve açığa çıkardığı mekanizmaları açıklama oldukça önemlidir. Bu noktada eleştirel realizm sadece yapıyı belirleyen ilişkileri ve açığa çıkardığı mekanizmaları değil, potansiyel olanları da anlamlandırabilmede açıklayıcı ve ön açıcı bir yaklaşım sunmaktadır.

Buradan hareketle bu çalışma, işportacılıkta enformel ilişkilerin belirleyiciliği ve eşitsiz gelişen emek süreçlerini açıklama kaygısından doğmuştur. Öncelikli olarak içinde bulunduğu toplumsal yapıdaki baskın ilişkiler ve bu ilişkilerin işportacılık üzerindeki belirleyiciliği nedensellik ilişkisi içinde ele alınmaya çalışılmıştır. Böyle bir noktadan hareket edilmesinin temel nedenini de toplumsal yaşamla ilgili bir olgu/olayın içinde bulunduğu ilişkiler dolayımında belirlendiği ve bu ilişkiler bütünü içinde anlamlı olduğu gerçekliği oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra işportacıların kendi aralarındaki ve diğer aktörlerle ilişkileri ve bu ilişkilerin belirlediği emek süreçlerinin işleyişi, yapı ve mekanizmayı anlamada açıklayıcı olmuştur.

Çalışmada işportacıların sosyoekonomik yapısını ve faaliyetin özelliklerini açıklamak amacıyla kapalı uçlu sorularla oluşturulan anket, toplam 200 işportacıya uygulanmıştır. Fakat görüşmeler sırasında bazı işportacılar arasındaki eşitsiz ve hiyerarşik ilişkilerin söz konusu olduğu gözlemlenmiş ve bu ilişkilerin açığa çıkardığı mekanizmaları açıklama noktasında seçilen anket yöntemi yetersiz kalmıştır. Bu nedenle işportacıların birbirleriyle ve yapıyla kurdukları ilişkiyi anlamak ve açıklamak amacıyla bazı işportacılarla derinlemesine görüşme yapılmıştır. Tamamlanmış 200 ankete ek olarak yapılan derinlemesine görüşmeler sonrasında çalışmanın teorik bölümünde öngörülenin ötesinde karmaşık ilişkilere rastlanmıştır. Bu ilişkileri belirleyen hiyerarşik güç ilişkileri ve süreçleri açıklayabilmek adına soyutlama yoluna gidilmiştir. Ozan'ın (2001: 10-25) vurguladığı gibi somut bir nesnenin soyutlanmış yönlerini inceleyerek, nesnelerin somutluluklarını ve karmaşıklıklarını anlamaya yarayacak kavramlar oluşturmak için soyutlamaları birleştirmek mümkündür. Soyutlamadan hareketle, çalışmada işportacılıkta gözlemlenen karmaşık ilişkileri kapsayacak ve bu ilişkileri niteleyebilecek kavramlar üretilmiştir.

1. Araştırma Evreninin Belirlenmesi: Bursa Eski Terminal, Fomara ve Heykel Bölgesi

Çalışmanın araştırma evreni olarak kabul ettiği Bursa, ekonominin tüm alanlarında olduğu gibi, üretim ve dağıtım süreçlerinin gelişimi açısından, kendine özgü süreç ve mekanizmalara sahiptir. Önemli bir sanayi kenti olması nedeniyle,

bir yandan etkin bir üretim örgütlenmesine, diğer yandan da enformel ekonomik faaliyetlere kaynaklık etmektedir. Enformel faaliyetlerin ticari boyutu olan işportacılık faaliyeti, Bursa'da oldukça yaygınlaşmış ve günlük hayatın önemli bir bileşeni haline gelmiştir.

İşportacılarla gerçekleştirilmiş olan alan çalışması, ilk olarak Bursa Eski Terminal Bölgesi merkezli başlamıştır. Bu bölgenin merkez olarak seçilmesinin temel nedeni, işportacıların gösterdiği yoğunluktur. Türkiye'nin birçok bölgesinden göçle gelen insanların, kente ilk ayak bastığı yer otobüs terminalidir. Dolayısıyla, eski otobüs terminalinin, zamanında bu bölgede kurulması, şehrin merkezine yakınlığı enformel ticari faaliyetlerle çevrelenmesine yol açmıştır. Bugün, Eski Terminal olarak nitelendirilen bölgenin belki de en önemli özelliği, kentin hemen hemen her yerine tek araçla ulaşım hattının merkezi olmasıdır. Dolayısıyla günün her saatinde trafiğin işlek olduğu ve önemli bir insan kalabalığının geçiş yeri olması işportacılar için oldukça önemlidir.

Eski Terminal bölgesi merkezli başlamış olan anket çalışması, kent merkezine doğru olan Fomara ve Heykel aksı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu aks üzerinde alışveriş merkezleri, kapalı çarşıya açılan sokaklar ve hanlar olması nedeniyle, kent kalabalığının akışı da yine bu doğrultuda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, işportacıların çalışma alanları da yoğun olarak bu aks üzerinde yer almaktadır.

2. Örneklem Seçimi, Planının Oluşturulması ve Alan Çalışmasının Yapılması

Çalışmanın araştırma evrenini oluşturan birimlerin sayıca çok fazla, dağınık ve belirsiz olması nedeniyle tam anlamıyla bir sayıma gitmek olanaksızdır. Dolayısıyla, araştırma evrenini oluşturan birimler arasında onu temsil edebilecek bir örneklem yoluna gidilmiştir. Bu çalışmada, araştırma evreni içindeki her birime eşit seçilme şansı verebilmek amacıyla tesadüfî örneklem yöntemi uygulanmıştır. Burada, evren ve gözlem tanımlarının daha kesin ve birbirine uygun ve tam olması, örneği seçmek üzere başvurulacak yöntemin herhangi bir yanlılığa yol açmaması kaygılarından hareket edilmiştir.

Çalışmaya dair literatür taraması ve 30 adet pilot görüşmenin yapılmasının ardından 200 işportacı ile anket çalışması¹ tamamlanmıştır. Çalışmanın hazırlık bölümünde önceden öngörülemez hiyerarşik ilişkiler kurduğu gözlemlenen işportacılarla planlanan çalışmanın dışında derinlemesine görüşme yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, hem genel eğilim yansıtılmaya çalışılacak hem de bazı örnekler üzerinden emek sürecindeki eşitsizlik açıklanmaya çalışılacaktır.

B. Dağıtım Süreçlerinde Enformelleşme: İşportacılık Örneği

"Enformel" alanı tanımlamak, sınırlarını belirlemek, alanın doğası gereği oldukça zordur. Bu alanda gerçekleştirilen faaliyetler de yaygınlaştığı ülkede, söz

1 Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada tezdanışmanının yönlendirmesi doğrultusunda, anket sonuçları SPSS 13 paket programıyla değerlendirileceğinden işportacılarla sorulacak sorular kapalı uçlu olarak hazırlanmıştır.

konusu ülke özelinde çok farklı özellikler gösterebilmektedir. Bunun nedenini de enformel ekonominin her ülkedeki ekonomiye eklemlenme ve uyarlanma farklılıkları oluşturmaktadır (Atauz ve Atauz, 1992: 4-21). Enformel faaliyetlere ilişkin bu farklılıklar, enformel çalışma biçimlerinden mevcut toplumsal yapıyla etkileşimine kadar dokunduğu her alanda görülebilir.

Enformelleşmenin doğası ve biçimi; mal ve hizmetler için yerel pazar bulma olanaklarına, yedek işgücü ordusunun niteliğine (beceri ve kabiliyetleri), cinsiyet ilişkilerine (kadınlar, enformel ekonomilerin örgütlenmesinde dikkati çeken bir rol üstlenirler), küçük çaplı girişim biçimlerinin varlığına ve genelde, hukukun dışında kalan çalışma biçimlerine toleransta otoritelerin istekliliğine (...) bağlı olarak büyük ölçüde çeşitlilik gösterir (Harvey, 1989: 268).

Dolayısıyla, enformel alanın tanımı ve özellikleri, ancak söz konusu ülke bağlamında düşünüldüğünde bir anlam kazanır.

Enformel ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşmasının, özellikle 1970'lerden itibaren hız kazanması ve sadece geç kapitalistleşmiş ülkelerde değil, farklı faaliyet biçimleriyle erken kapitalistleşmiş ülkelerde de görülmesi, bu tür faaliyetlerin ortaya çıkış ve yayılma koşullarının kapitalizmin gelişim süreciyle yakından ilgili olduğunu göstermiştir. Çünkü kentsel alanda bu faaliyetlerin yapısı ve büyüklüğü ile o ülkede geçerli olan kapitalizmin yapısı ve içinde bulunduğu konjonktür arasında yakın bir ilişki vardır (Atauz ve Gökçeli, 1992: 1-4). Sassen-Koob (1989: 60-77), enformel ekonomik faaliyetlerin 'gelişmiş' ülkelerde de görülmesini ilerlemiş kapitalizmin yarattığı koşulların bir sonucu olarak değerlendirir. Çünkü "enformel sektör, talebin yoğun olduğu zamanlarda işe alınabilen ve talebin düşük olduğu zamanlarda işten kolaylıkla çıkarılabilen, düşük ücret ve düşük işgücü maliyeti rasyoneline uygun olan esnek bir emek gücü sağlamasıyla merkez kapitalist ülkelerde de büyümektedir" (Portes and Sassen-Koob, 1987: 30-61).

Krizin belki de en önemli etkilerinden biri yarattığı belirsizlik ortamıdır. Dolayısıyla hem formel alanda hem de enformel alandaki aktörler, geleceğe dair bir belirsizliğin yaşandığı bir ortamda ayakta kalabilmek için alternatifler üreteceklerdir. Enformel alandaki aktörler, faaliyet biçimlerini çeşitlendirme yoluna gidecekler ve formel alandakiler de belki enformel alana kayacaklardır. Formel ve enformel alanlar arasındaki geçişkenlik, bu sürece paralel olarak artacaktır.

Enformelleşme sürecinin hız kazanmasında belirleyici bir diğer unsur, teknolojik alandaki yeniliklerdir. Tarımsal üretimde kullanılmaya başlanan yeni teknolojiler, bu üretim alanında emek gücüne olan ihtiyacı önemli ölçüde azaltmış ve sonunda, birçok ülkede kırdan kentsel alanlara yönelen göçler hız kazanmıştır. Modernleşme kuramının² kentsel alanda sanayi sektörünün, zamanla bu göç-

2 Modernleşme kuramlarına göre, kente göç edenler ilk olarak geleneksel sektörde çalışırlar. Geleneksel sektör, modern sektörün dışında istihdam edilenleri kapsar. Sonraki aşamada, geleneksel sektör çalışanları sanayi kesiminde istihdam edilirler.

menleri emeyeceği tezinin aksine, "... az gelişmiş ülkelerde sanayileşmenin hız ve yapısının kırsal kesimden gelen işgücünün ancak çok kısıtlı bir bölümünü istihdam etmeye olanak tanıdığı, modern sistemin dışında yaşamlarını sürdürebilmek için kazanç olanakları arayan kitlenin faaliyetlerini eskisi gibi sürdürdüğü ve yakın gelecekte de bu durumun değişmeyeceği belirgin hale gelmektedir" (Özar, 1996: 509-535). Üretim sürecindeki teknolojik yenilikler sadece kırsal alanda yaşayan nüfusu değil; aynı zamanda kentsel alandaki nitelikli işgücünün çalışma biçimlerini de etkilemiştir. Firmalar formel olarak tanımlanamayan, maliyetleri önemli ölçüde düşürebilen yeni çalışma biçimlerine gitmişlerdir. Alt sözleşme ilişkilerinin, örneğin fason üretim biçimlerinin yaygınlaşması yukarıda sözü edilen sürecin tipik örnekleridir³. Formel alandaki bu çalışma biçimleri Fordist üretim biçimlerine göre tanımlandığında, sınırları belirsiz ve iş tanımı da oldukça muğlak olan bir nitelik arz etmektedir. Günümüzde, birçok firmanın başvurduğu evde çalışma biçimleri tasarımcılar, mimarlar, hatta sanatçılar gibi nitelikli işgücü olarak tanımlanan insanlardan, okuma yazma bilmeyen ev kadınlara kadar geniş bir yelpazede gerçekleştirilmektedir. Kısacası enformel çalışma düzenlemeleri, büyük firmaların maliyetlerini düşüren ve üretimi taşeronla verme veya eve iş verme gibi düzenlemelerle esnekliği attıran ekonomik yeniden yapılanma sürecinde gerçekleştirilmiş bir stratejidir (Raijman and Tienda, 2000: 36-46). Ağırlaşan rekabet şartlarına uyum sağlama noktasında enformelleşme süreci, firmalara ciddi oranda bir esneklik kazandırmıştır. Firmalar bundan yararlanabilmek için kendi bünyelerindeki merkezi üretim ve dağıtım süreçlerini parçalama (desantralizasyon) yoluna gitmişlerdir. Çünkü küçük birimlerin devletin kontrol alanından kaçabilmesi çok daha kolay olduğundan, bu birimlerin enformelleşmesi de aynı ölçüde kolay olmuştur.

Bulgular, ekonomik kutuplaşmadaki artışın ve yeni teknolojilerin (1) üretimde yer alan küçük firmalarda bir çoğalmaya ve firmalar ve tüketiciler için hem çok ucuz olan ve hem de oldukça yüksek olarak fiyatlandırılmış ürünlerin perakende satışına ve (2) ilk olarak şehirlerin hem yüksek gelirli hem de düşük gelirli çalışanları ve oturanlarının oluşturduğu kritik kitleleri için ve ikinci olarak, hem arz edenlere hem de satıcılara yakın olan küçük firmalara olan ihtiyaçtan dolayı, ana şehirlerde bunun gibi küçük firmaların büyük oranda toplanmasına yol açtığını göstermiştir (Sassen-Koob, 1989).

Yukarıda açıklanmaya çalışılan süreç, enformel çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasına ve kalıcılılaşmasına neden olmuştur. Bunun temel nedenlerinden biri de enformel olarak nitelenen ekonomik faaliyetler sistemin işleyişinde mevcut işbölümünün belli bir parçasını oluşturmasıdır. Örneğin büyük bir tekstil fabrikasının defolu mallarını paraya çevirebilmesi büyük ölçüde işportacılar üzerinden gerçekleş-

3 Üretim sürecinin enformelleşmesi ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bu sayı içinde bakınız, Akdemir Nevra, "Üretim Süreçlerinin Enformelleşmesi ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği".

mehtir. Dolayısıyla işportacılık bir yönüyle sermayeyi beslerken, bir yönüyle de alternatif istihdam, gelir ve tüketim olanağı sunmaktadır.

Sokak satıcılığı⁴, basit anlamda, ara sokaklar, büyük cadde ve bulvarlar gibi kamusal alanlarında perakende ya da toptan olarak yapılan mal ve hizmet ticaretini ifade etmektedir (Bromley, 2000: 1-29). Gıda maddesi, tekstil ürünleri gibi mal satışından ayakkabı boyacılığı gibi hizmet satışına kadar geniş bir faaliyet alanı vardır. Bu faaliyetlerin tipi ve yoğunluğu sokaktan sokağa, bölgeden bölgeye çok büyük ölçüde değişiklikler gösterir (Bromley, 2000). Bunun temelinde de 1970 sonrası dünya ekonomisinin girdiği krizin ardından uygulanmaya başlanan neoliberal iktisat politikalarının toplumsal ve ekonomik alanda doğurduğu eşitsizlikler vardır. Bu politikalar kapsamında devlet girişimlerinin özelleştirilmesi ve sosyal harcamaların azaltılması, yoksullar için yaşam maliyetlerini arttırmış ve emekçi ve alt sınıflar için istihdam fırsatlarını da düşürmüştür. “Bu, enformel sektörde çalışmaya istekli olan bireylerin arzını ve enformel sektör mal ve hizmetlerine olan talebi artırır” (Cross, 1998: 41-61). Bunun yanı sıra, ekonominin yeniden yapılanmasına bağlı olarak esnek çalışma biçimleri olarak nitelenen üretim ve dağıtım sürecindeki yeni örgütlenme biçimleri, devletin ekonomideki rolünün azalması gibi bir dizi unsur, formel ve enformel alanlar arasındaki geçişkenliği arttırmıştır.

2000’li yıllara gelindiğinde, işportacılıkla uğraşan insan profili önemli ölçüde değişmeye başlamıştır. İstanbul Ticaret Odası’nın İstanbul’da işportacılara ilişkin yaptığı çalışma sonrası, yönetim kurulu başkanının yaptığı bir açıklama, yukarıda açıklanan süreci özetleme bakımından oldukça anlamlıdır:

Bankadan ayrılmış ya da işletme kapanmış, işsiz kalmış büyük ölçüde eğitimli kesim de işportacılara katıldı. Son krizle beraber eğitimli kesimin de içinde bulunduğu 100 bine yakın işsiz bu işe başladı. Hal böyle olunca bizim işletmelerimiz de bu seyyar satıcı ve işportacılarla baş edemez duruma geldiği için bazıları seyyar satıcıları taşeron olarak tutmaya başladı (Cumhuriyet Gazetesi, 1 Nisan 2002: 8).

Bu ifade, kriz durumlarında, formel ve enformel alanlar arası geçişkenliğin artmasını açıklamaktadır.

Toplumsal yapı, emek süreçlerinin enformelleşmesi kapitalizmin işleyiş mekanizmaları olan sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, mekânsal yayılma eğilimleri başta olmak üzere, zaman ve mekân gibi bir dizi unsur tarafından da belirlenir. Aynı zamanda bu ilişkilerin kendisi de toplumsal yapının dönüşümü bağlamında dönüşmektedir. Toplum, baskın olan enformel ilişki ağlarıyla kendini yeniden üretirken, bu ilişki ağlarını da yeniden üretmektedir.

4 Karl Polanyi (2000, s. 91), karşılıklı ilişkilerini, ekonomiyi yönlendiren üç temel davranış ilkesinden biri olarak nitelendirir. Buna göre, komşuluk, hemşehrilik, akraba ilişkileri gibi belli bir güven, sadakat ve dayanışmaya dayanan ilişkiler karşılıklı ilkesine göre belirlenmektedir.

C. İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Eşitsiz Gelişme

Köyden kente göç etmiş nüfus, köydeki yaşantısının gerektirdiği kadar beceri ve bilgiye sahiptir. Kıray (1998: 184), bu nüfusun yaşam biçimini, "...küçük, izole, kapalı ve kendi kendine yeterli topluluklar içinde, yüzyıllar öncesine dayanan gelenek, değer ve inanışlarıyla iç içe" olarak tanımlar. Dolayısıyla, mesleki anlamda herhangi bir donanımı ve belli bir düzeyde eğitimi olmayan nüfus için kentte barınma ve çalışma konusunda, kendi uyum stratejilerini yaratmak can alıcı önem taşır.

Kente gelme, yerleşme ve kentle bütünleşme sürecine ilk adım, aile-akraba ilişkisi üzerinden gerçekleşir. Daha sonra hemşehrlik ilişkilerinden oluşan destek grupları bu işbirliği içindeki yeri alır. Bunun temelinde de toplumda baskın olan aktif güvenin enformel ilişkilerin ve mekanizmaların üretilmesindeki vazgeçilmezliği vardır. Çünkü devlet kurumlarının ve hukuksal alana dair işleyişin problemli olduğu toplumlarda, formel alana duyulan güven azalır ve insanlar formel alanın dışında alternatifler üretir. Bu noktada Buğra (2000: 112), Türkiye'deki gibi, formel konut kredisi ve etkin sosyal konut uygulamaları gibi devlet politikalarının olmadığı ülkelerde, dar gelirli insanların bir alternatif olarak, devlet arazilerini işgal ederek inşa ettikleri gecekonduları örnek olarak gösterir:

Kente göç edenlerin konut talebi, formel kesim tarafından karşılanamadığından, göçmenler, konut ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorunda kalmışlar ve resmen sahibi olmadıkları, altyapı ve sosyal donanımı olmayan arazilerde, imar izni almadan gecekondu inşa etmek üzere hem kişisel olarak harekete geçmiş hem de birbirlerine yardım etmişlerdir (Weidel, 2001: 17).

Enformel ilişkiler, kente göç edenlerin konut ve barınma sorunlarının yanında, işgücü piyasasına dahil olmaları noktasında da önemli avantajlar sağlar. Kente yeni göç edenler ilk olarak akraba/hemşerilerinin yoğunlaştığı çalışma alanlarında faaliyet göstermişlerdir. Dolayısıyla, belli bir düzeyde eğitimi ve mesleki donanımı olmayan bu insanlar arasında enformel ekonomik faaliyetlerin yayılması, yine, kente kendinden önce göç etmiş akraba/hemşerilerinin kurdukları enformel ilişkiler üzerinden gerçekleşmiştir.

1980 sonrasının toplumsal aktörlere, önceki döneme göre çok daha fazla hareket olanağı tanınması, enformel ekonomik faaliyetleri kullanılmasıyla bir birikimin yaratılabilmesinin de önünü açmıştır. Dolayısıyla, 1980 öncesinin yoksulluğa karşı bir geçim stratejisi olarak nitelenen enformel ekonomik faaliyetler, 1980 sonrasında zenginlikle ilgili olan bir faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Türkiye'de kentsel enformel sektörün artık, sadece değişen koşullara uyum sağlayabilme esnekliğine değil, dönüştürme kapasitesine de vurgu yapılabilir. Enformel kesimin formel ekonomideki değişen koşullara uyum sağlaması ve daha önemlisi dönüştürebilmesi, yine baskın ilişki ağları üzerinden gerçekleşir.

Merkezinde ailenin yer aldığı, kimi zaman kültürel kimi zaman da etnik kökenden beslenen, ama mutlaka hemşehriliğin temel rolü oynadığı bu ağ türü dayanışma ilişkilerinde, sadece kente tutunmanın yollarını bulmakla kalmadı yoksul kesimler, aynı zamanda küçük ölçüde de olsa, zenginleşme olanağı elde ettiler (Işık ve Pınarcıoğlu, 2003: 50-53).

Kente yeni göç etmiş kişiler üzerinden birikim sağlama süreci temel olarak patronaj(himayeci) ilişkiler üzerinden gerçekleşir. Karşılıklılık⁵ esasına dayalı bu ilişkiler, sadece enformel kesimin aktörler arasında değil, toplumun formel kesimleri içinde de “enformel değişimin bir mekanizması” olarak işlevselliğe sahiptir (Lomnitz, 1988: 42-55). Buna en iyi örnek, günümüz Türkiye’inde, siyasi partilerin enformel kesimin oylarını kazanabilmek için siyaset yapma tarzlarını bu karşılıklılık ilişkilerine göre kurgulamaları olabilir.

Karşılıklılık ilişkileri, temel olarak hizmet ettikleri bireysel ve toplumsal amaçlara, içerdikleri grup kimliği ve aidiyet ilişkilerine ve devletin yeniden dağıtımcı uygulamalarıyla ilişkilerine göre farklılık arz eder. 1980 sonrası ticaretin ve değişim ilişkilerinin önem kazandığı bir ortamda karşılıklılık esasına dayalı ilişkilerde bireysel kâr elde etme dürtüsü belirleyici olmuştur. Enformel faaliyetlerle uğraşan aktörler, faaliyet biçimlerini bireysellik üzerinden yeniden kurgulamışlardır. Özellikle işportacılar arasında resmi otoriteye karşı korunma noktasında dayanışma ağları örülürken, işportacılıktan daha fazla kazanabilme noktasında da rekabet olgusu öne çıkmıştır.

1. Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi

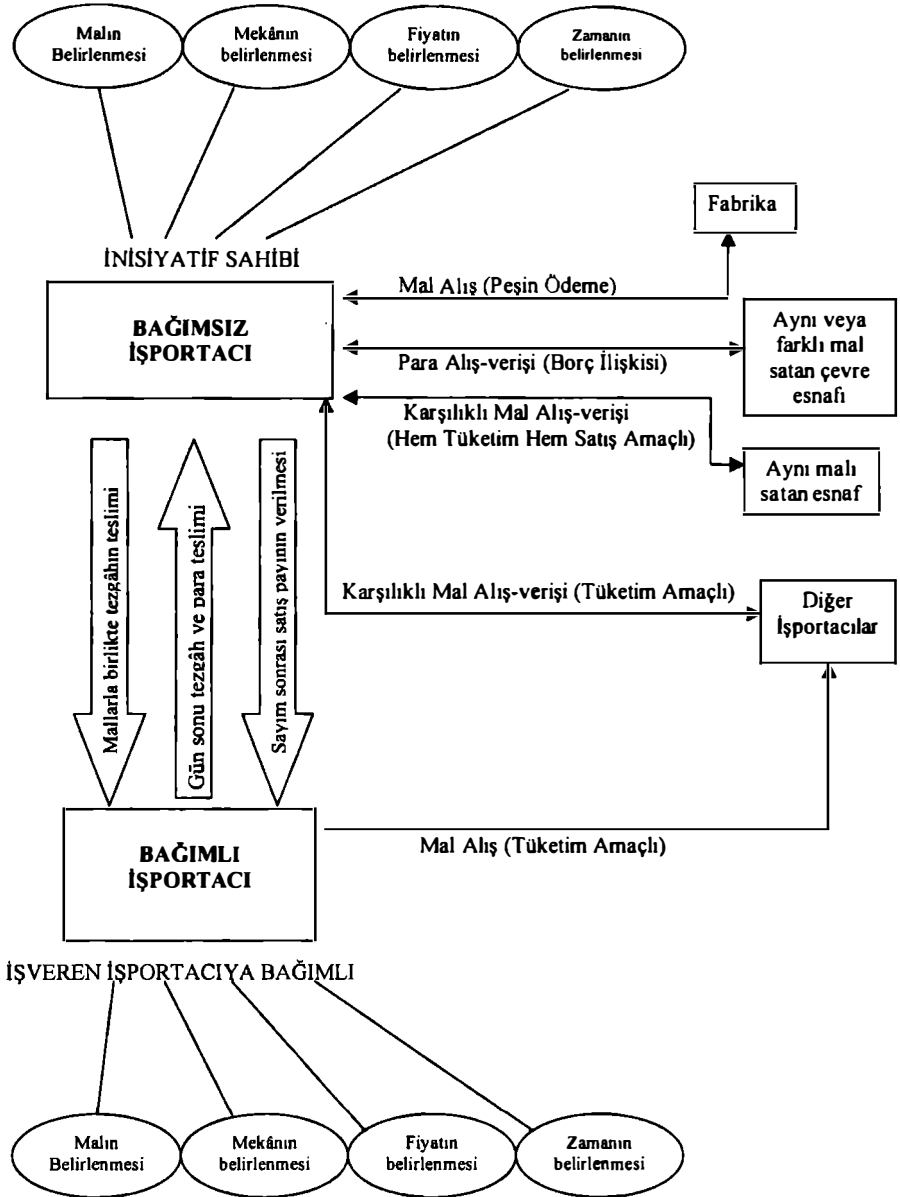
1970’lerin ortalarından itibaren kent yoksulları kendi içlerinde homojen bir grup oluşturmamakta, aksine, bazıları, kente sonradan göç edenler üzerinden birikim sağlayabilmektedirler (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 128). Kente yeni göç edenler için barınma ve çalışma sorunlarının çözümü enformel ilişkiler ağı üzerinden nasıl gerçekleşiyorsa, eski göçmenlerin yeni göçmenler üzerinden birikim sağlamaları da aynı ilişkiler ağı üzerinden gerçekleşir. Bu sayede, ithal ikameci dönemin kent yoksullarına aynı enformel ilişkiler hayatta kalabilme imkanı sunarken, 1980 sonrasında toplumun bazı kesimleri için enformel ekonomik faaliyetler yoluyla önemli bir birikim yaratma imkanı sunmuştur. Dolayısıyla, 1980 sonrası enformel ekonomik faaliyetler, geçici bir olgu olarak değil, süreklilik arz eden, bir *birikim yaratma aracı olabilen faaliyetler* olarak değerlendirilmelidir.

Buradan hareketle, Bursa’da 200 işportacı arasında yapılan anket çalışmasında, işportacılar arasında aynı faaliyetten elde edilen gelir ve refah düzeyinin farklılık arz ettiği görülmüştür. Bu farklılık yine baskın olan ağ tipi ilişkinin türüne bağlı

5 İşporta kelimesi latince “sporta” kelimesinden gelir. Latince ve bugün kullanılan şekliyle İtalyanca’da sporta, sepet, küfe anlamındadır. Türkçede işporta nitelemesi taşınabilir mal ve hizmet ticaretini ifade etmektedir. Bu alana dair yapılan birçok çalışma ingilizce olduğundan, Türkçedeki gibi bir kullanımı olmayan bu faaliyet alanı, ingilizcede pedding, street vending vb gibi nitelgeler üzerinden tanımlanmıştır. Yapılan alıntılar da “sokak satıcılığı”, “sokak satıcıları” olarak aktarılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada işportacılık ile sokak satıcılığı aynı şeyi ifade etmektedir.

olarak yeniden üretilmektedir. Örneğin, enformel alandan rant elde etme yarışında, "iş yapan" merkezi yerlerdeki işportacılık faaliyeti, hemşerilik ilişkileri üzerinden belirlenebilir. Bu ilişkiler de kendi içlerinde bir hiyerarşi üzerinden yeniden üretilir. Dolayısıyla işportacılık faaliyeti, enformelleşme sürecine paralel olarak, kendi içinde hiyerarşik ve eşitsiz gelişen bir ilişki tarzına işaret eder. Büyük kentlerde, bu faaliyetle uğraşan insanların bazıları, farklı yerlerde birden fazla tezgah açabilir ve hatta ücretle veya satıştan pay vermek suretiyle yanlarında birini çalıştırabilirler. Dolayısıyla çalışmanın sonuçları, Bursa'daki işportacılık örneğinde "*işveren* (yanında başka bir işportacıyı çalıştıran) işportacı" ve "*bağımlı* (birisinin yanında ücret veya satıştan pay alma karşılığında çalışan) işportacı" olmak üzere iki tipoloji tanımlamayı mümkün kılmaktadır. Doğal olarak, kapitalist birikimin doğası gereği, bu faaliyet, bazı insanlara önemli bir birikim sağlama imkânı sunarken, bazılarında da düşük gelirli ve sosyal güvencesi olmayan bir çalışma imkânı sunar. Aşağıdaki şekilde tekstil ürünleri satan bir işportacının ve yine onun hesabına komisyon karşılığıyla çalışan bağımlı işportacının dolaşım ilişkileri gösterilmeye çalışılmıştır.

İşportacılıkta Dolaşım İlişkileri

İşveren işportacı, faaliyetin kendine özgü tüm avantajlarını kullanabilmektedir; sattığı bir malı ertesi gün değiştirebilir, istediği fiyattan, istediği mekânda ve istediği zaman süresince satabilmektedir. Yani fiyat, malın belirlenmesi, mekân ve zaman esnekliğinde inisiyatif sahibidir. Sattığı malı çoğunlukla doğrudan üreticiden almasına rağmen, gün içinde aynı malı satan esnaftan da alabilmektedir. Burada önemli olan tezgâhın günün en yoğun saatinde boş kalmaması ve sistemli bir nakit akışının gerçekleşebilmesidir. İşveren işportacı, nakit paraya ihtiyaç duyduğunda kişisel ilişkiler geliştirdiği çevre esnafından kolaylıkla sağlayabilmekte ya da esnafa ve diğer işportacılara borç para verebilmektedir. Bu noktada belirtilmesi gereken, yanında birisini çalıştıran işveren işportacının, çok yakın arkadaşı olmadığı sürece diğer işportacılardan borç para almamasıdır. Çünkü işportacılar arasında belli bir statü farklılığının olduğuna inanmaktadır. Buna rağmen diğer işportacılarla dayanışma ve yakın ilişki içinde olması oldukça önemlidir. İşveren işportacı paraya sıkışmadığı zamanlarda kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını genellikle mağaza/dükkânlardan karşılamaktadır.

İşveren işportacı, gün içinde malları sayılı olarak verdiği ve kendi tezgâhının yanında ve/veya yakınında satış yapan bağımlı işportacının hangi fiyattan ve kaç tane sattığını denetlemektedir. Dolayısıyla bağımlı çalışan işportacı, satış sürecinde fiyat, mekân ve zaman konusunda hiçbir esnekliğe sahip değildir. Hatta bağımlı işportacının müşteriyle pazarlık yapma şansı da bulunmamaktadır. Yanında çalıştığı işveren işportacının belirlediği fiyattan, çoğunlukla onun tezgâhının yanında ve dolayısıyla denetimi altında satış yapmak durumundadır. Ayrıca bağımlı işportacının formel alanla ilişkileri de oldukça sınırlıdır. Yaşı küçük ve işe yeni başladığından diğer işportacılarla yakın ilişki geliştirememektedir. Fakat diğer işportacıların kendisini koruyup kolladığına da görüşme sırasında sık sık vurgu yapmıştır. Gün sonunda kalan malların sayılmasından sonra elde edilen para, işveren işportacıya aktarılmakta ve eğer mal eksik çıkarsa bağımlı çalışan işportacının kazandığı paradan kesilmektedir. Fakat faaliyetin yapısı gereği önemli bir başlangıç sermayesi gerektirmemesi dolayısıyla, bağımlı olarak çalışan işportacılar en fazla bir-iki ay içinde kendilerine ait bir tezgâh açabilmek için gerekli olan deneyim ve paraya sahip olabilmektedirler. Dolayısıyla, bağımlı olarak çalışan bir işportacı, yerini, bir anlamda piyasaya yeni giren işportacıya devretmiş olmaktadır.

Bağımlı işportacı, yanında çalıştığı işveren işportacının satışı süresince satışa devam etmektedir ve her ikisi de ortalama 9-10 saat çalışmaktadır. Eğer yılbaşı öncesi, bayram gibi özel bir gün ise bu çalışma süresi 14-15 saati bulabilmektedir. Yukarıda iki tip işportacıya dair açıklanmaya çalışılan aslında bir tür sömürü ilişkisini ifade etmektedir. Bir anlamda işveren olarak çalışan işportacı en az 2000 YTL kazanmakta ve buna karşılık bağımlı işportacı gün boyunca denetim altında olmak suretiyle, bu faaliyetten bir ayda kazandığı gelir 400 YTL'yi geçmemektedir. Dolayısıyla, eşitsiz gelişen emek süreci, elde edilen gelirden de belirgin hale gelmektedir.

Gelir eşitsizliğini belirleyen unsurlar aşağıdaki bölümde ayrıntılı olarak incelenecektir.

a. İşportacılar Arasında Gelir Eşitsizliği

Diğer enformel ekonomik faaliyetler gibi işportacılık faaliyeti de sağladığı istihdam dolayısıyla çalışanlarına (formel alanda çalışma şansı çok düşük olanlara/hiç olmayanlara) aynı zamanda tatmin edici bir gelir sunmaktadır. İnsanların işportacılık faaliyetinden elde ettikleri gelir, formel alandaki kendi vasıflarına uygun herhangi bir işten daha düşük olmadığından dolayı, bu faaliyet ekonominin genel görünümünde yaygınlık, süreklilik ve çeşitlilik göstermektedir.

Eğer enformel ekonomi, yoksulluk dolayısıyla sadece bir sığınaktan ibaret olsaydı, mantıksal olarak bunun iki sonucunun olması gerekirdi; birincisi, enformel olarak istihdam edilenler arasındaki gelir düzeyi ortalaması, modern sektörde çalışanlarınkinden önemli ölçüde düşük olacaktı ve ikincisi de, formel faaliyetlerde iş bulmuş olanlar, enformel ekonomiye geçmek amacıyla, gönüllü olarak bu işlerini asla bırakmayacaklardı (Portes and Sassen-Koob, 1987: 30-61).

Gerçekten de formel alandaki işlerini bırakan ve enformel alana geçen işportacılar yapılan görüşmeler sırasında sıklıkla rastlanmıştır. Fakat aktörlerin işportacılık yapabilmek için gönüllü olarak terkettikleri işler, genellikle formel alanda sosyal güvencesiz olarak çalıştıkları işlerden oluşmaktadır.

İşportacılık faaliyeti temel olarak, belli bir eğitim ve mesleki donanım gerektirmemesine rağmen, Bursa’da yapılan alan çalışmasında, bu faaliyetten elde edilen gelirde eğitim düzeyinin belirleyici olduğu görülmüştür. İşportacılıktan 500 YTL’nin altında kazananların % 58,9’u ilk ve orta okul mezunlarından oluşmaktadır. Buna karşılık 1000-1500 YTL aralığında kazananların % 78’i ve 2000 YTL’nin üzerinde kazananların % 88,9’u lise ve üniversite mezunlarından oluşmaktadır. Eğitim düzeyi arttıkça insanların para kazanma bilinci ve en önemlisi, sosyal ilişki geliştirebilme olanakları da artmaktadır. İşportacılıkta hem müşteriyle hem de zabıtalarla ilişki geliştirebilme bu faaliyetten elde edilecek gelir üzerinde belirleyicidir.

Gelir üzerinde belirleyici olan bir başka unsura da deneyim olarak öne çıkmaktadır. Deneyim kazanmak, hem kenti tanımak ve ilişkileri genişletmek, hem de doğru malı doğru mekânda doğru fiyattan satabilmek anlamına gelir. Alan çalışması sonuçları, 800 YTL ve daha az kazanan işportacılarının % 66’nın 3 yıldan az süredir işportacılık yaptığını, bu karşılık 2000 YTL’nin üzerinde kazanan işportacıların yarısından çoğunun ise 10 yıl ve daha uzun süredir işportacılık yaptığını göstermiştir. Özetle, enformel alandan rant sağlamada kenti tanıma, işportacılık faaliyetinin sağladığı avantajları kullanabilme ve her koşula uyum sağlayabilme yeteneği, kısacası işportacılıkla kazanılmış *deneyim* belirleyicidir. İşportacılıkta satılan mal, satış mekânı ve fiyatlamada doğru esnekliği sağlayabilme becerisi elde

edilen gelirden oldukça önemlidir. Bu beceri de büyük ölçüde deneyimle kazanılmaktadır.

İşportacılıkta gelir düzeyini etkileyen unsurlar çoğaltılabilir. Fakat bu çalışmada vurgulanmak istenen işportacılık faaliyetinden elde edilen gelir düzeyinde eşitsizlik olduğudur. Alan çalışması sonucunda 200 işportacıdan 107'sinin 800 YTL'nin altında kazanırken, 82'sinin de 1000 YTL'nin üzerinde gelir elde ettiği görülmüştür. Bu gruptan 34 işportacı 500 YTL'den az kazanırken, 9 işportacının ise 2000 YTL'nin üzerinde kazanması gelir eşitsizliğini göstermektedir. Gelir eşitsizliği, işportacılar arasında yukarıda söz edilen eğitim ve deneyim farklılığının yanı sıra, hangi bölgeden geldikleri gibi bir farklılığa da dayanmaktadır. 800 YTL'nin altında kazanan işportacıların % 60'ı Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden göçle gelenlerden oluşmaktadır⁶. Bu veriyi tersten yorumlamak gerekirse, bu iki bölgeden gelen toplam 85 işportacının % 75,3'ü 800 YTL'nin altında kazanmaktadır ve yine 85 işportacının sadece % 10,5'ı 1500 YTL'nin üzerinde kazanmaktadır. İşportacılar arasında en düşük gelire sahip olanların toplam içindeki ağırlığı, bu iki bölgeden gelenlerde daha fazladır.

b. Barınma ve Eşitsizlik

Yukarıdaki bölümde bu faaliyetten elde edilen gelir eşitsizliği açıklanmaya çalışılmıştı. Buradan hareketle, işportacılar arasında gelir eşitsizliği demek, doğal olarak barınma ve tüketim eşitsizliği anlamına da gelmektedir.

Yapılan alan çalışmasında, barınma ihtiyacının karşılanmasında, işportacıların çok büyük bir bölümünün (% 70) gecekonduda yaşadığı görülmüştür. Gecekondu da yaşayan işportacıların yarısından çoğu ise kira ödemektedir. İşportacılar arasında yaşadığı gecekondunun sahibi olma ve yaşadığı gecekonduya kira ödeme, barınma ihtiyacının karşılanması noktasında önemli bir ayrımdır. Böyle bir ayrımda da belirleyici olan unsurlardan bir tanesi de yine bölgedir. Yapılan çalışmada, gecekonduda yaşayan 140 işportacının yarısından çoğunu Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden göçle gelen işportacıların oluşturduğu görülmüştür. Yine gecekonduya kira ödeyen 62 işportacının yaklaşık % 75'i bu iki bölgeden gelenlerden oluşması, barınma konusundaki eşitsizliğin açıkça okunabildiğini göstermektedir.

En genel anlamda, enformel ekonomi, hem mal ve hizmetleri arz edenler hem de bu mal ve hizmetin tüketicilerinden oluşur (McCrohan and Sugrue, 2001: 422-433). Dolayısıyla, işportacılık faaliyeti özelinde düşünüldüğünde de bu faaliyetin alternatif bir *tüketim yaratma* fonksiyonu ortaya çıkar. Bir genelleme olarak işportacıların önemli bir kısmının, hem kendisinin, hem de ailesinin ihtiyaçlarını büyük ölçüde yine bu sektörden karşıladığı söylenebilir. Yani işportacılık faaliyeti ile

6 Çalışmada etnik kökene vurgu yapılamamış, "Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinden gelenler" nitelemesi üzerinden hareket edilmiştir. Pilot görüşmeler sırasından anket yapılanlara etnik köken sorulmuş, ancak çoğunda cevap alınamamış ve anket reddedilmiştir. Bazıları ise etnik kökenini belirtmiş, fakat anket sonunda verilen cevaplar birbiriyle çelişmiştir.

uğraşanlar aynı zamanda kendilerinin tüketicileridirler. Yapılan alan çalışmasında işportacılara kendilerinin ve varsa ailelerinin ihtiyaçlarını nereden karşıladıkları sorulmuş ve yaklaşık % 65'i yine işportacılardan karşıladıklarını belirtmiştir. Fakat işportacılıktan elde edilen gelir yükseldikçe işportacılar arasında ihtiyaçlarını formel alandan karşılama eğilimi de yükselmektedir. Yukarıda dolaşım ilişkilerini gösteren şemada işveren işportacı kişisel tüketim için hem mağaza ve dükkânları kullanabilmekte hem de diğer işportacılardan karşılayabilmektedir. Buna karşılık bağımlı çalışan işportacı ise sadece diğer işportacılardan alışveriş yapabilmektedir. Tüketim ilişkilerinde de işportacılar arasında açık bir eşitsizlik olduğu gözlemlenmektedir.

Nitelik olarak işportada satılan mal ve hizmetler orta ve/veya düşük gelir grubuna hitap eder. Dolayısıyla, sadece işportacılara değil; kentte yaşayan birçok kesimden insana çok çeşitli alternatifler sunar. İşportacılık faaliyetine dair alım-satım, elde ettikleri kar gibi verilerin tam olarak bilinmemesine rağmen, herhangi bir ticari faaliyette mal ve hizmetlere olan toplam talep miktarı söz konusu faaliyetin devamlılığı noktasında belirleyicidir. Bugün, işportacılık faaliyetinin kalıcılığı ve yaygınlaşması şüphe götürmez bir şekilde vurgulanabiliyorsa, bunda faaliyetin alternatif bir tüketim yaratma kapasitesinin etkisi oldukça büyüktür.

Yukarıda da değinildiği gibi bu faaliyetin, aktörlerine ne ölçüde gelir getirdiği tam olarak ölçülemese de, ekonomik hayatın bütünü için işportacılık faaliyetinin gelir ve tüketim yaratma işlevleri yanında, toplumsal yaşamın devamlılığı için önemli olan *istihdam yaratma* işlevi de vardır. Tek tek düşünüldüğünde, satıcılar bireylerdir, fakat satıcılık, her biri çok çeşitli toplumsal ilişkilerin bir paçası olan birçok insanın tercihlerinin bir sonucudur (Morales, 2000: 42-68). İşportacılık faaliyeti ile uğraşan çok farklı kültürel iklimlerin ürünü olan insanlar, kendi içlerinde bazen çatışma, ama daha çok dayanışma ve yardımlaşmadan oluşan ortak bir dil oluştururlar ve ortak bir ilişki ağını geliştirirler. Bu tarzda ilişkiler biçiminin kurulması, onları bir arada tutan gücün kaynağıdır. Dolayısıyla, bu faaliyetlerle uğraşanlar, sadece ekonomik olarak değil, "...aynı zamanda toplumsal olarak, kentsel alanda, kendi değerleriyle, kendi kültürü ve estetiği ile, kendi davranış dili ile, bir yerleşme, bir yaşama, üretim ve yeniden üretim örüntüsü olarak başka bir var oluş tarzının özerk dünyasını kurar"(Atauz ve Gökçeli, 1992).

2. Dayanışmadan Rekabete: Resmi Otorite ile İlişkilerde Eşitsizlik

İşportacılık özelinde düşünüldüğünde, aktörlerin kendi aralarında, önemli ölçüde dayanışmaya dayalı ilişki ağlarının kurulduğu görülmektedir. Yapılan alan çalışmasında, 200 işportacıya "Diğer işportacılarla ilişkileriniz nasıl?" sorusu sorulmuş ve % 81'i alaralarında dayanışma-yardımlaşma olduğunu belirtmiştir. İşin gerçekleştirilmesi sürecinde herhangi bir hırsızlık, malları zabıta ya kaptırma veya trafik kazası gibi durumlarda dayanışma ilişkileri devreye girmektedir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, 25 kadın işportacının büyük bir kısmının aralarında rekabet

olduğuna inanmalarındır. Bazı kadın işportacılarla yapılan derinlemesine görüşmede, bu faaliyetin bir erkek işi olarak algılandığı ve herhangi bir konuda erkek işportacıların kendileriyle yardım ilişkisi kurmaktan kaçındıklarını belirtmişlerdir. İşportacılar arası cinsiyete dayalı eşitsiz ilişkiler bu çalışmada ayrıntılı olarak incelenmeyecektir. Fakat belirtilmesi gereken dayanışmaya dayalı ya da rekabete dayalı ilişkileri belirleyen cinsiyet olabileceği gibi yaş, etnik köken, eğitim gibi unsurlar da olabilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde vurgulanmak istenen genel çoğunluk arasındaki bu dayanışma ilişkilerinin genel bir zabıta denetimi söz konusu olduğunda bazı işportacılar açısından yerini rekabete bırakabilmesidir. Bunun için öncelikle işportacılığın nerede durduğu ve daha önemlisi resmi otoriler açısından neyi ifade ettiğinin, meşruiyet kavramı çerçevesinde tartışılması gerekmektedir.

a. Resmi Otoritelerin Yaklaşımını Belirleyen Temel Unsur: Meşruiyet Zemini

Enformel ekonomik bir faaliyetin neyi içerip neyi içermediği konusunda en belirgin ölçüt, hem devletin hem de toplumun gözündeki meşru olma (geçerli olma) durumudur. Buna göre, enformel bir çalışma biçimi olan yasadışı faaliyetleri diğer enformel faaliyetlerden ayıran temel fark da bu meşru olma zemindir. Dolayısıyla, hem resmi otoritelerin hem de toplumun gözünde meşru olabilmesinin dayanakları ve sınırları yine formel alana göre belirlenir, formel alan üzerinden tanımlanır.

Enformel ekonomik faaliyetlerin niteliği ve etki alanı söz konusu toplumsal yapı ve ekonominin genel yönelimi gibi bir dizi unsura göre her ülke bağlamında çeşitlilik ve farklılık göstermektedir. Buradan hareketle enformel alan ve devlet arasındaki ilişkinin anlaşılabilmesi için öncelikle söz konusu ülkede formel alanın tam olarak ne olduğu ve neyi içerip neyi içermediği sorusunun açıklanması gerekmektedir. Çünkü enformel faaliyetleri belirleyen, bir anlamda formel olanın kendisidir. Bu da ülkeden ülkeye değişebileceği gibi, aynı toplumda farklı tarihsel süreçlerde formel alanın neyi içerip neyi içermediği de değişebilir. Dolayısıyla, bir durumda enformel olan, yasaklanabilen bir faaliyet, başka bir durumda yasal olabilir; aynı faaliyetin formel-enformel çizgisindeki yeri birçok kez değişebilir; ve sonunda enformellik, ekonomik ilişkilere devlet müdahalesinin sıfır olduğu durumlarda anlamını tümmüyle kaybedebilir (Portes, Castells and Benton, 1989: 298-312). Sovyet Rusya deneyiminde olduğu gibi bu durumun tam tersi de mümkün olabilir. Önceden formel olan zanaatkarlık gibi bireysel çalışma biçimleri sosyalist yeni düzenlemeler kapsamında yasaklanmış, enformel olarak kabul edilmişti. Burada belirtilmek istenen, bir ekonomik faaliyetin meşru olmasıyla yasal olması arasındaki ayrımdır. Örneğin, uyuşturucu madde satıcılığı günümüz düzenlemelerinde yasadışı olarak kabul edilmektedir. Genel olarak düşünüldüğünde, ciddi bir suç olan bu faaliyet aslında enformel bir çalışma biçimidir. Buna karşın formel alanda bir iş bulmak için yeterli donanımı olmayan bir kişinin geçimini sağlamak için sokakta meyve-sebze satması aynı ölçüde bir suç teşkil etmez. Kayıt altında olmadığından bu faaliyet de enformel bir çalışma biçimidir. Fakat hem toplumun gözünde hem de merkezi

otoritelerin gözünde bir meşruluğu vardır. Dolayısıyla, her iki faaliyet de enformel olmasına karşın, herhangi bir meşruluk zeminine dayanıp dayanmama noktasında birbirlerinden tamamen ayrılırlar.

Yukarıda sözü edilen faktörlerin dışında toplumsal yapıyı belirleyen inanç ve değerler sisteminin de etkisi oldukça büyüktür. Örneğin toplumsal anlamda ayak-kabı boyacılığı yapan küçük bir çocuğa veya çorap satan çok yaşlı bir yetişkine yüklenen anlamla, korsan cd veya cep telefonu satan genç bir yetişkine yüklenen anlam farklıdır. Dolayısıyla resmi otoritelerce işportacılara uygulanan politikalar da birbirinden farklılaşacaktır.

Genel olarak düşünüldüğünde resmi otoritelerin bu alana dair üreteceği politikalar ülkenin ekonomik koşullarından ayrı düşünülemez. Örneğin yoksul nüfusun genel nüfusa ortalamasının çok düşük olduğu bir ülke ile yoksulluğun giderek arttığı ve yapısal bir sorun haline geldiği bir ülkede uygulanan politikalar da farklılaşacaktır. Bu politikalar bir ülkede yasaklayıcı nitelikte olurken başka bir ülkede görmezden gelici nitelikte olacaktır. Dolayısıyla yukarıda sözü edilen meşruiyet zeminini belirleyen tüm unsurlar, bütünlüklü ve birbiriyle ilişkili olarak düşünülmelidir.

b. Resmi Denetimden Kaç(ın)mada Güç İlişkileri

Kurduğu ilişki ağları, bir işportacı için faaliyetten elde ettiği gelirden, barınma ve tüketim ihtiyacının giderilmesinde ne kadar belirleyiciyse, zabıtalarla sorun yaşa(ma)ma hali de o kadar belirleyicidir. Bu ilişkiler, gündelik sorunların çözümünde dayanışmaya dayalı olarak devreye girebileceği gibi rekabet ilişkilerine de dönüşebilmektedir. Erder(2006: 192-205), güvene dayalı ilişki ağlarının kamusal yaşama hakim olmasının önemli bir sonucu olarak bu ilişkilerin salt dayanışma ilişkisinden çıkıp güç ilişkilerine dönüştüğünü vurgulamaktadır.

Alan çalışması sırasında ani bir zabıta baskınına karşı işportacıların ıslıkla birbirini haberdar ettiği ve tüm işportacıların sokağı hemen boşalttığı anketör tarafından gözlemlenmiştir. Fakat yapılan derinlemesine görüşmelerden bazılarında işportacılar arasında işin gerçekleştirilme sürecinde baskın olan dayanışma ilişkilerinin yerini, baskın sonrası zabitanın mallara el koyması durumunda güç ilişkilerine bıraktığı görülmüştür. Derinlemesine görüşme yapılan bir işportacı, bugüne kadar zabıta ile herhangi bir problem yaşamadığını belirtmiş ve bunun nedeni olarak da satış yaptığı bölgede görevli olan zabıtalardan birinin hemşehrisi olmasını göstermiştir. Dolayısıyla bu iki durum, enformel ilişki ağlarının güven ve dayanışma ilişkilerinden rekabet ve güç ilişkilerine dönüşebildiğinin örneğidir.

Alan çalışmasının sonucunda, işportacılıkta varolan enformel ilişki ağlarının dışında yenilerini kurabilmek ve geliştirebilmek büyük ölçüde eğitim ve deneyime bağlı olmaktadır. Eğitim durumu lise ve daha üzeri olan işportacıların büyük bir bölümü zabıtalarla yaşadığı sorunları kişisel ilişkiler üzerinden çözerken, eğitim durumu düşük olanlar zabıtalardan kaçmaktadır. Bunda, eğitimin kişiye belli ölçüde sosyal ilişkileri kurabilme ve geliştirebilme fırsatı sunabilme işlevi belirleyicidir.

Yani eğitim seviyesi yükseldikçe, insanlar görece daha kolay ilişki kurabilmektedirler. Çalışmada, görüşme yapılan 200 işportacıdan 73'ü zabıtalarla yaşadığı sorunları kişisel ilişkilerle çözmekte ve bu gruptan 63 kişi lise ve üniversite mezunlarından oluşmaktadır. Zabıtalardan kaçan toplam 82 işportacının 69'unun da ortaokul ve daha düşük eğitim seviyesine sahip oldukları görülmektedir. Toplam 9 kişi de zabıta ile sorunlarını para aktarımı aracılığıyla çözmektedirler. Zabıta ile para ilişkisi kurabilmek ve kişisel ilişkiler geliştirebilmek eğitime ek olarak, deneyime bağlı olarak da gelişmektedir. Alan çalışmasının sonucunda göre 6 yıldan uzun süredir işportacılık yapanlarda, zabıtalarla kişisel ilişki geliştirme eğilimi yükselirken, 3 yıldan daha az süredir işportacılık yapanlarda da zabıtalardan kaçma eğiliminin yükseldiği görülmüştür. Deneyim arttıkça işportacıların ilişki kurabilmesi de (müşteri, esnaf, zabıta vs) önemli bir avantaja dönüşmektedir.

Sonuç

Ekonomik faaliyetler geçerli olduğu toplumdaki hâkim üretim ilişkileri dolayımında belirlenir. Bir ticari faaliyet olarak işportacılık ise, kapitalist üretim ilişkileri bağlamında ele alındığında anlam kazanır. Bu ilişkiler bağlamında tüketim, üretim faaliyetinin ön koşulunu oluşturur. Tüketim olmazsa, üretilen mal bir değer yaratamaz. Tüketim, üretimi iki açıdan anlamlı kılar: Birincisi, ürün, ancak tüketimde gerçekten ürün olur, ikincisi ise, tüketim yeni bir üretim ihtiyacı yaratır, yani üretimin nedenini yaratır (Marx, 2000: 270-271). Bu da ticaret faaliyetleri aracılığıyla gerçekleştirilir. Kapitalizmde, ticari faaliyetler, birikim sağlamanın en temel yollarından birisi olarak öne çıkmaktadır. Değişim ilişkilerinin yoğunluğu, üretim sürecinin gelişimini ve yapısını da belirler. Örneğin bir ürüne ait pazar alanı genişlediğinde üretimin de hacmi büyür ve bu anlamda üretim sürecinde derin bir bölünme gerçekleşir.

Kısacası, üretim, dağıtım, değişim ve tüketim, bir bütünün belli işlevler üstlenen parçalarını oluştururlar. Özellikle, 1970'lerden itibaren, işportacılık faaliyeti, bu süreçte çok önemli bir işlev üstlenmiştir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, enformelleşme sürecinde işportacılık faaliyetinin çeşitlenmesi ve yaygınlık kazanmasının kapitalizmin rasyoneline uygun olduğudur. 1970'lerin ortalarından itibaren işportacılık, bir taraftan büyük firmaların dağıtım süreçlerinde önemli bir rol üstlenerek onların kriz durumlarında ayakta kalabilmelerini sağlarken, diğer taraftan da toplumun orta ve alt gelir gruplarına sağladığı istihdam, tatmin edici bir gelir ve ucuz tüketim olanağıyla gündelik hayatlarının yeniden üretimini kolaylaştırmıştır. Bugün geline nokta işportacıların çok büyük bir bölümü, elde ettiği sınırlı bir gelirle kendisinin ve varsa ailesinin gündelik ihtiyaçlarını belli ölçülerde karşılayabilirken, bir bölümü de elde ettikleri yüksek bir gelir düzeyleriyle ile önemli bir birikim sağlayabilmektedirler.

Türkiye'de işportacı olabilmek, bu yolla bir gelir kazanabilmek ve bazıları için de birikim yaratabilmek büyük ölçüde enformel ilişki ağlarının bir parçası olmaya bu

ilişkinin yaygınlığına bağlıdır. Enformel ilişki ağları kente yeni gelenler için barınma ve çalışma sorunlarının çözümü noktasında yoksulluğu katlanılabilir kılarken, bazıları için de birikim oluşturabilmeyi kolaylaştırır. Genel anlamda dayanışma içinde yürütülen işportacılıkta, enformel ilişki ağları kendi içinde güç ilişkilerini de barındırır. Eşitsiz güç ilişkileri bir yandan emek sürecinde sömürüye diğer yandan da resmi otoritenin tehdidi söz konusu olduğunda işportacılar arasında rekabet ilişkilerine kaynaklık eder. Eşitsiz ilişkilerin varlığı teoride öngörülemeyen farklı mekanizmalar açığa çıkartır. Çalışmada bu ilişkiler ve açığa çıkardığı mekanizmalar tartışılmaya çalışılmıştır. ■

Genişletilmiş Kaynakça

- Atauz, A. ve Gökçeli, R. (1992) "Enformel Sektör Üzerine Enformel Tezler", Planlama, 1-4: 21-44.
- Atauz, S. ve Atauz, A. (1992) "Enformel Sektör, Kentsel İşgücü Pazarları, Sosyal ve Ekonomik Yapılanmalar Üzerine Betimsel Tartışmalar", Planlama, 1-4: 4-21.
- Bromley, R. (2000) "Street Vending And Public Policy: A Global Review", International Journal of Sociology and Social Policy, 20(1/2): 1-29.
- Buğra, A. (2000) Devlet ve Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar, İstanbul: İletişim.
- Cross, J. (1998) "Co-optation, Competition and Resisrance: State and Street Vendors in Mexico City", Latin American Perspectives, 99/25(2):41-61
- Ercan, F. (1997) Para ve Kapitalizm, İstanbul: Ceylan.
- Erder, S. (2006) "Nerelisin Hemşerim?", Keyder, Ç. (haz), İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında, 2. Basım, İstanbul:192-205.
- Harvey, D. (1989) The Urban Experience, Flexible Accumulation Through Urbanization: Reflections on Post-Modernizm in the American City, Baltimore: John Hopkins.
- İşık, O. ve Pınarcıoğlu, M. (2003) "Yoksulluğun Değişen Yüzü", Görüş Dergisi:50-53.
- İşık, O. ve Pınarcıoğlu, M. M. (2001) Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği, İstanbul: İletişim.
- İstanbul'da İşporta Ekonomisi", Cumhuriyet Gazetesi, 1 Nisan 2002, s. 8.
- Kıray, M. (1998) Kentleşme Yazıları, İstanbul: Bağlam.
- Lomnitz, L. A. (1988) "Informal Exchange Networks In Formal Systems: A Theoretical Model", American Anthropologist, New Series, Vol. 90, No. 1: 42-55.
- Marx, K. (2000) Kapital, çev. A. Bilgi, 6. Basım, Cilt 1, Ankara: Sol.
- McCrohan, F., Kevin Sugrue ve F., Timothy (2001) "Heterogeneity Among Barterers and Vendors in the Informal Economy", Journal of Economic Studies, 28-6: 422-433.
- Morales, A. (2000) "Peddling Policy: Street Vending in Historical and Contemporary Context", International Journal of Sociology and Social Policy, 21 (3/4): 42-68.
- Ozan, Ebru D. (2001) "Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Bir Yaklaşımın Anahatları", Praksis, Sayı 3:10-25.
- Özar, Ş. (1996) "Kentsel Kayıt-dışı Kesimde İstihdam Sorununa Yaklaşımlar ve Bir Ön Saha Çalışması", ODTÜ Gelişme Dergisi, 23(4): 509-535.
- Polanyi, K. (2000), Büyük Dönüşüm: "Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri", çev. Buğra, A., İletişim Yayınları, İstanbul.
- Portes, A. ve Sassen-Koob, S. (1987) "Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies", The American Journal of Sociology, 93-1: 30-61.
- Portes, A., Castells, M. ve Benton, L. A., (1989) "Conclusion: The Policy Implications of Informality", Portes, A., Castells, M. ve Benton, L. A. (der), The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries içinde, Baltimore: John Hopkins University Press:298-312.

- Raijman, R. ve Tienda, M. (2000) "Training Function of Ethnic Economies: Mexican Entrepreneurs in Chicago", *Sociological Perspectives*, 43(3): 439-456.
- Sassen-Koob, S. (1989) *New York City's Informal Sector*, Portes, A., Castells, M. ve Benton, L. A. (der), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries içinde*, Baltimore: John Hopkins University Press:60-77.
- Weidel, H. (2001) *Siyaset ve Cinsiyet: İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı*, İstanbul: İletişim.

Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği*

Nevra Akdemir**

Giriş

Gemi İnşa Sanayicileri Birliği Meclis Başkanı Kenan Torlak: Son yıllarda Türk tersaneciliği büyük bir atılım içerisinde. Bizim tersaneler de Uzakdoğu'daki gibi 2009 yılına kadar doludur. Özellikle son iki yılda kimyasal tankerlere yoğun talep vardır. Bu konuda dünya ile rekabet ortamını yakalamış durumdayız. Kimyasal tanker yapımında kalite ve fiyat bakımından dünyanın en iyisiyiz.(Akşam, 25 Nisan 2005)

Tersane bölgesinde bir buçuk yıl önce örgütlendiklerini ve 13 tersanede sözleşme yapma yetkisi aldıklarını anlatan Dok Gemi-İş Genel Başkanvekili Necip Nalbantoğlu, sözleşme yaptıkları tersanelerde iş kazası yaşanmadığını iddia etti. İşverenlerin ... tersaneler bölgesinde ekip ve dispanser kurdıklarını, tersanede çalışan herkesi check-up'tan geçirdiklerini ve 'tedavi edip bırakmadıklarını' takibini de yaptıklarını' savundu. Tersanelerin kötü yüzünü ise taşeronların oluşturduğunu anlatan Nalbantoğlu, 'Devlet bunun önünü alamıyor. İş müfettişleri bunların tespitini yapacak ve ceza verecekler' diye konuştu. Bunda tersane sahiplerinin de sorumluluğu olduğunu söyleyen Nalbantoğlu, 'Taşeronlar tersane işverenlerini de kandırıyor gibi geliyor bana. Tersane sahipleri akıllı insanlar. Sigortasız adam çalıştırmazlar...' dedi. (Fvrensel, 27.Ekim.2004)

- * Bu makale aynı yazarın, Marmara Üniversitesi, SBE, Kalkınma İktisadi ve İktisadi Büyüme Yüksek Lisans Programında yapmış olduğu "Kalkınma ve Sermaye Birikimi Sürecinde Enformelleşme: Tuzla Örneği" adlı tezi temel alınarak ve güncellenerek yazılmıştır. Bu makalenin değerli katkıları bulunan Demet Özmen, Ali Ekber Doğan, Güllistan Yarkin ve Berna Güler-Müftüoğlu'na teşekkür ederim. Önerileri ile makaleyi yeniden düşünmemi sağladılar. Ayrıca, makalenin yazılması sırasında hemen her kelimeyi benimle sabırla tartışan Tolga Tören'e müteşekkirim.

- ** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doktora Öğrencisi

Son dönemlerde kazaların iyice arttığını anlatan Limter-İş Genel Başkanı Cem Dinç, yüksek kârların elde edildiği tersanelerde işçilerin hayatlarının hiçe sayıldığını söyledi. İş güvenliği için gerekli önlemlerin alınmadığını ifade eden Dinç, bazen işçilerin iki üç gün hiç durmadan çalıştırıldığını söyledi. Kazaların yarısından fazlasının önlenebileceğini ancak gerekli tedbirlerin alınmadığını belirten Cem Dinç, 'Tulum, demir uçlu bot, baret, kulaklık, emniyet kemeri ve iş saatlerinin kısaltılması başta alınması gereken tedbirler' diye konuştu. Cem Dinç, iş güvenliği açısından denetimde bulunacak yetkililerin olması gerektiğini ve bu kişilerin de gerekli önlemleri aldırarak yetkisi olması gerektiğini anlattı. Bundan dolayı kazaların sorumlularının 'patronlar ve onları denetlemeyenler' olduğunu kaydeden Dinç, sendikaya gelen bilgilere göre 1996 yılından bu yana iş cinayetlerinde yaşamını yitirenlerin sayısının 50'yi aştığını belirtti. (Evrensel, 27 Ekim 2004)

Son yıllarda Tuzla Tersaneler Bölgesi, ihracat rekorlarıyla gündemde sıklıkla yerini almaktadır. Tersanelerin, tam kapasite çalışmaları ve 2009'a kadar sipariş alamamaları gibi bir dizi başarı hikâyesi medya tarafından dillendirilmektedir. Hatta tersanelerin üretim artışı karşısında bölgenin yetersiz kalması sonucu yeni yatırım alanları açılacağını müjdeleyen haberler, bu yatırım projelerinin yaratacağı istihdamı ve Türkiye şartlarında yüksek kabul edilen üretim kapasitelerini duyurmaktadır. Ancak tersanelerin başarı hikâyelerinden daha sık gündeme gelmesine neden olan bir diğer konu ise madalyonun öteki yüzü olan iş kazalarıdır. Özellikle taşeron işçilerin deneyimlediği iş kazaları, Tuzla'daki işçi havzasının trajedisi ve aynı zamanda kara mizahının kaynağıdır.

Makale bu başarı hikâyelerinin kaynağını oluşturan üretim sürecini aktaracaktır. Türkiye gemi inşa ve onarım faaliyeti büyük oranda Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde toplanmıştır. Bölge, tersanelerin iç içe yaptığı üretim nedeniyle rekabetin ve örgütlülüğün çelişkilerini aynı anda içinde barındırmaktadır. Bölgede kümelenmiş gemi inşa sanayi, mekânsal sınırlılıkların yanı sıra talebin istikrarsızlığı nedeniyle oluşmuş ve oluşmaya devam eden çeşitli niteliklerdeki alt-sözleşme ilişkileriyle üretim yapmaktadır. Bunlar, fason, yan sanayi ve taşeronluktur. Bu ilişkiler eleştirel olmayan yazında geleneksel olarak nitelendirilmektedir. Gerçekten de bu çalışma ilişkilerinin *görünümleri* büyük ölçekli bir üretim biriminin beklenen ilişkilerini yansıtmamaktadır. Ancak, bu çalışmada da ortaya konulmaya çabalanacağı gibi, kapitalist birikimin mantığı çerçevesinde düşünüldüğünde geleneksel nitelemesinin anlamsız kaldığı ve bu ilişkilerin kapitalist rasyonalitenin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışma Tuzla Tersaneler Bölgesindeki Taşeronluk Sistemi olarak adlandırılabiliriz, taşeron firma, taşeron işçi ve taşerona iş veren tersane arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Üretim ilişkilerini bütüncül bir bakışla değerlendirebilmek için taşeronluğun yanı sıra diğer alt-sözleşme ilişkilerine de bakılacaktır. Bu anlamda ilk bölümde üretim sürecinde yer alan alt sözleşme ilişkilerindeki

tarafların sermaye birikim potansiyelleri ve bu alandaki pozisyonlarına göre aralarındaki ilişkiler irdelenecektir. Bu anlamda bölgenin özgün yönleri ile düşman kardeşlerin (sermayenin) kendi içindeki çelişki ve çatışmaları vurgulanacaktır. Emek sürecinin değerlendirildiği ikinci bölümde ise, taşeron patron/ustaların varlık koşulları ile taşeron işçilerin çalışma ilişkileri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Bu konu soğuk bir çalışma ilişkileri kavramsallaştırmasından daha uzak anlatıyla işçilerin gündelik hayatlarına temas etmeyi de amaçlamaktadır. Bu noktada uzun derinlemesine görüşmelerin yapıldığı bir tez çalışmasının verdiği bilgiler referans alınacaktır. Bu bölümün tarzı da sosyal bilim araştırmacısının nesnesini ele alış biçiminden farklı olarak, araştırmacının kendisinin de içinde bulunduğu toplumun bir kesitinin hayatına dokunmak isteyişimizi aksettireceğini umuyorum.

1. Üretimin Örgütlenmesi

Tersanecilik Sektörü ve Düzenlemeler: Sermaye Birikiminde Kırılma Noktaları

1980 yılından itibaren gelişen gemi inşa sektörünün tarihinde kırılma noktaları sayılabilecek düzenlemeler söz konusudur. Çalışmada sektörel dinamikleri anlamak için yapılan dönemlendirme, sınıf ilişkilerini ve sermaye birikimini direkt etkileyen gelişmeler üzerinden oluşturulmuştur. Özetleyerek açıklamayı hedeflediğimiz bu dönemleri kırılma noktası olarak nitelendirmemizin nedeni, bu yapısal dönüşümlerin sermaye ve işçi sınıfının temsilcileri tarafından algılanışı ile ilgilidir. Sermaye açısından bu dönemler, fırsatları iyi değerlendirenlerin güçlendiği ve diğerlerinin elendiği bir sürece işaret etmekle birlikte aynı zamanda sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleriyle paralel olarak “sektörün büyüme ivmesi” kazandığı dönemlerdir. İşçi sınıfı açınsındansa hem temsiliyet gücü hem de sömürünün boyutu anlamında dönüşümlerin yaşandığı bir sürece tekabül etmektedir.

İlk kırılma noktası, tersanelerin, organize olabilecekleri, altyapısı devlet tarafından hazırlanmış bir Organize Sanayi Bölgesine iradeleri dışında, taşınmasıdır. Tuzla Tersaneler Bölgesini yan sanayi, tersane ve işçileriyle muazzam bir üretim tesisine dönüştüren kümeleşme böylece devlet tarafından sağlanmıştır.

Gemi inşa sektörünün bölgeye taşınması ise 22 Eylül 1969 tarih ve 6/12421 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla İstanbul Tuzla ilçesi¹ Aydınlı Koyu'nun Gemi İnşa ve Yan Sanayi Bölgesi olarak ayrılmasıyla gerçekleşmiştir. Haliç, Tophane, İstinye, Kasımpaşa gibi İstanbul'un bazı semtlerinde bulunan gemi inşa, tamir ve bakımı ile uğraşan tersanelerin bu bölgeye taşınması için yer tahsisi yapılmış ve Maliye Bakanlığından 49 yıllığına irtifa hakkı ile kurulmuştur. (TMMOB,2003:69).

1 Tuzla, 3 Haziran 1992 tarihli 21247 sayılı mükerrer Resmi Gazetede yayımlanan Bakanlar Kurulu'nun 27 Mayıs 1992 ve 3806 no.lu kararıyla İstanbul'un 32. ilçesi olmuştur. Tuzla, 86 km² yüzölçümüne ve Marmara Denizine 13 km. uzunluğunda kıyıya sahiptir. İstanbul'un Anadolu yakasındaki son ilçesidir. İstanbul'un nüfus artışı en yüksek ilçesi olan Tuzla'da 2000 nüfus sayımına göre, 108.329 kişi yaşamaktadır. Nüfusun %90'a yakını merkezde geri kalanı ise köylerde yaşamaktadır (Dünya Gazetesi, 2003,1). Tuzla Tersaneler Bölgesi, toplam 6300 m iskele ve nhım uzunluğuna ve 250.000 m² kapalı alana sahip olan tersaneler bölgesi özel sektör tersanelerinin %90'ını barındırmaktadır

Türkiye'deki özel sektör ticari-gemi inşa kapasitesinin %95'i de yine Tuzla Bölgesindeki 41² adet tersaneye aittir.

Gemi inşa sektörünün tarihinde ikinci kırılma noktası, armatörlere Türkiye tersanelerinde gemi yaptırımları karşılığı verilen GİSAT fonudur. Bakanlar Kurulunun 7/9245 sayılı kararı ile gemi inşa, gemi satın alma, tersane kurma ve geliştirme (GİSAT) fonu 1976–1979 yılları arasında armatörlere her yıl kullanılmak üzere tesis edilmiştir. Bu fon kapsamında 250 milyon TL ayrılmıştır. Bu fonlar Bülent Ulusu (1980–83) döneminde etkinlik kazanmış ve Turgut Özal (1983–89) döneminde de devam etmiştir (Dünya Gazetesi, 2003).

Dünya genelinde kullanılmakta olan gemileri hurdaya çıkararak gemi talebi yaratan yeni konvansiyonların varlığını üçüncü kırılma noktası olarak sayabiliriz. Birleşmiş Milletlere bağlı olarak 1949 yılında kurulan, 1958 yılında faaliyete geçmiş Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO) kapsamında, gemilerin uyması gereken standartları ve kuralları³ belirleyen konvansiyonlar hazırlanmaktadır. Bunlar arasında 1994 yılından itibaren gemi standartlarının uluslararası hukuka bağlanması ve 2000'li yıllarda gemi güvenliği standartlarının değiştirilmesi, belirli bir uyum süresi sonunda eski gemilerin hurdaya çıkarılmasının yolunu açmıştır. Dolayısıyla, yeni gemi inşa talebinin artması ile talep edilen geminin ölçeğine göre üretim, Doğu Asya (Japonya ve Güney Kore) veya Doğu Avrupa Tersanelerine kaymaktadır. Ancak, Doğu Asya tersaneleri ağırlıklı olarak büyük ölçekli gemi inşa sanayinde faaliyet göstermektedir. Buna ek olarak küçük ve orta büyüklükteki gemileri talep eden Avrupalı armatörler için Doğu Asya tersaneleri mesafe bakımından oldukça uzaktır. Avrupa tersanelerinin ise pahalı üretim yapması veya bazı tersanelerin kapatılması sonucu Avrupalı armatörler gemi taleplerini Doğu Avrupa ve Türkiye'ye kaydırmıştır. Bu eğilim Türkiye'de gemi inşa sektörünün canlanmasını sağlamıştır. Böylece 2001 sonlarında sektörde kapasite kullanım oranları artmıştır. Daha önceleri kapasite kullanım oranları %20 civarında olan tersaneler 2005 yılı sonuna kadar sipariş kabul edemeyeceklerini açıklamışlardır⁴ (Dünya Gazetesi, 03/02/2003).

Tersane yönetimlerinin çoğu bu süreçlerin farkındadır ve kendi alanında süreci bir şans olarak kabul etmektedirler. Bir dönüşümün içinde olmalarının farkındalığı ile çeşitli yatırımlara yönelmişlerdir.

2 Bu konuda çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Gemi İnşa Sanayicileri Birliğinin (GİSİR) hazırladığı katalog-kitapta 41, Dünya Gazetesi ve Finansal Forum Gazetelerinin sektör ve bölge eklerinde verilen bazı bilgilerde 40 ve 41 olarak gösterilmektedir. TMMOB Gemi Mühendisleri Odasının 38. Dönem Çalışma Raporunda ise 34 olarak beyan edilmiştir. Tersanelerin yerleşim alanlarının şeması için <http://www.gisbir.com/Portals/57ad7180-c5e7-49f5-b282-c6475cdb7ee7/tuzla%20kroki%20son.jpg>,

3 IMO, MARPOL kuralları ve SOLAS konvansiyonu

4 Bkz. DPT (2001); Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Gemi İnşa Sanayi ve Rekabet Edebilirlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara; GİSİR (2004) "Gemi İnşa Sanayi İstatistik Bilgileri", Gemi İnşa Sanayi Dergisi, Nisan-Haziran '04, sayı:8, 74-9, İstanbul

Gemi İnşa Süreci ve Firmalararası Alt Sözleşme İlişkilerinin Örgütlenmesi

Gemi inşa sektöründe özel mülkiyetli firmaların⁵ varlık göstermesi ve yaşanan ekonomik krizlerin bileşik etkisiyle, tersanelerdeki üretim etkinliğinin parçalanması ve alt sözleşme ilişkileri ile yeniden kurgulanması, firmalar arası ilişkilerin niteliğinde farklılaşmalar yaratmıştır. Üretimin örgütlenmesinde firmalar arası ticari ilişkiler, bağımlılık derecesine ve işin niteliğine göre taşeronluk, yan sanayi ve fason biçiminde ayrılmaktadır.

Gemi inşa ve onarım montaja dayalı bir üretim faaliyetidir. Monte edilecek çoğu parça yan sanayi ya da fason⁶ adını verdiğimiz üretim birimlerinde üretilir ve montaj hattına bu haliyle girer. Montaj akışı, işyeri (tersane) dışına çıkmadığında farklı nitelikteki işleri, ekipler halinde yapan taşeron firmalar kullanılır. Bu açıdan yan sanayi ve fason ilişkisi, taşeronluk ile birlikte alt-sözleşme ilişkilerine dayanan gemi inşa ve onarımını tamamlamaktadır. Tersanede yapılan üretim hem üretim alanının içinde hem de dışında parçalanmaktadır. Üretim örgütlenmesindeki firmalar arası ticari ilişkiler, emek sürecinin örgütlenmesini de belirlediği gibi Tuzla Bölgesinde bir arada üretim yapan pek çok üretim biriminin üretimi birlikte organize etmesi için oldukça elverişli bir olanak sunmaktadır. Büyük sermayenin üretim örgütlenmesindeki bu *zorunlu biraradalık* aynı zamanda rekabet aracılığıyla diğer üretim birimlerini kendine bağımlı kılmak için bir avantaja dönüşmektedir.

Tersane sahibi ya da ilişkinin biçimine göre armatör, taşeron ya da fasonların kendi aralarındaki ve hatta firma içindeki bölünmelere neden olacak rekabeti kızıştırarak fiyatları düşürmek ve kendilerine olan bağımlılığın derecesini yükseltmek için giderek üretimi küçük parçalara ayırmaktadır.

Üretim Sürecinde Taşeronluk İlişkisi:

1980 sonrasında⁷ özel sektör tersanelerinde taşeronluk sistemi temel üretim formu haline gelmiştir. Taşeron firmaların üretim ilişkisindeki pozisyonu, sermaye birikimini sağlamalarına ve teknolojik açıdan tersanenin üretimine ayak uydurmalarına bağlıdır. Nitekim üretim zincirindeki kuvvetli halkalar, bu niteliklere sahip olan firmalar iken tersi durumda hiyerarşik bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Taşeron firmaların bu durumları bağımlı üretimin farklı basamaklarında yer almalarını ve kendi içinde çeşitlilik kazanmalarını sağlamaktadır.

5 Tersanede yapılan üretimin karmaşıklığı nedeniyle özellikle yat inşası ve gemi tamiri yapan tersaneler, araştırmanın kapsamına enformel faaliyetlerin en fazla görüldüğü iş konularının bunlar olmasına rağmen çalışmaya dahil edilmemişlerdir. Gemi inşa sektörünün temel faaliyetinin üretim birimi olan gemi inşa tersaneleri, mülkiyet temelli olarak da kamu, askeriye ve özel tersaneler şeklinde ayrılabilir. Türkiye’de kamu tersanelerinin gemi tamiri dışında etkinliği kalmadığı için ve askeri tersanelerin de bilgisine ulaşılamadığı için özel sektör tersaneleri çalışmada tercih edilmiştir. Bu açıdan konu İstanbul, Tuzla Tersaneler Bölgesinin en büyük firmalarından biri olan ve Türkiye’nin özgünlüğünü taşıyan SEDEF Kâşif Kalkavan Tersanesi ve ilişkili olduğu kuruluşlar bağlamında irdelenmektedir.

6 Yan sanayi ve fason üreticiler arasındaki ayrımı ilerleyen bölümlerde aktarmaya çalışacağız.

7 1980 öncesinde de taşeronluk sistemi görülmekte ancak daha çok kamu mülkiyetinde üretim yapıldığı için taşeronluk –müteahhit- kapasite konusunda ya da spesifik alanlarda görülmektedir. 1980 sonrası özel sektör tersanelerinin ön plana çıkması ile taşeronluk da temel üretim ilişkisi haline gelmiştir.

10.6.2003 tarihli ve 25134 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan iş sözleşmesinde ki alt işveren yani taşeron ilişkisi şöyle tanımlanmaktadır;⁸

Bir işverenden, işyerinde yürüttüğü mal ve hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerinde veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde iş alan ve bu iş için görevlendirildiği işçilerini sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile işi aldığı işveren arasında kurulan ilişkiye asıl işveren alt-işveren ilişkisi denir. (aktaran OLEYİS, 2003: 4)

Taşeronluk, çoğunlukla daha önce istihdam edildiği fabrikadaki işinden ayrılan *ustabaşlarının* küçük bir firma kurarak bu büyük fabrika ve üretim birimlerine iş yapması şeklinde uygulama bulmaktadır. Taşeron firmaların, kendilerinin mevcut sermaye yapılarıyla edinmeye muktedir olmadıkları hammadde ve üretim araçları, iş yaptıkları firma tarafından sağlanmaktadır. Malın üretimindeki işbölümü, aynı zamanda taşeron firmaların faaliyetlerinin sürelerini ve periyodunu da belirlemektedir. Bağımlılık⁹ olarak nitelendirdiğimiz olgunun temeli, bu mekanizmaya dayanmaktadır (Aktar, 1990).

Taşeron üretim ilişkisinin *yapılan işin niteliği* açısından iki çeşidi görülmektedir: Birincisi, büyük ölçekli üretim biriminin, üretimin parçası olmayan (yemek, temizlik, güvenlik hizmetleri gibi) işlerde kendi firmalarında istihdam etmedikleri işçileri kullanmasıdır. İkincisi, üretimin parçası olan ancak sürekli istihdamı gerekmeyen uzmanlık alanlarında çalışan çevre/çeper işçilerin kullanılmasıdır. İkinci türe örnek olarak, gemi inşa sektöründe elektrikçiler, boyacılar, marangozlar vb. verilebilir. Bu işler gemi yapımının vazgeçilmez parçalarıdır¹⁰.

Yaptıkları işin karşılığını parça başı ücret olarak alan bu firmalar istihdam ettiği işgücünün *gizli ustabaşı*’lığını yaparak üretimin, ana firmanın denetiminde ve ana firmanın iş akışına göre gerçekleşmesini sağlayan firmadır. Marx, parça başı işin *emeğin niteliği ile yoğunluğu bizzat ücret tarafından denetlendiği için, işin ayrıca gözetlenmesi büyük ölçüde gereksiz hale geldiği* mekanizmayı anlatırken bu ilişki için emeğin aracıyla kiralınması nitelemesini yapmaktadır:

Parça-başı ücret bu nedenle yukarda anlatılan modern “ev emeği”nin temelini attığı gibi, kademeli olarak örgütlenen sömürü ve ezme sisteminin de temelini atar. Bu sömürü düzeninin iki temel biçimi vardır. Bir yandan parça-başı ücreti kapitalist ile ücretli-emekçi arasına asalakların girmesini,

8 Diğer tanımlar için bkz. HANÇERLİOĞLU, Orhan (1981); Ekonomi Sözlüğü, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul, s.170 (İkinci üstlenici), Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, (1998); s.161-163

9 Burada bağımlılık nitelemesiyle ifade edilmeye çalışılan, hiyerarşik çalışma ilişkileridir. Üretime hangi firmaların katılacağı konusunda karar veren ana firma, tersane ya da armatördür. Bu durumda çoğunlukla alt-sözleşme ilişkileri çerçevesinde üretime katılmak için talepte bulunan firmalar ile ana firma arasında hiyerarşik ve bağımlı bir ilişki bulunmaktadır.

10 Bu işçilerin üretim sürecine eklenmesi bir taşeronla bağlantı kurulması sonucu gerçekleşmektedir. Taşeron daha önce bu uzmanlık alanlarında çalışmış olan ve işi veren firmalarca tanınan bir ustadır. Taşeronun, çevresine çoğu kez etnik, dini bağlantılarla ya da patronaj ilişkileriyle topladığı işçilerle, belirli bir sürede tanımlanan işi bitirmek üzere yazılı ya da sözlü anlaşma yapmaktadır.

“emeğin aracıyla kiralınmasını” kolaylaştırır. Bu araçların kazancı, tümüyle, kapitalistin ödediği emek-fiyatı ile, bunların, bu fiyatın emekçiye ulaşmasına fiilen izin verdikleri kısmı arasındaki farktan ileri gelir¹¹. Bu sisteme İngiltere’de ilginç bir ad verilmiştir, terletme sistemi. Öte yandan parça-başı ücret, kapitaliste bir işçi başıyla –manüfaktürlerde grup başıyla, madenlerde kömürü çıkartanlarla, fabrikalarda makineyi fiilen çalıştıran işçiyle– bir sözleşme yapma olanağını sağlar; kararlaştırılan fiyat üzerinden, işçi başı, yardımcı emekçileri bulmayı ve ücretlerini ödemeyi üzerine alır. Emekçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada, emekçinin emekçi tarafından sömürülmesiyle uygulanır¹².(Marx, 2004 :527)

Bir işin taşeronla verilmesi, her türlü emek maliyetinin de işi yapmak üzere anlaşılan firmaya devri demektir. Ana firma, üretimin bir bölümünü taşeron firmaya devrederken işin karşılığında “*hak ediş*” denilen bir ödeme yapmaktadır. Ana firma(tersane) böylece işin riskini de taşeron firmalara yaymaktadır. Bu açıdan taşeron firma sahibinin standart işçi işveren ilişkileri ile bu maliyeti üstlenmesi mümkün değildir. Bu açıdan sistemin işlemesi her bölge, kültür ve zamana bağlı olarak farklı mekanizmaların varlığını gerektirmektedir. Emek sermaye çelişkisinin de örtüsü haline gelen mekanizmalar akrabalık, hemşerilik, komşuluk, etnik ve dini yakınlık, siyasal aidiyetler gibi ilişki biçimleri ile ortaya çıkmaktadır.

Yapılan mülakatlar sonucunda tersanelerde taşeronluk yapan firmaların kendi içinde farklı özellikleri barındıran iki biçimi ortaya çıkmıştır. Tersanede çeşitli düzeylerde çalışanlar, taşeronların tersaneyle kurdukları ilişkinin niteliğine göre **yerleşik taşeron** ve **dış taşeron** ayrımı yapmaktadırlar. Tersanelerde iş yapan bu iki grup taşeron firma sürekli yaşanan rekabet gereği çatışma ve yer değiştirme halindedir.

Yerleşik taşeron, tersanenin kendi organizasyonundaki bir bölümü gibi çalışmaktadır. Tersane ile taşeron firma arasında, güven ve alışkanlık gibi faktörlere dayalı bir ilişki oluşmuştur. Uzun süredir birlikte çalışan iki firma olan taraflar, birbirinin beklentilerinin ne olduğunu öğrenmekte ve buna göre beklentiye karşılık almaktadır. Taşeron firmanın ekibindeki işçilerin çalışma biçiminin, tersanenin kadrolu elemanlarının çalışma biçimiyle farkı sadece hukukidir. Yerleşik firmanın tersanedeki varlığı, tersane sahibinden de eski olabilmektedir¹³. Yerleşik taşeron firma sahibi sermaye birikiminin (ya da biriktirememenin) boyutuyla paralel olarak kendini işçi ya da patron olarak hissetmek arasında kalmıştır. Çalıştırdığı işçi karşısında “patronluk” yapan taşeron, tersane içinde o ekibin başı olarak dış taşeronla göre daha fazla işçileşmiştir.

11 “İş birkaçelden geçerse, bunların her biri kârdan payını alır, oysa eğer iş en sondaki yaparsa, kadın işçiye ulaşan ücret son derece orantısız olur.”(Child. Emp. Comm., II. Report, s. lxx, n° 424.) Kapital’deki dipnot:30

12 [Bu sistem (parça-başı), işveren için o derece kârlıdır ki ... genç çömlekçileri, parça-başı sistemle çalıştırdıkları dört-beş yıl içersinde düşük bir ücretle aşırı çalışmaya doğrudan doğruya teşvik etmiş olur. ... Bu ... çömlekçilerin vücut yapılarındaki kusurların diğer büyük bir nedeni olarak görülebilir.” (Child. Empl. Comm., I Rept., s. xiii) Kapital’deki dipnot:31

13 Tersanenin ilk kurulduğu günden beri önce tersanenin kadrosunda bir işçi olarak işe başlayıp, kendi taşeron firmasını kurarak istifa eden ve tersanenin iki defa el değiştirmesine rağmen ara vermeden hizmet sunan taşeronlara mülakatlar esnasında rastlanmıştır.

Yerleşik taşeron yerleşik bulunduğu tersaneden başka tersanelere de ekip yol-
layarak hizmet verebilmektedir. Bir tersaneye bağlı olmamanın en büyük avantajı
burada gizlidir. Eğer aşırı uzmanlık gerektiren bir hizmet sunmaktaysa yerleşikliği
(ve hatta taşeronluğu) kendisi kabul etmeyebilmektedir. Yerleşik taşeronun ticari
olarak avantajı, gelen gemi siparişlerinde teklif verme önceliğinin kendilerinde bu-
lunması ve yaptığı işin kalitesinin bilinmesidir. Tersane verilen teklif en düşük tek-
lif olmamasına rağmen yerleşik taşeronu tercih etme eğilimindedir. Yerleşik taşeron
da yerleşmiş bulunduğu tersaneye öncelik vermektedir. Ticari ilişkideki ekonomik
rasyonalite, karşılıklı güven, alışkanlık, arkadaşlık/hemşerilik ve minnet gibi duy-
gularla örtülmektedir. Yerleşik taşeronun kurulması, bir tersane tarafından destek-
lenmişse bu durum daha da peçinlenmektedir.

Dış taşeronluk ise rekabet ve piyasanın kurallarının en açık ortaya çıktığı alan-
dır. Yerleşik taşeronun avantajlarından hiçbirine sahip olmamakla birlikte en düşük
ücrete ve yaşam şartlarına sahip olan, en korumasız işçiler dış taşeronun işçileridir.

Dış taşeron firmalarda iflas da işçi sirkülasyonu da daha hızlı gerçekleşmektedir.
Hemşerilik, komşuluk, akrabalık vb. geleneksel ilişkileri emek süreçlerinde kullan-
maları yerleşik taşeron firmalara göre daha fazla gözlemlenmektedir. Dış taşeron
firmalar çoğunlukla yapılan hizmetin fiyatı konusunda birbirleriyle rekabet etmek-
tedirler. Rekabet kızıştıkça dış taşeron firmalar, üretimin enformellik derecesini
artırarak daha düşük parça-başı ücret karşılığı çalışmayı gerçekleştirebilir.

Yerleşik taşeron, tersaneyle anlaşılamadığı durumlarda -anlaşmazlığın derecesine
bağlı olarak- tersaneden kovulabilir ve dış taşeron haline gelebilir. Benzer bir şekilde
kendi işini, ekibini ve tarzını tanıtmaya imkânı bulan taşeronun hizmeti beğenilebilir
ve bu tersane alanına yerleşebilir. Bu türden dönüşüm oldukça yaygın olduğundan
hiçbir yerleşik taşeron tek bir tersaneyle iş yapmamakta ve kendini koruma stratejisi
kurmaya çalışmaktadır.

Bir taşeron, bir başka taşerona işinin bir kısmını ya da tamamını devredebil-
mektedir. Böylece uzun bir taşeron zinciri oluşabilmektedir. İlk taşeronun tersaney-
le yazılı sözleşmesi olduğu görülebildiği halde zincirin sonraki halkaları için kayda
pek rastlanmamaktadır.

Ancak, bu genellemelerin yanında çok küçük bir grubun, rekabet avantajı ve aşırı
uzmanlaşma ile sermaye birikimi yaratma potansiyeli yakaladığını söylemek müm-
kündür. Verdiği uzmanlaşmış hizmetin teknolojik düzeyi gereği bu üretim ağında
güçlü ve nispeten bağımsız olma potansiyeli kazanan bu taşeron firmalar, *çözüm or-
tağı* denilen bir modele örnek teşkil edilmektedir. Avrupa'da uygulanan modelde,
taşeron firma vereceği hizmetin plan ve projesini yani tüm kafa emeğini de kendisi
üstlenmektedir. Böylece iş, tüm yükleriyle birlikte taşeron firmaya devredilir. Taşeron
firmaların tersanelere olan bağımlılığını gizleyen bir kavram olan çözüm ortaklığı
alt-sözleşme ilişkileri çerçevesinde yapılan işin niteliğini ve değerini artıran bir faali-
yet olmasına rağmen işin tasarımının da devredilmesi taşeronun üzerindeki tersane
denetimini ve hiyerarşisini ortadan kaldırmaz, aksine kolaylaştırır.

Üretim Sürecinde Fason ve Yan Sanayi İlişkisi:

Bir tersanede yapılan üretim, genellikle montaj işi olduğundan diğer alt sözleşme formları da üretim sürecine eklemlenmektedir. Yan sanayi ile fason arasındaki ayrım, özellikle gemi inşa sektöründe, parçanın niteliğiyle ilgilidir. Çünkü, gemi, bir yaşam mahalli olduğundan insanın yaşaması için ihtiyacı olan her şey sağlanmak zorundadır. Bu açıdan, ileri üretim teknikleriyle üretilmesi gereken iklimlendirme, havalandırma, navigasyon¹⁴, ana makine, elektrik ve elektronik aksamı gibi parçaların yanı sıra lumbuz¹⁵, ambar kapağı gibi basit teknolojiyle üretilen parçaları kapsamaktadır. İleri teknik bilgi gerektiren parçalar, markalıdır ve çoğunlukla gemilerde siparişi veren tarafından belirlenmektedir. Bu ürünlerde hem teknolojik üstünlükten hem de fikri mülkiyet haklarından kaynaklanan oligopol ya da tekel piyasası özellikleri görülebilir. Bu durumda tersanelerin geri bağlantılarla bu firmaların ürünlerini kullanmak zorunda kalmaları mümkün olmaktadır.

Artan talep karşısında üretim mekânının sınırlı olması son dönemlerde tersanede üretim desantralizasyonunu arttırmış ve daha önceleri tersanelerin ürettiği parçalar da -çelik profiller gibi- üretim mekânı dışına çıkmış hatta evlerin altındaki bodrumlara kadar yayılmıştır. Teknolojik avantaj, yüksek sermaye gereksinimi ya da fikri mülkiyet hakları gibi engellerin olmadığı ürünlerde, tersaneler genellikle ihtiyaçları bulunan ürünün niteliklerini belirleyip, üretimini denetleyerek, hatta üretimi için firmaya finansal ya da teknik destek vererek üretilmesini sağlarlar. Bu firmalar pazara değil sipariş üzerine üretim yapmak üzere çok amaçlı makinelere sahiptirler. Siparişlerin seyri ve niteliğine göre çabuk uyum sağlamak zorunda kalmaktadırlar. İlk bakışta yalın üretim ya da esnek uzmanlaşma tezlerinde belirlenen özelliklere uygun gibi görünmesine rağmen tersanelerin bu firmalar üzerindeki denetimleri, ticari ilişkiyi hiyerarşik hale getirmektedir (Güler-Müftüoğlu, 2005). Burada yine üretimini niteliksel açıdan farklılaştıran ve tedarik ettiği parçanın hizmetini veren kurumlar, tersanelere bağımlılıklarını belirli dönemlerde azaltmışlardır.

Yan sanayi firmaları genellikle, üretimi mümkün olmayan firmaların ithalatını ve distribütörlüğünü yapmaktadır. Bu parçaların üretiminin yapılmama nedenleri, tekniği basit de olsa, bazı parçaların bulunamamasıdır, ulaşılamamasıdır. Mülakatlardan alınan bilgilere göre, yan sanayi firmaları tersane ve armatörlere, genellikle dergilerden, müşterisi oldukları yabancı firmalardan, kulaktan kulağa yayılan bilgilerle başvurmaktadır. Distribütör firmaların son dönemlerde alt-sözleşmesinin koşulları değişmiştir. Satış sonrası hizmet de yan sanayi firmaları fasondan ayırt eden önemli bir konu haline gelmiştir.

Tuzla Sanayi Havzası: Bir Arada Olmanın Olanakları

Gemi inşa faaliyetini bütünlüklü olarak ele almak için Pendik-Tuzla-Gebze hattının önemli bir kısmına bakmak gerekir. Geminin küçük parçaları Tuzla ve

¹⁴ Navigasyon cihazı, yön bulma işine yarar.

¹⁵ Lumbuz, gemilerdeki pencere çerçevesi. Basit bir teknolojiyle yapıldığı ve ucuz olduğu için Lumbuzcu kalmamış, gemi camı üretenler ek iş olarak bunu üstlenmiştir.

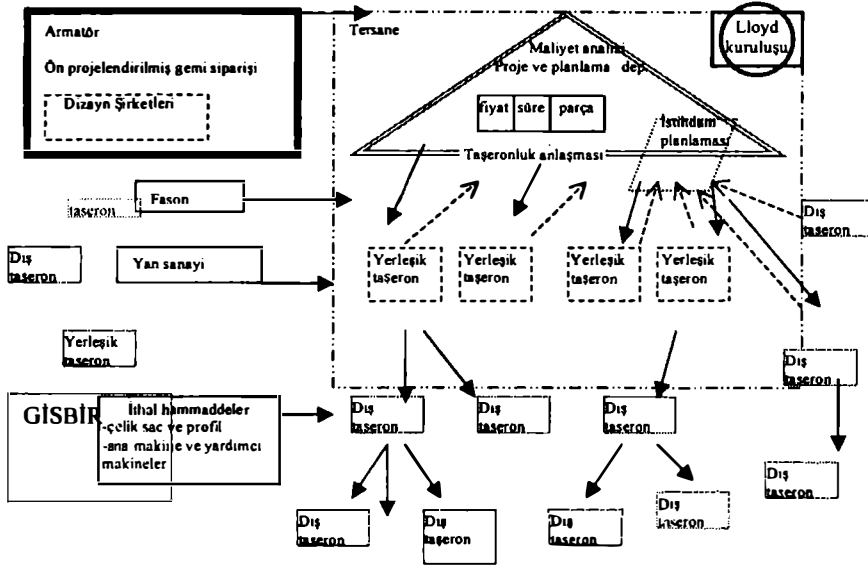
Gebze'deki evlerin altındaki bodrumlara kadar yayılan ufak fason atölyelerinde üretilmektedir. Taşeron firmaların büroları, genellikle taşeronun ailesiyle yaşadığı evidir. Yan sanayi firmaları bu hatta oldukça yaygın olarak konumlanmaktadır. Üretim zinciri bu haliyle, bölgeyi muazzam bir üretim tesisine dönüştürmektedir. Güney Kore ya da Almanya'da toplanmış halde üretim gerçekleştirilirken, sermayenin siparişi önemli ölçüde kontrol altına alması ya da kamu mülkiyetinde olması ile bu ölçüde yatırımı tek elde toplamıştır. Ancak Tuzla Tersaneler Bölgesinde üretim ilişkilerinde hegemon sekiz aile söz konusudur. Bu aileler hem kendi aralarında rekabet halindedir, hem de Dünya'daki rekabet karşısında bir arada olmanın olanaklarını yaratmak zorundadır. Bu hegemonik konumlarını korumak için örgütlenerek GİSBİR'i¹⁶ kurmuşlardır. Tuzla Tersaneler Bölgesindeki, irili ufaklı tüm tersanelerin¹⁷ bu avantajı kullanmak için yarattığı ticari ilişki ağları aşağıdaki şemalarda özetlenmektedir.

İlk üretim ilişkisini gösteren şema, dünyada en sık görülen ilişki olma özelliğini taşımaktadır. Bir gemi inşa sürecinin ilk faaliyeti olan tasarım (dizayn) ile tersane diğer firmalarla ilişkiler kurmaya başlamaktadır. Armatör gemi siparişini ön projesi ile birlikte verir. Bazı durumlarda bağımsız bir proje şirketinin ya da kendi mühendislerinin/planlama bölümünün yardımıyla detaylandırılmış bir projeyi tersaneye teslim eder. Bu durumda ya bir proje (dizayn) şirketi ile birlikte çalışır ya da bünyesinde bir proje departmanı zaten vardır. Projeyi alan tersane önce kendi birimlerinde gemiyi süre ve maliyet kriterine göre fiyatlandırır. Armatörle bu fiyat üzerinden anlaşmaya varırsa teknik şartname ve idari şartname adı verilen anlaşmaları hazırlar. Bu arada yapılacak işleri ve fiyatlarını tespit eder ve iş başından sonuna kadar tersanede gerçekleşir.

16 Gemi İnşa Sanayicileri Birliği

17 **Büyük ölçekli tersane**, üretim zincirinin tüm halkalarını içinde barındıran, çok büyük gemileri yapabilme kapasitesi olan tersanelerdir. Türkiye'de sadece kamu sektöründen alınıp askeriye verilmiş ancak etkin olarak kullanılmayan Pendik Tersanesi büyük ölçekli tersanelerdendir. Ayrıca makalenin yazıldığı dönemde inşaatı süren Ereğli Tersanesi Türkiye'nin en büyük özel sektör tersanesi olacaktır. Yani, Türkiye'de büyük ölçekli bir tersane bulunmamaktadır. (Öndeş, Osman, Referans Gazetesi, "Ereğli Tersanesi'nde handymax ve panamax gemiler de inşa edilecek", 22.12.2005. haberin devamında ileri teknoloji ile 1200 kadrolu işçi çalıştırılacağı ifadesi geçmektedir. Gemi inşa tersanelerinde kadrolu işçiler tüm işçilere oranla %10 düzeyinde bulunmaktadır. Fason ve yan sanayi üretimi de hesap edildiğinde tersanenin bitmesiyle Med Group'un Karadeniz Ereğlisi'nde gözlemlenecek dönüşüm üzerindeki etkisi ilginç bir çalışma konusu olabilir.) **Orta ölçekli tersane**, motor fabrikası gibi birimlerin olmadığı, orta büyüklükte gemilerin yapılabilirdiği, nitelikleri fazlasıyla değişken olan tersanelerdir. Değerli makinelerinin bulunduğu bölümlerde kadrolu işçi çalıştırmanın dışında tüm üretimi taşeronlara üretim akışı dahilinde devretmişlerdir. Üretimin organizasyonunu gemi dizayn bölümü gerçekleştirir ve CNC tezgahları gibi teknolojilere sahiptir. **Küçük ölçekli tersane**, çelik ön imalat atölyesi ve kızakların bulunduğu ve yat dışındaki küçük gemileri inşa eden ama ölçeği gereği gemi tamiri yapan bir tersaneye dönüşme potansiyeli olan bir yapıdır. Gemi tasarımı da dâhil olmak üzere tüm dışarıda gerçekleştirilen parçaları yansanayiye ve üretimin akışındaki işleri ise taşeronlara devredebilen küçük ölçekli tersaneler, sadece montaj yapmaktadır. Kurumsallaşma derecesi en düşük organizasyondur.

ŞEMA 1: Dünyada Yaygın Olarak Kullanılan Gem Üretim Süreci

İstenilen özelliklere göre parçalar, belirli bir standartta ve iş akışının belirlediği süre içinde üretilir. Lloyd¹⁸ üretimin tüm aşamalarında hem kullanılan parçaların ve hammaddenin hem de işin denetimini yapan tamamen bağımsız bir standart kuruluştur.

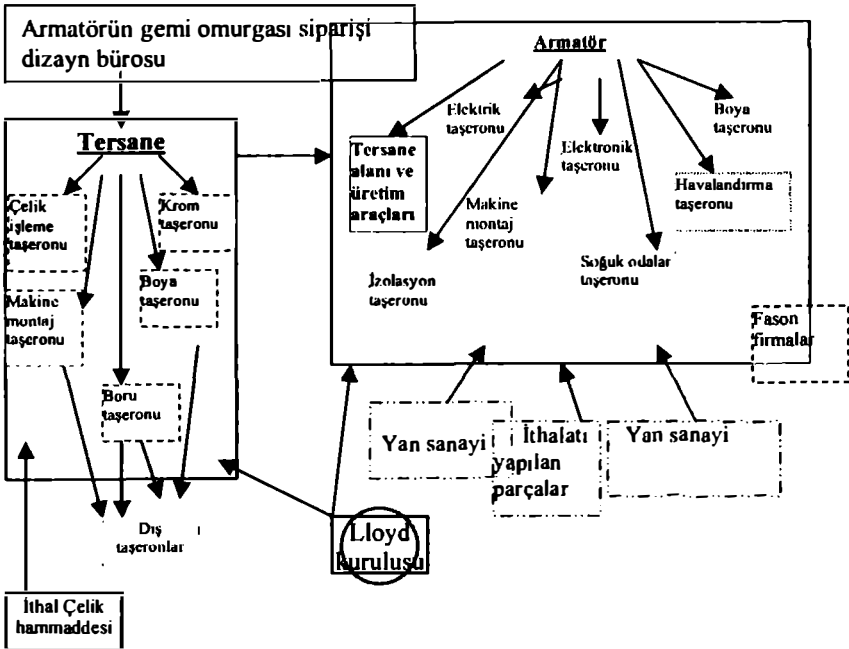
Tuzla Tersaneler Bölgesinde üretim süreci alt sözleşme ilişkilerinin yapılan plana göre belirlenmesi ile devam etmektedir. Belirledikleri işler için önce yerleşik taşeronlar teklif gönderirler. Fiyat ve süre üzerinde anlaşma sağlanamazsa dış taşeronlardan teklif alınır. En uygun fiyat ve standarttaki taşeronun teklifi kabul edilir. Bir taşeron, bir başka taşeronu çalıştırabilir. Parçaların üretimini yapan firmalar için de durum taşeronlardan farklı değildir. Yan sanayi ve fason firmalarla da taşeron firmalarda olduğu gibi sipariş üzerinden pazarlık yürütülüp, süre ve nitelik konusunda anlaşma yapılmaktadır. Yan sanayi firmaları için pazarlık konusu önemli ölçüde fiyat olurken; fason atölyeler için ara malların standardı, biçimi ve benzeri pek çok kriter de pazarlık konusu olmaktadır. Tersaneler, kendilerine gelen bir gemi siparişi dolayısıyla ihtiyaç duydukları bazı spesifik ara malları fason atölyesine sipariş verdikleri zaman ise atölyeye gerekli aletleri alması için çeşitli teşvikler

18 Üretim sürecinin diğer nosyonu standartlardır. Uluslararası standart (klas) kuruluşları genellikle geminin minimum standartlara uymasını, Lloyd adı verilen bürolarıyla sağlamaktadırlar. Hammaddenin uygunluğundan, yan sanayiye sipariş verilerek üretilen parçalara ve montajın kendisine kadar her şey denetime tabidir. Tüm ilişkilerde Lloydlar bağımsız ve denetleyici roledir. Bu yüzden daire içine alınmıştır. Tersane ya da armatörün alanını gösteren çizgilerin içinde yer alan birimler ise bağımlı üretim halini ifade etmektedir. Üçgen alanlar firmaların formel organizasyonlarında yer alan birimleri ifade etmektedir. Çizgilerin kesikli olduğu durum ise gösterilen pozisyonun değişkenliğini ifade etmektedir. TMMOB gemi mühendisleri odasında yapılan mülakatlardan alınan bilgiye göre, Lloyd, 17-18.yy.de, İngiltere’de, yolcu ve yük taşımacılığı yapan gemileri, sigorta şirketleri için dayanıklılığını denetleyen ilk kişinin adıdır.

vaat edebilmekte, bu durum da aralarındaki ticari ilişkinin önemli bir belirleyicisi olabilmektedir. Montajı yapılacak parçanın “tam zamanında” montaj hattı üzerinde yerini alması gerekmektedir. Bu açıdan tersanenin çeperinde bulunan diğer üretim birimleriyle yapılan anlaşmalarda süre, en az fiyat kadar önem arz etmektedir. Tersaneler, en az stokla çalıştıkları için taşeron, yan sanayi ve fason firmaların siparişlerini yetiştirmeleri, tersanenin kendileriyle sonraki gemi için anlaşıp anlaşmayacağını belirlemektedir. Tersanelerin %90'ının İstanbul'un Tuzla Bölgesinde konumlandığı ve sektörün “küçük bir camia” olduğu düşünüldüğünde, işi yetiştirememek, bazı firmaların iflasına ve hatta piyasadan silinmesine neden olabilir.

İkinci üretim yöntemi ise, Türkiye'ye özgü bir ilişkiyi ifade etmektedir. Armatörün tersaneden sadece geminin omurga kısmını yapmasını istediği ve geri kalanını kendisinin tersane yerini kiralayarak yaptığı durumdur. Armatör kendi isteğine göre geminin donanımını yapmak için tersane alanını kullanmaya devam etmek zorundadır. Bu durumda tersaneyi geri kalan süre için kiralar. Kiralama, gayri resmi bir durumdur. Armatör, kendi taşeronlarını bulur. Yan sanayi firmaları ve/veya fason firmalarla kendi üzerinden anlaşmalar yapar. Geminin donanımını böylece gerçekleştirir. Bu durum armatörün yani ticari sermayenin üretim sürecindeki egemenliğini bir derece daha artıran bir durum yaratmaktadır.

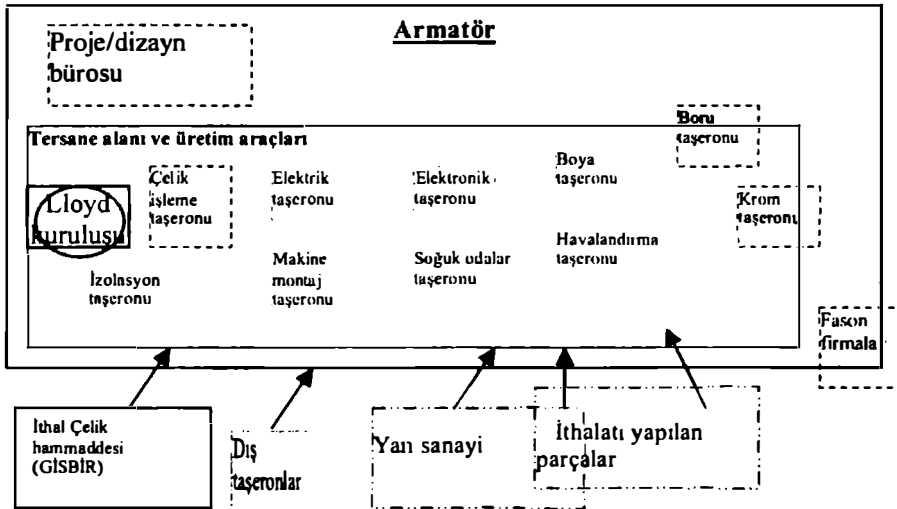
ŞEMA 2: Armatörün Yönlendirdiği Üretim Süreci

Üçüncü üretim yönteminde ise ticari sermayenin bir orkestra şefi gibi tüm üretim alanını yönlendirdiğini görmek mümkündür. Armatör, tersanenin bir kızığını ve iş yapması gereken açık alanı gayri resmi şekilde kiralar. Kiraladığı alanda gerekli olan vinçleri ve çelik kesme tezgâhları için ayrı bir ödeme yapması gerekmektedir. Kendi firması içinde bulunan ya da anlaşma yaptığı dizayn bürosunun ayrıntılı projesine göre üretime başlar. Üretimde kullandığı taşeron firmalarla kendi armatörlük firması adına sözleşmeler yapmakta ve tersanenin adı burada geçmemektedir. Armatör yan sanayi ve fason firmalarla da yine kendisi ilişkilenebilir. Üretim sürecindeki tüm alt sözleşme ilişkisinin taraflarını kendisi belirlemeyi, maliyet açısından tercih etmektedir. Yan sanayi firmaları kendi üretim süreçlerine dâhil olan parçaları kendileri ithal etmektedir. Hatta montajını da kendileri yapmaktadır. Armatör, çelik hammaddeyi ithal etmek için bağlantıları kurmakta zorlanıyorsa, GİSBİR (Gemi İnşa Sanayicileri Birliği) çelik sac ve profilleri ithal ederek, armatöre de sağlayabilir.

Gemiyi kendisine yapabileceği gibi aldığı sipariş üzerine de üretime başlamış bulunabilir.

ŞEMA 3: Armatörün Hakim Olduğu Üretim Süreci

Dördüncü üretim yöntemi ise ticari sermaye olan armatörün, tersane sahibi olmasıdır. Kendi firması için gemi üretirken aynı zamanda dışarıya kâr amaçlı iş yapmakta ve “tersaneci” de olmaktadır. Ticari sermaye olan armatör, yeterince birikim sağlayarak artı-değerin temel kaynağı olan üretken sermayeye dönüşmektedir.

lülerin bulunduğu teknik üniversiteler, sektöre en fazla katkısı sunan bir başka kurumdur. Nitelikli istihdam sağlamanın yanı sıra, bir takım projelerde üniversite desteği sektör için oldukça önemlidir. Bunun örnekleri gemi inşa ve bakım tersanelerinde sıkça görülür. Ayrıca S.S Gemi Taşeronları ve Yan San. Toplu İşyeri Yapı Kooperatifi adında bir taşeron ve yan sanayi kooperatifi oluşmuştur. GİSBİR'e bağlı olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Rekabet: Bir Arada Olmanın Dezavantajları

Tersaneler Bölgesinde sermaye birikimi paralelinde değişen ölçülerde bağımlılık ilişkisinin oldukça açık görüldüğü bir dizi ilişki gözlemlenmektedir. Tersanelerin ayakta kalma ve sermaye birikimini arttırmalarının yolu, rekabetle azalan kâr oranlarının baskısı sonucu, giderek maliyetlerini düşürmeye çalışan yapıyı dönüştürme potansiyeli daha yüksek yapıların(hiyerarşinin üst basamağındaki), bu ilişkideki gücü kullanmasıdır. Çalışmadaki gözlem ve mülakatlardan yararlanılarak bu noktada, ilişkilerin içinde var olabilmek için, hukuku da peyzaja kattığımızda, bazı yapıların enformelleşmesi, bazılarının ise, formelleşmesi gerekmiştir. Sermaye birikiminin toplam döngüsü içinde, birikim, hiyerarşik ilişkinin ortadan kalkmasını engellemekte, özellikle küçük firmaların bu çözüme karşısında değişik tutunma mekanizmaları yarattığı gözlemlenmektedir. Küçük firmaların giderek bağımlı hale gelmesi hatta işçileşmesi, işçilerin de giderek geçici işçi haline gelmesi hatta lümpenleşmesi; tersanelerin sermaye birikimlerini yükseltmesi için en önemli şarttır. Ancak sektörde egemen hale gelen firma kendi ilişkilerini oturtup, enformel faaliyetlerin¹⁹ riskini almaktan kaçmak için, sektör standartlarının üzerindeki bir düzeyde çalışma şartlarını ve ilişkileri sunmaktadır.

II. Emek Sürecinin Örgütlenmesi

Tersanelerde Emek Sürecinin Esnekleşmesi: Taşeronluk Sisteminin Ortaya Çıkışı

1970'li yılların ikinci yarısında Tuzla'ya taşınan sektör daha yeni gelişmekte iken tersaneler ve bu tersanelerle çalışan armatörler tanıdıkları ve işine güvendikleri bazı ustaları yönlendirmeye başladılar. Piyasada o dönem işçi olarak çalışan ustaların çoğunluğu, taşeronluk yapmak üzere işlerinden ayrılıp yanlarına aldıkları işçilerle birer firma kurdular. Taşeron firmaların oluşmasında özellikle 1982 sonrasında piyasaya giren, yeni tersane ve armatörlük firmalarının teşviki oldukça güçlü bir momenttir. Taşeronluk sisteminin kurulmasında önceleri kamuda çalışanların bir kısmının özel sektöre üst düzey yönetici ya da girişimci olarak geçmelerinin de etkisi gözden kaçırılmamalıdır. Eğitimlerini Japonya ve Güney Kore'de alan ve burada bu sistemi öğrenen eski kamu tersanesi mühendisleri yeni CEO'lar, işsizliğin ortaya çıkmasıyla birlikte sistemin faillerinden biri olmuşlardır. Teşvik, genellikle, iş sağlamak ve yer ve iş aleti

¹⁹ Üretim alanındaki enformel faaliyetler ile dolaşım alanındaki enformel faaliyetler farklı ilişkiler açığa çıkarmaktadır. Bu konuda seyyar satıcılar üzerine yapılmış bir çalışma için Praksis'in bu sayısındaki I.Ulaş Ertuğrul'un makalesine bakılabilir.

tahsis etmek şeklinde olmuştur. İşin, taşeronun henüz firma kurmadan sağlanması başlangıç sermayesini oldukça düşük seviyeye çekmiştir.

Örnek olay I: “Taşeronun yanında ustabaşılık yapıyordum. Tüm işleri biz yaptığımız için mühendisler önyak oldu. Firma kur, biz işi sana verelim, işi ekibini topla, işi sen yap, dediler. Böylece başladım... İş kurarken maddi bir teşvikleri olmadı ama onlar teklif etmese işe girmezdim.”

1980’lerin ortasına gelindiğinde kriz nedeniyle kadrolarını küçültmek isteyen ama tecrübeli ustalarını da kaybetmek istemeyen tersaneler, taşeronlaşma eğilimini beslemişlerdir. Böylece işlerin kalitesine rağmen emek maliyetlerini oldukça düşürmüşlerdir. Böylece firmaların emek maliyeti dışında başka avantajları da oluşmuştur: Hem küçük bir kadro ile çalıştıkları için sosyal riskleri azaltmış, hem parça-başı iş mantığı ile çalışan taşeron firmalar aracılığıyla emek üzerindeki denetimleri artmış hem de yaptırdıkları işin faturasını alıp vergilerinden düşmüşlerdir. Bu dönem ilk piyasaya giren taşeron firmaların ustaları ve işçileri arasında oldukça yüksek bir gelir düzeyi oluşmuştur. Sektör ve taşeronluk bir çekim alanı haline gelmiştir.

Gerçekten ilk zamanlar hem taşeron işçilerin hem taşeron ustaların koşulları eskisine göre daha iyidir. Ancak, bu çok uzun sürmez ve çok kısa bir zaman içinde yüksek ücret düzeyini kırmak için rekabeti isteyen tersaneler, taşeron ustaların yanında çalışanlardan yeni firmalar yaratıp, fiyatı düşürürler.

Türkiye’nin TMMOB Gemi Mühendisleri Odasında mühendislerle yapılan bir görüşmede süreç şöyle anlatılmaktadır:

Örnek olay II: “...Tersaneler, avantajlı olduğu için taşeronluğu tercih etti. Taşeronların fiyatları başlangıçta yüksekti. Fiyatları düşürmek için taşeronları bölüp rekabet yarattı tersaneler. Bunun için taşeron ustanın yanında çalışan, iyi olduğunu bildikleri bir ustaya tersaneler destek sağlar ve firma kurdururdu. Böylece küçük gruplar yaratıp fiyatları geri çektiler(düşürdüler). Ama bu çok büyük belalar açtı başlarına; çünkü fiyatların düşmesi kaliteyi de düşürmüştü. Dünyayla rekabet etmek için belirli bir kaliteyi yakalamak lazım, oysa...”

Taşeronluk yapan “çekirdekten yetiştirme” bir usta ise süreci biraz daha farklı değerlendirdiği anlaşılmaktadır:

Örnek olay III: “...Asıl mesele şurada: Sözleşmeyi [taşeronluk sözleşmesini] imzalarken yanlış olduğunu görüyorsun ama altına imza atıyorsun. Mecburen atıyorsun, çünkü öyle adamlar yetiştiriyoruz ki -ben mesela- kendimden 20 tane taşeron çıkarmışım, bugüne kadar. Kaynakçısıyla... 20 taşeronun yanında 20 kişi olsa 400 kişi olur. Yani, bana bunlar rakip şu anda... ya kardeşin dahi, oğlun dahi senin karşına çıkıyor. Hâlbuki çıksın, çıksın ama fiyat düşüyor bu sefer...”

Taşeronların yanlarında çalışanları da, ayrı taşeron kurmak -kendi kendinin patronu olmak- üzere teşvik etmeye başlayınca kapitalizmin orman kanunları ya da Adam Smith’in ‘görünmez el’i kendini gösterir.

Taşeron firmaların günümüzdeki koşullarına bakıldığında da; faaliyetlerinin ve niteliklerinin²⁰ oldukça çeşitlenmiş olduğu görülmektedir. Taşeron firmaların kurulmaları için hala tersanenin teşviki ya da desteği sermayeye göre daha önemlidir. Taşeronların çoğunluğu, tersane ile ilişkilerinde bağımlı ve üretim zincirindeki zayıf halka olduklarının farkına varmışlardır. Bir taşeronun ifadesine göre 2004 itibarıyla bu işe başlamak için 20 milyar²¹ gibi bir sermaye oluşturmak gereklidir. Bu sermaye tersanenin taşerona yüklediği risklere karşı bir güvencedir.

Taşeronluk Sisteminde Emek Süreçleri ve Sınıf İlişkileri

Tersaneler Bölgesinde şaşırtıcı çelişkiler bir arada görülür. Büyük vinçler ve çelik profillerin arasında gezen baretsiz-baretlı işçi, emek ürünlerinin yanında oldukça küçük görünmektedir. Bu tersanelerin içi kadar çeperindeki yan sanayi ve fason imalathanelerinde de aynı çelişkiler devam etmektedir. Bu görünüm, bin sekiz-yüzlü yıllarda terletme sistemi (sweating system) olarak Marx'ın tespit ettiği üretim ilişkisiyle benzerlikler göstermektedir. Marx, parça-başına ücretin belli olması halinde, *emekçinin, emek-gücünü elinden geldiğince yoğun bir şekilde harekete geçirmesinin doğal olarak çıkarına olduğunu; bunun da, kapitaliste, emeğin normal yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma olanağını* verdiğini ifade etmektedir (Marx, 2006:567). Marx bunlardan hareketle parça-başı ücretin, kapitalist üretim tarzı ile en uyumlu ücret şekli olduğu sonucunu çıkarmıştır²². Parça-başı ücreti mümkün kılan alt-sözleşme ilişkileri ile emekçinin emekçi aracılığıyla kapitalist tarafından sömürülmesinin bir aracıdır; aynı zamanda bu aracı işçilerde -taşeronlarda- oluşan patronlaşma yanılığını ya da fantazmagorisinin nedenidir. İşçi, tüm işçilik geçmişi boyunca hayalini kurduğu kendi kendinin patronu olma ve kâr etme hayalini gerçekleştireceği illüzyonu içindedir. Bu noktada taşeron işçiler ile taşeron firmayı kuran ustabaşı arasındaki geleneksel ilişkiler de bu illüzyonu pekiştiren bir rol üstlenmektedir. Fetişleştirilmiş toplumsal ilişkiler egemenlik ilişkilerinin devamlılığı ve meşruluğunu sağlamaktadır (Holloway, 2006).

Yabancılaşmanın oldukça uç boyutlarda yaşandığı bir üretim alanı olarak tersanelerde işçilerin taşeron firma sahibi olarak patronlaşmaları, taşeronların iflas ederek işçileşmeleri, mühendislerin 18.yüzyıldaki çıkış noktası olan ustabaşılığa geri dönüşleri, taşeronluk yapmaları, belirli bir sürede üretim mekânının içinde ya da dışında parça-başına yapılan işlerle çok uzun saatler çalışmaları yaygın görülmektedir. Taşeronluk yapan ustalar, emek sürecinin tüm nimet ve külfetlerini Kabil kimliğiyle deneyimlemektedir.

20 Taşeron firmalar sermaye birikimlerine bağlı olarak kendilerini farklı isimlerle ifade etmektedirler. Dış taşeronluk, yerleşik taşeronluk olarak bu farklılaşma kısmen yukarıda yansıtıldı.

21 Bu rakam bu tarihlerde mülkiyet değiştiren bir firmanın satım bedelidir.

22 "Yeni bir şey olmamakla birlikte, parça-başı ücret —14. yüzyılda Fransız ve İngiliz çalışma yönetmeliğinde, zamanına göre ücretle resmen yanyana bulunmaktadır— ancak gerçek manüfaktür döneminde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Büyük sanayiın fırtınalı gençlik döneminde, özellikle 1797 ile 1815 yılları arasında, işgününün uzatılmasında ve ücretlerin düşürülmesinde bir kaldıraç olarak kullanılmıştır" (a.g.e.:569).

İşçilerini ağı içinde tutmayan bir taşeronun piyasada kalma şansı yoktur. İşçileri elinde tutmak isteyen taşeron ise formel ya da enformel sosyal güvenlik mekanizmalarını iyi kullanmak zorundadır. Bu anlamda enformel sosyal güvenlik mekanizmaları hemşerilik, komşuluk ve akrabalık bağları ile oluşmaktadır. Bu bağlar, işçiler ile taşeronlar arasında nispeten zayıflamış, yerini rasyonel ilişkiler almıştır. Ancak özellikle akrabalık ilişkileri kapitalizm açısından rasyonel bir ilişki olarak firmalararası ilişkide önemlidir ve yerini korumaktadır. Bu bağın varlığını sürdürmesinde, üretim zincirinin en başından başlayarak ifade edilen güven temelli ticari ilişkinin oldukça büyük anlamı vardır. Mekân kullanımındaki fiziksel sınırlılık ile bir arada üretim yapmanın etkisi bir yana sektördeki öznelerin sermaye birikiminin ya tersanelere verilen devlet teşvikleri, ya da tersanelerin sağladığı teşvikler ile gerçekleştiği görülmektedir. Bu durumda güven kavramı, Tuzla Tersaneler Bölgesindeki bütün firmaların birbirine eşitsiz bir karşılıklı bağımlılık ilişkisini ortaya koymaktadır. Taşeronlar, güven ilişkisine daha fazla önem vermektedirler. Mülakatlardan çıkan bir sonuç bu farkı açıklamaktadır: taşeronların işe başlarken hiç sermaye koymamaları.

Tersanelerin/armatörlerin, taşeron firmaların kurulmasına destek sağlaması, taşeronların önemli ölçüde tersaneye/armatöre bağımlı olmasını sağlamıştır. Bağımlılık ilişkisi tersane, taşeron ve işçiler tarafından sipariş edilen geminin zamanında bitmeme riski açıklanmaktadır. Bu durumda uluslararası armatör firmaya büyük bir tazminat ödeyen tersane, bu tazminatı taşeronları cezalandırarak, alacaklarını alamayan ve hacizle üretim araçlarına da el konan taşeronlar da işçileri cezalandırarak karşılamaya çalışmaktadır. Üretimin ritmi ile hayatlarının ritmi belirlenen bu insanlar, güven adını verdikleri bu ilişkiye tevekkülle sarılmaktadır.

Taşeron firmaların, sermayesi güçlü olanları bile tersane kuracak kadar birikim elde edecekleri gibi bir beklentiye sahip değildir. Üretim zincirinin kuvvetli halkalarını oluşturan taşeronlar dışında hiçbir taşeron bu sektörde kalmak istemediğini ve 10 milyon YTL²³ gibi bir miktar -2004'te satılan bir tersanenin bedeli olan- para ya sahip olsalar bile bu alana yatırım yapmayacaklarını ifade etmişlerdir. Bu umutsuzluğa rağmen bütün taşeronlar, firma kurduktan sonra mali durumlarında ve hayat koşullarında önemli bir yükselme olduğunu ifade etmektedirler. Taşeronların çocuklarının mesleklerine dair tercihleri de gelirleri ve tersanenin üretim ilişkilerindeki pozisyonlarına orantılıdır. Geliri yüksek olan ve üretim zincirinin kuvvetli bir halkasını oluşturan firma sahibi çocuğunun mühendis olmasını arzu etmektedir. Görüşme yapılan taşeronlardan bazıları -bu tespiti uygun olarak- babasının işini devralanlar, yani ikinci kuşaktır.

Taşeron firmalar, genellikle içindeki ustaların adları ile özdeşleşmiştir. Taşeron firmalar sık iflas etmelerine ve firmanın adının değişmesine rağmen ilişkinin, ustanın adına kayıtlı bir telefon ile kurulması iflası önemsizleştirmektedir. Tersane usta

23 2004 yılında satılan küçük ama kurumsallaşmış bir tersanenin satıldığı fiyat 10,5 trilyondur. Yapılandırılmış derinlemesine görüşme sorularından biri "piyangodan 10 trilyon TL çıkarsa nereye harcarsınız?" sorusudur.

ile anlaştıktan sonra işin yapılması için gereken her şeyi, usta, bulmakla mükelleftir²⁴. Ustanın, işçi kahvelerine gittiğinde ihtiyaç duyacağı tüm niteliklerdeki işçileri ve ekipleri bulması pek zor olmamaktadır.

Tersaneler ile taşeron firmaların iş bağlantısı kurmalarının, iki şekilde gerçekleştiği görülmüştür. Birincisinde taşeronlar tersaneyle önceden çalışmışlardır. Taşeron firmanın hizmet kalitesi bilinmektedir. Yapılan işin niteliğine göre, taşeronların/ustaların bulunduğu telefon listesinden seçilip aranır ve çağırılır. Bu listeden aranan taşeronların önemli bir kısmı yerleşik taşerondur. Taşeron sözleşmesinde sadece en ucuz teklif yanı sıra tersanenin diğer kriterlerinin de taşeron firmanın seçiminde göz önünde bulundurulacağı açıkça yazılıdır. Tersaneler, daha öncede belirtildiği gibi, taşeronun işinin kalitesi ve zaman konusundaki güvenilirliğini çoğu zaman işin fiyatından daha fazla dikkate almaktadır. İhale açılmasının nedeni ise, taşeron firmalar arasında rekabet yaratıp, işin fiyatını düşürmektir.

Tersane üretim sürecindeki bir iş için, öncelikle yerleşik taşeronlara ihale açılmaktadır. Yerleşik taşeronlar, tersanenin maliyet planlarına uymayacak kadar yüksek bir parça-başı fiyat talebi istediğinde, eğer işin uzmanlık düzeyi de yüksek değilse, tersanenin üretim sürecinden çıkarılırlar. Tersane, bu iş için dış taşeronlara ihaleyi açar. Dış taşeronlara telefonla ulaşıldığı gibi, piyasanın sosyo-mekânsal darlığından dolayı buna gerek kalmayabilir de. Özellikle işçi kahvelerine giden bir haber piyasada herkes tarafından duyulacak demektir. Bu açıdan örneğin kaynakçı lazım olduğunda “çevresi olan” bir kaynak ustasına bunu iletmek çoğu zaman yeterli olmaktadır. Dış taşeronlar genellikle en ucuza çalışan taşeronlardır. Ama işi tamamen dış taşeronlara yaptırmak genellikle tersanelerin tercih etmediği bir durumdur. Bunun nedeni ise, geminin yapımının beklenen ve sözleşmede yer alan sürede bitmemesi durumunda, geminin kıyakta kaldığı her gün için tersanenin ceza ödemek zorunda kalmasıdır. Bu bedeller taşeronlardan karşılanamayacak kadar yüksek miktarlar olduğundan, tersane bu riski üstlenmek istememektedir. Bu yüzden yerleşik taşeronluk doğmaktadır.

Mülakatlardan çıkarılan bir diğer sonuç da gemi tamir-bakım tersaneleri gibi kayıt-dışına çıkmış üretim birimlerinde dış taşeronla çalışmanın daha fazla görülmesidir. Sermaye birikimi düşük olan bu tersaneler, emek maliyetini düşürmek ve emeğin çalışma saatleri üzerindeki denetimini artırmak amacıyla daha çok dış taşeron kullanmaktadırlar. Gemi inşa tersaneleri işlerini yasal çerçeve içinde yapmak zorunluluğu olan, daha yüksek birikimli firmalardır. Bu açıdan emeğin, sosyal sigortası ve beceriden kaynaklanan yüksek ücreti de dâhil tüm maliyetlerine katlanmak, geminin inşasının uzamasının maliyetinden daha küçüktür. Bu açıdan sadece yerleşik taşeronun becerili emeğinin bedeline değil, sigorta, yemek, sosyal haklar gibi maliyetlere de katlanmaktadırlar.

Kısacası, tersaneler yansıtabilecekleri riski üstlenip kabul etmek, yansıtamaya-

24 Kamu tersanelerinde ise süreç farklı işlemektedir. Taşeron(müteahhit) firmalar işi alabilmek için teminat göstermek zorundadır.

cakları riskleri almamak konusunda refleks geliştirmişlerdir. Bu esnekliklerinin sınırı, sermaye birikimleri ile orantılıdır. Ancak yine de taşeron firmaların patronları için de aynı güvencesizlik devam etmektedir.

Piyasada çok sayıda esnek, eşit güçte firma olduğu yanılısamasının aksine, görüş-tüğümüz tüm failleri aslında işçiler ve taşeronların fiyat ve sosyal güvenlik pazar-lığı edemeyecek kadar atomize, ancak tersanelerin pazarlık edilemeyecek derecede örgütlü olduğunu farklı biçimlerde ifade etmişlerdir²⁵. Esnek küçük firmaların eşit ilişkisine dayalı sanayileşmenin nimetlerinden eşit fayda sağlanacağı fikri bu bölge-de inandırıcı olmaktan uzaktır.

Tuzla İşçi Havzası: Bir Arada Olma Deneyimleri

Üretim sürecinde tersanelerin oldukça iyi organize olduğu ve çeşitli birlikler ve kurumlarla birlikte çalıştığı görülmekte ancak taşeron firmalar ve işçiler için aynı şey ifade edilememektedir. Taşeron firma sahiplerinden birinin bir derneğin varlığından söz ettiğine şahit olunsu da bir daha rastlanamamış ve sözünü eden taşeron derneğin ismini de hatırlayamamıştır. Yayın taramalarında da benzeri bir örnekle karşılaşmamıştır.

Üretim sürecinde tersanelerin oldukça iyi örgütlendiği ve çeşitli birlikler, okullar, üniversiteler ve kurumlarla koordineli çalıştığı görülmekte; ancak ne taşeron firmalar ne de işçiler için aynı düzeyde örgütlülük görülememektedir.

Tersane işçilerinin ise örgütlü olduğu iki sendika vardır. Dok Gemi-İş sendikası, bir sarı sendika niteliğinde, tersane sahibinin kendisinin tersanenin kadrolu işçilerini örgütlediği sendikadır. Çalışmanın örnek tersanesi de dahil olmak üzere orta ölçekli tersanelerdeki tüm kadrolu işçiler, Dok Gemi-İş sendikasında örgütlenmiştir. Toplu iş sözleşmesi yapan tek sendika Dok Gemi İş Sendikasıdır. Ancak yaptıkları sözleşmelerden taşeron işçilerin yararlanması mümkün değildir. Dok Gemi-İş sendikasının, sendika temsilcisiyle yapılan görüşmeden anlaşıldığı üzere taşeron işçileri örgütlemek gibi bir kaygısı da bulunmamaktadır.

Limter-İş Sendikası 1976 yılından bu yana sektörde örgütlüdür. Limter-İş'in adı 1999 yılında işkencede katledilen Süleyman Yeter ve iş cinayetlerine anında verdikleri tepkiler ile anılmaktadır. 1200'ün üzerinde işçinin örgütlü olduğu bir sendikadır. Sendikalar Kanununun belirlediği %10 barajının üzerinde kalarak, toplu iş sözleşmesi hakkı bulunan ancak işyeri düzeyinde, sonucu ölüme varan şiddetli engellemelerle karşılaşan bir sendikadır. 2006 Yılı içinde sendika binası iki kez basılmış ve sendika başkanı ve diğer sendika çalışanları tutuklanmıştır²⁶. Limter-

25 Türkiye'de tersaneler, özel sektör gemi inşa faaliyetinin % 90'ını oluşturan, Tuzla Tersaneler Bölgesinde, toplam 7 aile-nin elinde toplanmıştır. Bunlar, genellikle deniz taşımacılığı yapan Karadenizli ailelerdir. Kalkavan, Yardımcı, Sadıkoğlu, Torlak, Bayrak, Çiçek, Üner aileleri birkaç nesildir bu alanda çalışmaktadırlar. Önceden küçük bir çekek yeri olan 3 aile 1980 sonrasında Tuzla'ya taşınmışlardır. 1995 sonrasında ise, taşımacılıkla uğraşan 4 aile tersane sahibi olmaya başla-mışlardır (Capital, 2003). Çalışma çerçevesinde mülakat yapılan ya da görüşülen kişiler, genellikle, tersanecilik ve hatta denizcilik sektörünün büyük hacimli ama "küçük bir camia" olduğunu her fırsatta ifade etmişlerdir.

26 Sendika Başkanı Cem Dinç ve Sendikanın uzmanlarının tutukluluk hali devam etmektedir.

İş sendikasının en fazla baskı gördüğü dönemler, sektör üretiminin canlandığı ve tersanelerin kapasite kullanımlarının arttığı yıllara tekabül etmektedir. Sendika, sektördeki taşeron işçilerin örgütlenmesi konusunda çabalayan gösteren tek sendika formuna sahip örgütlenmedir.

Bölgede sendika dışında çeşitli örgütlenme çabaları da görülmektedir. Tersane İşçileri Birliği Dernek Girişimi, Şubat 2006 tarihinde yapılan Tersane İşçileri Kurultayı ardından kurulma kararı alınan bir birliktir. Limter-iş Sendikası ile ortak çalışma yapmamaktadırlar. Tersane İşçileri Komitesi ise bir başka örgütlü çabadır. Baret adında bir dergi çıkartmaktadırlar.

Tersanelerin ve tersanelerde örgütlenen birliklerin, işçi mücadelesinde önemli bir yeri ve deneyim birikimi vardır. Türkiye işçi sınıfının ilk grevleri arasında yer alan 1873, 1875, 1876 yıllarındaki Haliç-Kasımpaşa tersanelerinde çalışan, sayısı 2000'e varan işçinin grevidir. Bu birikime rağmen tersaneler işçi sınıfın en örgütsüz olduğu sektörlerden biridir. Bu anlamda sermaye bu birikimden işçilerden daha fazla yararlanmış görünüyor.

Taşeron İşçilerin Zaman ve Mekân Deneyimleri:

Taşeron işçiler, geçici ve düzensiz çalışan işçilerdir. İş buldukları sürece çalışmalarının yanı sıra geminin yapımı bittikten sonra işten çıkarılırlar ve bir başka tersaneye girerler. Bu yüzden neredeyse tersanelerin tamamında çeşitli sürelerle çalışırlar. İşçiler, genellikle iş bulamadıkları zaman işçi kahvehanelerinde vakitlerini geçirmektedir.

İşçi kahvehaneleri, taşeron ve taşeron işçilerin piyasadaki tüm haberleri duydukları yerdir. Bu anlamda sadece iş ve işçi bulma kurumu gibi çalışmaz, aynı zamanda bilgi akımını sağlayan bir merkezdir de. Hangi tersane, kaç gemi siparişi almış; Hangi taşeronun kaç işçiye ihtiyacı var; kurulan ortaklıklar, bozulan anlaşmalar, her şey buradan duyulur ve etrafa yayılır. Genellikle tersanelerin girişinde ve tersane işçilerinin yaşadıkları bölgelerde bulunur. Buranın yanı sıra İçmeler tren istasyonu ile trafiğin her zaman düzensiz ve hızla aktığı tersane yolundaki dörtyol ağzı işçi pazarıdır. Yani, taşeron ustaların işçi seçtikleri yerlerdir. Bu yol üzerinde baret, gözlük, işçi botları gibi iş güvenliği ekipmanları buradaki seyyar satıcılarda satılmaktadır. İşçilerin büyük çoğunluğu 20–30 yaş arasında olmasına rağmen genellikle yaşlarından daha büyük göstermektedirler. Elllerinde ve yüzlerinde çoğunlukla yara ve yanık izi olması işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda tersanelerin nasıl önlem aldığını gösterebilir.

Piyasaya yeni giren taşeronlar, “memleketten” getirdikleri akraba ve hemşeri emeğini de, tersanelere çok yakın yerlerde bulunan “bekâr evlerine” yerleştirmektedir. Bir odada on kişi kalınan bu konutların bulunduğu yerler genellikle, meyhane ve genelevlerin de bulunduğu sokaklardadır. Ayrıca, alkol ve uyuşturucu madde kullanımının yaygın olduğu, işçilerin kendisi tarafından ifade edilmiştir. Yeni göç etmiş işçiler iş bitene kadar bu evlerde kalır, eğer tersanelerde daha uzun süreli iş

bulabilirse, ailelerini de getirip bir apartman dairesinde ya da gecekonduda yaşamına devam edebilir.

Tuzla Bölgesinin çevresindeki yerleşim yerlerinden İzmit'e kadar uzanan hat, işçilerin yoğun olarak oturdukları bölgelerdir. İşçilerin yaşam alanları genellikle göç ettikleri bölgelere göre kurulmuştur. İşçilerin evleri ile iş yerleri arasındaki mesafe ise, 1.5 saatten 20 dakikaya kadar farklılık göstermektedir. Önemli olan evlerinden tek araçla işe ulaşmalarıdır.

Kadrolu işçilerin yaşadıkları yerler Pendik gibi görece daha yüksek yaşam standartlarına sahip yerlerdir ve çoğunlukla evleri kendilerine aittir. Taşeron işçilerin ise genellikle kendilerine ait evleri bulunmamaktadır ve pek çoğu yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ayda kişi başı 100 YTL'ye 10 kişi aynı odada kalınan bekâr evlerinde yaşamaktadır. Kadrolu işçilerin, kıdem tazminatı, yemek ve servis imkânları, özel sigortaları ve Sosyal Sigortaları vardır. Birkaç tersanede kadrolu işçilerin önemli bir bölümü kendi işverenleri tarafından, Dok Gemi-İş sendikasında örgütlenmiştir. Ancak, kadrolu işçiler sendikalı olmanın kendilerine pek fayda sağlamadığını hatta Dok Gemi-İş sendikası yüzünden pek çok sosyal hak gaspına uğradıklarını ifade etmektedirler. Dok Gemi-İş sendikasının bir temsilcisi, taşeronları neden örgütlemediklerine dair soruya, sendikanın 'ancak kadrolu işçileri örgütlemeleri koşuluyla tersanecilerin, bu bölgede iş yapmalarına izin vereceğini' söyleyerek yanıt vermiştir.

Mülakatlar ve gözlemlerde çıkan sonuçlara göre, marangozluk yapan işçilerin çoğu Kastamonuludur ama diğer işçiler için böyle bir yoğunlaşmadan söz edilemez. Görüşülen taşeronların bir kısmı İstanbul doğumluyken, taşeron işçilerin doğum yerleri çeşitlidir. Ancak pek çok işçinin baba mesleği işçi ya da esnaf olarak tespit edilmiştir. İşçilerin çoğunluğu, başka bir iş bulamadıkları için bu işe girdikleri ve başka bir sektöre geçme olanakları olursa işi bırakacaklarını ifade etmiştir. Yani, bu iş, en kötü tercih olarak görülmektedir.

Mülakat yapılan genç işçiler arasında meslek lisesi mezunu olanlar, yoğunluktadır. Ancak bu genel bir eğilimi değil, işçilerin görüşme yapmaktan kaçınması ve işlerinde en yetkin olanı veya konuşma becerisine güvendiklerini arkadaşlarını öne sürmelerinin sonucudur. İşçiler arasında ilköğretim mezunu olanların oranı da çok yüksektir.

Taşeron işçiler, genellikle güven ilişkisini önemli bulmaktadır. "Güvenilir olmak", bir taşeronun sürekli elemanı olmanın başlıca koşuludur. Yani, taşeron, işçinin işi hatasız yapacağına **güven**mektedir. Güven kavramının işçi tarafından algılanması ise daha farklıdır. İşçinin güveninin temelinde ise, yevmiyesini sürekli alabilmek ve işsiz kalmamak yatmaktadır. Güven kavramı formel sosyal güvenlik sisteminin varlığı durumunda güçlenmektedir. Ancak enformel bir sosyal güvenlik sistemi, işçi ve taşeronlar arasındaki güven algılayışının referanslarını farklılaştırmaktadır. Taşeronun işçiye barınacak yer bulması, iş kazası durumunda tıbbi yardım sağlaması, iş kazası geçiren işçisine bakması, ölümle sonuçlanan iş kazasında

aileye para vermesi, sosyal ilişkilerini güçlendirmesi, tersanede çalışırken iyi yemek ve yemek yenecek yer sağlaması gibi konulardaki tavırlarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Taşeronlar enformel güven ilişkilerinin kendilerine daha fazla maliyet getirmesi ile formel sosyal güvenlik mekanizmalarını işletmeye başlamışlardır. Nitelikli işçilerinin SSK'ya kaydı yapılmaktadır. Sorun zaten SSK kaydının yapılmasında değil primlerin düzenli ödenmesinde yaşanmaktadır.

Taşeronluk sisteminin ücret yapısı, yapılan mülakatların ışığında, hak ediş adı verilen bir sistemdir. Bu sisteme göre, iş için taşeronluk sözleşmesinde birim fiyat belirlenir. Bu fiyat, yapılacak işin niteliğine ve uzmanlık derecesine göre değişmektedir. Taşeron firmalar ise, 15 günlük ya da haftalık periyotlar halinde işçilere yevmiyelerini ödemektedir. Ustalar, 50 YTL civarı, yardımcıları 30-35 YTL, çıraklar 18-25 YTL arası günlük almaktadır. Sektörün ortalama yevmiesi 30 YTL'dir. Bu bedeller, ulaşım, sigorta primi ödemelerini de kapsamaktadır ve emeğin yeniden üretim maliyetinin de dikkate alınarak gözlemlenmesi gereken ücretlerdir. Ayrıca Tuzla'da ev kiralarının 200-350 YTL arasında olduğu da göz önüne alınmalıdır. Ayrıca tüm bunlarla birlikte kadrolu işçilerin ortalama ücretleri 750-1250 YTL arasında seyretmektedir. Ancak, kadrolu işçiler ulaşım, yemek, ikramiye, sigorta primlerini kendileri ödemediği ve yakacak yardımı, iş güvenliği gibi sosyal haklarını elde ettikleri için oldukça avantajlı bir durum elde etmektedirler²⁷.

İşçi ücretleri tamamen esnektir, işçinin hangi tür taşerona bağlı çalıştığına ve kalifikasyonuna göre değişir. Bireysel sözleşmeler yapılmaktadır. Taşeron işçilerin yazılı değil sözlü sözleşmeleri vardır. Çalışılan tersaneye göre, Sosyal Sigorta primleri yatırılmaktadır. İşçi geçici çalıştığı için, genellikle emekli olmaya yeten işgününe ulaşamaz. Yapılan görüşmelerde taşeron işçilerin emekli olma umudunun olmadığı gözlemlenmiştir. Genellikle kadrolu işçi olma özlemi vardır. Kadrolu işçilerse, taşeron işçilerin durumlarına üzülmede ama kendi pozisyonlarını paylaşmak istemeyerek, kendilerini farklı görmektedirler.

İşçilerde çoğunlukla görülen rahatsızlıklar vardır. Akciğer hastalıkları, gözde çapaklanma ve iş kazalarından kaynaklı sakat kalma bunlardan en yaygın olanları. İş kazaları genellikle vinçten düşme sonucu yaralanma ya da boğulma, elektrik çarpması sonucu yanma, ağırlık altında kalma, güneş çarpması, zehirlenme, kıymık batması, vb. şeklinde gerçekleşir. Sendika temsilcisinin ifadesine göre araştırmaya konu olan tersanede²⁸ kaza durumunda özel hastane masrafları, tersane tarafından karşılanmaktadır. Araştırmaya konu olan tersane bünyesinde çalışan taşeron firmalar da böyle bir durumda, SSK hastanelerinin yeterli olduğunu ifade etmişlerdir. Tersanelerin yakınında GİSBİR tarafından bir sağlık kliniği kurulmuştur. Her tersanenin bulundurması yasayla zorunlu tutulmuş olan sağlık ekibi ve ekipmanının gerekliliğini, böylece ortadan kaldıran tersaneler, maliyetlerini de düşürmüştür. Acil müdahale ekipleri bulunan bu klinik henüz yeni açılmıştır ve

27 2006 yazındaki ücret düzeyi

28 Sedef Kaşif Kalkavan Tersanesi

sektörün ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamayacağı henüz açıklığa kavuşmamıştır. Sektörde iş kazası sonucu ölen işçiler, işçi kahvelerinde görülen *hızlı bilgi akımının* tersini gösterecek şekilde gizli kalmaktadır. Yaralı işçiler ise, tersane sahiplerinin ve taşeronların inisiyatifinde tedavi edilmektedir. Kaza geçiren işçinin SSK primi yatırılmıyorsa, kaza geçirme anı ile işçinin hastaneye götürülme zamanı arasında sigortalı olma koşullarını sağlayacak formaliteler yerine getirilip böylece taşeron ve tersanenin yasal olmayan durumu ortadan kaldırılmaktadır. Çalışırken sigortasız olan işçi, hastaneye gittiğinde göstermelik olarak sigortalı olmaktadır. Çoğu işçi özellikle tamir bakım tersanelerinde çalışıyorsa bu kadar da şanslı olmaz ve yaralanmışsa gizlice özel hastaneye yatırılıp konu örtbas edilebilir. Ölmüşse, cansız bedeni memleketine bir miktar para ile gizlice gönderilebilir.

Ölümlerle sonuçlanan iş kazalarının -iş cinayetlerinin- sıklığı zamanlarda işçilerin protesto ve iş bırakma eylemleri oldukça kalabalık bir kitle ile gerçekleşir. İşçilerin birlikte hareket etme gelenekleri Osmanlı'daki ilk grev olarak bilinen 1873 grevinde bu yana pek değişmemiştir. Tuzla'ya tersanelerin taşınma tarihi olan 1983'ten bu yana 43 işçi iş kazasında ölmüştür. Bu ölümlerin 41'i, '92 yılından sonra gerçekleşmiş; patlamalar sonucu 22, iskeleden düşme sonucu 9, elektrik çarpması sonucu 6, üzerine ağır yük düşmesiyle, ambar kapakları arasında sıkışmayla 1, patronun attığı boruyla 1 işçi yaşamını yitirmiştir (Ufuk Çizgisi, 2006). Ayrıca, tersanelerin kapasitelerini sonuna kadar kullandıkları ve önemli bir büyüme kaydettiklerini söyledikleri 2005 ve 2006 yıllarındaki iş cinayetleri ise büyümenin bedelinin kime yansıdığını ortaya koymaktadır. DİSK Limter-İş Sendikasının verdiği bilgilere göre 2006 yılında altı, 2005'ten beri 13 işçi ölmüştür. Sendikanın, şu sıralar cezaevinde tutukluluğu süren eğitim uzmanı "burada ölmenin değil yaşamının tesadüf" olduğunu söylerken "yetkisini ölümden ödünç almaktadır". Benjamin'in (2006) ölüm vurgusu, Tuzla Tersaneler Bölgesindeki doğal olmayan ölümlerde somutlaşmaktadır. Ölüm, tersane işçilerinin gündelik hayatlarının en önemli deneyimidir.

İş kazası nedenlerine bakıldığında üretim teknolojisi ve emeğin daha fazla denetim altına alınmasını sağlayan çalışma biçimleri aracılığıyla üretimin ritminin artırılmasının etkileri ortaya çıkmaktadır. Üretim teknolojilerinin gelişmesi, bir zafer edasıyla günlük haftalık gazetelerde, ardı ardına daha fazla yük kaldırma kapasitesi olan vinçlerin kullanılması, milimetrik ölçümlü, sıfır hatayla çalışan çelik kesme tezgâhları ve çevre şartlarından etkilenmeyen boya makineleri gibi pek çok nesne üzerinden tanıtılmaktadır. Ancak, iş kazaları ise bu iş aletlerinin üretim ritmini hızlandırmasının bir sonucu olarak işçilerin bu hıza uyamayanları üzerinde hayatlarına mal olan bir ayıklanmaya sebep olduğu söylenebilir. İş kazalarının, 'teknolojik gelişme kimin için' sorusuna verdiği yanıt oldukça açıktır:

... bir baret bir eldiveni patrona kavga dövüş aldırıyoruz. Günde 12 saate varan sürelerde çalışıyoruz. Yeri geliyor pazar günleri de çalışıyoruz. Yani patronların ağzından çıkan her şey kanun olmuş! Yemeklerimiz berbat,

üzerlerinde fareler dolaşüyor. Soyunup giyindiğimiz yerlerin altından lağım akıyor. İşçinin güvenliği için önlem alınmıyor. Mesela 8 metrelik parçayı römorkör veya kamyonla götüreceğine forkliftle götürüyor. Parça pat diye işçinin üstüne düşüyor, adam ölüyor. Her an birisi ölüyor! Buna rağmen sigortalarımız ödenmiyor... (Ufuk Çizgisi, 2006).

Teknik donanım, tersane tarafından malın hızla ve en az hatayla üretimi için kullanılmaktadır. Burjuvazinin, teknik donanımla, işçinin emek zamanı üzerinde kurduğu hâkimiyete karşı ücret ve işgünü saati talepleri etrafında tersanelerde işçi örgütlenmeleri oluşmaktadır. Mekân ve zaman deneyimleri ile yeniden anlamlandırabileceğimiz taşeronluk sisteminin işçiler üzerindeki tüm etkileri, yani işçiler arasındaki rekabeti arttırıcı etkisi, bununla birlikte güven ilişkileri ile ör(t)ülmüş taşeronlarına bağ(ım)lılıkları, bu işçi örgütlenmelerini parçalamaktadır.

Harvey(2003), “kapitalizmin örgütlü mekânsal-zamansal ritimleri, bireyin farklı roller içinde toplumsallaşması yönünde yaygın olanaklar sağlar” vurgusuyla, taşeronluk sisteminin varlığının işçilerin zaman ve mekân deneyimlerini üzerinden belirleyici olduğunu açıklayabiliriz. İşçilerin günün birinde kadrolu işçi ya da taşeron olma umudu, işsizlikle işçilik arasındaki hızlı geçişkenlik, hatta iş kazası sonucu çalışamaz duruma gelme veya ölüm birer gelecek tasavvuru olarak taşeron işçilerin hayatlarını belirlemektedir. Taşeronluk sisteminin aslında akraba ve hemşeri emeğinden beslenen kanalı görünmezleştirdiği halde bile güven ilişkilerini bu derece iyi örmesinde *ayakları altından kayıp giden bir dünyada kendini evinde hissetme ve bir şeylere tutunma çabasını* yani üretim ilişkilerindeki belirsiz ve devamlı değişen konumlar karşısında iş süreçlerinin devamlılığını sağlama kaygısını da görmek mümkündür.

Sonuç:

(K)ültürel zenginlikler, ... varlıklarını sadece onları yaratan büyük dehalaların çabalarına değil, aynı zamanda o çağda yaşamış adı sanı bilinmeyen insanların katlandığı külfetlere de borçludurlar. Hiçbir kültür ürünü yoktur ki, aynı zamanda bir barbarlık belgesi olmasın. Ve kültür ürününün kendisi gibi, elden ele aktarılma süreci de nasibini alır bu barbarlıktan (Benjamin, 2006: 42)

Tersanelerde yapılan gemilerin denize indirme töreninde işçiler ile armatör ve tersane sahipleri bir arada üzerinde şampanya patlatarak gemiyi uğurlamaktadır. İşçilerin bu emek ürünü bir daha hiç olmayacağı kadar süslenerek dolaşıma girmektedir. Ancak gemilerin üretim süreci olan montaj üretimin özelliği gibi işçilerin monte ettiği parçaların da sadece çeşitli teknik ve ekonomik ilişkiler ile bir araya gelmediklerini aynı zamanda yanılısamaları ve çelişkileri içinde barındıran bir dizi toplumsal ilişkinin de kristalize olmuş ürünü olduklarını gözlemliyoruz. Taşeron ve fason ilişki ağlarının somutlaşmış hali Tuzla Tersaneler Bölgesinden daha geniş bir üretim alanını ifade eden bu montaj üretimidir.

Türkiye gemi inşa sektörünün, özgün özelliği olan bir arada bulunma bölgesel

rekabette bir avantaj yaratmakla birlikte, bu konuda saha araştırmasının saptadığı bazı sonuçlar vardır. Birincisi, gemi yapımının oldukça önemli bir özelliği, sipariş üzerine üretim gerçekleştiği için, armatörlerin ürün üzerindeki hâkimiyeti yüksektir. İlksel sermaye birikimini gerçekleştiren sektörde ticari sermayenin üretken sermaye üzerinde hâkimiyet kurduğu ancak örnek tersanede de görüldüğü gibi, ticari sermayenin, belirli bir seviyeye ulaşan birikimini üretken sermayeye aktardığı ve böylelikle üretken sermayenin hegemonik bir güç halini aldığı, görülmektedir. İkinci olarak olarak, alt sözleşme ilişkisindeki firmaların sermaye birikim potansiyeli, teknoloji, sektörün rekabet derecesi, emeğin denetim mekanizmalarıyla iç içedir. Dolayısıyla, taşeron ve yan sanayi firmalarının ayakta kalmak için, -eğer yüksek uzmanlık isteyen bir alanda çalışmıyorsa- değişken maliyetlerini yani işçi ücretlerini düşürmeleri gerektiği açığa çıkmıştır. Taşeronluk sisteminin tarihinde ve işleyiş temelinde de bu mekanizma görülmektedir.

Sonuç olarak, tersanelerin, dünya piyasasına eklemlenmelerin tek yolu, üretim ve emek süreçlerini enformelleştirmeleri daha özel olarak taşeronluk sistemi ile örgütlemeleridir. Taşeronların, tersanelerin yansıttıkları riski üstlenmelerinin ve esnekleşmelerinin tek yolu, enformel faaliyet ve istihdam yaratmaktır. İşçilerin bu yapı içinde tutunma ve emek güçlerinin yeniden üretmelerinin yolu ise, güven ilişkileri ile oluşan mekanizmalardır. Ancak gemi inşa sektörünün özelinde incelenen enformelleşme eğilimi ve sonuçları genel geçer bir yasa olmadığı gibi, evrensel de değildir; Türkiye, Tuzla Tersaneler Bölgesi özgününde, zaman ve toplumsal ilişkiler bağlamında oluşmuş ve sürekli dönüşüm halindeki yapının potansiyel eğilim ve sonuçlarından biridir. ■

Geniştirilmiş Kaynakça:

1. AKDEMİR, Nevra(2004); Kalkınma ve Sermaye Birikimi Sürecinde Enformelleşme: Tuzla Örneği, ,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
2. AKŞAM Gazetesi(2005), "Butik Tersanecilik Yapıyoruz", <<http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2005/04/25/yazidizi/yazidizi1.html>>
3. AKTAR, Ayhan (1990); Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi, AFA Yayınları, İstanbul
4. BENJAMİN, Walter. (2006); "*Hikâye Anlatıcısı*", *Son Bakışta Aşk*, Çev: Nurdan Gürbilek, İstanbul: Metis Yayınları
5. -----; "*Tarih Kavramı Üzerine*", *Son Bakışta Aşk*, Çev: Nurdan Gürbilek, İstanbul: Metis Yayınları
6. BERMAN, Marshall(2001); Katı Olan Herşey Buharlaşıyor, İstanbul: İletişim Yayınları
7. TÜRKÜN-ERENDİL, Asuman (2000); "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli - Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme" *Toplum ve Bilim Dergisi*, 86, 97-117, İstanbul: Birikim Yayınları
8. GÜLER-MÜFTÜOĞLU, Berna (2000); "İstanbul-Gedikpaşa'da ayakkabı Üretiminin Değişen Yapısı ve Farklılaşan İşgücü", *Emek Piyasaları ve Üretim Süreçleri*, *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı:86 (güz), İstanbul: Birikim Yayınları
9. GÜLER-MÜFTÜOĞLU, Berna (2003); "Yeniden Yapılanmada KOBİ'ler: Sihirli Değneğin Sihirsizliği", *Küresel Kapitalizmle Bütünleşme*, *İktisat Dergi*, sayı: 435, İstanbul: İFMC Yayınları
10. GÜLER-MÜFTÜOĞLU, Berna (2005); *İstanbul-GedikPaşa'da ayakkabı Üretimi*, İstanbul: Bağlam Yayınları
11. HARVEY, David (2003); *Post-Modernliğin Durumu*, İstanbul: Metis Yayınları
12. MARX, Karl(2006); *Kapital I-II-III*, Sol Yayınları, 7. Basım, Ankara
13. OLEYİS (2003); *İş Yasası, Çalışan Vatandaşın El Kitabı 1*, Ankara
14. TOBB(2004), <http://www.tobb.org.tr/organizasyon/sanayi/grup3841.php> [25.03.2004]
15. ILO(2004),<http://www.ilo.org/public/english/employment/skills/informal/fields.htm> [28.03.2004]
16. Capital Dergisi, "Gemideki Aileler", Ağustos 2003
17. Dünya Gazetesi, Tuzla Bölge Eki, 09.04.2002
18. Dünya Gazetesi, Gemi İnşa Sanayi Eki, 31.10.2002
19. Dünya Gazetesi, "Gelecekte Avrupa'nın Gemi İnşa Üssü Karadeniz Bölgesi Olacak" 02.01.2003
20. Dünya Gazetesi, "Bizim İçin Kurumsallaşma ve Kalite, Olmazsa Olmaz", 09.01.2003
21. Dünya Gazetesi, Denizcilik Eki, sayı:32, 1.08.2003
22. Finansal Forum, Deniz Ticareti Eki, 08.04.2004
23. Gemi İnşa Sanayi Dergisi, sayı:8, 04-05-06-2004

24. GİSBİR (2004) "Gemi İnşa Sanayi İstatistik Bilgileri", Gemi İnşa Sanayi Dergisi, Nisan-Haziran '04, sayı:8, 74-9, İstanbul
25. UTA, Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Haber Araştırma Dergisi, "Limanlar", 02,2001
26. Ufuk Çizgisi, "Tersaneler: Cinayet ve Ziyafet", sayı: 30, 17 Ocak 2006, <http://www.ufukcizgisi.org/index.php?in=30&p=860>
27. ILO (2000), The 88th Session of the International Labour Conference (June)
28. TMMOB, Gemi Mühendisleri Odası (2002-2003); 38. Dönem Çalışma Raporu, s.69, İstanbul

Türkiye’de 1988-2003 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış*

Hakan Koçak**

Bu çalışma, ülkemizde yeterince üzerinde durulmayan, istihdam yapısındaki değişimler ve buna bağlı olarak toplumsal sınıfların sosyal temelindeki dönüşümleri belirli bir zaman kesitinde gözlemlemek ve yorumlamak için belirli bir veri setinin kullanılması denemesidir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) web sitesinde yer alan İşgücü İstatistikleri Veritabanı’ndaki *Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları* (<http://www.tuik.gov.tr/isgucu/Basla1.do>) çeşitli kategorilerde, ayrıntılı çapraz sorgulama yaparak belirli bir zaman aralığında veri serileri elde etmeye olanak tanımaktadır. Bu seriler yakın dönemde ülkemizin istihdam yapısındaki değişim eğilimlerine dair birçok önemli detayı görmemizi sağlayabilecek niteliktedir. Ek olarak, yine TÜİK tarafından 25 Nisan 2006’da internet sitesinde yayınlanan 70 sayılı haber bülteninde yer alan ve 1988 Ekim-2006 Nisan tarihleri arasındaki verileri topluca sunan *Hane Halkı İşgücü Araştırması Sonuçları* da çalışmada değerlendirilmiştir. Halihazırda TÜİK’in web sitesi ve yayınlarından ve kimi yazılı kaynaklardan istihdamdaki genel eğilimlere dair epeyce veri sağlamak mümkünse de, bu tür çalışmalar bir veritabanı programı olmadıkları için kategorilerin çapraz olarak sorgulanması ve özellikle de özel amaçlı analizler için gerekli veri serilerinin oluşmasına imkan vermemektedirler. Çalışmamızda web sitesinde yer alan ve kamuya sunulmuş olan böyle işlevli bir veritabanını kullanarak ulaştığımız kimi anlamlı bulguları paylaşmayı ve tartışmayı amaçladık.

Kuşkusuz Türkiye’de istihdamın ve emek piyasasının yapısı ve dönüşümüyle ilgili yetkin ve oldukça kapsamlı çalışmalar bulunmaktadır. *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik* (Ansal vd., 2000) ve *Türkiye’de Endüstri İlişkileri* (Çetik ve Yüksel, 1999) isimli kitaplar ile *Petrol-İş 97-99 Yıllık* (Petrol-İş, 1999) yakın dönem verilerini

* Bu çalışma için TÜİK verilerinden elde edilen tabloların bir kısmı teknik nedenlerden dolayı dergide yer almamaktadır. Dileyen okuyucularımız sözü edilen tablolara www.praksis.org adresinden ulaşabilirler.

** Sosyolog

ve bunların kapsamlı analizlerini içeren başlıca eserler olarak öncelikle belirtilmelidir. Yazımızda bu çalışmaların sonuçlarından da yararlanılacak ve kimi karşılaştırmalar yapılacaktır. Emek piyasasının esnekliği, işsizlikle ilgili açıklanan verilerin doğruluğu, işgücünün enformelleşmesi, kadın istihdamının durumu vb. gibi konularda sözü edilen çalışmaların yanı sıra daha pek çok araştırma, yayın ve tartışma vardır. Ancak burada odak noktasında olan istihdam yapısının genel özellikleri, işgücüne katılımı ile ilgili yaşanan temel sorunlar ve benzeri konulardır. Oysa bizim çalışmamız istihdamın kendi içindeki değişim eğilimlerine ve bununla bağlantılı olarak da sınıfsal kompozisyonun dönüşümüne odaklanmıştır. Tüm dünyada özellikle 80'li yıllar sonrası çalışmanın ve istihdamın değişen yapısı yoğun olarak tartışılmış, sanayi sonrası toplum, enformasyon toplumu, hizmet ekonomisinin gelişimi vb. gibi temalar ve dönemselleştirmeler etrafında yeni süreç anlaşılmasına çalışılmıştır. Örneğin bu yazıyı da esinlendiren çalışmalardan birisi olan Manuel Castells'in yakın zamanda yayımlanmış *Ağ Toplumunun Yükselişi* (2003) isimli kitabının "Çalışmanın ve İstihdamın Dönüşümü" başlığını taşıyan bölümünde yer alan tartışmalar ve tespitler bu konuda gelişmiş kapitalist ülkeler bağlamında önemli veriler ve geniş bir bakış sağlamaktadır. Yazar bu bölümde, dünyadaki istihdam eğilimlerine dair oldukça kapsamlı bir makro analiz geliştirmekte ve bu alanda yaygın kabul gören yaklaşımlarla tartışma içinde ulaştığı sonuçları, istihdamın değişimindeki belirgin karakteristik eğilimleri, dünyanın farklı ülke ve bölgelerindeki yapısal farklılıkları göstererek sunmaktadır. Sanayi sonrası toplumlardaki istihdam eğilimlerine dair genellemeler ise yazarın asıl tartışma konularıdır. Ayrıca eserde geleceğin istihdam eğilimlerine ilişkin de ileri kapitalist ülkeler bağlamında projeksiyonlar yapılmaktadır. Bizim açımızdan kitapta tartışılan meselelere Türkiye'de de birebir yanıt aramak değil ama bu cezbedici ve ufuk açıcı sorunsalların çağrıştırdıklarına elimizdeki veriler ışığında bakmak önem taşımaktadır. Sonuçta, yazarın öncelikle incelediği G7 ülkelerinin eğilimleri bizden oldukça farklıdır ve birebir karşılaştırma yapmak istesek dahi elimizdeki veriler aynı standart ve yeterliliğe sahip değildir. Ancak yine de elimizde bulunan verilerin sunduğu imkanları değerlendirmek, onları bu tür çalışmaların kullandığı kavramsal araçlarla analiz denemelerine girişmek isteğini, bu bilimsel *yaramazca merak duygusunu*, engellemek gerektiği düşüncesi bizi bu çalışmaya yönlendirdi.

Elinizdeki yazı genel olarak ülkemizde çok ilgi gördüğü söylenemeyecek olan, istihdamın yapısal dönüşümü ve sınıfsal analizine yönelerek bu çerçevede yeni meraklara, eleştirilere, tartışmalara vesile olmak gibi mütevazı bir katkıyı amaçlıyor. Yazıda önce dönem içinde işgücü ve istihdamın yapısındaki genel değişimlere değinilerek ağırlıklı olarak sektörel ve mesleki temeldeki değişim eğilimleri değerlendirilecektir. Sonraki bölümde ise eldeki veri setinin bir sınıf şemasından uyarlanan kategoriler çerçevesinde değerlendirilmesiyle istihdamdaki değişime dair sınıfsal analiz denemesi geliştirilecektir. Ancak daha önce sözkonusu değerlendirmeleri tamamlayıcı nitelikte olmak üzere, çok genel bir dönem tasviri ve teknik açıklama bölümleri oluşturulmuştur.

Dönemin Gelişmelerine Genel Bir Bakış

Değerlendirmeye çalıştığımız veri setinin kapsadığı zaman dilimi, yoğun iktisadi ve sosyal yapısal dönüşümleri barındırması bağlamında önemlidir. 24 Ocak 1980 kararları ve askeri darbesiyle açılan neo-liberal dönüşüm öyküsünün sayfaları giderek küreselleşme olarak adlandırılan dünya çapındaki emperyalist iktisadi, siyasi basınçların Türkiye’nin ekonomik, sosyal yapısında yarattığı güçlü etkilerin sonuçlarıyla dolmuştur. Türkiye ekonomisi 1980’den başlayarak gerçekleştirdiği bir dizi yapısal dönüşüm ile dış dünya pazarlarıyla eklemlenme sürecine girmiştir (Yeldan, 2001). Bu modelde ihracatın teşviki, iç talebin düşük tutulması ve emek maliyetlerinin baskılanması temel rol oynamaktadır. Yine neo-liberal düşüncenin temel felsefesine uygun olarak kamu alanının daraltılması, giderek yoğunlaşan bir özelleştirme, ticarileştirme uygulamasının gündeme getirilmesi dönemin belirgin özelliklerindendir. Dönem içinde devletin gerçekleştirdiği düzenlemeler ve uygulamalarla sermayeye çok çeşitli avantajlar sağlayarak yaratılmaya ve büyütülmeye çalışılan özel girişimciliğe dayalı kalkınma modelinin başarılı olduğu, istenen düzeyde bir yatırım düzeyinin sağlandığı söylenemez. İhracata yönelen ancak buna dayalı bir sanayileşme gerçekleştiremeyen Türkiye ekonomisinde kamunun enerji ve ulaşım, özel sektörünse konut sektörüne yönelik yatırımlarının yoğunlaştığı gözlenebilir (Yeldan, 2001:47).

Veri serilerimizin başlangıç tarihi olan 1988 yılı, sözü edilen modelin tıklandığı ve sınırlarına ulaştığı yıldır. Bu yıldan itibaren artık dışa açılma öncelikle reel üretim sektörlerinde değil, finansal alan ağırlıklı olarak gelişimini sürdürmüştür. 1989 yılında sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla kam-biyo rejimi tümüyle serbestleşmiştir. Bu yıl aynı zamanda 80 sonrasındaki uzun durgunluk döneminden sonra işçi hareketinin 89 Bahar Eylemleri olarak anılan yaygın yeniden yükselişine de tanıklık eder. Dönemin kapsamlı bir değerlendirmesini sunan Erinç Yeldan’ın belirlemeleriyle şöyle genel bir resim oluşturmak olasıdır: Yeni bir popülizm dönemi açılmıştır. Yeni girilen dönemin belirgin özelliklerinden birisi ise ithalat ve tüketim hacminin genişlemesidir. Rantiye ve spekülasyon nitelikli sermaye kazançlarının öne çıktığı bu dönem 1994’te sarsıcı bir krize yol açmıştır. Krizin aşılması sürecinde sıkı para politikalarının yanı sıra önceki dönemde olduğu gibi ücretlerin bastırılması en öne çıkan politikalarından olmuştur. Emek maliyetlerinin düşürülmesinin yanı sıra işgücü piyasalarında formel istihdamın azaltılması başlıca yönelimlerdenidir. 1994 krizini takip eden dönemde kısa vadeli sermaye girişlerine dayalı bir büyüme sürecine girilmiştir. 90’lı yılların sonu ve 2000’li yılların başları ise bu tarz büyümenin sınırlarına gelindiğine işaret eden, küresel düzeyde gelişmelerle de ilişkili çok sarsıcı krizlerin yaşandığı dönem olmuştur. Değerlendirmeye aldığımız zaman diliminin özellikle ilk beş yılında emek üretkenliğinde büyük artışlar, buna karşılık ücret artışlarında 1989-1993 ara dönemi dışında ve genel eğilim olarak düşüş ve duraganlık gözlenebilir (Yeldan, 2001: 65-101).

Üretimdeki zayıflama, ithalat, tüketim ve eğlence sektöründeki gelişmeler, faiz, rant vb. spekülâtif kazanç alanlarındaki gelişmeler, reel üretici sektöründeki tekelleşme eğilimleri, tarım alanında IMF ve Dünya Bankası politikalarının sistemli şekilde uygulanmasının getirdiği çözülme, dağılma süreci, artan işgücü verimliliğiyle bağları kopan ve her kriz dönemi ciddi kırılmalar yaşayan ücret artışı eğilimleri ve sanayinin istihdam yaratıcı yatırımlarındaki süregelen zayıflık vb. gibi dönemin genel iktisadi tablosunu belirleyen etkenlerin hemen tamamının istihdam eğilimlerine yansıyan sonuçlarını izlemek mümkündür.

Teknik Açıklamalar

Veri tabanımız, 1988-2003 yılları arasındaki verileri kapsamaktadır. Veri tabanının "İstihdam tabloları" bölümünde yer alan kategorilerdeki veriler çeşitli çaprazlamalarla sorgulanarak ve 1988-2003 yılları arası zaman serileri oluşturularak hazırlanmıştır. Her tablo farklı kategorilerin yıllar itibariyle çapraz sorgulamasından oluşmaktadır. Tablolarda yıllara dair veriler sayılar olarak dizilmiş, bunların her bir yıl için toplam içindeki ve dönem sonundaki toplam değişim oranları yüzde olarak tarafımızdan hesaplanarak seriler oluşturulmuştur. Her yıl için "yıllık ortalama" ve 15 yaş ve üstü nüfus rakamları esas alınmıştır. Veritabanı kullanılarak elde edilen tablolar ekte sunulmuştur. Yazıda bu tablolardan çıkardığımız ve bizim açımızdan önem taşıyan ya da belirginlik kazanmış bazı eğilimler değerlendirilmiştir. Kuşkusuz tabloları inceleyen okurlar birçok farklı eğilimi de gözleyebileceklerdir. Diğer kaynağımız olan Nisan 2006 *Hane Halkı İşgücü Araştırması Sonuçları* tabloları da ayrıca değerlendirilmiştir. Bölümlerde hangi kaynaklardan yararlanılarak değerlendirmeler yapıldığı belirtilmektedir. Her iki veri kaynağının kullandığı kategorilerde ve esas aldıkları periyotlarda farklılıklar olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.¹ TÜİK'in son dönemde sınıflandırmalarında uyguladığı değişimler yeni çalışmalara yansımaktadır. Sonuçta her iki veri seti kendi içlerinde ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Kategorilere Bakış ve Değerlendirmeler

Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları veritabanında çeşitli değişkenler ve sınıflamalar kullanılmıştır. Bu değişkenlerin çalışmamız açısından öncelik taşıyanları sınıfsal konumu belirleyenlerdir. Bunlara dair TÜİK tanımlarını kısaca vereceğiz:

İşteki durum değişkenleri

Ücretli veya maaşlı: Başkasının yanında, aynî (mal) ya da nakdi (para) bir gelir elde etmek amacıyla ücret veya maaş karşılıklı bir işveren için çalışanlardır (müdür, müstahdem, işçi, haftalık ya da aylıkla çalışan kunduracı, berber, terzi vb. mesleklerdeki kalfa vb.)

¹ Veritabanı kullanılarak oluşturulan tablolarda yıllık ortalama rakamlar alınmıştır. HHLA araştırma sonuçları tablolarında ise 1988-99 yılları arasında Ekim ayı rakamları, 2000-2004 yılları arasında en yakın periyot olarak III. dönem rakamları ve 2005 için Ekim rakamları esas alınmıştır.

İşveren: Kendi işinde para ya da mal karşılığı bir veya daha fazla ücretli veya yevmiyeli daimi işçi çalıştıran kişilere denir. Bir işyerinde işveren durumunda birden fazla ortak bulunabilir. Bu durumda her ortak bir işveren kabul edilmektedir. Tarımsal işletmesinde para ya da mal karşılığı devamlı olarak bir kişi dahi çalıştıran işveren olarak yazılacaktır. Bir tarımsal işletmenin ücretli veya yevmiyeli, daimi işçi çalıştıran ortakları da ayrı ayrı birer işverendir.

Yevmiyeli (mevsimlik, arızı, geçici): Bir başkasının işinde aynı (mal) ya da nakdi (para) bir gelir elde etmek amacı ile yevmiyeli çalışan (çırak, kalfa, amele, vb.) veya bir işverene bağlı olarak, düzenli ve sürekli olmadan işine göre mevsimlik ya da geçici olarak veya iş buldukça çalışanlardır.

Kendi hesabına çalışan: İşinde, dükkanında, yazıhanesinde, imalathanesinde, tamirhanesinde vb. yerlerde tek başına çalışan veya ücretsiz aile fertleri ile birlikte aynı (mal) ya da nakdi (para) olarak gelir elde etmek amacıyla çalışan kişidir.

Ücretsiz aile işçisi: Aynı hanede yaşayan birisi tarafından işletilen (sahip olunan) ve piyasaya yönelik faaliyet gösteren işletmelerde ücretsiz olarak çalışan, fakat işletmenin ortağı konumunda olmayan kişilerdir. Karı, koca, çocuklar ve aynı evde oturan, yeme ve giyimleri aile sorumluluğu altında olan kişilerden bir ücret almaksızın zamanının çoğunu işyerinde çalışarak geçirenleri kapsar. Bu kişilerden ücret gibi nakdi gelir alanlar burada değil, ücretle çalışanlar kısmında gösterilir.

Veritabanında, iktisadi faaliyet kollarına ilişkin olarak da 9 temel kategori ve bunların alt kategorilerinden oluşan Birleşmiş Milletler’in “Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması, (ISIC Rev 2)” kullanılmıştır. Kurum, yakın tarihlerde bu sınıflamayı AB standartlarına uygun başka sınıflamalarla değiştirmiştir. En son kullanılan, “Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması (NACE Rev.1.1)”dır. Veritabanında mesleki sınıflandırma içinse “International Standard Classification of Occupations (ISCO-1968)” kullanılmaktadır. TÜİK 2003 yılından itibaren bu sınıflandırmayı da “Uluslararası Standart Meslek Sınıflaması (ISCO-88)” ile değiştirmiştir.

Sınıflandırmalara Dair Sorun Alanları

TÜİK’in kullandığı sınıflamaların bir istihdam ve sınıf analizi için yeterince açık, ayrıntılı betimleyici özelliklere sahip oldukları söylenemez. İşteki durumu itibarıyla “kendi hesabına çalışan” ve “ücretsiz aile işçisi” kategorilerine dahil edilmiş olanların -hele de günümüz Türkiye’sinin karmaşık ve dinamik iktisadi-sosyal dokusu bağlamında- gerçek istihdam ve sınıf konumlarını açıklamak için eldeki veri setinin yeterli olduğunu söylemek imkansızdır. Günümüzde yoğunluk kazanmış enformellik tartışmaları bağlamında söz konusu kategorilerde yer alanların en azından bir kısmının ve en azından dönem dönem, özellikle de kentsel alanda en geniş haliyle işçi sınıfının içinde yer aldıklarını ya da başka bir söyleyişle işçi sınıfının farklı hallerine, görünümüne tekabül edebildikleri söylenmelidir. Her ne

kadar işçi sınıfını esasen ücretli grupları temelinde tanımlasak da bu gruplara dahil olanların dönemsel hareketlerinin yoğunluğunu, kuşaklar, bölgeler arası hareketlilik ve sürekli değişimi, emek piyasasının olağanüstü esnekleştirilmiş halini hesaba katarak sabit ve oturmuş bir “ücretliler” kategorisi olarak ele almak –özellikle de bizim gibi çevre ülkelerde- doğru görünmemektedir. Oldukça geniş ve değişken bir alanı işaret eden enformel kategorisi içinde –en azından belli dönemlerde- yer almak Türkiye’de kentsel alandaki işçi sınıfı bireyleri için çok yaygın bir deneyimdir. Bu pek çok farklı ölçütle tanımlanan, sınırları esnek ve geniş kategoride yer alanları daha geniş bir Marksist tanımlama ile “toplumsal proletarya” içinde görmek doğru olacaktır. Dolayısıyla her ne kadar yazıdaki analizlerimizde bu kategoriyi ağırlıklı olarak esnaf/marjinal grubunu kapsayacak biçimde ele alsak da işçi sınıfıyla geçişlilik içinde ve onunla geniş bir kesişim alanına sahip olduğunu belirtmeliyiz.

Ücretsiz aile işçiliği kategorisinin de benzer nitelikler taşıyabildiği, bu kategori için de belirsizlikler ve yoğun geçişlilikler olduğu vurgulanmalı. Öte yandan burada bizim analiz düzlemimiz açısından bir başka sorun alanına daha dikkat çekilmeli: Veritabanının, piyasa için üretim odaklı bakışla oluşmuş olması. Yani, üretimin ötesinde Marksist ve feminist analizlerde önemli bir yeri olan “yeniden-üretim” alanının değerlendirilemiyor oluşu. İşgücüne dahil olmayan nüfus içinde en büyük grubu oluşturan “ev işleriyle meşgul” [günlük dilde ev kadınları olarak tanımlananlar] olanların konumu bunun en belirgin örneği durumundadır. Anketlerde kullanılan ve yukarıda verdiğimiz tanımlar çerçevesinde bu grubu “ücretsiz aile işçiliği” içinde değerlendirmek mümkün değildir.² Ancak ev işlerinin, öncelikle emekçiler olmak üzere tüm istihdam edilenler için yaşamsal bir yeniden üretim faaliyeti olduğu, ücretlendirilmeyen çok yoğun bir ev içi emeği anlattığı bilinmektedir. Bu grup aslında sözcüğün tam anlamıyla “ailenin ücretsiz işçileri” durumundadırlar. Konuyla ilgili kapsamlı bir Marksist ve feminist literatür bulunmaktadır ve konunun geniş boyutlarda ele alınması, yazının sınırlarını da yazarın sınırlarını da aşacak niteliktedir.³ İstihdam dışı nüfus içinde ev kadını grubuna dahil olanların oranının giderek azaldığı görülmektedir ama bunun ötesinde HHİA anket sorularına verilen yanıtlarda görülemese de, gözlemlerimiz ve yapılan çeşitli ampirik araştırmalar ev kadınlarının küçümsenmeyecek bir bölümünün çok çeşitli alanlarda, biçimlerde, sürelerde gelir getirici işler yaptıklarını göstermektedir. Ücretsiz aile işçiliği kategorisinin kapsayıcılığı başka açıdan da sorgulanabilir: Aslında anketlerde bu grupta yer aldığını beyan edenlerden çok daha fazla sayıda kadının –ev işleriyle meşgul, istihdam dışı grubunda yer alıyor görünseler de– yukarıdaki tanım kapsamında ücretsiz aile işçisi olduğu, piyasa için yapılan faaliyete belirli düzeylerde katıldıkları söylenebilir.

2 Tanımda ücretsiz aile işçiliği için “piyasaya yönelik faaliyet gösteren işletmelerde” çalışıyor olması şartı vurgulanmaktadır. Bu noktada tartışma geliştirici bir zorlama yorum yapılarak; emek piyasasına çıkan erkek çalışanın emek gücünün yeniden üretimini sağladığı için ev kadınının da piyasaya yönelik faaliyet içinde olduğu söylenebilir belki.

3 Konu hakkında kapsamlı bir tartışma için Praksis’in önceki sayılarında yer alan Gülnur Acar-Savran’ın makalesine bakılabilir: (Acar-Savran, 2003).

Sonuç olarak “ücretsiz aile işçiliğinin” aslında bir istihdam edilme halinden çok “edilememe” halini anlatan bir tür “sahte istihdam” kategorisi olarak, buna karşılık istihdam dışı görünen ev işleriyle meşgul olanlar kategorisinin ise önemli bir emek türünü –direkt piyasaya yönelik olmadığı için– gizleyen bir kategori olarak düşünmek yerinde olacaktır. “Kendi hesabına çalışanlar”ın ise oldukça heterojen ve kapsayıcı olduğu ve daha inceltilmiş, ayrıntılandırılmış veri derlemeleri ve sınıflandırmalarıyla ve somut, ampirik çalışmalarla ayrıştırılıp, aşılması gerektiği vurgulanmalıdır.

İşgücüne Katılma Oranları⁴

Nisan 2006 *Hane Halkı İşgücü Araştırması Sonuçları*’ndan derlenen, Tablo-1 sonuçları Türkiye’deki istihdamın genel eğilimleriyle ilgili en temel değişimlere işaret etmektedir. Türkiye’de işgücüne katılma ve istihdam oranlarındaki düşüş eğilimi son derece keskindir. Bu durumla ilgili ilk elden söylenebilecek şey; dönem boyunca işbaşına gelen farklı iktidarların tekrarladıkları, “ekonomik olarak gelişiyoruz” propagandalarına karşın istihdam yaratma kapasitesi daralan bir ekonomiye sahip olduğumuzdur. Bu noktada düşen işgücüne katılma ve istihdam oranlarına daha ayrıntılı bakmak gerekli görünmektedir.

4 Okul, yurt, otel, çocuk yuvası, huzurevi, hastane, hapisane, kışla ya da orduvinde ikamet edenler dışında kalan nüfus “kurumsal olmayan sivil nüfus”, bunun içinde 15 yaş üzerindkilerden oluşan toplam ise “kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus” olarak tanımlanmaktadır. İstihdam edilenler ile işsizlerin oluşturduğu nüfus ise “sivil işgücüdür”. İşgücünün kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içindeki oranı bize “işgücüne katılma oranını” verir. İşgücünün işsizleri dışında tutulduğunda kalan istihdam edilenlerin kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfusa oranı ise “istihdam oranı” olarak tanımlanmaktadır. (<http://www.tuik.gov.tr>)

Tablo-1 İşgücüne Katılım (Bin Kişi)

Dönemler	Kurumsal olmayan sivil nüfus	15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	İşgücü	İstihdam edilenler	Eksik istihdam	İşsiz	İşgücüne katılma oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Tarım dışı işsizlik oranı (%)	İstihdam oranı (%)	Eksik istihdam oranı (%)	İşgücüne dahil olmayan nüfus
1988 EKİM	53,284	33,746	19,391	17,755	1,281	1,638	57.5	8.4	14.4	52.6	6.6	14 355
1989 EKİM	54,448	34,571	19,964	18,223	1,298	1,741	57.7	8.7	14.5	52.7	6.5	14 608
1990 EKİM	55,580	35,711	20,552	19,030	1,485	1,522	57.6	7.4	12.4	53.3	7.2	15 159
1991 EKİM	56,694	37,155	21,005	19,209	1,418	1,796	56.5	8.5	14.7	51.7	6.8	16 150
1992 EKİM	57,798	38,260	21,355	19,561	1,648	1,794	55.8	8.4	14.0	51.1	7.7	16 905
1993 EKİM	58,756	39,236	20,568	18,679	1,686	1,889	52.4	9.2	14.3	47.6	8.2	18 668
1994 EKİM	59,736	40,322	21,831	20,026	1,975	1,805	54.1	8.3	13.2	49.7	9.0	18 491
1995 EKİM	60,864	41,455	22,567	20,912	1,523	1,655	54.4	7.3	11.0	50.4	6.7	18 888
1996 EKİM	62,019	42,512	23,003	21,548	1,539	1,455	54.1	6.3	10.6	50.7	6.7	19 509
1997 EKİM	63,154	43,553	22,724	21,082	1,543	1,643	52.2	7.2	11.0	48.4	6.8	20 829
1998 EKİM	64,290	44,550	23,949	22,334	1,420	1,615	53.8	6.7	11.0	50.1	5.9	20 602
1999 EKİM	65,422	45,554	23,222	21,507	2,479	1,715	51.0	7.4	10.8	47.2	10.7	22 332
2000 (III.D)	66,323	46,327	24,131	22,796	1,343	1,335	52.1	5.5	8.2	49.2	5.6	22 196
2001 (III.D)	67,431	47,265	24,992	23,038	1,421	1,954	52.9	7.8	12.4	48.7	5.7	22 273
2002 (III.D)	68,525	48,148	25,247	22,833	1,264	2,414	52.4	9.6	14.2	47.4	5.0	22 901
2003 (III.D)	69,613	49,022	24,739	22,411	1,149	2,328	50.5	9.4	13.2	45.7	4.6	24 283
2004 (III.D)	70,685	49,944	25,265	22,874	1,003	2,390	50.6	9.5	13.5	45.8	4.0	24 679
2005 EKİM	71,915	51,050	24,683	22,197	832	2,487	48.4	10.1	13.1	43.5	3.4	26 366

Kaynak: Nisan 2006 Hane Halkı İşgücü Araştırması Sonuçları

Tablo-2’de emekliler ve öğrencilerde izlenen artış genel demografik eğilimlerin sonucu olarak görülmelidir ancak özellikle 1999’la başlayan kriz yıllarında iş aramayıp iş başı yapmaya hazır olanlar kategorisinde büyük bir sayısal ve oransal artış izlenmektedir [1998 Ekim’den 1999 Ekim’e 376 binden 1 milyon 215 bin’e sıçrama görülmektedir]. Kriz dönemi, çok sayıda insanı iş bulma konusunda umutsuz hale getirmiş aynı zamanda ev kadınlarının oransal azalmasında da etkili olmuş görülmektedir. En büyük kategori olan ev işleriyle meşgul [ev kadınları] kategorisinde dönem boyunca sayısal değil ama oransal bir azalma söz konusudur [61.7’den 49.7’ye]. Bununla birlikte ev kadınları dönem boyunca sayıca en fazla kalabalıklaşmış kitle durumundadır [2005 sonu itibarıyla toplam dönemsel artış 4 milyon 255 bin ve toplam dönemsel artış oranı %48]. Bu dönem boyunca gözlenen ücretli çalışanlardaki sayısal artışın da üzerindedir. Tabii eldeki rakamlar bu kategori içinde yer alanlardan ne kadarının ev ekonomisine katkıda bulunan –çoğunlukla ev içi gelir getirici faaliyetlerde bulunduklarıyla ilgili bir veri sunmamaktadır. Yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi söz konusu kategoriye ilişkin değerlendirmeleri daha ihtiyatlı yapmak gerekir. En büyük oransal artışın görüldüğü bir diğer kategori ise mevsimlik çalışanlardır. Doksanların sonu ve ikibinli yıllardaki kriz dönemlerinin istihdama etkileri bu tabloda belirgin biçimde görülmektedir: istihdam dışı kalan iş bulma umudu tükenenler, mevsimlik işlere yönelenler...

Tablo-2 İşgücüne Dâhil Olmayanların Yıllar ve Cinsiyete Göre İşgücüne Dahil Olmama Nedenleri (Bin kişi)

Dönemler	İşgücüne dahil olmayan toplam nüfus	İş aramayıp, çalışmaya hazır olan- lar(1)	1 (%)	Yevmi- yeli, Mev- simlik çalışanlar (2)	2 (%)	Ev işleriyle meşgul (3)	3 (%)	Öğ- rend (4)	4(%)	Emekli (5)	5(%)	Çalış- maz halde (6)	6(%)	Diğer (7)	7(%)
1988 EKİM	14,354	619	4.3	33	0.2	8,860	61.7	1,562	10.9	1,115	7.8	1,351	9.4	812	5.7
1989 EKİM	14,607	324	0.8	40	0.3	9,270	63.5	1,755	12.0	1,145	7.8	1,408	9.6	864	5.9
1990 EKİM	15,159	324	2.1	183	1.2	8,927	58.9	1,655	10.9	1,300	8.6	2,152	14.2	618	4.1
1991 EKİM	16,150	322	2.0	157	1.0	9,379	58.1	2,023	12.5	1,237	7.7	2,091	12.9	941	5.8
1992 EKİM	16,905	270	1.6	218	1.3	9,559	56.5	2,198	13.0	1,425	8.4	2,226	13.2	1,009	6.0
1993 EKİM	18,668	234	1.3	265	1.4	10,980	58.8	2,505	13.4	1,469	7.9	2,248	12.0	967	5.2
1994 EKİM	18,491	318	1.7	223	1.2	10,623	57.4	2,529	13.7	1,559	8.4	2,199	11.9	1,040	5.6
1995 EKİM	18,885	250	1.3	166	0.9	11,255	59.6	2,724	14.4	1,662	8.8	1,879	9.9	949	5.0
1996 EKİM	19,507	266	1.4	130	0.7	11,668	59.8	2,695	13.8	1,923	9.9	1,888	9.7	937	4.8
1997 EKİM	20,829	455	2.2	206	1.0	12,509	60.1	2,477	11.9	1,862	8.9	2,073	10.0	1,247	6.0
1998 EKİM	20,602	376	1.8	76	0.4	12,318	59.8	2,917	14.2	2,019	9.8	1,973	9.6	923	4.5
1999 EKİM	22,332	1,215	5.4	192	0.9	11,950	53.5	2,875	12.9	2,297	10.3	2,444	10.9	1,359	6.1
2000 (III.D)	22,196	832	3.7	196	0.9	12,220	55.1	2,704	12.2	2,226	10.0	2,156	9.7	1,862	8.4
2001 (III.D)	22,273	982	4.4	261	1.2	11,761	52.8	2,753	12.4	2,456	11.0	2,229	10.0	1,830	8.2
2002 (III.D)	22,901	799	3.5	344	1.5	11,953	52.2	2,915	12.7	2,655	11.6	2,373	10.4	1,862	8.1
2003 (III.D)	24,283	776	3.2	310	1.3	12,584	51.8	3,248	13.4	3,030	12.5	2,379	9.8	1,955	8.1
2004 (III.D)	24,678	917	3.7	126	0.5	13,248	53.7	3,037	12.3	2,971	12.0	2,855	11.6	1,525	6.2
2005 EKİM	26,366	1,780	6.8	342	1.3	13,115	49.7	3,457	13.1	2,872	10.9	3,160	12.0	1,639	6.2
Toplam artış	12 012	1 161	188	309	936	4 255	48	1 895	121	1 757	158	1 809	134	827	102

Kaynak: Nisan 2006 Hane Halkı İşgücü Araştırması Sonuçları

Açıklama: Her kategorinin dönem içinde işgücüne dâhil olmayan toplam nüfusa oranı yüzde olarak tarafımızdan hesaplanmıştır. Serinin başlangıcından (1988 Ekim) sonuna (2005 Ekim) sayısal ve yüzde olarak oransal artış değerleri de tarafımızdan hesaplanarak toplam artış satırında yer verilmiştir.

İşteki Durum

Tablo-3'teki sonuçlar en temel istihdam durumu ayırım kategorilerini vermektedir. Bu tablonun genel değerlendirmesinde öncelikle şu noktaları görebiliriz:

- Bir tür sahte istihdam kategorisi olan ücretsiz aile işçiliği hızla çözülmektedir. İlerideki bölümlerde daha detaylı göreceğimiz gibi büyük ölçüde tarımsal alanda meydana gelen bu çözülme, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin istihdamdaki değişim öyküsünün baştan beri en temel temasıdır ve tüm sarsıcı sonuçlarıyla devam etmektedir.
- Ücretliler bu dönemde oransal olarak artmışlardır. Geçicilerle birlikte ücretliler toplam istihdamın yarısını oluşturur hale gelmişlerdir. Bu durum Çetik ve Akkaya'nın belirttiği gibi endüstri ilişkilerinin alanını genişletmektedir (1999: 61). Türkiye işçi hareketinin en kitlesel hareketlerinden birisi olan 15-16 Haziran eylemlerinin yaşandığı 1970 yılında toplam iş-

tihtdam içindeki ücretli oranının %27.6 olduğu düşünülürse bunun önemi anlaşılabilir (oran için bkz. Çetik ve Akkaya, 1999: 61). Değişimi sadece tarım dışı kentsel alanda izlediğimizde ise ücretlilik oranının çok daha yükseldiğini, yevmiyeliyle birlikte %75'i bulduğunu görebiliriz.

- Dönem sonunda en büyük oransal artış işverenlerde yaşanmıştır (%62.2). Ancak 90'lı yılların başında yaşanan rakamsal artıştan sonraki seyrin sonunda yine o dönemki rakamlara gelinmiştir. Neo-liberal iktisadi ortam kriz zamanlarında bir kısmını tasfiye etse de rahat dönemlerde çok sayıda girişimci yaratmış görünmektedir.
- Sonraki sınıf analizi bölümünde esnaf/marjinal, profesyoneller gibi ara tabakaların kökenini oluşturacak olan, genelde enformel istihdamla ilişkilendirilen ve Türkiye'deki istihdam içinde önemli bir yere sahip olagelmış **kendi hesabına çalışanlar** kategorisi duraklama evresine girmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi daha özel analizlere gereksinimi olan bu gruptaki hareketin kentlerdeki boyutuna yakından bakıldığında [Tablo 3a'dan izlenebilir] oransal bir azalmanın olduğu gözlenebilir [1988'de %18.7'den 2005'te %14.8'e gerilemiştir]. Bu durum kentli emekçilerin geçim stratejileri açısından önem taşıyan ve yukarıdaki bölümlerde de enformel/geçişlilik alanı olarak değerlendirilmiş olan alanın daraldığını gösteren bir eğilim olarak yorumlanabilir.

Tablo 3a İşteki Durum Değişim-Kent/Tarım Dışı (Bin Kişi)

YILLAR	ÜCRETİ, MAAŞLI (1)	1(%)	YEVMIYELİ (mevnîmîk, geçici)(2)	2(%)	İŞVEREN (3)	3(%)	KENDİ HESABI-NA (4)	4(%)	ÜCRETİSİZ AİLEİŞÇİSİ (5)	5(%)	Toplam	
1988 EKİM	4,274	62.7	535	7.8	469	6.9	1,274	18.7	265	3.9	6,816	
1989 EKİM	4,377	61.9	596	8.4	499	7.1	1,319	18.6	284	4.0	7,075	
1990 EKİM	4,767	62.3	450	5.9	742	9.7	1,365	17.8	329	4.3	7,654	
1991 EKİM	4,791	61.6	633	8.1	741	9.5	1,281	16.5	330	4.2	7,776	
1992 EKİM	5,015	60.7	715	8.6	904	10.9	1,301	15.7	330	4.0	8,266	
1993 EKİM	5,082	60.7	797	9.5	884	10.6	1,254	15.0	360	4.3	8,378	
1994 EKİM	5,213	58.9	1,002	11.3	892	10.1	1,378	15.6	372	4.2	8,856	
1995 EKİM	5,560	60.8	932	10.2	907	9.9	1,378	15.1	369	4.0	9,146	
1996 EKİM	5,723	62.2	907	9.9	989	10.8	1,218	13.2	358	3.9	9,195	
1997 EKİM	6,192	62.5	1,133	11.4	841	8.5	1,449	14.6	294	3.0	9,908	
1998 EKİM	6,411	62.9	1,076	10.6	1,046	10.3	1,292	12.7	365	3.6	10,190	
1999 EKİM	6,291	61.8	1,174	11.5	982	9.6	1,424	14.0	312	3.1	10,182	
2000 (III.D)	6,864	62.6	1,204	11.0	915	8.3	1,608	14.7	374	3.4	10,966	
2001 (III.D)	6,798	63.9	1,095	10.3	896	8.4	1,470	13.8	385	3.6	10,644	
2002 (III.D)	7,188	66.1	1,071	9.8	962	8.8	1,289	11.9	366	3.4	10,877	
2003 (III.D)	7,241	65.9	1,045	9.5	813	7.4	1,527	13.9	361	3.3	10,986	
2004 (III.D)	7,415	65.7	1,068	9.5	787	7.0	1,640	14.5	374	3.3	11,284	
2005 EKİM	8,307	68.5	857	7.1	837	6.9	1,791	14.8	330	2.7	12,122	
Toplam artış	4,033	48.5	322	37.6	368	44.0	517	28.9	65	19.7	5,306	43.8

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri Veritabanı'ndaki *Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları*'ndan tarafımızdan hesaplanmıştır.

Açıklama: Her kategorinin dönem içinde toplam istihdam edilen tarım dışı/kentli nüfusa oranı yüzde olarak tarafımızdan hesaplanmıştır. Serinin başlangıcından (1988 Ekim) sonuna (2005 Ekim) sayısal ve yüzde olarak oransal artış değerleri de tarafımızdan hesaplanarak toplam artış satırında yer verilmiştir

- Bu sonuçlara bakarak Türkiye’de istihdam haritasındaki değişimin bir kutuplaşmaya işaret ettiğini söylemek mümkün sanırız. Bir uçta ücretlilerin diğer uçta ise işverenlerin sayısal ve oransal olarak arttığı diğer kategorilerinse gerilediği ya da eridiği bir tablodur bu.
- Tabloya bir de son yıllarda yaşanan krizlerin etkilerini gözleyebilmek amacıyla baktığımızda ise şu eğilimleri yakalamaktayız: Yoğun kriz yılları olan 1999 ve 2001’e ilişkin rakamlara bakıldığında iki kategoride, ücretliler ve ücretsiz aile işçilerinin sayılarında, belirgin değişimler görmek mümkündür. Birincisinde çarpıcı artışlar ikincisinde ise çarpıcı azalmalar söz konusudur. Özellikle de 1999’dan 2000’e ücretsiz aile işçisi sayısındaki 1.126 binlik düşüş dikkate değerdir. Aynı süreçte ücretli nüfusu ise 552 bin kişi artmış görünmektedir. 2001’den 2002’ye artış ise bir yılda 594 bini bulmuştur. Bu tablonun bize öncelikle söylediği sanırız kriz dönemlerinin proleterleşme eğilimlerini arttırdığı olacaktır. Yoğun azalmanın görüldüğü ücretsiz aile işçiliğinden çözülen nüfus ağırlıklı ücretli olarak istihdam edilmiştir. Ücretsiz aile işçisi olan kitlenin büyük ölçüde kırsal alanda istihdam edildiği düşünüldüğünde krizlerin kırsal alandaki istihdamda daha derin etkileri olduğunu söylemek olasıdır.

Tablo-3 İşteki Durum-Değişim (Bin Kişi)

YILLAR	ÖCRETLİ, MAAŞLI (1)	1(%)	YEVML- YELİ (mev- simlik, geçici)(2)	2(%)	Öcretli +Geçici (3)	3(%)	İŞVEREN (4)	4(%)	KENDİ HESA- BINA (5)	5(%)	ÖCRETSİZ AİLE İŞÇİSİ (6)	6(%)	Toplam
88	5884	33.1	1286	7.2	7170	40.4	629	3.5	4594	25.9	5361	30.2	17754
89	5810	31.9	1204	6.6	7014	38.5	628	3.4	4868	26.7	5712	31.3	18222
90	6188	33.4	1036	5.6	7224	39.0	832	4.5	4901	26.4	5582	30.1	18539
91	6137	31.8	1186	6.1	7323	38.0	967	5.0	4781	24.8	6216	32.2	19288
92	6301	32.4	1428	7.3	7729	39.7	1044	5.4	4887	25.1	5799	29.8	19459
93	6356	34.4	1449	7.8	7805	42.2	1091	5.9	4567	24.7	5037	27.2	18499
94	6555	32.8	1636	8.2	8191	40.9	1099	5.5	4960	24.8	5757	28.8	20006
95	6802	33.0	1749	8.5	8551	41.5	1112	5.4	5053	24.5	5870	28.5	20586
96	7246	34.2	1830	8.6	9076	42.8	1165	5.5	4935	23.3	6018	28.4	21194
97	7456	35.2	2010	9.5	9466	44.6	1128	5.3	5191	24.5	5418	25.6	21204
98	7885	36.2	1828	8.4	9713	44.6	1275	5.9	5148	23.6	5642	25.9	21778
99	7802	35.4	2133	9.7	9935	45.1	1131	5.1	5206	23.6	5786	26.2	22048
0	8354	38.7	2134	9.9	10488	48.6	1109	5.1	5324	24.7	4660	21.6	21581
1	8385	39.0	1771	8.2	10156	47.2	1139	5.3	5365	24.9	4865	22.6	21524
2	8979	42.0	1646	7.7	10625	49.8	1186	5.6	5089	23.8	4455	20.9	21354

3	9042	42.8	1665	7.9	10707	50.6	1052	5.0	5250	24.8	4138	19.6	21147	
4	9279	42.6	1800	8.3	11079	50.8	1020	4.7	5388	24.7	4303	19.7	21791	
Toplam artış	3395	57.7	514	40.0	3909	54.5	391	62.2	794	17.3	-1058	-19.7	4037	22.7

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri Veritabanı'ndaki *Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları*'ndan tarafımızdan hesaplanmıştır.

Açıklama: Her kategorinin dönem içinde toplam istihdam edilen nüfusa oranı yüzde olarak tarafımızdan hesaplanmıştır. Serinin başlangıcından (1988 Ekim) sonuna (2005 Ekim) sayısal ve yüzde olarak oransal artış değerleri de tarafımızdan hesaplanarak toplam artış satırında yer verilmiştir

İşteki Durum ve Meslek

Bu bölümde meslek grupları işteki durumları itibariyle değerlendirilecektir. TÜİK istatistiklerinde veritabanının kapsadığı dönemde 8 meslek grubu kullanılmıştır. Tablo-4'e baktığımızda ilk anda dönem boyunca ticaret ve satış personeli ile hizmet işlerinde çalışanların sayısındaki artışın belirgin olduğunu, bunların hemen ardından "tarım dışı üretim faaliyetlerinde" çalışanların geldiğini görürüz. Ancak "müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri" grubunda da artış oranı oldukça yüksektir. Veriler Batı'dakine benzer bir hizmet ekonomisinin ve buna bağlı istihdamın geliştiği yönünde ipuçları vermektedir. Kategorilere dair bir incelemede şu çok genel sonuçlara ulaşırız:

- Ücretliler açısından baktığımızda bu gruba sayısal olarak en büyük katkının (707 bin kişi) "tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar" olarak adlandırılan, imalat sektörü ağırlıklı ücretlilerdeki artıştan geldiğini görmekteyiz [bu sonraki bölümde mavi yakalı ücretlileri oluşturacak işçi sınıfının çekirdeği olan gruptur]. İkinci büyük sayısal katkı ise (636 bin kişi) "ilmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler" grubundan gelmektedir. İlerideki sınıf analizinde yüksek nitelikli ücretliler ve profesyoneller gruplarına kaynaklık edecek olan bu kategorideki ücretlileşme eğilimi dikkat çekicidir. Burada "kendi hesabına çalışan" grubunda (profesyoneller) beklenebilecek büyük artış görünmezken işveren grubunun ise dönemsel artış oranı oldukça yüksektir. Buradan yüksek eğitilmiş, nitelikli çalışanlar içindeki kutuplaşmanın yoğunlaştığı sonucu çıkarılabilir. Öte yandan "tarım dışı üretim" grubundaki ücretlilerin sayıca ve oran olarak – çok büyük boyutlarda olmasa da- artıyor olması da önemli bir göstergedir. Bu kategorinin ücretliler grubu, tarımdaki ücretsiz aile işçileri ve kendi hesabına çalışanlar gruplarından sonra en büyük sayıda nüfusu (3.264 bin kişi) içermektedir. Ancak buna yevmiyelileri (968 bin kişi) de eklediğimizde en büyük nüfus

(4.232 bin kişi) bu grupta birikmiş olmaktadır. Grup içindeki yevmiyeli [geçici, mevsimlik] oranı ve sayısı dönem boyunca tüm gruplar içinde en yüksektir, ancak kriz yılları gruptaki geçici işçi sayı ve oranının düşmesine neden olmuş görünmektedir. Bu durumu, kriz zamanlarında çevre işgücü olarak üretim faaliyetine katılan esnek istihdam edilmiş olanların, öncelikle gözden çıkarılması olarak yorumlamayabiliriz.

- Tarımsal üretim alanında daha önce belirttiğimiz ücretsiz aile işçiliğindeki düşüşü bu tabloda da görmek mümkündür, aynı zamanda bu kesimde ücretli sayısı ve oranı da son derece düşüktür. Bu sektörde görece yükselen grupsa kendi hesabına çalışanlardır.

Kendi işinde çalışan kategorisiyle yakınlığının kurulabileceği düşünülen “ticaret ve satış personeli” kategorisinde de ücretlileşme son derece yüksektir. Bu alanda kendi hesabına çalışma oran olarak daralırken ücretli kategorisi yükselmektedir. Günlük yaşamda çalışanların büyük alışveriş merkezleri, mağazalar vb. birimlerde toplandıkları yönündeki gözlemimiz bu rakamlarla doğrulanıyor görünmektedir. Popüler şekilde ifade edersek, bakkallar kapanırken onların çocukları büyük mağazalarda satış personeli işçilere dönüşmektedir.

- “Hizmet işlerinde çalışanlar” grubu ücretlileşmenin yoğunlaştığı alanlardandır. Burada belirgin eğilim yevmiyeli [geçici, mevsimlik] çalışanlardaki oransal ve sayısal artıştır. Geçici işçilerdeki en büyük dönemsel artış oranı bu gruptadır ve sayısal olarak da imalat sektöründen sonra en büyük sayıda geçici çalışan bu gruptan gelmiştir. Bu durumu söz konusu alandaki istihdam esnekleşmesinin bir görüngüsü olarak yorumlamaktayız.
- Tablonun sunduğu verilerden, Castells’in istihdam verilerini değerlendirdiği ileri kapitalist ülkelerde yazarın saptadığına benzer eğilimin bizde de bir ölçüde gözlemlendiği söylenebilir: Mesleki yapının tavanını oluşturan yönetsel/profesyonel mesleklerle tabanını oluşturan hizmet işçileri arasında farklı oranlarda da olsa bir yoğunlaşma, kutuplaşma eğilimi. Yine yazarın saptadığına benzer biçimde tabloda en üstteki ilk iki grubun oluşturduğu yönetsel/profesyonel mesleklerin oransal olarak daha yüksek diğerlerinin görece daha düşük arttığı bir durum görülmektedir (2005: 298).

İşteki Durum ve İktisadi Faalliyet Kolu

Geleneksel ve gelişme eğiliminde olan istihdam alanlarının en ayrıntılı görülebileceği tablo Tablo-5’tir. İlk bakışta tarımsal alandaki yukarıda da belirlenen azalma eğiliminin ötesinde, geleneksel işkollarından olan madencilik ve inşaatteki düşme eğilimini hemen fark edebiliriz. Madenlerde çalışan ücretlilerin sayısı neredeyse üçte birine inmiş, inşaat sektöründe çalışan ücretli sayısı da üçte bir azalmıştır. Buna karşılık “toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller” grubu hem sayısal hem de oransal olarak çok büyük bir büyüme göstermiştir. “Elektrik, gaz ve su”

grubundaki büyüme de dikkate değerdir, buradaki ücretli istihdamı dört katına çıkmıştır. İşçi sınıfının geleneksel çekirdeğini oluşturan imalat sanayi ücretlilerin-
deki durum da dikkat çekicidir. Bu alanda oransal olarak büyük bir artış olmasa da
sayısal olarak ticaret ve otel grubundan sonra en fazla sayıda yeni ücretli katılımı
gerçekleşmiştir. İşçi sınıfının daha geleneksel kesimi olarak anlaşılabacak bu kesimin
artıyor olması Castells'in iddialarını Türkiye için de geçerli kılmaktadır.⁵

Ücretlilere ciddi bir katılım -bu gruptaki ücretli oranı çok değişmese de- sayısal
olarak “toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler” grubundan gelmiştir [dönem-
sel artış 881 bin kişidir]. Aynı zamanda “otel ve ticaret çalışanları” kategorisinden
sonra geçici, yevmiyelilerdeki en yüksek sayısal artış yine bu kategoride gerçekleşmiş-
tir. Castells, çalışmasında toplumsal hizmetlerdeki artışları batıda savaş sonrası refah
toplumu uygulamalarıyla ilişkilendirmekte ve bu alandaki istihdam artışlarının da
esasen 1950-70 arası gerçekleştiğini belirlemektedir (2005: 290-291). Yazar toplumsal
hizmetler sektöründeki genişlemenin kimi farklılıklara karşın tüm ileri toplumların
bir özelliği olduğunu vurgulamakta ve bunun arkasında devlet ile toplum arasındaki
ilişkilerdeki ve toplumsal hareketlerdeki gelişmelerin belirleyici olarak yer aldıklarını
söylemektedir. Buradan bakınca ele aldığımız dönemde Türkiye’de kamusal hizmet-
ler alanının daraltılması, zayıf da olsa varolan refah rejimi/sosyal devlet uygulama-
larının zayıflatılması yönündeki politikaların çeşitli iktidarlarca kararlılıkla yaşama
geçirilmesinin sonuçlarının toplum hizmetleri alanındaki istihdamın yeterince geliş-
memesi olarak da tezahür ettiğini söylemek mümkündür. Castells’in verdiği oranlarla
G-7 ülkelerinde toplam istihdamın beşte ya da dörtte biri toplumsal hizmetler alanın-
da iken bu oran Türkiye’de 2003 itibarıyla %15.9’dur. Bu genel zayıflıkla birlikte yine
de son yıllarda bu grupta görülen artış, sermayenin yoğun olarak temel toplumsal
hizmetler alanına yönelmesi, giderek piyasalaşan, ticarileşen bu alandaki irili ufaklı
yatırımların artmasıyla ilgili görünmektedir. Aynı zamanda bu gruptaki artış son yıl-
larda eğlence, yeme-içme sektöründeki yoğunlaşmayı da yansıtmaktadır. Castells’in
de Britanya, Kanada ve ABD gibi ülkeler için yaptığı, bu sektörlerdeki istihdamın eri-
mediği, sanayi öncesi yapının kalıntısı olarak görülen kişisel hizmetler istihdamının
kendini bir anlamda yeniden üreterek sürdürdüğü saptaması Türkiye için de geçerli
görünmektedir (2005: 292).

Yine dönemin ekonomi politikalarının istihdama yansımaları olarak görülebile-
cek bir başka gelişme ise “mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve
kurumları, yardımcı iş hizmetleri” faaliyet kolunda işverenlerde görülen büyük
artıştır. İşkolunda işverenlerin sayısı dönem boyunca iki buçuk katına çıkmıştır.
Bu tüm işveren kategorileri içinde en yüksek oranlı artıştır. Türkiye kapitalizminde
mali, spekülatif sermayenin ve ona bağlı olarak artan finansal hizmetlerin bir yan-
sıması burada görülmektedir.

5 Castells kitabında, klasik sanayi sonrası kuramcılarının imalat sektöründeki istihdamın yokolma yolunda olduğu
yönündeki tespitlerine karşı çıkmakta ve özellikle de Avrupa ve Amerika dışında dünyanın kalan bölgelerinde
imalat sektöründeki istihdamın arttığını belirtmektedir. (2005: 280)

İşteki Durum ve İşyerinin Durumu, Büyüklüğü

Son dönem ekonomi politikalarının istihdam alanındaki yansımalarını görebileceğimiz bir başka sorgulama ise, işteki durum ile işyerinin durumu arasında yapılmıştır. Ancak bu tablo bize ancak 1996 ile 2003 yılları arasındaki döneme dair veriler sağlamaktadır. Dolayısıyla yalnızca bu dönem değerlendirilebilmiştir. Tablo-6'da ilk elde en çarpıcı gelişme, ücretli “düzenli-kamu” çalışanı kategorisindeki belirgin oransal azalmadır. Yedi yıl içinde bu oran %40 civarından %35 civarına inmiştir. Buna karşılık ücretli “düzenli-özel” kategorisindekilerin oranı iniş çıkışlarla birlikte dönem içinde %57 civarından %63 civarına yükselmiştir. Pazaryeri, sabit olmayan işyeri, seyyar, tarla kategorilerindeki ücretli sayılarının son derece düşük olduğu da göz önünde tutularak Türkiye’de ücretliler için asli çalışma kalıbının özel sektörde, sabit bir mekânda düzenli istihdam olduğu söylenebilir. Benzeri bir eğilim yevmiyeli, mevsimlik, geçici çalışanlar açısından da geçerlidir. Tarlada, kamuda ve sabit olmayan işyerinde çalışan yevmiyelilerin sayısı ve oranı azalırken düzenli-özel sektör ve evde çalışan yevmiyeli sayı ve oranları büyük artış göstermektedir. Özellikle evde çalışan yevmiyeli-geçicilerdeki artış dikkat çekicidir. Üretim süreçlerinin parçalanarak giderek küçülen birimlere kayması ve bu çerçevede “eve iş verme” biçiminde gelişen süreçlerin yoğunlaşması sanırsız bu artışın arkasındaki asıl dinamik olarak yorumlanabilir.

İşteki durum ile işyerinin büyüklüğü çaprazlaması ile oluşturulan Tablo-7’de bize özellikle de ücretli işgücünün merkezileşmesi, toplulaşması sürecine ilişkin veriler sunmasıyla önem kazanmaktadır.⁶ Ancak 1994-2003 aralığı için oluşturulabilen tabloya bakıldığında genel ve belirgin bir eğilim olarak; küçük ve orta büyüklükte işyerlerinde çalışan sayı ve oranlarında azalma buna karşılık fazla sayıda işçi çalıştıran işyerlerindeki toplulaşmada artış gözlenebilir. Daha ayrıntılı bakıldığında, 3, 4 ve 5-9 kişilik işyerlerinde ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışmadaki azalış ve ücretlilerdeki artış, yevmiyeli çalışanların sadece 1 kişilik işyerlerinde yoğunlaşması, dikkat çekicidir. Ücretliler açısından bakıldığında 25’ten fazla çalışanı olan işyerlerindeki yoğunlaşma oldukça belirgindir. Dönem boyunca ücretliler kategorisinde istihdama katılan 2 milyon 487 bin çalışandan 2 milyon 51 bin’i (%82.4’ü) 25’ten fazla istihdamın olduğu işyerlerinde işbaşı yapmış görünmektedir. Hatta 2000 yılı ve sonrası için bakıldığında asıl artışın 50’den fazla istihdamı olan işyerlerinde yoğunlaştığı da görülebilir. 25+ serisi aynı zamanda işverenlerin de artış gösterdiği iki kategoriden birisidir. Diğer bir ücretli ve işveren yoğunlaşması da 5-9 kişi istihdam eden işyerlerinde gözlenmektedir. Bu kategori de ücretsiz aile işçiliği ve kendi hesabına çalışmada büyük bir düşüş, buna karşılık ücretliler ve işverenlerde ciddi bir yükseliş yaşanmıştır.

6 Bu tablodaki serilerde TÜİK’in kullandığı kategorileri değiştirmesi nedeniyle farklılıklar olmuştur. 2000 yılına kadar 25+ çalışanı olan işyerleri kategorisi kullanılırken 2000 yılından itibaren 25-49 kişi istihdam eden ve 50+ kişi istihdam eden olmak üzere iki ayrı kategori oluşturulmuştur. Tabloda ilgili yıllara göre bu seriler yer almakla birlikte ayrıca her iki dönemi kapsayıcı kategori olarak 25+ kategorisi 2000 yılı sonrası içinde tarafımızdan hesaplanarak tabloya konmuştur. Böylece her dönem için tek bir seri elde edilmiştir.

İşteki Durum ve İşsizlik Nedenleri

Son dönem istihdam eğilimlerini değerlendirirken, işçi sınıfı bireylerinin çalışma yaşamlarının en azından bir bölümünde yaşadıkları giderek önemli ve değişmez deneyimleri olan işsizlik ve onun değişen nedenlerine de bakmak durumundayız. Veritabanımızın 1991 yılından itibaren seri oluşturmamıza imkân tanıdığı bu alanda, işteki durum-işsizlik nedeni karşılaştırması yaparak farklı istihdam konumundakiler açısından değişen işsizlik deneyimlerini gözlemek istedik. Tablo-8'e baktığımızda işsizlik nedenleri arasındaki en büyük oransal artış "işten çıkarılma" kategorisinde olduğunu görebiliriz. Geçici bir işte iken işin bitmesiyle ve mevsimlik-yevmiyeli, işyerini kapatarak/iflas ederek işsiz kalanların ise kendi hesabına çalışanlar arasında yoğunlaşması beklenir sonuçlardır. Ücretlilere daha yakından baktığımızda emeklilik, gelir azlığı ve işin bitmesi gibi nedenlerin işsiz kalmadaki etkisinin azaldığını buna karşılık, işten çıkarılma, işyerinin kapanması ve iflas ve işten memnuniyetsizliğin ücretlilerin işsizlik nedenleri arasında giderek daha fazla oranda yer almaya başladığını görmekteyiz. Ücretliler için işten ayrılmak tercih ya da emeklilik gibi doğal sayılabilecek nedenlere değil bağımlı bulundukları işverenlerin iradelerine ya da durumlarına bağlı görünmektedir. Veriler aynı zamanda ücretliler için işinden memnun olmama nedeniyle iş değiştirme sürecinin de belli bir işsizlik dönemini zorunlu kıldığını göstermektedir. Özetle, tablodaki eğilimler ücretliler için giderek daralan işsizlik kısılcasını bize net olarak göstermektedir. Kendi hesabına çalışanlara bakıldığında ise 1994 ve 1999 ve takip eden kriz dönemlerindeki iflas ve işyeri kapatmaların yoğunlaşmasının bu kesim için ciddi bir işsizlik deneyimi yarattığı görülmektedir.

Kadınların İstihdam Eğilimleri

Son yıllarda çeşitli alanlardaki gelişmeler kadınların istihdama katılım düzey ve biçimleriyle ilgili tartışmaları canlandırmıştır. Dünyada bizimle benzer ekonomik gelişme seyirleri gösteren kimi ülkelerde yaşanan istihdamdaki "feminizasyon" süreci Türkiye'de yaşanmamıştır. Yine son dönemler gündemimizde olan AB'ye katılım süreci tartışmalarında Avrupa'daki kadın istihdamı karşısında ülkemizde kadınların çalışma yaşamındaki yerinin son derece zayıf olduğu yönündeki veriler sıkça gündeme gelmektedir. Gerçekten de Türkiye'deki kadın istihdamı son derece geri bir noktadadır. Bunun nedenlerine yazımızın konusu olmadığından girmemiz mümkün değil, biz bu alandaki istihdam eğilimlerini sergilemekle yetineceğiz. Tablo-9'daki mesleki durum ve iktisadi faaliyet kolu itibarıyla kadınların istihdamdaki yerlerine baktığımızda, herşeyden önce genel istihdamda dönem boyunca yaşanan %22.6'lık artışa karşılık kadın istihdamında yaşanan dönem boyu artışın %12.6'da kaldığını görürüz. Tarım alanında ücretsiz aile işçisi kadınların sayısındaki düşüş dikkat çekici boyuttadır. Yine tarımsal alanda kendi hesabına çalışan kadınlardaki artış da dikkate ve sanırız farklı verilerle de beraber yorumlanmaya değerdir. Kadınların istihdama katıldığı diğer başlıca alanlar ise "ilmi teknik ele-

manlar, serbest meslek sahipleri, idari personel ve benzeri” gibi profesyonel ve görece yüksek eğitim gerektiren işlerdir. Ticaret satış personeli ve hizmet işleminde sayısal artış yaşanmakla beraber hizmet sektöründe ücretli istihdam edilen kadınların payı dönem boyunca azalmış, ticaret ve satış personeli olarak çalışanlar içindeki ücretli kadınların oranı ise artmıştır. “Tarım dışı üretim faaliyetlerine” katılan ücretli kadınların oranı da yükselmiştir, yine bu kategoride yevmiyeli çalışan kadınların artışı dikkat çekicidir. Bu alanda kadın çalışanların oransal artışı aynı kategorideki genel artışa göre yüksektir. Ancak bu veriler ilgili kategorilerde bir feminizasyon yaratacak düzeyde görülmemektedir.

İstihdam Eğilimlerini Sınıfsal Bir Değerlendirme Denemesi

İstihdam eğilimlerinin sınıfsal bir çözümlemesini yapabilmek için elimizde bir sınıf şemasının olması gereklidir. Bu noktada özgün bir sınıf şeması oluşturmaya ya da farklı yaklaşımlar kullanılarak oluşturulmuş şemaların tartışılmasına girişmeyeceğiz; bunun yerine daha önce Türkiye’de toplumsal sınıf ayrımlarını anlamak için geliştirilmiş çalışmaların sonuçlarından yararlanacak, onları temel alacağız. Türkiye’de toplumsal sınıfların yeterince bilimsel çalışmaların konusu olamaması eleştiren ve elindeki veri setini bir sınıf şeması çerçevesinde değerlendiren çalışmada A. S. Aktaş, farklı teorik pozisyonlardan yazarların geliştirdiği sınıf şemalarının Türkiye için bir sınamasını yapmıştır (Aktaş, 2001). Wright ve Goldthorpe’un batılı kapitalist toplumlar için geliştirdikleri şemaları da kullanan Aktaş, Korkut Boratav’ın çalışmalarında geliştirdiği şemanın Türkiye formasyonu için daha açıklayıcı özelliklere sahip olduğu sonucuna varır (2001: 223). Daha gelişkin bir kapitalist formasyona ve farklı tarihsel, kültürel yapılara sahip batılı toplumlar için geliştirilen, Türkiye’de geçerliliğini koruyan basit meta üretimi, tarımsal temelli yarı-feodal üretim ilişkilerini kapsamayan, buna karşılık sözü geçen ülkeler için daha açıklayıcı görülen *beceri sömürüsü* kavrayışını ayrıntılı biçimde yansıtan Wright’ın kimi sınıflandırma kategorilerinin karşılıklarını burada bulmak mümkün görünmemektedir. Goldthorpe’un üretim değil piyasa/tüketim olanakları temelli Weberci gelenek içinde üretilmiş, *mesleki sınıf* temelli şeması ise yöntemsel olarak -sınıf analizine de yönelme- amacımızı karşılamamaktadır. Bu durumda yazarın ampirik verilerin analizinde kullanışlılığını sınıadığı şemalar içinde yaptığı tercihi biz de izleyeceğiz. Bu bağlamda Korkut Boratav’ın 1990’lı yılların başlarında gerçekleştirdiği saha araştırmalarının sonuçlarını değerlendirdiği kitabı, *İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri* içinde kullandığı sınıflar şeması bizim için de esas oluşturacaktır. (Boratav: 1995)

Elimizdeki veriler şemanın tüm kategorilerini ayrıntılı şekilde kullanmamıza el vermese de genel düzeyde bir harita sağlamaktadır. Boratav’ın şemasında ilk ve en temel sınıfsal ayrım, kapitalist sömürü ekseninde, ücretli/maaşlılar ve işverenler arasında yapılır (5). Devamında işverenler, bir veya iki sürekli işçi çalıştıran küçük burjuvazi/işveren ve üç veya daha fazla sürekli işçi çalıştıran orta-büyük burjuvazi/

işveren olarak alt gruplara ayrılır. Ek olarak büyük bir ara tabaka olarak “sadece kendi hesabına çalışanlar grubu” tanımlanır. Bu tabaka, farklı özellikler taşıyan üç grubun heterojen bileşkesi olarak düşünülmektedir; küçük esnaf ve zanaatkarlar, marjinal/enformel işlerde çalışanlar ve serbest meslek sahipleri. Ancak bu son grubun oransal azlığı belirtilerek bu heterojen tabaka, çalışmada “esnaf/marjinaler” olarak genel bir isimlendirmeye tabii tutulur. Ücretli/maaşlı kategorisi ise dört alt grupta ele alınmıştır: yüksek nitelikliler, beyaz yakalı ücretliler, niteliksiz hizmet işçileri ve mavi yakalı işçiler. Bu ayırım ise ücretlilerin sektörel dağılımından değil, ilgilinin mesleğinden ve yaptığı işin niteliğinden türetilmiştir (6). Yüksek nitelikli gruba girenler yüksek eğitim almış elit işlerde çalışanlardır (hekim, mühendis, avukat gibi), beyaz yakalıları yüksek eğitim zorunlu olmamakla beraber belli düzeyde bir eğitim alarak uzmanlaşmış olanlardır (hemşire, teknisyen banka memuru vb. gibi), niteliksiz hizmet grubundakilere tipik örnekler olarak, garson, bekçi, odacı, şoför, tezgahtar verilmiştir. Mavi yakalıları ise doğrudan maddi üretim içinde yer alan ücretlileri kapsar. Boratav, bunlara emekliler ve işsizler kategorilerini de ekleyerek iki temel sınıf ve onların alt gruplarında toplam 9 kategoriden oluşan bir kentli sınıflar tablosuna ulaşır. Yazar aynı zamanda daha fazla ve karmaşık ölçüt kullanarak kırsal alanda da 8 kategoriden oluşan bir tablo sunar. Biz yazarın kentsel sınıflar kategorilerini kır-kent ayırımı gözetmeden veri setinin tamamına uygulayacağız. Bu arada kırsal sınıflar için geliştirilen ayrıntılı ve çok farklı ölçütlerle oluşturulan şemanın karşılığını elimizdeki veri setiyle oluşturmanın imkanı olamadığı da belirtilmeli. Veri setimizi oluşturan TÜİK, HHİA kategorileriyle yukarıda özetlenen şemanın tam karşılığını oluşturmak söz konusu değildir. Burada elden geldiğince bir uyarılma, eşleştirme çabasına girilecektir. Yapmaya çalıştığımız, oluşturulma amacı ve kurgusu içinde toplumsal sınıf analizi olmayan ama bunun gerçekleştirilmesi çabasına girildiğinde de kullanılabilecek makro düzeyde üretilmiş yegane veri setinin üzerinden bir denemedir. Aşağıda bu deneme için oluşturduğumuz veri setinin kategorilerinin Boratav’ın şemasında yer alan sınıflandırmayla eşleştirilmesi için izlediğimiz yol özetlenecektir.

Tablolardaki ücretli maaşlı ve yevmiyeli/geçici, mevsimlik grupları bir arada Boratav şemasındaki temel iki sınıftan ücretli/maaşlıları oluşturacaklardır. İşverenler arasında çalıştırdıkları işçi sayısına göre yapılan ayırım için veri setimiz direk sonuç vermese de Tablo-7’de yer alan sonuçlardan yararlanılarak bir uyarılma yapılabilir. Tabloda işteki durumlarına göre tüm grupların kaç kişilik işyerlerinde çalıştıkları yer almaktadır. Buradan işveren grubunda yer alanlardan iki ve üç kişilik işyerlerinde istihdam olanlar seçilerek, bunlar şemadaki küçük burjuvazi/işveren kategorisi kapsamında değerlendirileceklerdir. Yine tablodaki dört ve daha fazla çalışanın olduğu işyerlerinde istihdam olan işverenlerse şemadaki orta-büyük burjuvaziye dahil olacaklardır. Ücretlilerin alt gruplarına ilişkin olarak da Tablo-4’te yer alan meslek grupları kullanılacaktır:

Yüksek nitelikli ücretliler: Tabloda yer alan, ilmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler ve müteşebbisler, direktörler ile üst

kademe yöneticileri gruplarının ücretli ve yevmiyeli olarak istihdam edilenlerini kapsar.

Beyaz yakalı ücretliler: Tabloda yer alan idari personel ve benzeri çalışanlar grubunun ücretli ve yevmiyelileri büyük ölçüde bu kategoriye karşılık gelmektedir.

Hizmet işçileri: Boratav’ın örneklerle belirlediği nitelsiz hizmet işçilerini tabloda ayırtırmak imkânı bulunmamaktadır. Bunun yerine ticaret ve satış personeli ve hizmet işlerinde çalışanlar gruplarının ücretlileri bir arada bir hizmet işçileri kategorisi içinde toplamak anlamlı görünmektedir.

Mavi yakalı işçiler: Tablodaki tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananların ücretli ve yevmiyelileri bu gruba karşılık gelmektedir.

Şemada ayrı büyük bir ara tabaka olarak yer alan sadece kendi hesabına çalışanlar grubunu oluşturan öbeklerden birincisi –nitelikli serbest meslek sahipleri– için Tablo-4’teki İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler grubunun kendi hesabına çalışanları Aktaş’ı örnek olarak *profesyoneller* olarak isimlendirilecektir.

İkincisi –esnaf/marjinaler– içinse tablodaki, ticaret ve satış personeli, hizmet işlerinde çalışanlar, tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananların kendi hesabına ve ücretsiz aile işçisi olarak çalışanları ve meslekleri tayin edilemeyenler grubundakilerin toplamı karşılık gelmektedir. Bu durumda veri setimizde yer alan kategorilerin Boratav’ın sınıflar şeması ile yapılan eşleştirmesi aşağıdaki tablodaki gibi olacaktır.

Boratav’ın kentsel sınıf kategorileri	Tablo-3	Tablo-3	Tablo-4	Tablo-7	Tablo-A
Ücretli/maaşlı	Ücretli/maaşlı	Yevmiyeli/geçici, mevsimlik			
Küçük burjuvazi/işveren				İşveren grubunda yer alanlardan 2 ve 3 kişilik işyerlerinde istihdam olanlar	
Orta-büyük burjuvazi				4 ve daha fazla çalışanın olduğu işyerlerinde istihdam olanlar	
profesyoneller			İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler grubunun kendi hesabına çalışanları		

Esnaf/marjinaller			"ticaret ve satış personeli", "hizmet işlerinde çalışanlar", "tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananların" kendi hesabına ve ücretsiz aile işçisi olarak çalışanları ve "meslekleri tayin edilemeyenler" gruplarının tümü		
Yüksek nitelikli ücretliler			ilmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler ve esbabiler, direktörler ile üst kademe yöneticileri gruplarının ücretli ve yevmiyelileri alan idari personel ve benzeri çalışanların ücretli ve yevmiyelileri		
Beyaz yakalı ücretliler					
Hizmet işçileri			Ticaret ve satış personeli ve hizmet işlerinde çalışanlar gruplarının ücretli ve yevmiyelileri		
Mavi yakalı işçiler			Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananların ücretli ve yevmiyelileri		
"Dar anlamda işçi sınıfı"					Mavi yakalı işçiler, hizmet işçileri ve işsizler, tarım işçileri
"En geniş anlamda işçi sınıfı"					Mavi yakalı işçiler, hizmet işçileri, işsizler, yüksek nitelikli ücretliler, beyaz yakalı ücretliler, tarım işçileri ve emekliler

Boratav, kullandığı kategorileri "harmanlayarak" çeşitli bileşik gruplar da oluşturmayı önermekte, daha geniş anlamda sınıf tariflerini bunlar üzerinden geliştirmektedir. Mavi yakalı, hizmet işçileri ve işsizler gruplarının bir araya getirilmesiyle "dar anlamda işçi sınıfı", buna yüksek nitelikli, beyaz yakalı ücretliler ve emekliler gruplarının eklenmesiyle de "en geniş anlamda işçi sınıfı" veya bir başka söyleyiş; "şimdinin, geçmişin ve olası geleceğin ücretli/maaşlıları" tanımına ulaşılmaktadır. Kentsel alan için geliştirilen bu tanımlama önerilerini de biz yine genel düzeyde kullanacağız. Yalnız bu harmanlamalara –Boratav'ın temel sınıflandırma mantı-

ğına uygun biçimde- Tablo-4’te yer alan “tarımcı, hayvancı, ormancı, balıkçı ve avcılar” grubunun ücretlilerini anlatan tarım işçisi grubunu da ekleyeceğiz.

Veri setimizin uyarlanan kategorilerle yapılan sınıflandırılmasının sonuçları Tablo-A’da izlenebilir. Tabloya genel bir bakışla şu saptamalar yapılabilir:

- Ara tabaka (profesyoneller ve esnaf/marjinaler) ve pre-kapitalist formasyona bağlı tarımsal gruplarda durgunluk ve/veya erime, buna karşılık, kapitalist formasyonun temel iki sınıfı arasında bir kutuplaşma eğilimi gözlenmektedir [işveren/burjuvazi ve dar ve geniş boyutuyla işçi sınıfı arasında].
- İşçi sınıfının genişliği artarken iç kompozisyonu değişmektedir. Geleneksel çekirdek olarak görülen mavi yakalılardaki daralmaya karşı hizmet işçilerinde aynı oranlı bir artış gözlenmektedir. Yani kayma mavi yakalılardan hizmet işçilerine. Aynı zamanda geniş anlamda işçi sınıfına dahil ettiğimiz yüksek nitelikli ücretlilerin oranı da artmaktadır. Seçkin ve profesyonel meslek gruplarındaki işçileşme eğilimleri burada açıkça gözlenebilir. Bu iki eğilimin, sınıf mücadelesi ve sınıfsal örgütlenmeler açısından değerlendirilmesi gereklidir. Ülkemizde şu anda sendikaların hala büyük ölçüde geleneksel mavi yakalılar alanında örgütlü oldukları, [en yüksek üye sayılarına sahip sendikalar bu alanda kurulu olanlardır: Metal, enerji, dokuma vb. gibi] yüksek nitelikli ücretlilerin ise ağırlıkla sadece, sınıf temelli olmayan meslek odalarında örgütlendikleri dikkate alınmalıdır. Sınıfsal bir örgütlenme perspektifinin hizmet ekonomisi işçileri ve nitelikli emeğe doğru açılması gerekliliğinin güçlü sosyal temelleri bulunduğu gözlenmektedir. Yine geniş anlamda işçi sınıfına dahil edilmiş olan emeklilerin sayısal ve oransal artışı da dikkat çekicidir ve son yıllarda yükselen emekli sendikası mücadelesinin yaygın temellerine işaret etmektedir.

Sonuç

Bu yazı, değerlendirmeye çalıştığımız veri setinden sağlanabilecek bulguların, sonuçların ve yorumların ancak çok sınırlı bir bölümünün değerlendirilebildiği bir giriş, başlangıç yazısı olarak kabul edilmelidir. Cinsiyet, bölgeler, kır-kent, eğitim vb. ayrımların dahil edildiği çok daha ayrıntılı tabloların oluşturulması daha incelenmiş analizlere imkân verecektir. Ayrıca kamu-özel sektör istihdamı, farklı istihdam gruplarının sosyal güvenlik sistemlerinden yararlanma imkânlarındaki ve çalışanların yaş durumundaki değişimler vb. gibi başkaca önemli konular da ele alınabilir ve verimli sonuçlar ortaya çıkabilir. Yine bizim yazıda getirdiğimiz yorumlar da ekte verdiğimiz tablolardan sağlanabilecek sonuçların ancak sınırlı bir kısmı olsa gerektir. Yazıda tablolarda gözlenen eğilimlerin yorumlanmasında seçmeci davranılmış, bakış açımızla bağlantılı olarak özellikle işçi sınıfının gelişimine ilişkin eğilimlerin yorumlanmasına öncelik verilmiştir. Okurların tabloları çeşitli şekillerde kullanarak daha zengin yorumlara ulaşmaları mümkündür.

Türkiye’de sarsıcı, yapısal iktisadi, sosyal dönüşümlerin yaşandığı, küresel dina-

miklerin belirgin hale geldiği bir dönem olan 1988-2003 yılları arasında istihdamdaki dönüşüm eğilimlerini -belli ölçüde ileri kapitalist ülkelerle karşılaştırmalara da giderek- izlemek ve aynı zamanda oluşturulan veri setinin sağladığı malzemeyi dönem içindeki toplumsal sınıflar haritasının dönüşümünü anlamak için bir sınıf şemasına yerleştirerek okumak, yazımızın başlıca amaçlarıydı. Döneme böyle bir genel bakış ortaya koymaktadır ki; istihdam yapısında köklü değişimler yaşanmaktadır. Bu dönüşümün ana karakteristikleri öncelikle istihdama katılma oranındaki daralma sonra da ücretsiz aile işçiliğindeki çözülme ve ücretli çalışmadaki artıştır. Dönem boyunca yürütülen ekonomi politikalarının istihdam yaratmadaki başarısızlığı görülmektedir. Türkiye'deki istihdam eğilimlerinin, yazımız boyunca kimi karşılaştırmalar yaptığımız Castells'in çalışmasında G-7 ülkeleri için saptadığı ortak noktalarla kimi açılardan benzeştiği de belirtilmelidir.⁷ Tarım sektöründe istihdamın çözülüşü, geleneksel imalat istihdamında sürekli bir gerileme, yönetsel/profesyonel ve teknik işlerin hızlı bir artış içinde olması, mesleki yapının üst ve alt düzeylerinin eş zamanlı bir büyüme içinde olması gibi. Tabii bu, tablonun bir tarafıdır, öbür tarafta ise batıya hiç benzemeyen geniş bir tarımsal istihdam söz konusudur. Bir yanı ileri kapitalist ülkelerle benzeşen bir kentsel ağırlıklı istihdam öte yanda ise giderek çözüle de geniş bir hacim kaplayan tarımsal istihdam, hatta ücretsiz aile işçiliğine ilişkin yukarıda söylediklerimiz hatırlanırsa bir ölçüde "sözde istihdamdır." Burada temel fark, batıda sınıfsal kompozisyonun genel ve temel değişiminde teknolojik değişim, enformatikleşme, sermayenin hareketliliği vb. belirleyici rol oynarken bizde tarımdan çözülen nüfusun istihdamı hallerinin belirleyici olmasıdır. Batıdaki temel değişim dinamikleri bizdeki ikili yapının yalnızca bir yüzü için etkilidir.

Ağırlıklı olarak tarımsal alanda çözülen ücretsiz aile emeğinin aynı hızda istihdama ve ücretli istihdamına katılması mümkün olmamaktadır. Ücretlilerdeki artış işçi sınıfının nesnel kapasitesini artırırken toplumsal proletaryaya dahil olan bu nüfusun sınıf kapasitesini zayıflatan etki yarattığı söylenebilir. Herşeye rağmen ücretlilerin giderek daha yüksek oranlarda, çok sayıda çalışanın olduğu işyerlerinde yoğunlaşmasının işçi sınıfının örgütlülük kapasitesini artırmanın nesnel koşullarını oluşturduğunu söylemek gereklidir. Geleneksel sektörlerin ötesinde ticaret, turizm alanında ve hizmetler sektöründe geçici işçiliği de içeren bir ücretlileşme eğilimi önemlidir. İşçi sınıfı kapitalist üretim ilişkileri alanında heterojen ama giderek büyüyen bir sosyal güç durumundadır. Bu, emek hareketine hem güven verecek hem de yeni örgütlenme alanlarını, stratejilerini belirlerken önem taşıyacak bir gösterge niteliğindedir. Tabii işçi sınıfı mücadelelerinin çekirdek gücü olan imalat sanayi işçilerinin de -kimi zaman el çabukluğuyla mutlaklaştırıldığı gibi- silinip gitmedikleri gözlenebilir ki bu da önemli bir veridir. Düzenli, özel sektörde, çok kişiyi istihdam eden işyerlerinde yoğunlaşan ücretli istihdamı Türkiye'de emeğin

7 Bu ortaklaşan genelleşimler için bkz: (Castells, 2005: 310).

iktidarı mücadelesi verenler açısından dikkatle değerlendirilmesi gereken bir gelişme eğilimi olacağını sanıyoruz. Öte yandan çalışanların artan ve uzayan işsizlik deneyimleri ve bunun arkasında da artan işten çıkarmalar istihdam esnekliğinin boyutlarını göstermektedir. İşçi sınıfının, istihdam içi ve dışı farklı hallerine ilişkin bütünlüklü bir kavrayış bu noktada önem kazanmaktadır.

Tüm problemlerine, yetersizliklerine karşın TÜİK ve benzeri kurumların sağladığı verilerin sınıfsal bir bakış açısıyla okunması eleştirel bir sosyal bilim çabası için beklenenden daha fazla olanak sunabileceğini sanıyoruz. Bu türden araştırmaların kolektif çabalarla yaratılması dileğiyle. ■

Kaynakça

- Acar-Savran, G. (2003) “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’tan Delphy’ye Bir Ufuk Taraması”, *Praksis*, 10 (Yaz-Güz): 159-210.
- Aktaş, A.S. (2001) “Türkiye Örneğinde Sınıf Analizleri ve Sınıf Şemaları”, *Toplum ve Bilim*, Güz 90
- Ansal H., S. Küçükçifçi, Ö. Onaran, B.Z.Orbay (2000) *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, İstanbul: Tarih Vakfı yayını
- Boratav K.(1995) *İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri*, İstanbul, Tarih Vakfı yayını
- Castells M. (2005) *Ağ Toplumunun Yükselişi*, E. Kılıç (çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Çetik M. ve Y. Akkaya. (1999) *Türkiye’de Endüstri İlişkileri*, İstanbul: Tarih Vakfı yayını
- Çulhaoğlu, M. (1996) “Varoşlar ve Kent Yoksulluğu: Sınıf Mücadelesinde Mekân ve Bütünlük Sorunları”, *Sosyalist Politika*, N:10
- Yeldan E. (2001) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları

Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler*

Can Nacar**

İkinci Dünya Savaşı Türkiye tarih yazıcılığında önemli bir yere sahip. Dinsel azınlıklara karşı uygulanan dışlayıcı devlet politikaları, özellikle de Varlık Vergisi, yönetici elitlerin Türkiye'yi savaşın dışında tutmak için uyguladığı denge politikası ve savaş yıllarındaki sosyo-ekonomik koşulların çok partili yaşama geçiş üzerindeki etkileri yoğun olarak çalışılmış konular (Aktar, 2000; Akar, 2000; Bali 2003; Deringil 2003). Bu konulara olan ilgi akademik çalışmalarla sınırlı kalmamış edebiyat, sinema ve televizyona da yansımıştır (Karakoyunlu, 2004; Kulin, 2002)¹. Söz konusu çalışmalar, tarihsel anlatının merkezine çoğunlukla yönetici elitleri, entelektüelleri ve burjuva grupları yerleştirirken savaşın yükünü çeken geniş halk kitleleri ya bu anlatılardan tamamen dışlanmış ya da onlara pasif sosyal aktörler olarak yaklaşılmıştır. Bu yaklaşımın izleri ne yazık ki emek tarihi alanındaki çalışmalarda da kendini göstermekte. Donald Quataert'in altını çizdiği üzere Osmanlı-Türkiye emek tarihçileri diğer toplumsal öznelerle fazlasıyla vurgu yaparken emekçilerin kendisine aynı hassasiyeti göstermemektedir (Quataert, 1995: 11-18). Örneğin 1930 ve 1940'lardaki sanayi programlarını ve çalışma ilişkilerini ele alan bazı çalışmalar, sosyal ve ekonomik politikaların uygulayıcısı olan politikacı ve bürokratlara odaklanırken, işçileri yönetici elitlerin geliştirdikleri politikaların

*Bu yazı hakkındaki fikir ve eleştirilerini benimle paylaşan Fulya Özkan, Görkem Akgöz, Burak Gürel, Yiğit Akın, Gülhan Balsoy, Özlem Timirci, Ferit Altınsu, Azat Zana Gündoğan, Nilay Özok Gündoğan ve Praksis dergisinin üç anonim hakemine teşekkür ederim.

**Binghamton Üniversitesi doktora öğrencisi

Granville Hardwick Sewell'in Çerkesli Mustafa ile yaptığı mülakattan bir alıntı. Bkz.(Sewell, 1964:280

1 Salkım Hanımın Taneleri sinema filmi olarak gösterime girdikten sonra Varlık Vergisi uygulaması *Siyaset Meydanı* ve *Ceviz Kabuğu* gibi popüler televizyon programlarında akademisyen, politikacı, gazeteci ve sanatçıların katılımıyla tartışılmıştır.

nesnesi olarak görmektedir (Makal, 2002; Peri, 2002)². Kimi çalışmalarda ise, savaş dönemi baskıcı devlet politikalarının hüküm sürdüğü ve zaten cılız olan emek hareketinin aktivizmini tamamen kaybettiği yıllar olarak paranteze alınmaktadır (Yavuz, 1995). Tarih yazıcılığındaki bu hâkim yaklaşıma karşı sunulabilecek bir alternatif ise sosyal eşitsizlikleri ve kitlelerin bu eşitsizliklere ilişkin gündelik deneyimlerini tarihsel anlatımızın merkezine yerleştirmektir (Özbek, 2003). Bu yazı böyle bir noktadan hareket ederek kentsel alanlarda yaşayan emekçi öznelere savaş yıllarındaki gündelik deneyimlerine odaklanmaktadır³.

Savaş ve Sermaye Birikimi

Dünya Savaşları'nın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini değerlendiren Eric Hobsbawm, İkinci Dünya Savaşı sırasında savaş öncesi sermaye varlıklarının yüzde 25'ni kaybeden Sovyetler Birliği ile yaklaşık yüzde 10'luk bir büyüme kaydeden ABD'nin savaşların ekonomik etkilerinin iki aşırı ucunu temsil ettiğini vurgulamaktadır. Hobsbawm'a göre "dünyanın geri kalan kısmı bu iki aşırı uç arasında bir yere yerleşir, ancak Rusya'ya, eğrinin Amerika'yı gösteren ucundan daha yakındır" (Hobsbawm, 1996: 65). İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de yaşanan ekonomik gelişmeler Hobsbawm'ın tespitini doğrular niteliktedir. Türkiye'de 1939-1945 arası dönemde bitkisel üretim hacmi yüzde otuz dört (Pamuk, 1988: 98), sanayi üretimi ise yüzde yirmi iki azalırken (Boratav, 1995:69), dış ticaret hacminde de önemli bir daralma yaşanmıştır. Örneğin, 1948 fiyatları ile hesaplandığında 1937-1939 arasında yıllık ortalama ithalat 736 milyon TL iken 1940-1945 arasında bu miktar 348 milyon TL'ye gerilemiştir (Tezel, 2000: 179). Tarımsal ve sanayi üretiminde görülen düşüş, dış ticarete yaşanan daralma ve artan savunma masraflarının tetiklediği kamusal harcamalar enflasyon oranında ciddi bir artışa neden olmuştur. İktisat Bakanlığı'nın hazırladığı toptan eşya fiyat endeksine göre 1938-1943 arasında fiyatlar beş kat artmıştır (Tezel, 2000: 258).

Hükümet 1940 tarihinde çıkartılan Milli Korunma Kanunu'na dayanarak savaş kısıtlıkları ve enflasyonla mücadeleyi amaçlayan düzenlemeler yapmışsa da toplumsal eşitsizlikler savaş döneminde önemli bir artış göstermiştir. Savaş yıllarında hammadde ve yatırım mallarındaki kısıtlılara rağmen üretimlerini devam ettirebilen imalatçılar, hükümetin para ve gümrük tarifeleri politikasından faydalanan ithalat-

2 Ahmet Makal işçilerin sistemde bir aktör olarak aldıkları konumu tek parti dönemli itibarıyla değerlendirirken "pasif aktör" deyiminin uygun olacağını vurgulamaktadır (Makal, 2006: 247). Bu noktada, emek tarihçiliğindeki söz konusu hâkim yaklaşımdan farklı çalışmaların son yıllarda artmakta olduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin, Erol Kahveci Zonguldak madenleriyle ilgili çalışmasında savaş yıllarında zorunlu işgücü uygulamasına ve bunun madencilerin yaşamları üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Bkz. (Kahveci, 1996). Ayrıca bkz. (Güzel, 1995; Akın, 2005)

3 Makalenin odağında özel sektörde ve gündelik işerde çalışan işçiler ile zanaatkarlar yer almaktadır. Kamu kesiminde çalışan işçilere sadece işgücü devingenliği konusu tartışılırken kısaca değinilecektir. 1948 yılında sayıları 146,902'yi bulan kamu kesimi işçilerinin savaş yıllarındaki çalışma ve yaşam koşulları için bkz. (Akın 2005; Kahveci 1996; Makal 1999; Makal 2002; Makal 2005; Nacar 2004).

çılar (Tezel, 2000:258) ve Milli Korunma Kanunu'nun gerektirdiği aynı ve maddi yükümlülüklerden kaçabilen büyük ve orta ölçekli toprak sahipleri (Owen ve Pamuk, 1998:25) önemli bir sermaye birikimi gerçekleştirmeyi başarmıştır. Bu birikimin savaş sonrası ekonomik yaşam üzerinde önemli etkileri olacaktır. İş hayatına savaş yıllarında atılan Nejat Eczacıbaşı, anılarında 1945 sonrası dönemde ülkedeki ekonomik yaşamı artık özel sermayenin domine etmeye başladığını yazmaktadır. Eczacıbaşı'na göre bu gelişmeyi mümkün kılan en önemli faktörlerden biri ise savaş yıllarında gerçekleşen sermaye birikimidir (Eczacıbaşı, 1982: 62). Farklı sektörlerde faaliyet gösteren iş adamlarının yayınladığı hatıralar ve bu kişilerle gerçekleştirilen mülakatlar savaşın sermaye birikimi sürecinde oynadığı kritik role işaret etmekte ve Eczacıbaşı'nın tespitini büyük ölçüde doğrulamaktadır. Örneğin, Nuri Öz, 1950'li yıllarda yayınlanan popüler magazin dergisi *Yeni Asır*'a iş hayatına nasıl girdiğini şöyle anlatmaktadır: *"İkinci Cihan Harbinde memleketin ihtiyacı olan ve harp dolayısıyla hariçten gelmeyen marangozluğa ait makineleri kendi bünyemize göre basit bir şekilde imal etmeğe başladık"* (Yirminci Asır, 1 Ekim 1953). 1953 yılına gelindiğinde Özler Marangozluk ve Makine Fabrikası 15 çeşit marangoz makinesi üretmektedir. Bir motor ve traktör fabrikası ise inşa aşamasındadır. Savaş, 1942 yılında sınırlı bir sermaye ile ilaç üretimine başlayan Şeref Diler için de bir dönüm noktası olmuştur: *"Harp dolayısıyla memleketimize müstahzar ilaç gelmediğinden teşkilatımızı genişlettik. 1947 senesinde bu binaya geçtik. İlk zamanlar beş çeşit müstahzar yaparken, bugün yirmi altı çeşit müstahzar yapıyoruz"* (Yirminci Asır, 10 Eylül 1953). Sabancı Gıda Grubu'nun kökleri de savaş yıllarına uzanmaktadır. 1943 yılında hükümet arıtılmış pamuk yağının kilo fiyatını 125 kuruş olarak belirlese de fiyatlar karaborsada 6-7 TL'ya ulaştı (Tuksavul, 1981:399), mevcut piyasa koşullarından yararlanmak isteyen Kayserili dört girişimci⁴, Adana'da yeni bir yağ fabrikası kurmaya karar verirler. Makineleri savaştan önce Almanya'dan ithal edilen fabrikanın montajına 1942 yılı sonbaharında başlanır ve bir yıl içinde tamamlanır (Tuksavul,1981: 396). 1943 yılında faaliyete giren Türk Nebati Yağlar Fabrikası önce YağSa daha sonra da MarSa adıyla Sabancı Gıda Grubu'nda uzun yıllar faaliyet gösterecektir. Vehbi Koç'un anıları ise ithalatçıların yakaladığı kâr fırsatlarını gözler önüne sermektedir. Ford'un acentesi olan Koç 3000 TL'ye mal olan kamyonları Bağdat yoluyla Türkiye'ye getirmekte ve yüzde doksan kârla devlete satmaktadır. Buna karşın bir çok ithalatçı kamyonları Türkiye'ye getirmek yerine 15000 TL'ye Bağdat'ta satmaktadır (Koç, 1987:58).

Savaş yıllarında gerçekleşen bu sermaye birikimi, sosyal eşitsizliklerin üretilmesine ve toplumsal yapı içerisindeki belirli kesimlerin diğerlerinin gelişimi adına feda edilmesine dayanmaktadır (Harootunian, 2000: xv). Tarımsal alanda yapılan yasal düzenlemelerle küçük toprak sahipleri tüketimlerini kısımaya zorlanıp yıllık ihtiyaçlarını ancak karşılayabilirken, büyük toprak sahipleri serbest piyasada oluşan yüksek hububat fiyatlarından yararlanabilmekteydiler (Pamuk, 1988). Tüketim

malları imalatçıları kıtlıklar ve artan fiyatlar sayesinde önemli kârlar elde ederken, kentsel ve kırsal alandaki tüketiciler “otuz yıl öncesinden daha kalitesiz olan ürünler”⁵ için saatlerce kuyruklarda beklemekte yüksek fiyatlar ödemekteydiler. Kentsel alanlarda yaşayan emekçiler ise düşen reel ücretler, ağır ve sağlıksız çalışma koşulları, kıtlıklar ve artan fiyatlar ile mücadele etmek zorundaydılar.

Savaş ve Emekçiler

Başbakan Şükrü Saraçoğlu 11 Kasım 1942 tarihinde TBMM’de yaptığı konuşmada ülkedeki ekonomik koşulları değerlendirdikten sonra bazı temel tüketim maddelerinin -şeker, kumaş, yakıt- kent yoksullarına ucuz fiyatlarla dağıtımını öngören bir sosyal yardım programı ilan ediyordu. Başbakan konuşmasının son bölümünde yardım programının hedef kitlesini şöyle açıklamaktaydı:

Aynı beyannamenin diğer bir yerinde de ‘zengin ve paralı adamlar için bir mesele mevcut değildir. Köylü ve çiftçi, bu malların satıcılarıdır. Amele ve esnaf yevmiyelerini ve işlerini yeni şartlara daha evvelden intibak ettirmişlerdir’ diyerek, böylece, devlet yardımının dar ve sabit gelirli insanlara tevcih edilmesi lazım geldiğini anlatmıştım. Bu defa da, halktan olsun, memurdan olsun, dar ve sabit gelirli aileleri pahalılık yükünden mümkün olduğu kadar kurtarmak lazımdır karar ve kanaatine bir kere daha vardık (Başvekil Şükrü Saraçoğlu, 1942).

Yardım programından yararlanacak sabit gelirli genel bütçeden maaş ve ücret alanlar ile onların aileleriydi. Hükümet dar gelirlilerin tespitini ise yerel otoritelere bırakıyordu: “Geriye hiçbir maaş ve ücretle alakası olmayan 3-4 yüz bin kişi kalıyordu. Bunların, merkezden tespiti mümkün olmadığı için bir an evvel de tespit edilmeleri icap ettiği için, kaymakamlardan ve belediye reislerinden, oturdukları şehirlerdeki dar ve sabit iratlı insanlardan, ekmek ve gıda tedarikine kuvvetleri yetişmeyen vatandaşların adetlerini tespit ederek bildirmesini istedik” (Başvekil Şükrü Saraçoğlu, 1942). Yerel otoriteler de programdan yararlanacak dar gelirli çalışanmayacak durumda olanlar ve daha önce hayır kurumlarından yardım alanlar arasından seçerken⁶, kentsel alanlarda yaşayan emekçiler çoğunlukla programın dışında bırakılmıştır.

10 Ocak 1943 tarihinde *Akşam* gazetesinde yayınlanan bir haber yerel yetkililerin işçilere karşı olan dışlayıcı tutumunu gösteriyordu. Habere göre İstanbul’da faaliyet gösteren bazı firmalar valiliğe başvurarak kendi çalışanlarının da sosyal yardım programına dâhil edilmesini talep etmiştir. Valilik ise işçilerin geçiminden firma-

5 Giresun Milletvekili İ. Sabuncu Mayıs 1945’te Meclis’te yaptığı konuşmada piyasadaki yüklü dokümanların bozuk çıktığından şikâyet etmiş ve kalitenin otuz yıl önce daha iyi olduğunu vurgulamıştır. Bkz. T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 7. Dönem, cilt 17, 63. Oturum, 26 Mayıs 1945, s. 402. Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisabah da kalitesiz ürünlerden şikâyetçidir: “Bu gibi hallerde olduğu gibi fırsatçılar çıktı. Kaliteyi düşürüyorlar, yüksek fiyatla satma yollarını arıyorlar. Araya politikacıları sokuyorlar” (Tanju, 1985: 227).”

6 Örneğin Bursa’da yayınlanan *Açık Ses* gazetesi sosyal yardım programından kentteki hayır kurumlarından yardım alanların yararlanacağını açıklıyordu (*Açık Ses*, 17 Mart 1943).

ların sorumlu olduğu cevabını vererek söz konusu talebi reddetmiştir (Akşam, 10 Ocak 1943). Mart 1943'te *Akşam* gazetesinde yayınlanan bir okuyucu mektubunda ise bir işçi şöyle yakınmaktadır: “*Ben sabit gelirliler çerçevesinden hariç kalmış bir müessesede 45 lira ücretle çalışmaktayım. Kötürüm bir annem, karım ve biri 2 diğeri 3 yaşında iki çocuğum var. 7 Lira ev kirası veriyorum. Üst tarafını siz hesaplayın. Nahiye müdürlüğüne kendim ve ailem pek çok sefer müracaat ettik. Biz daha fakirleri arıyoruz dediler*” (Akşam, 21 Mart 1943). İşçi sınıfının yoğun olarak yaşadığı kentler ve mahallelere ait istatistikî veriler de günlük gazetelerdeki bu haber ve mektupları destekler niteliktedir. 1943 yılında nüfusu bir milyona yaklaşan İstanbul’da (Avni, 1943), hükümetin sosyal yardım programından yararlananların sayısı yetmiş bindir (Akşam, 3 Şubat 1943). Yaklaşık seksen bin kişinin yaşadığı Bursa’da ise bu sayı dokuz bindir (Bursa, 9 Şubat 1943). Tekstil işçilerinin yoğun olarak yaşadığı Eyüp’te Kasım 1944’te yapılan CHP kaza kongresinde gıda, giyecek ve okul malzemesi yardımına ihtiyacı olan çocuk sayısının 800 olduğu vurgulanmıştır (Akşam, 7 Kasım 1944). Buna karşın parti ve hayır kurumları 1943 yılı içinde sadece 250 çocuğa yardım edebilmiştir. Bu verilerden hareket ederek emekçilerin önemli bir bölümünün başbakanın ilan ettiği sosyal yardım programının ve hayır kurumlarının yardım faaliyetlerinin dışında kaldığı sonucuna varmak mümkün. Bu dışlayıcı politikanın ardında başbakanın konuşmasındaki şu iddia yatmaktadır: “*Amele ve esnaf yevmiyelerini ve işlerini yeni şartlara daha evvelden intibak ettirmişlerdir.*” Aşağıdaki paragraflarda bu iddianın ne kadar geçerli olduğu tartışılacaktır. Bu amaçla öncelikli olarak farklı sektör ve bölgelerdeki çalışma şartlarına odaklanılacaktır.

Çalışma Koşulları ve Ücretler

Hükümet savaş yılları boyunca Milli Korunma Kanunu’na dayanarak çalışma hayatına dair düzenlemeler yapmıştır. Örneğin, sanayi ve maden işletmelerinde üç saat fazla mesai yapılmasına, kadın ve çocukların gece vardiyalarında istihdam edilmesine ve hafta sonu tatillerinin kaldırılmasına olanak sağlayan 19. maddeye dayanarak Ağustos 1942’de İzmir ve İstanbul’daki birer yağ fabrikasında üç saat fazla mesai yapılmaya başlanmıştır (Düstur, 3. Tertip cilt.23: 1658-1659). Mayıs 1940’ta tüm iplik ve dokuma fabrikalarındaki hafta sonu tatilleri kaldırılmıştır (Düstur, 3. Tertip cilt.21: 826). Kimi durumlarda İş Kanunu’nun kadın ve çocuk işçilerle ilgili düzenlemeleri geçici olarak askıya alınmıştır. Örneğin, kanunun 50. maddesi kadın ve çocukların gece vardiyasında çalışmasını yasaklasa da, Şubat 1941’de yapılan bir düzenleme ile tekstil sektöründe istihdam edilen kadın ve çocukların gece vardiyalarında çalışmasına ve fazla mesai yapmasına olanak sağlanmıştır (Düstur, 3. Tertip cilt.22: 1414-1415).

Savaş yıllarında, çalışma hayatına ilişkin yasal düzenlemeler Milli Korunma Kanunu ile sınırlı kalmamıştır. Kasım 1940’ta işçilerin sekiz saatten fazla çalışmaya zorlanamayacakları sanayi kolları belirlenmiştir (Düstur, 3. Tertip cilt.22: 1414-

1415). Şubat 1941’de yayınlanan *İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi* ile İş Kanunu’na tabi işletmelerde iş kazalarını önleyecek ve işçilerin sağlığını koruyacak önlemler detaylı bir şekilde sıralanmıştır (Düstur, 3. Tertip cilt.22: 200-245). Bu düzenlemeler emek merkezli bir refah rejimine geçiş için atılan adımlar olsa da düzenlemelere rağmen işçilerin önemli bir bölümü sağlıksız ve zor koşullarda çalışmaya devam etmiştir⁷. Bu durumun sebeplerinden biri işverenlerin yasal düzenlemeleri atlatmak için geliştirdikleri mekanizmalardır. 1947 yılında bir grup milletvekili tarafından hazırlanan ve farklı bölgelerdeki çalışma şartlarını ele alan bir rapora göre, normalde İş Kanunu’na tabi olması gereken işletmeler, sahipleri tarafından küçük firmalara bölünmekte böylece hem mahiyetleri hem de çalıştırdıkları işçilerin sayısı itibarıyla kanunun kapsamına girmekten kurtulabilmektedirler⁸. Örneğin, İstanbul’daki bir sandalye imalathanesinin sahipleri tahtaların kesimi, bilenmesi, cilalanması, parçaların birleştirilmesi ve boyanması için aynı imalathane içinde beş küçük firma kurmuştur. Aynı şekilde Yedikule’de bulunan ve on sekiz işçi çalıştıran bir dokuma fabrikası da sahibi İsmail Büke tarafından dokuz işçi çalıştıran iki firmaya bölünmüş ve böylece İş Kanunu’na dâhil olmamıştır (Bazı Bölgelerdeki Fabrika İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında BMM Çalışma Komisyonundan Bir Grubun Hazırladıkları Rapor, 1947)⁹.

Aynı rapor, savaştan hemen sonra İstanbul’daki çalışma koşulları hakkında önemli bilgiler veriyor. Rapora göre İstanbul’daki özel fabrika ve atölyelerin çoğu Bizans ve Osmanlı döneminde inşa edilen hanlarda faaliyet göstermektedir. Bu atölyelerden biri dökme Simon Papazoğlu’na aittir. Atölyede bir baca bulunmasına rağmen bu zehirli gazların dışarı atılması için yeterli değildir. Raporu hazırlayan milletvekillerine göre han odası imalat için kullanılmasa dahi dört kişinin bir geceyi orada geçirmesi için uygun değildir (Bazı Bölgelerdeki Fabrika İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında BMM Çalışma Komisyonundan Bir Grubun Hazırladıkları Rapor, 1947). Gazeteci Vala Nurettin’in 1943 yılında ziyaret ettiği Galata’daki bir cam fabrikasında da benzer sağlıksız koşullar mevcuttur. Va-Nu Akşam’da yazdığı bir makalede fabrikayı şöyle anlatır: “*Cam Fabrikası’ buradaymış. Bodrum kapısı gibi bir yerden girdim. Cenevizlilerden kalma, tavanı kemerli, toprak zeminli, bir dükkân. Dükkân değil izbe. İzbe değil in. Daha kötü bir tarif için*

7 Emek merkezli refah rejimi ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında biçimlenen Keynesyen refah devleti kastedilmektedir. Nadir Özbek’in altını çizdiği üzere Osmanlı-Türkiye tarihinde 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden 20. yüzyılın ortasına kadar uzanan süreci modern sosyal devletin oluşum evresi olarak görmek mümkündür. Bu dönem boyunca devletin “sosyal alana müdahale olgusu... emek-sermaye ilişkilerinin yarattığı gerilimleri denetim altına alma ihtiyacından çok, siyasi elitin gündemini teşkil eden tanzimat, terakki ve içtimai inkılap olarak ifade edilen dönüşümleri gerçekleştirme çabası tarafından belirlenmiştir (Özbek, 2002: 19-20).” Savaş sonrasında ortaya çıkan sermaye birikim süreçleri ise sosyal alanın emek piyasası ve çalışma ilişkileri – sendikalaşma, işçi sigortaları ve sosyal güvenlik- ekseninde şekillenmesini olanaklı kılmıştır (Özbek, 2002: 21-22).

8 1936 tarihli İş Kanunu “mahiyeti itibarıyla yolunda işleyebilmesi için günde en az on işçi çalıştırmayı icap ettiren işyerlerini ve buralarda çalışan işçilerle bunları işverenlerin[i] kapsamaktadır” (Düstur, 3. Tertip cilt 17: 1146). İşverenlerin kanunun kapsamına girmekten kurtulmak için uyguladığı benzer stratejiler için bkz. (Makal, 1999: 405).

9 Bu raporu benimle paylaşan Yiğit Akın’a teşekkür ederim.

Türkçe’de kelime olsa onu kullanacağım. Bu sokağı hava almaz, güneş görmez yerde ve sokağı güneş görse dahi içinde bir damla sıhhat sızması için delik bulunmayan bu inde, saçları itina ile taranmış genç, dinç insanlar çalışıyor” (Vala Nurettin, 1943). Savaş yıllarında, Çankırı’ya bağlı Çerkeş’teki bir tuğla fabrikasında çalışan Mustafa fabrikadaki tek kapalı yerin tuğlaların saklandığı depo olduğunu ve işçilerin bütün gün çamurun içinde çalıştıklarını anlatır (Sewell, 1964: 280). Eylül 1945’te Kartal’da yapılan ve milletvekillerinin halkın şikâyetlerini dinlediği bir toplantıda ise Kartal Çimento Fabrikası’ndaki sağlıksız çalışma şartları gündeme gelir. Bir partili, kadın ve erkek işçilerin günde 8-10 saat tozun içinde çalışmasına rağmen onlara bir maske dahi verilmediğini, iş kazası geçiren işçilerin idare tarafından hemen işten çıkarıldığını ve fabrikayı teftişe gelen müfettişlerin işçilerin sağlıksız çalışma şartlarını görmezden geldiğini vurgulamıştır (Tan, 24 Eylül 1945).

Ağır ve sağlıksız çalışma koşulları sadece fabrikalarda çalışan işçilerle sınırlı değildir. 1940’lı yıllarda İstanbul’daki küçük sanayi işletmelerinde ve zanaatkârlar arasında çalışmalar yürüten Orhan Tuna zanaatkârların ağır çalışma koşullarına tanıklık etmiştir: “*Gerek çıtrak ve kalfalar, gerek ustalar ‘yoruluncaya kadar ve güneşin doğmasından batmasına kadar’, yani azami çalışma kabiliyetlerine varıncaya kadar çalışırlar. Filhakika yaptığımız tetkiklere göre, bugün yevmi on iki saatten daha az çalışan hiçbir çıtrak, kalfa ve usta yoktur. Mesai müddetinin günde on yedi, on sekiz saate çıktığı da varittir*” (Tuna, 1950: 150). Hüseyin Avni savaştan iki yıl önce *Yeni Adam* dergisinde kaleme aldığı bir makalede Denizli’de çoğu köylerde olan 6.469 dokuma tezgâhı bulunduğunu ve bu tezgâhlarda iplik tacirleri tarafından ağır bir biçimde sömürülen ailelerine yardım edebilmek için sabahın erken saatlerine kadar çocuk işçilerin çalıştığını vurgulamıştır (Avni, 1937). 1942 yılında İstanbul’daki semt pazarlarında hamallık yapan Adnan Binyazar ise gündelik işlerde çalışan emekçilerin özellikle de çocukların içinde bulunduğu koşulları canlı bir şekilde tasvir eder:

Beşiktaş pazarına gittiğimizde, ben sekiz yaşındaydım. Kardeşim altının içindeydi... Pazaryerine dönünce avuntumun üstüne karanlık çöktü. Hemen kardeşimin yanına gitmedim. Bir süre uzaktan izledim onu. Soğuktan kanı donmuş bir yaz güvercini gibi bir köşede büzülüp kalmıştı. Hamallık kurallarına aykırıydı yaptığı. Hamal bir yere çakılıp kalmamalıydı. Olmayan hayatta hamallığın kuralı mı kalırdı?

Çalışma koşullarının ağırlığına karşın işçilere ödenen ücretler savaş dönemindeki fiyat artışlarının gerisinde kalmıştır. 1938 ve 1943 yıllarında hazırlanan ve İş Kanunu’nun kapsamına giren işçileri tespit etmeyi amaçlayan *İş İstatistikleri* beş ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelerdeki koşulları gözler önüne sermektedir¹⁰. 1938 tarihli istatistiklere göre 4,456 işletmede çalışan 201,204 işçinin ortalama günlük ücreti 136 kuruştur. 1943 yılında ise 3,205 işletmede çalışan 275,083 işçinin ortalama günlük ücreti 214

¹⁰ İş Kanunu mahiyeti itibarıyla en az on işçi çalıştırmayı icap ettiren işyerlerini kapsamaktadır. İstatistikleri hazırlayan İş Dairesi Teşkilatı daha az işçi çalıştıran işletmelerin de bu özelliği taşıyabileceği düşüncesiyle sayımla ilgili beyannameleri beş ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlara göndermiştir (Makal, 1999: 306).

kuruştur (Makal, 1999: 307 ve 433). Söz konusu beş yıllık dönemde ortalama ücretler yüzde elli yedi artmıştır. Buna karşın, İktisat Bakanlığı tarafından hazırlanan toptan eşya fiyat endeksine göre 1938-1943 arası dönemdeki fiyat artışları yüzde beş yüzdür (Tezel, 2000: 258). Korkut Boratav'ın hesaplamalarına göre ise 1939-1945 arası dönemde reel ücretler yüzde elli oranında azalmıştır (Boratav, 1995: 69). Savaş yıllarında faaliyet gösteren iş adamlarının hatıraları da ücretlerin yetersizliği konusunda önemli ipuçları vermektedir. Savaşın başlamasıyla birlikte ihalesini aldığı Elazığ-Palu demiryolu inşaatının artan masraflarını değerlendiren Vehbi Koç dolaylı olarak fiyat artışları ile ücretler arasındaki oransızlığa da vurgu yapmıştır: "1939 yılının ilkbaharında işe başlandı. Eylül'de II. Dünya Savaşı ilan edildi. Fiyatlar yükselmeye başladı. Biz işe girdiğimiz zaman buğdayın kilosu 10 kuruş işçi gündeliği 1 liraydı. İki yıl sonra buğdayın kilosu 1 lira işçinin gündeliği 4 lira oldu" (Koç, 1987: 47-48).

Yetersiz ücretler sadece İş Kanuna tabi işletmelerde çalışanların değil zanaat-kârların ve gündelik işlerde çalışan işçilerin de sorunudur. Orhan Tuna, savaşın ilk yıllarında İstanbul'da kalfalara 5 ila 8 lira haftalık ücret verildiğini yazmaktadır. Çıraklara ise genellikle hiçbir ödeme yapılmamaktadır (Tuna, 1946)¹¹. CHP İsparta bölgesi müfettişi Osman Şahinbaş'ın 1943 yılında hazırladığı bir rapora göre ise kentte sayıları yaklaşık 10,000 olan kadın dokumacılar zamanlarının çoğunu el tezgâhlarında çalışarak geçirmelerine rağmen çok cüzi ücretler almaktadır (Akin, 2005:108). Savaş dönemi kıtlıkları gelirleri zaten yetersiz olan zanaatkârların sıkıntılarını daha da arttırmıştır. Örneğin, Nisan 1944'te Urfa'da gerçekleştirilen ve milletvekillerinin halkın şikâyetlerini dinledikleri bir toplantıda dokumacılar ip-lik kıtlığı nedeniyle kentteki 1000 tezgâhtan ancak 120'sinin çalıştırılabildiğinden şikâyet etmişlerdir (*Yenilik*, 17 Nisan 1944).

İşverenler için düşük ücretleri meşru göstermenin bir yolu işçilerin tembel ve disiplinsiz olduğu söylemini kullanmaktır. Tarsus'taki bir çırçır fabrikasının sahibi 1930'ların ikinci yarısında Alman Gazeteci Lilo Linke'ye şöyle yakınmaktadır:

Hiçbir şey onlara, haftada en az altı gün çalışmanın bir görev olduğunu öğretmiyor. Birkaç kuruş kazandıkları zaman -ki çok kötü koşullarda yaşadıklarından dolayı bu onlar için büyük bir meblağdır- hemen işten kaçarlar ve tembellik içinde evde yatmayı tercih ederler. Tabii ki bir süre sonra, eğer açlıktan ölmek istemiyorlarsa, yeniden buraya dönmek zorundadırlar... Şimdi sorarım size onlara daha fazla maaş vermenin ne faydası olacak? Bu sadece tembelliği teşvik eder (Akin, 2005:100).

Benzer söylemlere savaş yıllarında da rastlamak mümkündür. Örneğin, 1944 yılında Gaziantep'te dokumacılar bir hafta çalışan işçinin bir sonraki hafta işe

11 İstanbul'da kalfalara ödenen ücretleri artan geçim masrafları ile kıyaslayabilmek için İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından hazırlanan geçim indeksi bakmak faydalı olabilir. Bu indekse göre Ocak 1942'de beş kişilik bir ailenin temel giderleri 179 TL'dir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Temmuz 1942). Bu miktar Haziran 1942'de 227.36 TL'ye (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Aralık 1942) Aralık 1942'de 324.40 TL'ye yükselmiştir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Nisan 1943).

gelmediğinden şikâyet etmektedir (*Yeni Gaziantep*, 13 Haziran 1944). Sermaye tarafından disiplinsizlik ve tembellik olarak görülen bu tür davranışlar işçilerin kötü çalışma koşullarına ve düşük ücretlere karşı geliştirdiği bir savunma mekanizması olarak değerlendirilebilir (Akın, 2005: 100). Ahmet Ali Özekan, 1950 yılında yayınlanan Türkiye’de *Sanayi İşçileri* adlı çalışmasında devlet tarafından işletilen fabrikalarda çalışan işçilerin haftada birkaç gün, hatta kimilerinin birkaç ay işe gitmeyerek, daha fazla ücret öneren tarlalarda ve yol işlerinde çalıştığını yazmaktadır (Özekan, 1950: 61). Avni Güngörür de 1944-1946 yılları arasında Eskişehir’de yaptığı çalışmalarda kentteki demiryolu fabrikasında çalışan işçilerin ek gelir elde edebilmek için tarlalarda çalıştığını ve seyyar satıcılık yaptığını gözlemlemiştir (Güngörür, 1947). Savaş yıllarında ücretli iş mükellefyetinin uygulandığı madenler ve sanayi işletmelerinde benzer pek çok yaşam hikâyesine rastlamak mümkündür¹². Örneğin, Bartınlı Şuayip Özenç, Ereğli madenlerine bağlı Kilimli bölgesinde makinist olarak çalışırken işyerinden kaçmış ve jandarmalar tarafından 1 Eylül 1943’te yakalanmıştır. Özenç, önce madenlerde çalışmak istemediğini ve tekrar kaçacağını söylemiş ancak daha sonra pişman olup özür dilemiştir. Buna karşın işe başladıktan üç gün sonra tekrar kaçmış ve 16 Ekim 1943’te Karabük’te çalışırken yakalanmıştır. Özenç, ceza olarak yol işlerinde çalışmaya gönderilirken trenden atlayarak tekrar kaçmayı başarmıştır. Ereğli’deki idareciler bu olaydan ancak dokuz ay sonra makinistin demiryolları idaresinin Çankırı deposunda çalıştığını öğrenmişlerdir (Kahveci, 1996: 185). Haziran 1945’te kurulan Çalışma Bakanlığı’nın en önemli amaçlarından biri işgücünün bu hareketliliğinin önüne geçmek olacaktır. İlk Çalışma Bakanı Sadi Irmak bakanlığının kurulduğu ay verdiği bir röportajda sanayi işçilerine bedava toprak vererek ve tatmin edici koşullar sağlayarak işçiler ile firmaları arasındaki bağları güçlendirmeyi amaçladıklarını söylemektedir (Güzel, 1988)¹³.

Ücretler ile fiyatlar arasındaki oransızlığın yanı sıra hükümetin uyguladığı vergi

12 Milli Korunma Kanunu’nun dokuzuncu maddesi hükümete madenlerde ve sanayi işletmelerinde ücretli iş mükellefiyeti uygulama yetkisi veriyordu. Hükümet bu maddeye dayanarak 1940 yılında Ereğli kömür madenlerinde, 1941 yılında da Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı linyit madenlerinde ücretli iş mükellefiyeti uygulamasını başlatmıştır.

13 İşgücü devingenliği ve devamsızlığı sorunları 1940’lı yılların ilk yarısında Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti tarafından hazırlanan raporlarda sık sık gündeme gelmiştir. Örneğin, Murakabe Heyeti 1943 yılında Sümerbank için hazırladığı raporda işgücü devamsızlığının sebeplerini ele almış ve bir takım çözüm önerileri getirmiştir (Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti, 1944: 48-49). İşgücü devingenliği ve devamsızlığının önemli nedenlerinden biri işçilerin kırsal kesimle bağlarını sürdürmesidir. Bununla birlikte fabrika ve madenlerdeki olumsuz çalışma ve yaşam koşulları da gözden geçirilmemelidir. Murakabe Heyeti Raporları’nda ve işçilere ait hatıralarda sıklıkla vurgulandığı üzere işyerini terk etme ve devamsızlık eylemleri işçilerin bu olumsuz koşullara karşı bir tepkisidir. Savaş yılları sırasında, bu koşulların iyileştirilmesi için TBMM’de, Murakabe Heyeti Raporları’nda ve süreli yayınlarda yürütülen tartışmalar savaş sonrasında çalışma hayatına dair yapılan yasal düzenlemelerin arka planını oluşturmaktadır (Nacar, 2004: 94-154). Dolayısıyla işgücü devingenliği ve devamsızlığı diğer içsel ve dışsal nedenlerle birlikte -çok partili yaşama geçiş ve savaş sonrası ortaya çıkan uluslararası konjonktür- savaş sonrasında sosyal politika alanında meydana gelen gelişmeler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu noktadan hareket ederek Makal’in emekçilerin eylem ve taleplerinin savaş sonrası gelişmeler üzerinde kritik bir rol oynamadığı görüşüne katılmadığımı belirtmek isterim (Makal, 2006: 245).

politikası da ücretlilerin yaşam koşullarını zorlaştıran önemli bir başka faktör olmuştur. 1944 yılında gelir vergisi kanunu günlük ücretleri 120 kuruşa kadar olanlar için yüzde 9 vergi öngörmektedir. Buna karşın kanun 120 kuruş ücretin işçilerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olduğunu varsaydığından 120 kuruştan fazla ücret alanlar yüzde 18 vergi ödemek durumundaydılar. Bu uygulama çelişkili durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 120 kuruş günlük ücretle çalışan bir işçinin aylık kazancı vergi kesintisinden sonra 28.41 TL iken, işçinin günlük ücreti 130 kuruşa yükseltildiğinde aylık net geliri 27.68 TL'ye düşmektedir (Nizami, 1944). İşverenler gelir vergisi uygulamasındaki bu oransızlık sayesinde işçilerin ücretlerine zam taleplerine karşı koyabilmiştir (Nesin, 1945b). Ayrıca gelir vergisi, artan oranlılık ilkesini, asgari geçim haddini ve aile yükünü göz önüne almadığından vergi yükü nüfus arasında adaletsiz bir şekilde dağılmıştır. Savaş yıllarında gelir vergisinin yüzde sekseni kamu ve özel işletmelerde çalışan ücretliler tarafından ödenmiştir. Ücretlilerin vergi yükü olağanüstü vergilerle (örneğin 1929'daki ekonomik krizden sonra çıkarılan Buhran Vergisi) ve bu vergilere yapılan zamlarla daha da ağırlaşmıştır (Coşar, 2004: 144).

Hızla artan fiyatlar, yetersiz ücretler ve ağır vergi yükü ile baş edebilmek amacıyla işçi sınıfı ailelerine mensup çok sayıda kadın ve çocuk ücretli emek piyasasına katılmıştır. Örneğin, Eskişehir'de mevsimlik olarak faaliyet gösteren kiremit ve tuğla fabrikaları aynı ailelere mensup çok sayıda işçiyi istihdam etmiştir. Avni Güngörür bu fabrikalarda çalışan işçiler hakkında şunları yazar:

Bu fabrikalar mevsimlik olduğundan ve ekseriya bir ailenin yaz devresinde kışlık geçimini temin edecek parayı tedarik edebilmek için baba gececi, ana ve çocuklar gündüzcü olarak çalışırlar. Bu ağır çalışmaya tabi olan işçi topluluğu tabiatıyla sinema ve sair eğlencelerden faydalanamazlar (Güngörür, 1947).

İstanbul'daki tütün depolarında da aynı durum söz konusudur. Ağustos 1945'te Tan gazetesinde Çalışma Bakanına açık bir mektup yazan tütün işçisi Remzi Özşenel ücretlerinin yetersiz olduğuna değinmiş ve bu sebeple eşlerinin çocuklarını evde tek başlarına bırakarak kendileriyle birlikte çalışmak zorunda kaldığından yakınmıştır (Nesin, 1945b). Farklı kentlerde, benzer pek çok yaşam hikâyesine rastlamak mümkündür. Örneğin, savaşın son yılında Tarsus Amerikan Koleji'nde aynı aileden üç genç kadın çalışmaktadır. Cemile, Amerikalı bir hocanın evinde hizmetçi, kardeşi ise okulda temizleyici olarak çalışmaktadır. Kuzenleri ise okulun çamaşırhanesinde görevlidir. Ayrıca, Cemile'nin iki abisinden biri pamuk fabrikasında ustabaşı, diğeri de kaynakçıdır (Maynard, 1994: 258). Savaş yıllarında küçük bir çocuk olan Neriman Araz ise o günleri şöyle anımsamaktadır: "Harp yıllarında Diyarbakır'da yaşıyorduk. Babamlar askere alınmıştı. Anneannem sahip olduğu atölyede iplik bükerken babaannem hamamda çalışıyordu. Annem hem evde bize bakıyor hem de iplik büküyordu" (Araz, 2004). Emekli tütün işçisi Mediha

Özçelik'in de çalışma hayatı savaşın son yıllarında başlamaktadır: "Babam seyyar ayakkabı tamircisi olarak çalışırken annem ve ablam tütün depolarında çalışırdı. Ben evde kardeşlerime bakıyordum. Savaşın sonlarına doğru ben de tütün depolarında çalışmaya başladım (Özçelik, 2004)." Tüm bu çabalara rağmen, emekçiler en temel ihtiyaçlarını karşılarken dahi çok önemli sorunlarla karşılaşmıştır. Aşağıdaki paragraflarda bu sorunlara değinilecektir.

Barınma

Barınma, özellikle büyük şehirlerde yaşayan yoksullar için savaş öncesi yıllarda dahi önemli bir sorundur. Savaş yıllarında çimento ve demir gibi inşaat malzemelerinin kıt hale gelmesi ve kimi kentlerde önemli sayılabilecek bir nüfus artışının yaşanması sorunu daha ciddi boyutlara taşımıştır.¹⁴ İstanbul, İzmir, Ankara, Mersin ve Zonguldak gibi emekçilerin yoğun olarak yaşadığı kentlerde mesken buhranı yaşanmaya başlamıştır. Bu kentlerde kiralık bir ev hatta oda bulmak bile oldukça zordur. Şubat 1945'te Akşam gazetesine mektup yazan bir devlet memuru ayda 60 TL ücret aldığını belirtmekte ve tüm çabalarına rağmen İstanbul'da kiralık ev bulamadığından şikâyet etmektedir (Akşam, 4 Şubat 1945). Georgianna Maynard 26 Mart 1944'te Amerika'daki ailesine yazdığı bir mektupta Tarsus'taki durumu şöyle izah etmektedir: "*Tarsus savaş ile birlikte fazlasıyla gelişse de, barınma durumu korkunç. Uzun araştırmalardan sonra, Raşit Bey elektriği ve suyu olmayan bir ev bulabildi. ... Artık kendi evimizden şikayet etmeye başladığımda Raşit Bey'in evini düşünmeye başlayıp susacağım*" (Maynard, 1994: 209-210)¹⁵. Nisan 1942'de Ankara'dan Zonguldak'a giden devlet memuru Semine Meral ise ancak bir otelin bodrumunda yatacak yer bulabilmiştir. Daha sonra karşılaştığı bir arkadaşı ona Zonguldak'ta kulübelere ev, evlere ise saray gibi bakıldığını anlatmıştır (Meral, 1942). İzmir'de ise belediye 1943 yılının başında inşaat malzemesi yokluğundan tüm inşaat projelerini rafa kaldırmıştır (Yeni Piyasa, 24 Şubat 1943).

Mesken buhranı, varlıklı iş adamlarını dahi etkileyebilmektedir. Savaş yıllarında İstanbul'da demir ticaretiyle meşgul olan Şakir Kopuz hatıralarında evinin yaşadığı günü şöyle anlatır: "*Uğradığım maddi zararlardan ziyade İstanbul'da hüküm süren mesken buhranı... üzerimizdeki eşya ve çamaşırlarımızla açıkta kalışımız canımı sıkıyor, beni düşündürüyordu*" (Kopuz, 2003: 102). Yeterli sermayeye ve demir rezervine sahip olan Kopuz, yangından sonra Salıpazarı'nda yeni bir arazi almış ve burada ailesi için yeni bir apartman inşa ettirmiştir (Kopuz, 2003: 107-110). Böyle bir lükse sahip olmayan emekçiler ise yaşamlarını oldukça zor koşullarda sürdürmüşlerdir. Örneğin, tekstil işçilerinin yoğun olarak yaşadığı Eyüp'te bazı işçiler vardiyalarına göre odalarını ve yataklarını paylaşmaktadır (Findıkoğlu, 1955: 32). Kalacak evleri veya odaları olmayanlar ise alternatif mekânlar bulmak zorundadır.

14 Örneğin, resmi istatistiklere göre İstanbul'un nüfusu 1940 yılında 991,227 iken bu sayı 1945'te 1,074,091'e çıkmıştır (Ekmel, 1950: 72).

15 Reşit Bey Tarsus Amerikan Koleji'nde Türkçe öğretmenidir.

Bazı evsiz fabrika işçileri geceleri fabrikalardaki “uygun” bir mekânda geçirmektedirler. Hamallıktan sonra Kocamustafapaşa’da bir cam fabrikasında çalışmaya başlayan Adnan Binyazar bu işçilerden biridir: “O [babam], dip odalardan birinde, fabrikanın üst düzeyinden (!) arkadaşlarıyla yattıyor. Biz ise, geceleri, köpek şiltesine dönmüş minderlerimizi alıyor, öbür çocuklar gibi, bulabildiğimiz sıcak köşelere kıvrılıyoruz.” (Binyazar, 2002: 103). Hamamlar, cami avluları, sinema salonları ve hapisaneler gecelerin geçirilebileceği diğer alternatif mekânlardır. Mayıs 1943’te Akşam gazetesinin bir muhabiri, İstanbul’da ziyaret ettiği hamamda geceyi yüzden fazla kişinin geçirdiğine tanık olur. Hamamda kalanlardan biri hamal Osman’dır: “Adım Osman, hamallık edip birkaç kuruş kazanıyorum efendi abi. İnsan kimsesiz olursa işte böyle yerlere düşer. Gecede 30 kuruşa buradan daha ucuz yatacak yer bulamıyorum da onun için bir senedir burada yatıyorum” (Akşam, 12 Mayıs 1943). Oktay Akbal’ın ifadesiyle İkinci Dünya Savaşı’nda İstanbul’da yaşayan fakir halkı ölmezleştiren şair Rıfat Ilgaz *Kara Dayıya Mektup* adlı şiirinde geceyi bir cami avlusunda geçiren insanları anlatır:

Bir ihtiyara yanaştım
çekinerek selamımı aldı
iki laf ettik:
Çınar dibindeki, hamalmış gümrük önünde,
iş işmiş ama önceden
atılmış şimdi çürüklüğe...
Satılmayan gazetelerini
başının altına koymuş bir çocuk
kıvrılmış duvar dibine (Ilgaz, 1989: 63-67)

1946 yılında hukuk stajını yapan Nermin Abadan-Unat ise hatıralarında soğuk kışları hapisanede geçirmek için küçük suçlar işleyen yoksul insanlar gördüğünü yazmaktadır (Abadan-Unat, 1998: 156-159).

Beslenme

Savaş yıllarında, emekçiler için bir diğer önemli sorun hızla artan gıda fiyatlarıdır. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından hazırlanan istatistiklere göre 1938-1943 arası dönemde gıda fiyatlarındaki artış yüzde 432’dir. Kıtlıklar ve fiyatlardaki hızlı artış karne uygulamasını da beraberinde getirmiştir¹⁶. Bu zor dönemde, özel işletmelerde çalışan bazı işçiler ücretlerinin bir bölümünü gıda yardımı olarak almaya başlamıştır. Örneğin İngiliz hükümeti Mersin ile Kilikya Kapıları arasında yaptırdığı yol inşaatında çalışan işçilere Avustralya unundan yapılmış ekmekler vermektedir (Maynard, 1994: 154-155). İstanbul’daki birkaç dokuma fabrikası da savaşın başlamasıyla birlikte işçilerine gıda yardımı yapmaya başlamıştır. Yardımın

¹⁶ Ocak 1942’de ekmek İstanbul, Ankara ve İzmir’de karneye bağlanmıştır. Karne uygulamasıyla birlikte çocuklara günde 187.5 gram yetişkinlere ise 375 gram ekmek verilmektedir. Sanayi işletmelerinde, madenlerde, ulaşım ve yol işlerinde kesintisiz olarak çalışan ağır işçilere ise 750 gram ekmek verilmektedir.

boyutları işletmeden işletmeye değişmektedir. Bir fabrikada işçilere bedava öğle yemeği verilirken bir diğerinde bir parça ekmek ve bir bardak süt verilmektedir (Zaim, 1956: 259). İzmir’de ise tütün deposu sahipleri, işçilerine bedava yemek vermesi için Kızılay’a para yardımı yapmıştır (Akşam, 1 Şubat 1943). Kapsamı ne kadar sınırlı da olsa bu uygulamalar ile emeğin yeniden üretimi amaçlanmıştır. Mamafih, gıda yardımı uygulaması az sayıda işletme ile sınırlı kalmış ve emekçilerin önemli bir bölümü en temel gıdaları temin edebilmek için alternatif mekanizmalar geliştirmek zorunda kalmıştır.

Savaşta eşi askere alınan tütün işçisi Zehra Kosova hatıralarında gıda temin edebilmek için kadın arkadaşlarıyla birlikte birkaç kez Bandırma’nın köylerine gittiğini anlatır. Kadınlar köylülerden un, bulgur ve mercimek gibi gıda maddelerini alırken karşılığında evlerinden getirdikleri bazı eşyaları vermektedir (Kosova, 1996: 122). Kent yoksulları için diğer bir “alternatif” beslenme kaynağı ise pazar ve çöplüklerdeki çürük gıdalardır. Adnan Binyazar ve küçük kardeşi, pazarda hammallık yaptıkları 1942 yılında, en küçük kardeşlerini ve üvey annelerini pazarcıların kendilerine verdikleri çürük sebze ve meyvelerle beslemiştir (Binyazar, 2002: 93). Bu tür bağlantılara sahip olmayanlar içinse çöplüklerde yemek aramak olağanüstü bir durum değildir. Beyoğlu Halkevi’nde Ekim 1943’te yapılan bir toplantıda Kasımpaşalı Cevat, semtlerinde kreş yapılmadan önce, çalışan kadınların çocuklarının çöplüklerden beslendiğini anlatmıştır (Tan, 14 Ekim 1943). Şoför İdris Erdinç’in babası da bu çocuklarla aynı kaderi paylaşmaktadır. Erdinç savaştan bir yıl sonra İstanbul’a geldiğinde babasını Aksaray’da bir çöplüğün yanında bulmuştur. Yaşlı adam çöplükten bulduğu ekmekleri çantasına yerleştirmektedir (Akgül, 2004: 128-129). Yokluklar beraberinde alternatif yiyeceklerde getirmiştir. Savaş yıllarında Sümerbank’ın Bakırköy Fabrikası’nda çalışan Ayşe Zaimoğlu bu konuya şöyle değinmektedir: *“Bizim oradaki tren yolunun orası. İşte oranın dili olsa da söylese size. Kadınlar oradan otlar falan toplar yemek yaparlardı. Sağdan soldan ot toplanıp yenirdi. Çorbasını yapıyorsun, yemeğini yapıyorsun... Kahve yok. Çavdarı nohudu değirmende öğütüp kahve gibi içiyorlardı onu. Çavdar kahvesi, nohut kahvesi”* (Zaimoğlu, 2004). Zaven Biberyan ise *Babam Aşkale’ye Gitmedi* adlı romanında şeker yokluğunda bulunan alternatiflere değinir: *“Bu evde şeker kullanılmıyordu, ne yazık ki. Çayı kuru üzümle içiyorlardı; savaştan kalma alışkanlık devam ediyordu”* (Biberyan, 2000: 243).

Eğitim

Barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamakta oldukça zorlanan emekçi aileler çocuklarının eğitimlerine devamı konusunda da ciddi sorunlar yaşamıştır. 1944 sonbaharında İstanbul’daki öğretmenler ve yerel yetkililer ilkokula devam edemeyen çocuklar hakkında bilgi toplamak amacıyla bir sayım yapmıştır.

Uygulanan metotlar sorunlu da olsa¹⁷, sayım, İstanbul'da yaşayan okul çağındaki binlerce çocuğun eğitimlerine devam edemediğini göstermiştir. Sayıma göre İstanbul'daki 7-16 yaş arasındaki çocukların sayısı 129,140'tır ve bunların 25,932'si okula gitmemektedir. Aşağıdaki tabloda çocukların okula devam edememe sebepleri detaylı olarak verilmiştir:

Tablo 1: İstanbul'da Okula Devam Edemeyen Çocuk Sayısı

Sebebi	Sayı
Yetim Olmak	2,075
Yoksulluk	9,184
Evlatlık Olmak	1,477
Zayıf ve Hastalıklı Olmak	1,422
Fiziksel Özürlü	596
Ruhsal Problemlere Sahip Olmak	467
Küçük Kardeşlere Bakma Zorunluluğu	1,484
İlkokulun Bulunmaması	1,588
Çalışma Zorunluluğu	7,639
Toplam	25,932

Kaynak: Akşam, 4 Ekim 1944

Bu tabloya göre, savaşın sonuna doğru İstanbul'da yaşayan en az 16,823 çocuk (okula yoksulluk ve çalışma zorunluluğu nedeniyle devam edemeyenler) maddi yetersizlikler nedeniyle eğitimlerini sürdürememiştir. Eğitimlerine devam edebilen çocukların çoğu ise çalışmak zorundadır. Rıfat Ilgaz *Çocuklarım* adlı şiirinde savaş yıllarındaki öğrencilerini anlatmaktadır:

Yoklama defterinden öğrendim sizi,
benim haylaz çocuklarım!
Sınıfın en devamsızını
Bir sinema dönüşü tanıdım,
koltuğunda satılmamış gazeteler...
Dumanlı bir salonda
kendime göre karşılarken akşamı
nane şekeri uzattı en tembeliniz...
Götürmek istedi küfesinde
elimdeki ıspanak demetini
en dalgını sınıfın!(İlgaz: 35)

Okul idarecilerinin kuralların uygulanması yönündeki katı tavırları emekçi ailelerin içinde bulunduğu zor durumu daha da ağırlaştırabilmektedir. Eylül 1944'te otuz lira aylık ücretle çalışan bir işçi, okula yolladığı üç çocuğunun önlükleri olma-

17 Örneğin, sayımı yapan yetkililer aile reislerinin ve çocuk işçi çalıştıran fabrika sahiplerinin verdiği bilgilere dayanmaktadır. Özellikle fabrika sahiplerinin çalıştırdıkları çocuk işçi sayısını gizlemesi mümkündür.

dığı için öğretmenleri tarafından derslere alınmadığından şikâyet etmektedir. Milli Eğitim Müdürü Halil Vedat Fıratlı bu şikâyeti haklı bulmuş ve İstanbul'daki tüm okullara bir genelge göndererek öğrencilerin üniforma giymeye zorlanamayacağını bildirmiştir (Akşam, 26 Eylül 1944). Mevcut koşullar öğrencilerin okul performanslarını da olumsuz etkilemiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın 6 Kasım 1942 tarihinde gerçekleştirilen bir toplantısında Oda'nın burs verdiği öğrencilerin sınav performansının zor yaşam koşulları nedeniyle düştüğü vurgulanmış ve sınırı orta derece ile geçen öğrencilerin burslarının devam etmesi kararlaştırılmıştır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Nisan 1943).

Başbakan Saraçoğlu TBMM'deki konuşmasında işçilerin yeni yaşam koşullarına adapte olduğunu iddia etse de, durumun böyle olmadığı açıktır. Yukarıdaki paragraflarda gösterilmeye çalışıldığı üzere emekçiler barınma, beslenme ve eğitim gibi temel ihtiyaçlarını karşılarken çok önemli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu zor dönem sırasında, çalışma hayatına dair mevcut yasal düzenlemeler, parti mekanizması ve sosyal dayanışma ağları emekçilere talep ve şikâyetlerini iletmeleri ve yaşam koşullarını iyileştirmeleri için sınırlı olanaklar sunmuştur. Aşağıdaki paragraflarda bu olanaklar tartışılacaktır.

Yasal Düzenlemeler ve CHP

1936 tarihli İş Kanunu, grevleri yasaklarken, işçi ve işverenler arasında çıkabilecek herhangi bir anlaşmazlıkta hakemlik mekanizmasının işlemlerini öngörmektedir. Kanunun 78. maddesine göre, işçiler ile işveren arasındaki bir anlaşmazlıkta taraflar ilk olarak sorunu kendi aralarında çözmeye çalışmalıdır. Taraflar arasında bir anlaşma sağlanamaz ise sorunu çözmek amacıyla işyerine bir memur gönderilecektir. Bu aşamada da anlaşma sağlanamaz ise konu İl Hakem Kurulu'na götürülecektir¹⁸. Kurulun verdiği karardan memnun olmayan taraf on iki gün içinde valiyi başvurarak davayı Ankara'daki Yüksek Hakem Kurulu'na götürme hakkına sahiptir¹⁹. Yüksek Hakem Kurulu'nun vereceği karar kesindir ve Bakanlar Kurulu gerek gördüğü takdirde bu karar anlaşmazlığa konu olmayan işyerlerinde de uygulanabilir (Düstur, 3. Tertip cilt 17: 1179-1185).

Savaş döneminde, İl Hakem Kurullarına ve Yüksek Hakem Kurulu'na götürülen anlaşmazlıkların sayısı oldukça azdır. Örneğin 1941-1945 arası dönemde İstanbul'daki Hakem Kurullarının önüne sadece iki dava gelmiştir (Zaim, 1956: 332)²⁰. 1939-1945 arası dönemde Yüksek Hakem Kurulu'nun önüne gelen dava sayısı ise sadece dördettir ve bunların hepsi ücret artışları hakkındadır (Makal, 1999: 444). Örneğin, 1942 yılındaki tek dava İzmir'deki üç un fabrikası hakkındadır. İşçiler, ücretlerine artış ve tatillerde çalıştıklarında yarım ücret talep ederken, fabrika

18 İl Hakem Kurulunun üyeleri iş kanunu uygulamakla yükümlü olan en üst düzey yerel yetkili, vali veya vali yardımcısı ve hukuk işleri müdürüdür.

19 Yüksek Kurul'un üyeleri iktisat, adalet ve işçiler bakanlığından bürokratlar ile hukuk fakültesinden bir profesördür.

20 Bunlardan biri 1941 diğeri ise 1943 yılındadır.

sahipleri kâr edemedikleri gerekçesiyle bu talebi geri çevirmektedir. Kurul, savaşın başından beri artan geçim giderlerini ve daha önce yapılan yüzde yirmi ile altmış arasındaki zamların yetersizliğini gerekçe göstererek işçilere yüzde on zam yapılması kararına varmıştır (Resmi Gazete, 10 Eylül 1942). Diğer üç davada da Yüksek Hakem Kurulu işçiler lehinde karar vermiştir.

Reel ücretlerin ciddi şekilde azaldığı bir dönemde hakem kurullarına götürülen davaların bu kadar az sayıda olması, işçileri bu hukuki mekanizmayı kullanmaktan yoksun bırakan engeller olduğunu gösteriyor. Hukuki sürecin uzunluğu, bu engellerden biridir. Önemli bir diğer caydırıcı güç ise işçi temsilcilerinin zayıf konumudur. İş Kanunu sayıları işyerinin büyüklüğüne göre değişen ve arkadaşlarının haklarını korumakla yükümlü olan işçi temsilcilerini işverenlerin suistimallerine karşı korumamaktadır. Orhan Tuna'nın *Grev Hakkı* adlı çalışması her ne kadar 1940'lı yılların ikinci yarısı üzerine yoğunlaşsa da, işçi temsilcilerinin savaş yıllarındaki konumu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Tuna, İstanbul İl Hakem Kurulu'na verilen dosyalara dayanarak, işçi arkadaşlarını uyuşmazlık sürecine dâhil etmeye çalışan temsilcilerin işyerlerinden uzaklaştırdığını vurgulamaktadır (Tuna, 1951: 65).

İş Kanunu'nun savaş yılları için önemli sayılabilecek bir diğer düzenlemesi, İş ve İşçi Bulma Kurumu hakkındadır. Kanun, iş bulmayı devletin görevi olarak tanımlamakta ve bu görevi yerine getirecek bir kurumun kurulmasını öngörmektedir. Ancak bu kurum savaş yılları içerisinde kurulmayınca, iş bulma görevi kısmen kentlerdeki parti büroları ve halkevleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Örneğin, İstanbul'daki işsizler ve işçi arayan firmalar, Nuruosmaniye'deki parti bürosuna başvurmaktadır. Büro, iş ve işçi bulma haricinde, iş başvurusu yapan evsizlere kısa süreli barınma olanakları da sunmaktadır (Akşam, 30 Temmuz 1944; Akşam, 23 Ağustos 1944). Bursa'da ise Halkevi işçi arayan fabrikaların listesini bir tabelaya yazarak halka ilan etmektedir (Açık Ses, 12 Ekim 1943). Partiye ait bu kurumlar yeterli personele ve altyapıya sahip olmadıkları için çok az sayıda insana iş bulabilmiştir. CHP savaş yılları boyunca, bu sınırlı hizmetinin yanı sıra, emekçilerin şikâyetlerini ve taleplerini ileteceği platformlar oluşturmuştur. Halkevlerinde milletvekilleri ile yapılan toplantılar bu platformlardan biridir. Örneğin, Nisan 1944'te Urfa'da gerçekleştirilen böyle bir toplantıda dokumacıların temsilcileri iplik yokluğundan şikâyet etmiş ve Gaziantep'te böyle bir sorun yaşanmadığını vurgulamışlardır (Yenilik, 17 Nisan 1944). Eylül 1945'te İstanbul'un ilçelerinde gerçekleştirilen toplantılarda ise parti temsilcileri ve farklı sektörlerden işçiler ağır çalışma koşullarından ve işverenlerin keyfi uygulamalarından şikâyet etmiş, bu koşulların düzeltilmesini talep etmiştir (Tan, 24 Eylül 1945; Tan, 28 Eylül 1945). Halkevlerinde gerçekleştirilen bu toplantılar rejimin meşruiyetini arttırma stratejisi olarak değerlendirilebilir. Savaşla birlikte baş gösteren ağır ekonomik koşullar ve bunun ortaya çıkardığı hoşnutsuzluklar karşısında, siyasi iktidar bu tür toplantılar ile "toplumsal emniyet vanalarını açık tutmaya zorlanmıştır"(Akin, 2003-2004: 102-103).

Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki, emekçilerin aktivizminin sınırlarını belirleyen yegâne unsurlar yukarıda tartışılan hukuki süreçler ve parti platformları değildir. Emekçiler ücretlerini ve çalışma koşullarını iyileştirebilmek için kanunların yasakladığı eylemlere girişmekten çekinmemiştir²¹. Adnan Binyazar 1942'nin son aylarında Kocamustafapaşa'daki cam fabrikasında böyle bir eyleme tanıklık etmiştir:

Bir sabah uyandığımda kimsenin işe başlamadığını görüyorum. Yerinden kalkan dışarı fırlıyor... O zamanlar pankart falan yok. Topluca slogan atma da yok. Bileğine güvenen işçiler, ortaya çıkıp sözde ve eylemde öncülük ediyorlar. Öncümüz bizi tekme tokat uyandıran, burnunun sivrililiğinden dolayı 'Karga' diye adlandırılan Nuri Usta. Kir pas içindeki işçilerin dışında, fabrikayla ilgili hiç kimsenin bulunmadığı alanın boşluğuna bağıyor: 'Paramızı bugün ödemezseniz, çalışmayacağız (Binyazar, 2002: 103).

Sorumlu müdür Müştak Bey fabrikaya geldiğinde işçiler onu ve etrafındakileri dövmeye kalkışmış, müdür ve diğer sorumlular zorlukla kaçabilmiştir. Grevin sonunda işçiler amaçlarına ulaşamamıştır; zira patron bir daha fabrikaya gelmemiş ve fabrika kapanmıştır (Binyazar, 2002: 104-105). Bu grevden iki yıl sonra sahnede bu defa Devlet Denizyolları İdaresi'nde çalışan hamallar vardır. İstanbul'daki liman işçileri, muhtemelen erken cumhuriyet dönemindeki en organize işçi grubudur. Liman işçilerinin loncaları, Birinci Dünya Savaşı boyunca güçlerini muhafaza etmiştir. 1921 tarihli bir İngiliz belgesine göre İstanbul'daki en güçlü loncalar, mavnacı ve hamallarındır (Quataert, 1987: 102). 20. yüzyılın ilk yarısındaki iş ihtilaflarını çalışan Sedat Toydemir de grev eylemlerinin daha ziyade liman tahmil tahliye işçileri tarafından gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır (Toydemir, 1951: 14). 1944 yılında, Denizyolları İdaresi hamalların yük taşıırken kullandıkları kancaların çuvalıları yırttığını gerekçe göstererek bu kancaların kullanımını yasaklayınca, liman işçileri bir kez daha greve gidecektir. İşçiler 24 saat çalışmayınca idare geri adım atmış ve kancaların kullanılmasına yeniden izin vermiştir (Toydemir, 1951: 14).

1945 yılının Şeker Bayramı arifesinde ise Beşiktaş'taki Austro Türk Tütün İşletmesi'nde ciddi bir çatışma gerçekleşmiştir. İşçilerden Mümin Kökre, müdüre yemeklerin kalitesizliğinden ve yetersizliğinden şikâyet edince, müdür tarafından tokatlanmıştır. İşçiler bu olayı yüksek sesle protesto edince, müdür isyan çıktığını iddia ederek polise haber vermiştir. Akabinde işçiler ile polis arasında ciddi bir çatışma gerçekleşmiş, kadın işçiler denk sopaları ile polise karşı koymuştur. Çatışma ancak takviye polis güçlerinin gelmesiyle son bulmuş ve on beş işçi tutuklanmıştır. Bayramdan sonra isyan çıkarttıkları gerekçesiyle mahkemeye çıkarılan işçiler, be-
raat etmiştir (Özçelik, 2003: 21-22).

21 Savaş öncesi yapılan düzenlemelerin yanı sıra, Kasım 1940'da ilan edilen Sıkıyönetim Kanunu da emekçilerin örgütlenmesinin önüne ciddi engeller koyuyordu. İstanbul, Edirne, Kırklareli, Çanakkale ve Kocaeli'nde 1947'ye kadar yürürlükte kalan kanun kapalı ve açık alanlarda toplantı yapılmasını yasaklıyordu. Ayrıca, askeri idareye mektup ve telgrafları açma, kulüp ve cemiyetlere ait binalarda arama yapma yetkisi veriyordu.

Sosyal Dayanışma Ağları

Akrabalık, arkadaşlık, etnik köken, meslek, siyasi parti ve mahalle temelli sosyal dayanışma ağları, savaşın yaratmış olduğu ağır sosyo-ekonomik koşullar ile mücadele edebilmenin önemli bir aracıdır. Emekçiler, gündelik yaşamın farklı veçhelerinde bu türden dayanışma ağlarına başvurabilmektedir. Örneğin, Zehra Kosova kriz zamanlarında bütün sektöründe iş bulmanın oldukça zorlaştığını ve böyle dönemlerde ustabaşlarının tanıdıkları işçilere önceden bir belge vererek, onları işe aldirdığını vurgulamaktadır (Kosova, 1996: 64). Hammadde yokluğu tehlikesiyle karşı karşıya olan esnaf ise çareyi üretici kooperatifleri kurmakta veya mevcut kooperatiflere katılmakta bulmuştur. Orhan Tuna savaş yıllarında İstanbul'daki esnaf kooperatiflerinin üye sayısının çarpıcı bir şekilde arttığını belirtmektedir (Tuna, 1950: 150-151). Kimi esnaf kooperatifleri savaş yıllarında oldukça başarılı bir performans göstermiştir. Örneğin, üyelerinin çoğu tek bir tezgâha sahip küçük üreticiler olan Gaziantep Dokumacılar Kooperatifi 1943 yılında 75.000 TL kâr etmiştir (Yeni Gaziantep, 25 Şubat 1944).

Dayanışma ağları, özellikle kadın işçiler için, sadece iş bulmayı değil iş hayatını devam ettirebilmeyi de olanaklı kılmaktadır. Ayşe Zaimoğlu, mahalleleri Osmaniye'de kocaları askere gitmiş işçi kadınların çocuklarını birkaç kuruş ücret karşılığında yaşlı kadınlara bırakarak işlerine gidebildiğini anlatmaktadır. Yine Zaimoğlu'nun anlattıklarına göre Sümerbank Bakırköy Fabrikası'nın gece vardiyasında çalışan Osmaniyeli kadınlar, işe elinde kadınları muhtemel tehlikelerden koruyacak büyükçe bir sopa olan yaşlı bir mahallelinin önderliğinde beraber gitmekteydiler (Zaimoğlu, 2004).

Mesken buhranının yaşandığı kentlerde barınabilecek bir ev ya da oda bulabilmenin yolu da kimi zaman bu ağlardan geçmektedir. Adnan Binyazar'ı geceleri bir yıkıntıda geçirmekten kurtaran mahallesindeki komşularıdır:

Sefil yaşamımız dayanılmaz noktalarla geldi. Mahalleli bir şeyler yapmaya çalışıyor. Ne ki, bütün kapılar kapalı... Kimseden yüz bulamayınca dönüp yıkıntıma geldim... Kocamustafapaşa yoksullarının babası Recep, beni de kardeşim gibi, bir açığı yarı çırak, yarı evlatlık verdi (Binyazar, 2002: 111).

Binyazar savaşın sonuna kadar açının yanında çalışır ve onun evinde kalır. Zehra Kosova'nın bir ev bulabilmesini sağlayan ise partili arkadaşlarıdır. Yaşam koşulları, Kosova için dayanılmaz bir şekilde zorlaştığında arkadaşı Rasime ona kocaları askerden gelene dek aynı evi paylaşmayı teklif eder ve iki arkadaş bir yıl süreyle birlikte yaşar. Kosova, daha sonra Rasime'nin bu teklifi yaparken Türkiye Komünist Partisi'nden direktif aldığını öğrenecektir (Kosova, 1996: 124). Anadolu'nun farklı kentlerinde de bu türden dayanışma ağlarına rastlamak mümkündür. Örneğin, Sivas'taki Amerikan koleji 1930'lu ve 1940'lı yıllarda çevre köylerden gelmiş yoksul Ermeniler için bir sığınak olmuştur. Amerikalılar Lozan Anlaşması'ndan

sonra okulu boşaltınca avukat Tevfik Bey'i vekil olarak atamışlardır. Tevfik Bey de okulu güvendiği bir kişi olan Garabet Ağa'ya emanet etmiştir. Garabet Ağa okulun boş odalarını geçici bir süre için şehre yeni gelmiş göçmen Ermenilere bedelsiz olarak vermektedir. Kolejin nüfusu kimi zaman o kadar artar ki, Garabet Ağa yeni misafirlerine yer açabilmek için eski göçmenlerden işgal ettikleri yerlerin bir bölümünü boşaltmalarını istemek zorunda kalır (Ceyhan, 2000: 41-66).

Zor yaşam koşulları ile mücadele edebilmeyi sağlayan dayanışma ağları kimi durumlarda eşitsiz sosyal ilişkiler de üretebilmektedir. Örneğin, Adnan Binyazar'ın "kurtarıcısına" olan borcunu ödemesi hiç de kolay olmayacaktır. Binyazar aşçının lokantasında on iki saat ücretsiz olarak çalışmakta ve evde ikinci-sınıf insan muamelesi görmektedir. Bu koşullar altında uzun süre yaşayan Binyazar çareyi Elazığ'da yaşayan annesinin yanına kaçmakta bulur (Binyazar, 2002: 116-178). Benzer eşitsiz ilişkiler diğer dayanışma ağlarında da, örneğin fabrika ve atölyelerdeki işe alınma süreçlerinde ve sonrasında ya da üretici kooperatiflerindeki hammadde tevziatı esnasında, görülebilmektedir. Buna karşın, emekçilerin mesken buhranı karşısında aynı evi hatta odayı paylaşmasını, dayatılan ağır iş koşullarına karşı birlikte mücadele yürütebilmesini ve kıtlıklar karşısında birlikte alternatifler geliştirmesini sağlayan dayanışma ağlarının, emekçiler arasında mevcut sosyal düzenin eleştirisinin ve onun yeniden organizasyonunu öngören planların yapılmasını olanaklı kılan alternatif kamusalıklar oluşturması da mümkündür.

Sonuç Yerine

Savaştan iki yıl sonra İstanbul'daki çalışma koşulları hakkında rapor hazırlayan bir milletvekili Mahmutpaşa'daki atölyeleri gezdikten sonra şunları yazıyordu: "*İnsanlar bir parça ekme kazanabilmek için ne koşullara tahammül ediyor*" (Bazı Bölgelerdeki Fabrika İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında BMM Çalışma Komisyonundan Bir Grubun Hazırladıkları Rapor, 1947). Savaş yılları boyunca, milletvekiline bu satırları yazdıran koşullara katlanan emekçiler için, temel ihtiyaçlarını karşılamak hiç kolay olmamıştır. İnsanlar geceleri parklarda, hamamlarda veya işyerlerinde geçirmek zorunda kalmış, pazarlardaki ve çöplüklerdeki çürük gıdalar ile beslenmiştir. Okul yaşındaki binlerce çocuk aile bütçesine katkı yapabilmek için emek piyasasına girmek zorunda kalmıştır. Buna karşın, emekçiler mevcut sosyo-ekonomik koşulların nesnesi olarak kalmamış, kendi mücadele ve dayanışma mekanizmalarını geliştirmiş, sorun ve taleplerini gündeme taşımışlardır. Bunu yaparken, kimi durumlarda siyasi iktidarın belirlediği hareket alanının dışına çıkmaktan da çekinmemişlerdir. Sıkıyönetimin uygulandığı bir kentte çalışma ve yaşam koşullarını iyileştirebilmek için çalışmayı reddetmiş, polis güçleri ile çatışmış, patronlarını dövmeye teşebbüs etmişlerdir. İşçilerin düşük ücretler ve ağır çalışma koşullarına karşı geliştirdikleri mücadele mekanizmaları, örneğin yüksek işgücü hareketliliği, savaştan sonra emek merkezli bir refah rejimine geçişte de önemli bir rol oynamıştır.

John Agnew'in vurguladığı üzere, 1947-1970 arası dönem genel olarak ulusal kapitalizmin altın çağı olarak görülmektedir (Agnew, 2005: 125). Bu altın çağa özgü bir yönetim tarzı olan Keynesyen refah rejimi son çeyrek asırda sermayenin küresel birikim ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiş ve tasfiye edilmeye başlanmıştır (Özbek, 2002). Bu Korkut Boratav'ın ifadesiyle, burjuvazinin emeğin canına okuduğu ve emeğin Cumhuriyet'in başından beri kazandığı tüm mevzileri adım adım fethettiği bir dönemdir (Korkut Boratav, 2006). Tasfiye sürecinin yoğun olarak yaşandığı, işçilerin içine iş-aş korkusunun işlendiği bugünlerde, Keynesyen refah rejiminin henüz var olmadığı ve ağır bir krizin yaşandığı İkinci Dünya Savaşı yıllarını ve işçilerin o yıllardaki mücadele-dayanışma mekanizmalarını hatırlamak bizlere bugüne dair umutlar üretebilmemiz için yardımcı olabilir. David Harvey'nin vurguladığı üzere bugüne dair umutlarımızı yaratan toplumsal bellektir (Harvey, 2003: 54). Geçmişe yönelik bu tür hatırlama pratikleri böyle bir toplumsal belleğin oluşturulmasına katkı sunabilir. ■

Kaynakça

- Abadan-Unat, Nermin (1998). *Kum Saatini İzlerken*. İstanbul: İletişim.
- Agnew, John. (2005) *Hegemony: The New Shape of Global Power*. Philadelphia: Temple University Press.
- Akar, Rıdvan. (2000) *Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Akgül, Hikmet. (2004) *Şoför İdris (Anılar)*. İstanbul: Yar Yayınları.
- Akın, Yiğit. (2003-2004) "“Fazilet Değil Vazife İstiyoruz!": Erken Cumhuriyet Dönemi Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler." *Toplum ve Bilim*, 99: 98-128.
- Akın, Yiğit. (2005) "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar." *Tarih ve Toplum*, 2 : 73-111.
- Akşam Gazetesi
- Aktar, Ayhan. (2000) *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Araz, Neriman. Temmuz 2004'te İstanbul'da yapılan söyleşi.
- Avni, Hüseyin. (1937) "Denizli Tezgahlarındaki Çocuklar." *Yeni Adam*, 183: 4.
- Avni, Hüseyin. (1943) "Şehre Niçin Koşuyorlar." *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası* 59, no.8.
- Bali, Rifat. (2003) *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- "Başvekil Şükrü Saraçoğlu Büyük Millet Meclisinde İaşe Durumumuza ve Alınan Tedbirlere Dair Bir Nutuk Söyledi." (1942) *Ayın Tarihi*, 108: 25-41.
- Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti. (1944) "Sümerbank 1943 Umumi Murakabe Heyeti Raporu." Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası.
- "Bazı Bölgelerdeki Fabrika İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında BMM Çalışma Komisyonundan Bir Grubun Hazırladıkları Rapor," (30 Aralık 1947) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHPK 490.01/728.495.5.
- Biberyan, Zaven. (2000) *Babam Aşkale'ye Gitmedi*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Binyazar, Adnan. (2002) *Masalını Yitiren Dev*. İstanbul: Can Yayınları.
- Boratav, Korkut. (1995) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bursa Gazetesi
- Ceyhan, Kirkor. (2000) *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Coşar, Nevin. (2004) *Kriz, Savaş ve Bütçe (1926-1950)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Deringil, Selim. (2003) *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Eczacıbaşı, Nejat. (1982) *Kuşaktan Kuşağa*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı.
- Ekmel, Zamil. (1950) *İstanbul'da Mesken Meseleleri ve Gecekondular*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri. (1955) *Defterdar Fabrikası Hakkında Bir Tatbiki Sınai Sosyoloji Denemesi*. İstanbul: Türkiye Harsi ve İktisadi Araştırmalar Derneği.
- Güngörür, Avni. (1947) "Eskişehir'de Sosyal Monografi Çalışmaları." *Çalışma*, 21: 68-70.
- Güzel, Mehmet Şehmus. (1988) "Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluşu: Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi." *Tarih ve Toplum*, 50: 52-56.
- Güzel, Mehmet Şehmus. (1995) "Capital and Labor During World War II." *Workers and the Working Class*

- in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* içinde, ed. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, 127-45. London: I.B Tauris Publishers.
- Harootunian, Harry. (2000) "All the Names of History." *Overcome by Modernity* içinde, ix-xxxii. New York: Princeton University Press.
- Harvey, David. (2003) *Paris, Capital of Modernity*. New York: Routledge.
- Hobsbawm, Eric. (1996) *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- İlgaz, Rifat. (1989) *Sınıf ve Dosyası*. İstanbul: Çınar Yayınları.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası.
- Kahveci, Erol. (1996) "The Miners of Zonguldak." *Work and Occupation in Modern Turkey* içinde. ed. Nadir Sugur, Theo Nichols ve Erol Kahveci, 173-200. London: Mansell.
- Karakoyunlu, Yılmaz. (2004) *Salkım Hanımın Taneleri*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Koç, Vehbi. (1987) *Hayat Hikayem*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Kopuz, Şakir. (2003) *Rizeli Bir İşadamlarının Gerçek Yaşam Öyküsü 1892-1963*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- "Korkut Boratav İzah Ediyor: Enflasyon, Büyüme, Cari Açık ve Ötesi" (2006) Söyleşi: İrfan Aktan. *Express*, 57.
- Kosova, Zehra. (1996) *Ben İşçiyim*. ed. Zihni Anadol. İstanbul: İletişim.
- Kulin, Ayşe. (2002) *Nefes Nefese*. İstanbul: Remzi.
- Makal, Ahmet. (1999) *Türkiye'de Tek Partili Donemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Makal, Ahmet. (2002) "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar." *Toplum ve Bilim*, 92: 34-70.
- Makal, Ahmet. (2005) "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme." *Toplum ve Bilim*, 102: 55-91.
- Makal, Ahmet. (2006) "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi ve Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme." *Tarih ve Toplum*, 3: 215-264.
- Maynard, Georgianna Mathew. (1994) *Letters from Turkey 1939-1946*. Chicago: The Oriental Institute.
- Meral, Semine. "Ev Buhranı." *Yeni Zonguldak* 15 Nisan 1942.
- Nacar, Can. (2004) "Working Class in Turkey During the World War II Period: Between Social Policies and Everyday Experiences." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi.
- Nesin, Aziz. "İşçilerin Dertleri-1." *Tan* 4 Ağustos 1945a.
- Nesin, Aziz. "İşçilerin Dertleri-2." *Tan* 6 Ağustos 1945b.
- Nizami, Cevat. "İşçiler ve Kazanç Vergisi," *Akşam* 28 Aralık 1944.
- Owen, Roger ve Pamuk, Şevket. (1998) *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*. London: I.B.Tauris Publishers.
- Özbek, Nadir. (2002) "Osmanlı'dan Günümüze Sosyal Devlet." *Toplum ve Bilim*, 92: 7-33.
- Özbek, Nadir. (2003) "Alternatif Tarih Tahayyülleri: Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı-Türkiye Tarihi." *Toplum ve Bilim*, 98: 234-54.
- Özçelik, Mediha. Esra Sarioğlu, Burak Gürel ve Can Nacar tarafından Temmuz 2004'te gerçekleştirilen mülakat.
- Özçelik, Mustafa. (2003) *1930-1950 Arasında Tütüncülerin Tarihi*. İstanbul: TÜSTAV.
- Özeken, Ahmet Ali. (1950) *Türkiye'de Sanayi İşçileri*. İstanbul: İktisadiyat ve İhtimaiyat Enstitüsü.

Pamuk, Şevket. (1988) "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm." *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* içinde, ed. Zafer Toprak ve Şevket Pamuk, 91-108. Ankara: Yurt Yayınevi.

Peri, Burak. (2002) "Building the 'Modern' Environment in Early Republican Turkey: Sümerbank Kayseri and Nazilli Factory Settlements." Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Quataert, Donald. (1987) "Liman İşçileri Loncaları ve Dersaadet Rıhtım Şirketi." *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)* içinde, 86-102. Ankara: Yurt Yayınları.

Quataert, Donald. (1995) "Introduction." *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* içinde, ed. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, 11-18. London: I.B Tauris Publishers.

Sewell, Granville Hardwick. (1964) "Squatter Settlements in Turkey: Analysis of a Social, Political and Economic Problems." Doktora Tezi, Massachusetts Institute of Technology.

Tan Gazetesi

Tanju, Sadun. (1985) *Hacı Ömer*. İstanbul: Apa Ofset Basımevi.

Tezel, Yahya. (2000) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toydemir, Sedat. (1951) *Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Konferansları Dördüncü Kitaptan Ayrı Bası*. İstanbul.

Tuksavul, Muammer. (1981) *Doğudan Batıya ve Sonrası*. İstanbul.

Tuna, Orhan. (1946) "Küçük Sanayide İş Şartları." *Çalışma*, 6: 35-38.

Tuna, Orhan. (1950) *İstanbul Küçük Sanayii ve Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Neşriyatı.

Tuna, Orhan. (1951) *Grev Hakkı İş Mücadelelerinde Yeri ve Ehemmiyeti*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Tutel, Eser. "Tek Tip Ekmek Günleri." *Popüler Tarih Dergisi*, 40: 64-69.

Vala-Nurettin. "İnsanlar Böyle Yerlerde Her Gün 8 Saat Kalamaz." *Akşam* 25 Mayıs 1943.

Yavuz, Erdal. (1995) "The State of Industrial Workforce, 1923-40." *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* içinde, ed. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, 95-125. London: I.B Tauris Publishers.

Yeni Gaziantep Gazetesi

Yirminci Asır

Zaim, Sabahaddin. (1956) *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Zaimoğlu, Ayşe. Esra Sarioğlu ve Can Nacar tarafından Temmuz 2004'te gerçekleştirilen mülakat.

Donald Quataert ile Söyleşi Osmanlı-Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine*

Praksis (P): Öncelikle Osmanlı tarihi çalışmaya nasıl başladığınızı ve neden emek tarihinde uzmanlaşmaya başladığınızı sormak istiyoruz.

Donald Quataert (DQ): Hayat bir dizi dönüm noktasından oluşuyor. Gençliğimde, 1960'ların sonunda, lisans eğitimimi yarım bırakarak Türkiye'ye geldim ve iki sene Samsun'da çalıştım. Dönüp üniversiteye yeniden başladığımda Orta Doğu ile de ilgili dersler aldım. Bu alan beni çok etkileyince Harvard Üniversitesi'nde Stanford Shaw'ın yanında yüksek lisans yapmaya başladım. Shaw, bana daha önce hiç sorulmamış sorular sorarak Osmanlı tarihi konusunda araştırma yapmanın heyecanını aşıladı. Ancak, Shaw'un UCLA'a gitmesi benim yeni bir tercih yapmamı gerektirdi; ya Harvard'da kalacaktım yahut da UCLA'a gidecektim. UCLA tercihim basta Andreas Tietze'yle ve farklı araştırma imkânlarıyla karşılaşmamı sağladı.

Emek tarihine gelince, başlangıçta kafamda net bir şekilde emek tarihi çalışmak yoktu ancak önceleri çok farkına varmadan da olsa her zaman elitler dışındaki grupların tarihini çalışmaya ilgi duyuyordum. Bu nedenle doktora tezimde tarım ve köylüler üzerine bir araştırma yaptım. Tezimin bir bölümü demir yollarıyla ilgiliydi, niyetim demir yollarının tarım ve tarımsal ürünler üzerindeki etkisini incelemektir. Tezimi yazdıktan sonra 1975'te, bu konuda daha fazla araştırma yapmak için tekrar Türkiye'ye geldim. Arşivde çalışırken emekçilerle ilgili çok sayıda belge olduğunu görerek epey şaşırdım. O dönemde emek tarihi çalışan hiç kimse yoktu, ancak arşivde emekçilerle ilgili belgeler olduğunu fark etmem benim tarım çalışmasından sonra emek tarihçiliğine geçmeme vesile oldu. Nitekim 1983'te yazdığım ilk kitabım alt sınıflarla ilgili. Bir işçi ailesinden geliyor oluşumun da etkisiyle devlet ve elitlere değil de toplumun alt tabakalarına duyuyor olduğum ilgi bu tesadüfle iyice pekişti.

* Bu söyleşiyi Praksis adına Gülhan Balsoy ve Can Nacar gerçekleştirmiş ve Türkçeye çevirmişlerdir.

P: Sizin ilk kitabınızı yayınladığınız tarihte Steadman-Jones'un da "Languages of Class" kitabı çıktı. "Languages of Class" ve o dönemde yapılan diğer çalışmalarla birlikte dil ve kültürün toplumsal yapı üzerindeki belirleyiciliği tartışılmaya başlandı. Osmanlı emek tarihçiliği bu tartışmalardan nasıl etkilendi?

DQ: Osmanlı tarihi çalışmanın en büyük güçlüklerinden biri bu alanın çok emek isteyen bir alan olması. İtiraf etmeliyim ki ben de dahil olmak üzere Osmanlı tarihçileri tarih felsefesine önemli bir katkı yapabilmemiş değiliz, daha çok başka alanlardaki tarihçilerin teorik çerçevelerini ödünç almakla yetiniyoruz. O dönemde Osmanlı tarihçiliğinde tartışabileceğimiz temel bir bilgi zemini oluşturmak öncelikli gündemimizdi. Dolayısıyla Steadman-Jones bahsettiğiniz tartışmayı başlattığında ben hala Osmanlı tarihini anlamaya çalışmakla meşguldüm. O dönem bağımlılık teorisine yakındım. Ancak 1980'lerde ulaştığım belgeler ve yaptığım araştırmalar sonucunda bu teorinin Osmanlı bağlamında açıklayıcı olmadığı sonucuna vardım. Ancak o dönemde Osmanlı tarihçiliği alanında hiç bir şey olmuyor da değildi. 1990'da Osmanlı emek tarihiyle ilgili bir konferans düzenledik ve bu konferansın sunumları 1994'te Zachary Lockman tarafından kitap haline getirildi. Ben de kültürcü bakış açısının etkisiyle işçilerin arzuhallerde kullandıkları dili, ve bunun devletle işçiler arasındaki ilişkiyi nasıl belirlediğini inceliyordum. Dipesh Chakrabarty ile bu konudaki tartışmamız benim için çok zihin açıcı olmuştur. O, arzuhalleri kendilerinden menkul belgeler olarak okumaya çalışırken ben bunların tarihsel bağlamını daha ilgi çekici buluyordum. Örneğin loncalarda çalışan işçilerin yazdıkları arzuhallerde antagonistik bir dil yokken madencilerin yazdıklarında bu tarz bir dil var. Madenciler kapalı bir mekanda günlerce onlarca başka işçiyle benzer deneyimleri paylaşıyorlar lonca işçilerin küçük bir atölyede bir kaç başka işçiyle çalışması deneyimlerini farklılaştırıyordu. Bu iki grubun devletle olan ilişkileri de birbirinden çok farklı. Söylemeye çalıştığım bu deneyimler arzuhallerdeki dili de farklılaştırıyordu, yani kullanılan dili işçilerin iş yeri deneyimleri, üretim araçları ile olan ilişkileri belirliyordu. Önce bunları anlamadan sadece dil üzerine odaklanmanın doğru olmadığını düşünüyorum. Oysa kültür üzerine yoğunlaşan tarihçilerin çalışmalarında bu ilişki tam tersine dönüyor, dil deneyimi belirler hale geliyor. Bu yaklaşım benim iş yerini, fabrikayı, madenleri, emekçileri, onların çalışma koşullarını anlamama yardımcı olmuyor. Dahası kültürcü okumalarda emekçilerden çok tarihçinin tarihin merkezine yerleştiğini düşünüyorum.

P: Osmanlı tarihçiliğinde devlet-merkezli bakış açısını pek çok kereler eleştirdiğinizi biliyoruz. Bu bakış açısının bu derece güçlü olmasının sebepleri nedir sizce?

DQ: Devlet merkezli yaklaşımın bu denli güçlü olmasının bir sebebi Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki dokümanlar ve bunların kullanılış tarzı. Aklımızda tutmalıyız ki bu belgeler Osmanlı devleti memurları tarafından yine devletin

kendi amaçları ve çıkarları doğrultusunda üretilmiş belgeler. Araştırmalarını bu belgelere dayandıran tarihçiler bunları eleştirel bir gözle okumadıkları takdirde devletin bakış açısını yeniden üretmiş oluyorlar. Bu durum vakanüvislerin eserlerinin eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden oldukları gibi kullanılmasıyla pekiyor. Vakanüvisler devlet tarafından maaş alan devlet memurlarıydı dolayısıyla yazdıkları da devletin inandığı ve olmasını istediği şekilde bir tarih aktarımıdır. Belge kullanımının yarattığı sorunun dışında ikinci bir sebep erken Cumhuriyet döneminde devletin güçlü olduğu, her şeyi kontrol ettiği şeklindeki ideolojinin tarih yazıcılığında da yansımaları bulmasıdır. Bu ideoloji diğer pek çok şey gibi tarihin dönüştürücü gücü olma vasfını da devlete atfetmektedir. Ne yazık ki bu yaklaşım emek tarihini de etkilemiş durumda, buna göre emek bile devlete hizmet eder ve devlet tarafından himaye görür. Son olarak Osmanlı tarihçilerinin, sadece Türkiye’de çalışanları kastetmiyorum, kendilerini devlet ve elitlerle özdeşleştirdiğini düşünüyorum.

P: 1979 yılında 1908 Devrimi ile ilgili bir makale kaleme aldınız¹ ve 1908’de radikal bir toplumsal devrimin önünün alındığını vurguladınız. Bu konudaki görüşleriniz şu an nedir?

DQ: Bu hala spekülasyona açık bir soru. O dönem Carter Findley de benzer bir yazıda benzer bir soru ortaya atmıştı, bu tip sorular ve benim spekülasyonum hala tartışmaya açık. 1908 devrimi hep elit merkezli bir hareket olarak ele alındı. Biliyoruz ki örneğin Erzurum’da devrimin hemen öncesinde üç yıl süren bir vergi isyanı olmuştu. Ancak elit merkezli bir açıklama bu isyanı anlamamızı sağlamıyor. İttihat ve Terakki içinde de farklı kanatlar vardı ve daha radikal kanattan olanlar bastırıldı. Bu radikal gruplar toplumsal bir devrimi tetiklemeye çalışıyorlardı, ancak bu konu hemen hiç araştırılmadı. Örneğin Erzurum’daki isyanın öncülüğünü kim üstlenmişti? Bu noktada şu soruyu da sorabiliriz: 1908’de bir ekonomik kriz yaşanmasaydı devrim olabilir miydi?

P: Yukarıda söyledikleriniz ulus devleti tarihin temel analiz birimi olarak ele alınmasını da sorguluyor. Peki ulus devleti tarihin merkezine koyan yaklaşımın alternatifleri ne olabilir?

DQ: Tarih yazıcılığındaki hakim yaklaşım imparatorluktan ulus devlete, bir başka deyişle bir devlet formundan başka bir devlet formuna geçiş üzerine yoğunlaşmış durumda. Dolayısıyla araştırmaların odak noktasında bu dönüşümü gerçekleştiren kadrolar bulunuyor. Oysa o dönemde Osmanlılık gibi bu yaklaşıma alternatif oluşturacak ideolojiler var. Bunun yanı sıra Doğu Akdeniz’de güçlü sosyalist akımlar var. Ermeni, Rum, Bulgar, Rus ve Osmanlı sosyalistleri var. Örneğin Selanik’te Banaroya alternatif yolların bir temsilcisi olabilir. Hatta Jön Türkler

1 Donald Quataert. "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908." *The Journal of Modern History* 51, no. 3 (1979): D1147-D61.

içerisinde dahi bir çok farklı fraksiyon var. Oysa bugün güçlü olan tarih anlatısının kurduğu model ölmekte olan bir imparatorluk ve onu içten içe kemiren milliyetçiliklerden oluşuyor. Bu ideolojik, normatif anlayışla mücadele etmek güç olsa da Vattenpaugh, Hasan Kayalı gibi tarihçilerin teleolojik bir yaklaşıma girmeyen, Osmanlıya bugünden bakmayan o günkü koşullar içinde anlamlandırmaya çalışan çalışmalarından söz edilebilir.

P: Devlet ve yönetici elitler yerine emekçileri merkezine alan bir yaklaşım Osmanlı tarihine bakışımıza ne gibi yenilikler getirebilir?

DQ: Osmanlı imparatorluğuna bakışta yeni bir paradigma yaratmak çok zor olsa da ben araştırmalarımı dayanarak 18. yüzyıla farklı bir bakışın mümkün olduğunu düşünüyorum. Daha önceki çalışmalarımda bu dönemin karanlık bir çağ değil son otuz kırk yılına kadar bir zenginleşme, gelişme dönemi olduğunu belirttim. Hatta 18. yüzyıla emeğin çerçevesinden bakarsak örgütlü emek gruplarının gücü açısından bakarsak ki bunların bir kısmı yeniçeriler tarafından temsil ediliyor, bu yüzyılın emeğin altın çağı olabileceğini söyledim. Bu noktada zanaatkârların 18. yüzyıldaki gelirlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelirleriyle kıyaslanması bize pek çok şey gösterebilir. Yine 18. yüzyıldan devam edip Patrona Halil İsyanı'na bakalım. İsyanı zanaatkârlar katılmış mıydı? Hangi zanaatlardaki işçiler katılmıştı? Bence 18. yüzyılın anlaşılması çok önemli. Karşılaştırmalı bir bakış açısı için 18. yüzyılı araştırıp Osmanlı tarihine zanaatkârlar ve emekçilerin gözünden bakabiliriz. Bunun coğrafi bir zorluğu var, neresi hakkında konuşacağımız çok önemli. Selanik hakkında mı? İstanbul hakkında mı? Nablus hakkında mı?

Böyle bir yaklaşımla 1826'daki Vaka-i Hayriye'ye devlet perspektifi dışından bakarsak bunun herkes için hayırlı bir olay olmadığını, bunun İstanbul ve bazı başka şehirlerde örgütlü emeğin dağıtılması anlamına geldiğini görebiliriz. Örneğin şu anda Binghamton Üniversitesi'nde doktora tezini yazmakta olan Mert Sunar'ın çalışması yayımlandığında bu konuda çok şey öğreneceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı aktörler var: tüccarlar, bürokratlar, ama aynı zamanda da emekçiler. Emekçiler toplumsal yapı içerisinde ne gibi bir rol oynuyorlardı? Eğer politik güç kentlerdeyse emekçiler en çok orada görünür durumdalar. 19. yüzyılda emeğin daha kırsal bölgelerde yoğunlaşması, kadın ve çocuk emeğine dayanması emeğin güçsüzleştiği anlamına mı geliyor? Peki o zaman 1908 ve bu dönemdeki grevleri nasıl açıklayacağız? Patrona Halil'e, 1908'e, az önce bahsettiğim Erzurum'daki vergi ayaklanmasına emeğin perspektifinden bakınca ne görüyoruz? 1908 grevleri başarısız bir kırılma noktası olarak yorumlanabilir mi? Bu Osmanlı toplumsal formasyonunun farklı bir biçim alabileceği o dönüm noktalarından biri sayılabilir mi? Peki bu kırılma gerçekleşebilseydi tarih ne kadar farklı yazılacaktı?

P: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki emek tarihiyle ilgili zengin belgelerden bahsettiniz. Peki emek tarihi ile ilgilenen araştırmacıların yararlanabileceği başka ne tür belgeler var?

DQ: Kariyerimin faklı aşamalarında İstanbul'da bulunan Osmanlı arşivleri dışında başka kaynaklara ulaştım. Örneğin Anadolu Demiryolları Şirketi'nin ve Tütün Rejisi'nin arşivleri. Doğu Almanya'daki Deutsche Bank'ın finansçısı olduğu Anadolu demiryolları şirketinin arşivini elinde bulundurduğunu öğrendiğimde bunları kullanmak istemiştım, ancak Amerika vatandaşı olduğum için bu kaynakları kullanmak için gerekli izni alamadım. Benzer şekilde 1908'de kurulan Oriental Carpet Factory'nin arşivlerini incelememe izin vermeleri için bütün arşivi kataloglamayı teklif etmişim ama ne yazık ki yine izin almayı başaramadım. Bu belgeler hala kullanıma açık olan, devlet tarafından üretilmemiş kaynaklar. Bunların yanı sıra esnaf tarzı küçük işletmelere sahip olan ailelerin kendi arşivlerinden çok şey öğrenebiliriz.

Bu noktada Zonguldak kitabımda kullandığım belgelere gelmek istiyorum. 1996'da o dönemde Bristol Üniversitesi'nde doktora öğrencisi olan ve 1990'lardaki kömür işçilerini çalışan Erol Kahveci'den bir elektronik posta aldım. Bir süre yazıştıktan sonra Zonguldak'ta Osmanlıca ve Fransızca bir takım belgeler olduğunu söyledi ve bana örnek olarak on beş sayfa yolladı. Gönderdikleri müfettiş raporlarıydı ve Kahveci bunlara benzer daha pek çok belge olduğundan söz ediyordu. 1997 yazında Zonguldak'a gittim. Burada bulduğum belgeler iş ve kaza mahallindeki müfettişler tarafından hazırlanmış raporlardı. Eğer Zonguldak'ta böyle belgeler varsa başka yerlerde, örneğin Ergani'de Samsun'da, neden olmasın diye düşünüyorum.

P: Zonguldak'taki kömür madeni işçileriyle ilgili son kitabınız geçtiğimiz yıl yayımlandı.² Bu kitapta işçilerin gündelik yaşantılarıyla ilgili pek çok şey görüyoruz. Araştırmanızı dayandırdığınız kaynaklardan biraz daha bahsedebilir misiniz?

DQ: Zonguldak araştırmamda kullandığım belgelerin çoğu devlet belgeleri, ama hepsi yerel olarak üretilmiş belgeler. Başka bir deyişle bugüne kadar gördüğüm belgeler arasında devletin en alt düzeyinde üretilmiş olanları. Belli bir yerellikte üretilmiş olmalarına karşın bunların devlet kaynağı olduğunu unutmamalıyız. Ben madenlerdeki çalışma koşullarıyla ilgileniyordum. Buna karşın müfettişler çalışma koşullarıyla değil kazalarla ilgileniyordu. Ancak bu raporlardan ne tür kazalar olduğunu, nasıl olduğunu, kaza sırasında, kaza mahallinde kimlerin olduğunu ve görgü tanıklıklarını raporlarına aktarıyorlardı. Bu da kaza sırasında hangi işin ya-

2 Donald Quataert, *Miners and the state in the Ottoman Empire : the Zonguldak coalfield, 1822-1920*, New York: Berghahn Books, 2006.

pıldığını, orada olanların nereden geldiğini, yaşlarını, evli olup olmadıklarını öğrenmemizi sağlıyor. Örneğin bu raporlar bana gösterdi ki aynı köyden olan işçiler birlikte çalışmayabiliyorlar. Bazı büyük kazalarda bir köyün nüfusunun dörtte biri ölüyor. Bu da dullara, çocuklara ne olacağı, gibi sorular sormamızı sağlıyor.

Madencilik erkek işi olarak biliniyor. Oysa İskoçya ya da İngiltere’de işçilerin önemli bir kısmı kadınlardan oluşuyor. O dönem Zonguldak’ta da az da olsa kadın işçi var. Bunu devletin kadınların madenlerde çalışmasına karşı çıkmasından öğreniyoruz. Böyle bir durumda devlet belgesi kullanmayı reddetmek büyük bir naiflik olur. Bazı kaza raporlarında tırnak içinde işçilerin kendi sözlerini okuyabiliyoruz. Bu da tarihi farklı bir gözle anlamamız için önemli bir imkân sunuyor. ■

Sermaye ve Yöntem

Konferans - 10 Kasım 2005

Christopher J. Arthur

Çeviri: Özlem Tezcek – Özgür Öztürk

Sermayeyi ele alırken, ona uygun bir mantık arıyorsak, hangi geçici varsayımları yapmamız gerekir? Bu soruya verilecek yanıtta örtük olarak temel yöntemsel konular bulunmaktadır. Vurgulanması gereken önemli bir başlangıç noktası, bir nesnenin, [ancak] *tam olarak geliştiğinde* en iyi biçimde kavranılacağıdır¹. Bunun bir sonucu, bir nesnenin, gelişiminin erken bir evresinde -bu yalnızca onun olgunluğuna giden yolda bir adım olarak görülmediği takdirde- anlaşılamayacağıdır. Marx, maymunun sırrının insanda olduğunu belirttiğinde bunu anlatmaktadır. Dolayısıyla, değer biçiminin tarihsel bir boyutu varsa da, değişim sistemleri üzerinde genişçe durmak yerine, [değer biçiminin] maksimum tamamlanmışlık ve farklılığa kavuştuğu bağlama bakmak en iyisidir. Bir başka deyişle, değer biçimi, yalnızca kapitalizmde *tam olarak geliştiğinde* kendi 'hakikatine' ulaşır.

Gelişmiş kapitalizme bakışımızda, sermayenin kendi başına toplumsal bir güç olarak görünmesi elbette çarpıcıdır. Bu özellik, iki özdeyiş arasındaki tarihsel zıtlıkta çok iyi ifade edilmiştir: Eskiden 'Efendisiz toprak olmaz' denirdi; şimdi ise, 'Paranın efendisi yoktur' deniliyor. Sermayenin, sonsuz çeşitlilikteki somut mal ve hizmetleri kendi devreleri içine dâhil etme yönünde *tümleştirici (totalising)* bir itkisi de mevcuttur. Ancak bu zenginlik, her zaman aynı soyut kategorinin, [yani] değişim değerinin egemenliği altındadır. Tüm üretim tarzının hedefinin oluşumundaki tek etkin belirleyici, kötü şöreteli 'kâr-zarar hesabı'dır.

Bu gözlemler ışığında, sermaye sistemini düşüncede kavrama görevi, uygun kavramsal araçları gerektirmektedir. Araştırma programının Hegel'in mantığının ilkesini izlemesini öneriyorum. Bu çabada test edilecek varsayım, sermayenin *Mutlak* bir karaktere sahip olduğudur. Dahası, bu Mutlaklık, maddi üretimin gerçek dünyasını kendi içine alan ve onu kapitalizmin tinine tabi kılan ideal, mantıksal bir biçime sahiptir. [Kapitalizmin tini,] Weber'deki gibi *kapitalistlerin* bir eğilimi

1 Köşeli parantez içindeki müdahaleler çevirmenlere aittir.

olarak değil, Hegel'deki anlamıyla *nesnel tin* olarak anlaşılmalıdır. 'Mutlak' neyi ifade eder? Mutlak olan, (en azından kendi alanında) *koşullanmamış* (*unconditioned*) biçimde olan demektir. Kendi var oluşu ile ilgili tüm koşulları kendi hareketi içinde yeniden üretmektedir.

Kendini yeniden-üreten bir tümlük (*totality*) dikkate alındığında, soyut olarak kavranan başlangıcının, onunla içsel olarak ilişkili olan somut sonucu haline gelecek olan [şey] olduğu da pekâlâ söylenebilir. Dahası, buradaki tümleştirici kategorinin, yani değer, onu daha basit ve soyut biçimlerinden daha karmaşık ve somut gerçekliğine doğru *sistematik olarak* geliştirmemize izin verdiği kanısındayım. Değer biçiminin metadan paraya ve sermayeye doğru ilerleyen bu diyalektiği, Hegelci paradigmayla uyum içinde sergilenebilir. İhtiyaç duyulan mantık, *sistematik diyalektiğin* mantığıdır. Sistematik diyalektiğin görevi, bir kategoriler sistemini, birini diğerinden mantıksal olarak türeterek, belirli bir dizi içinde düzenlemektir. Eğer bütün bu şekilde kurulusa, kategorilerinin sistematik düzeni hem 'ileriye doğru', bir ilerleme (*progression*) olarak, hem de 'geriye doğru', bir gerileme (*retrogression*) olarak, anlaşılabilir. Sistematik bir serimlemeyi -en azından, daha sonra gelenlerin analitik olarak ön-varsayılmış olması gerektiği anlamında- sonraki kategorilerin kendi öncüllerinden geliştirildiği bir [serimleme] olarak okumak doğalsa da, Hegel'e göre tüm öykü bundan ibaret değildir, zira [Hegel] herhangi bir dogmatik temelleyici kategoriyi reddeder. Bu nedenle, ilerlemeci gelişme verili bir ön-varsayım üzerine güvenceli biçimde kurulmuş değildir. Bununla birlikte, bir başka konu daha vardır. Kategorik ilerleme *tümdengelim* olarak onaylanamayacağı için, yalnızca bütünlüğün *yeniden inşası* olabilir. En somut, karmaşık ve tam gerçeklik olarak bütünlük, onu oluşturan tüm unsurları taşımakta ve böylelikle, mantıksal diziyi bu bakış açısından geriye dönük olarak doğrulamaktadır. Hegel'in diyalektiği 'mutlak' olanla bittiği müddetçe, bu mutlak karakter, süreçte izlenen tüm aşamalara ve bu aşamaların diyalektik ilişkilerine geriye dönük olarak geçerlilik kazandırır. Eğer 'gerçek, bütünlük[tür]' ise, bütünlüğün uğrakları kendi geçerliliklerini onun içinde kazanırlar. Eğer daha alt seviyedeki kategoriler en üsttekine yol açıyorsa, bunun nedeni, daha alt seviyedeki kategorilerin yalnızca ondan [en üstteki kategoriden] yapılan soyutlamalar olmalarıdır. Kendine-yeterli olan, yalnızca bütünlüğün kendisidir. Başlangıcın geriye dönük *zeminlenmesi* (*grounding*) ve ileriye dönük *daha ileri belirlenimi*, tümlüğün (*totality*) sistematik diyalektik serimlenişi (*exposition*) içinde çakışmaktadır.

Gerçekten de, ilerlemeci/gerilemeci dizisellik, bir bütünlüğün [var]olduğu *ön-varsayımına* dayanır; basit bir başlangıç noktası oluşturmak için bu bütünlükten katı soyutlama (*violent abstraction*) yapılmıştır ki, başlangıç noktasının da, bütünlük içindeki konumunun bu olumsuzlanması yoluyla, deyim yerindeyse 'ayağı kaymıştı'. Bu nedenle, [bir] unsurun yalıtılmış durumdaki karakteri ile bütünün bir parçası olarak anlamı arasında bir çelişki ortaya çıkar. Bu, kategorik sıralamanın

gelişimindeki geçişler için temel sağlar. Genel olarak ilerlemenin temeli, her kategorinin bir sonrakine göre belirlilik açısından eksikli (*deficient*) olması ve geçişin itkisinin tam da bu eksikliğin üstesinden gelinmesinin gerekliliği olmasıdır. Kategorinin sorgulanması onun sınırlarını açığa çıkartır ve onu tamamlamak veya aşmak (*sublate*) için daha ileri bir kategorinin belirlenmesine yol açar. Her aşama, bir önceki aşamada algılanan sorunu 'halleder', ama sırası geldiğinde kendisi de yetersiz kalır. Eğer analiz nesnesi, bir tümlük olarak anlaşılan *kapitalist ekonomi* ise, sunum düzeni modellerin ya da daha karmaşık *nesnelerin* bir dizisini yansıtmamalı, ama *aynı nesnenin* biçimlerinin ilerlemeci bir gelişmesi olmalıdır – ona ait oldukça soyut bir başlangıç kavramından, kavranışının daha somut düzeylerine doğru. Örneğin, Meta-Para-Meta (M-P-M) değişim dizisinin, değer kavramının P-M-P içinde aşılmayı [*sublation*: içerek aşma] gerektiren soyut bir gelişim düzeyi olarak kabul edilmesi gerektiğini savunacağım. Bu nedenle, M-P-M'nin kendine-yeterli bir somutlaşması olarak 'basit meta üretimi' modelini reddediyorum. 'Basit meta üretimi'nde yanlış olan nedir? Böyle bir durumda 'değer' üzerinden değişimin gerçekleşeceği varsayılır, zira aksi takdirde insanlar daha az zahmetli işlere yönelecekti. Dikkat ederseniz, bu 'yasa' herkesin diğerlerince ne kadar emek harcadığını bildiğini ön-varsaymaktadır. Bu tarihsel olarak çok şüpheli bir önermedir. İdealize edici bir varsayım olarak kabul edilse bile, [burada] nesnel bir yasa gibi işlemsel (*operative*) olan hiçbir şey bulunmamaktadır. Emegi en aza indirmeyi tercih etme konusundaki bu *özel* hipotez, emek harcamanın faydasızlığını bireysel seçimin belirleyeni olarak alan fayda teorisinin bir versiyonudur. Ancak, bireylerin seçimlerini etkileyen *tek* düşüncenin 'zahmet ve sıkıntı'dan kaçış olduğunu varsaymak ikna edici değildir. Zira yeni bir uğraşın öğrenilmesinin zorluğuna, ya da bir mesleğin diğerine tercih edilmesine ilişkin başka özel düşünceler de işlemsel olabilir. Smith'in balıkçıları, kendi işgünlerinin değişimde bulundukları avcılarinkinden daha uzun olduğunu fark etmelerine rağmen, basitçe, nehir yaşamını orman karanlığına tercih etmiş olabilirler. Dolaşım sürecinin *zemini* olarak alınması gereken, bir doğal durum olarak geriye doğru okunan ideal bir 'rasyonel ekonomik insan' tiplemesi değil, kapitalist rekabet sisteminin nesnel rasyonalitesidir. Toplumsal olarak gerekli emek zamanı, yalnızca bu kapitalist rekabet bağlamı içinde belirleyicidir. Bir köylü deyişi olan 'Vakitten bol bir şey yok' ile kapitalist düstur olan 'Vakit nakittir' arasında çarpıcı bir karşıtlık vardır. Yalnızca modern sanayide, bir üretim dalı içindeki rekabet ve sermayenin farklı üretim dalları arasındaki hareketliliği, ortak bir ölçünün gelişimine yol açar. [Yalnızca] Üretim değerlenmeye (*valorisation*) tabi kılındığında, sermayenin getiri oranlarının *nesnel* bir karşılaştırması yapılabilir ve sermayeler arası rekabet değer yasasının geçerliliğine imkân verir.

Bununla birlikte, daha önemli bir *mantıksal* nokta vardır ki, P-M-P dizisinde içkin olan kendini-değerleyen değer [*self-valorising value*: kendisini genişleten değer] kategorisine geçiş yapmak için sebep oluşturur. Bu yalnızca bireyler arası [meta]

değişimini dolayımlayan [bu değişime aracılık eden] bir değer yasasının oluşumu sorunu değildir, *kendini*-dolayımrama biçimini kazanan ve 'bireyler'i *kendi* değerlendirme amacına bağımlı kılan değer sorunudur. Argümanın, soyut olarak meta değişiminden kapitalist üretime geçiş yapması mantıksal bir gerekliliktir. Bu gereklilik nedir? Diyalektik mantıkta, bir kavramın yalnızca tüm potansiyeli geliştiğinde tam olarak kavranabildiği [fıkri] merkezidir. Bu nedenle değer, kendi kendisinin zemini olma potansiyeli sermaye devresinde sergilenene kadar, doğru şekilde *anlaşılamaz*. Sermayenin öz-belirleniminin (*self-determination*) açıklaması, onun varlık biçimlerini yeniden inşa etmelidir; en soyuttan başlayarak, değer bireysel üreticilerden özerkliği nasıl geliştirdiği açıklığa kavuşana kadar. Serimlemenin bu tür geçişler yapmasının gerekliliği, değer kavramının gerçekleşmesi [sürecindeki her aşamada] sermayenin iç uğraklarının giderek daha fazla yeterlilik kazandığını göstermeyi amaçlayan teorik projede içkindir. Tam da, verili bir aşamanın teorik olarak tamamlanmadaki başarısızlığına dikkati çekmek yoluyla daha somut biçimlere doğru ilerleriz; zira tümleştirici bir diyalektiğin mantıksal protokolleri bunu gerektirir. Kendisini kendi temelinde sürdüremediği ve heterojen belirleyicilere maruz kaldığı için, biçimin erken, görece soyut bir gelişmişlik düzeyi kusurludur.

Şimdi, somutlaştırmanın üç seviyesini tartışacağım: A) sermayenin genel formülüne geçiş; B) üretime geçiş; C) sermaye ilişkisine geçiş.

A) *Mantığın*, M-P-M'nin P-M-P'ye dönüşümünü talep ettiğini öne sürüyorum. Bunun ampirik bir eğilimle ilgisi yoktur, zira mantıksal potansiyel çeşitli nedenlerle engellenebilir. Bu basitçe, değer, M-P-M'dekine kıyasla P-M-P'de *daha uygun zeminlendiği* [anlamına gelir]. Basit dolaşımdaki sorun, değer burada *kendinde-zeminli* (*self-grounded*) olmaması, dolayısıyla kendi kavramını tam olarak güncel gerçeklik haline getirmede başarısız kalmasıdır. Bu elbette, insanların karşılarında bir sorun gördükleri[ni öne süren] *tarihsel* bir iddia değil, *mantıksal* bir noktadır. Sermaye teorisi, değer kavramını, kendinde-zeminli bir biçime doğru daha ileri geliştir[memizi sağlar]. Salt bir 'piyasa' bağlamında, değer biçimi, zeminlenişi kendi dışında olan uçlara aracılık eder (bireylerin önemsedikleri tek şeyin 'sıkıntı ve zahmetten kaçış' olduğu ön-varsayımında olduğu gibi). [Değer biçimi burada,] *Dışsal* güçlerin dengesinin kavramıdır; örneğin, emeğin tecrübe edilmiş faydasızlığı gibi.

M-P-M, Hegel'in terimleriyle 'sonlu' teleolojinin bir örneğidir, zira burada M-P, P-M için bir araç olarak hizmet görür; ancak buradaki amaç, basit değişimde olduğu gibi, yine kullanım-değeridir. [Meta değişiminin] Aracı olarak kendi amacına hizmet eden para, ortadan kalkar. Yoksa kalkmaz mı? Gerçekte, her satın alma bir satış olduğundan, aracı [olarak] para her zaman dolaşımda kalır. Burada, sonsuzca dolaşımda kalan para bir tür ölümsüzlüğe sahiptir; ancak, dolaşım aracı olarak, bu yine de değişim sisteminden ortaya çıkan bir özellik *olarak* görünür, [para] onu [değişimi] *yönetmez*. Bununla birlikte, bu 'kötü sonsuzluk' P-M-P devresinde kendi üzerine geri dönerse, para kendisini [kendi] devresinin kökeni ve amacı haline getirir. Aracı, uçları ele geçirir. Şimdi para, değişimin amacını kendi amacı olarak

oluşturmakla, kendisini kullanım-değerinden özgürleştirir. Bu, Hegel'in terimleriyle 'sonsuz teleoloji'dir, zira P-M-P'de değer, kendisine göndermektedir. Paranın devre içinde kendisine-göndermesi (*self-reference*), değerın yeni bir biçimini, sermayeyi oluşturur ki bu da kendisini paranın ve metanın başkalaşımaları aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Metalar ve para, şimdi bizzat *onun* kendi belirlenimleridir. Bu şekilde, bu belirlenimlerin *tümlüğü* olarak koyulduğunda [*posited*: olumlandığında], sermaye *Birey*'dir; yani, kendinde-zeminlenen ve kendini-belirleyen değerdir.

M-P-M dizisi, satılan ve alınan metalarda farklılık sergiler; ancak, zincirin uçları dolaşımdan geçip çıktıkça, -onun belirlenimlerinden bir tümlük, gerçek bir birey oluşturacak olan- kendi farklılıkları içinde kendisine göndermekte başarısız olur. P-M-P'de, son ile başlangıç arasında [iki P arasında] fark yoksa, tam karşıt sorun vardır. Sermayenin kendinde-zeminli bir değer biçimi olarak ortaya çıkabilmesi için, hem kendine gönderme hem de kendisinden farklılık birleşmelidir. Paranın durumunda, değer evrenselinin bu cisimlenişinin iki belirtilişi arasındaki tek olanaklı farklılık, miktar[ların]dadır. P-M-P devresinde *özdeşlik* uğrağı, orijinal harcamanın geri-akışıyla [*reflux*: yatırılan paranın geri dönüşü] güvence altına alınmıştır; *farklılık* uğrağı [ise], bir parasal artış varsa ortaya çıkar; ve bu yeni değer ana-para ile özdeş kılınır ve ikisi beraberce sermaye olarak kullanılırsa, bir kez daha ikisinin [özdeşlik ve farklılığın] *birliğine* ulaşılır. Bu nedenle, basitçe *kendisi olmak için*, sermaye *daha da büyümelidir*.

[Yaptığımı] geçiş, değerın P-M-P'de M-P-M'dekinden *daha iyi zeminlendiği* ve bu nedenle serimlemede ona doğru hareketi gerçekleştirmemiz gerektiği savı üzerine kurulmuştur. Ancak, iki yetersizlik daha vardır.

B) P-M-P devresi içinde paranın kendine dönüşüyle sona ulaşmış gibi görünürüz; ancak ulaşmıyoruz, çünkü bu [para] metalar içinde dolayımlanmış; metalar dolaşıma girer (nereden?) ve yeniden kaybolurlar (nereye?). Böylece, P-M-P'ye, onun içinde yaratılmamış metaların 'üretimi'ni ona ön-varsayan bir M-P-M devresi halen dik (*orthogonal*) durumdadır [M-P-M'den P-M-P'ye, yani basit dolaşımdan sermayeye geçmiş olmakla birlikte, metaların üretiminin bu ikinci devreye içkin olduğunu halen gösterebilmiş değiliz].

Dolaşımanın basit hareketi, kendi içinde kendini-yenileme ilkesini içermez. 1859'daki *Urtext*'de Marx, onun [dolaşımanın] içine tekrar tekrar, ateşi besleyen yakıt gibi, dışarıdan yeni metaların atılması gerektiğini söyler. Bu nedenle, eğer sermaye kendini gerçekleyecekse, değerın hareketi saf dolaşımdan daha karmaşık bir biçim içinde ortaya çıkmalıdır; [bu hareket,] bizzat kendi öncülü olarak aynı anda değerler üreten [bir] hareket olmalıdır. Dolaşım olgusu artık yeni bir ışık altında görülebilir: Bir dolaysızlık olarak, 'arı görünüş'tür; fakat üretim içinde zeminlenmiş olarak, kapitalist üretim ilişkilerinin zorunlu bir görünüş biçimidir. Değer, değer tarafından üretilmelidir. Sermaye, ancak üretimi kendi devrelerine dahil ettiğinde, kendisini bağımsız bir güç olarak gerçekleştirir.

C) Ortaya çıkan bir sorun da şudur: P-M-P devresinde parasal bir artışın bulunmasına yönelik yukarıda sözü edilen koşul, eğer eşit değişim kuralı altında ikinci para evresi birincisiyle özdeş olacaksa, yerine getirilmemiş görünmektedir. Dolaşımın tek boyutlu mantığı bir artık-değeri garantilemediğinden, bu kilit çelişkiye bir çözüm bulmak için, sermayenin biçimi tarafından düzenlenen *gerçek içeriğe* bakmak gerekli hale gelir: “Sermayenin dolaşımdan doğması olanaksız olduğu gibi, dolaşımdan ayrı olarak oluşması da aynı ölçüde olanaksızdır” [Karl Marx, *Kapital, Cilt I*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, s.180]. Bu çözüm, değer üreten failin, [yani] emeğin satın alınmasında yatar. Bununla birlikte, burada sınanmamış bir önkoşul, yani kullanılabilir emek gücünün mevcut olması [önkoşulu] bulunur. Ancak, değerlenmenin -başlangıçta bir öncül olarak alınan- bu varoluş koşulunun kendisi, daha sonra, bizzat sermaye ilişkisinin gelişiminin bir sonucu olarak zeminlenir. Özgür emek onun *sonucu* olarak türetilmiştir; sermaye, sermaye ilişkisini yeniden üretirken, kendi önkoşullarını ‘olumlar’ [koyar].

Sonuç olarak, bir sermaye teorisi inşa etmek için temel bazı yöntemsel seçimler yapılır. Jacques Bider’ye göre, örneğin, iki ayrı teorik nesne vardır. Bir yanda, *eşitle- rin* değişimi ilişkisi üzerine kurulmuş, genel olarak meta üretimi mantığı bulunur. Bu, *bireyler* arasındaki piyasa ilişkilerinin karakteristiğidir. Diğer yanda, bir *sını- fin* değeri tarafından *sömürüsü* üzerine kurulmuş olan, *kapitalizm* bulunur. Şurası önemli ki, değer biçiminin serimlenmesi ilk nesnenin parametreleri içinde, yani öz- gül olarak kapitalist üretimin teorize edilmesinden önce, ‘teorik olarak tamamlan- mıştır’. Sermaye ve sınıf tarafından bozulmasından önceki eşit değişimin idealize edilmesi, elbette, erken radikal teoride bir gelenektir. Radikal teori bu şekilde, kapi- talizmin eleştirisini, içsel şeyleştirici mantığıyla birlikte değer biçiminin kendisine taşımakta başarısız kalmıştı. Bu nedenle, ‘mülkedinme yasası’nın ters çevrilme- sinin [mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesinin, bu süreçte] (ampirik koşullar bunun gerçekleşmesini kolaylaştırırsa da engellese de) örtük olarak bulunduğunu da görememişti. Tam da değer kullanım değerinden ayrılması, onun parada [para olarak] özerkleşmesini ve sermaye olarak, kendisini üretimin hedefleri üzerine da- yatma kapasitesi kazanmasını olanaklı kılar.

Yöntemim, sermayeyi teori için tek bir nesne olarak alır; fakat karmaşık bir kavram olarak [sermaye], analitik olarak basit belirlenimlerine indirgenmeli ve son- ra sistematik bir diyalektik sunum aracılığıyla yeniden inşa edilmelidir. Sınıfların varlığı ‘piyasa’ kavramı içinde açık olmadığı sürece, ‘piyasa’ ve ‘kapitalizm’ arasın- da bir farklılık bulunduğunu elbette reddetmiyorum. Bu ikisinin [piyasa ile kapi- talizmin] kavramsal olarak birbiriyle bağlantılı olduğuna dair savım, bazılarının emek-gücünden başka satacak bir şeyi yokken bazı insanların parasal kaynakları tekeline alabilmesinin mantıksal bir potansiyel olduğunu ön-varsayar, her ne kadar bu tarihsel olarak ortaya çıkmışsa da. Bu ön-varsayımlar, bir kez veriliyken, serma- ye ilişkisinin kendisi tarafından yeniden üretilirler – piyasa yasasına karşıt olarak

değil, *tam da onun temelinde*. Piyasanın sermaye ilişkisini yeniden-üretişi ve kendi mülkedinme yasasını tersine çevirişi, adeta 'gerçek olmuştur'.

Burada, piyasaların zorunlu olarak kapitalizme yol açtığına ilişkin nedensel bir tezi tartışmıyorum. [Piyasa ile kapitalizmin] Mantıksal olarak içsel biçimde ilişkili olduklarını savunuyorum; [şu anlamda ki] piyasalar, kendine-yeterli uçlara aracılık eden boş bir biçim değil, kapitalizmin yüzeydeki biçimi haline gelirler. Değer, diğer güçlerin salt pasif bir aracısı olmaktan ziyade, özerk hale geldiğinde, bu, değer *kavramının* yeni bir belirlenim düzeyini gerçekleştirir. 'Değer'den 'sermaye'ye teorik geçiş, Bidet'nin düşündüğü gibi bir 'kavram değişimi' değildir; değer'in ilk (*elementary*) biçimi, daha somut ve karmaşık olan bir 'kendini-değerleyen değer' [biçimini alacak olan], tam olarak gelişmiş bir toplumsal güç olacak olandır².

Hegerci terimlerle, sermaye 'Mutlak İdea' haline gelmeye çalışır. Gerçekte ise, kendi içsel ötekisini, [yani] işçileri ve kendi dışsal ötekisini, [yani] Doğayı, içerebilir [*subsume*: boyunduruk altına alabilir] ama asla yeniden üretemez. ■

2 *The New Dialectic and Marx's Capital* adlı kitabım üzerine yapılan sempozyuma bkz., *Historical Materialism* 13 (2), 2005, özellikle J. Bidet'nin katkısı ve benim yanıtlım.

Niçin Bir Marksistim?*

Karl Korsch

Çeviri: Vefa Saygın Öğütle**

Marksizmi genel olarak tartışmak yerine, öncelikle, Marksist teori ve pratiğin en etkili noktalarından bazılarını ele almayı öneriyorum. Yalnızca bu türden bir yaklaşım, Marksçı düşüncenin temel prensibiyle uyumludur. Bir Marksist açısından, nasıl ki genel olarak ‘demokrasi’, genel olarak ‘diktatörlük’ ya da genel olarak ‘devlet’ diye bir şey sözkonusu değilse, genel olarak ‘Marksizm’ diye bir şey de sözkonusu değildir. Sadece bir burjuva devleti, bir proletarya diktatörlüğü ya da bir faşist diktatörlük vs. sözkonusudur. Dahası bunlar, ancak tarihsel gelişimin belirli aşamalarında varlıklarını sürdürebilirler ve bu aşamalar da, esasen ekonomik olup, kısmen de coğrafi, geleneksel ve diğer etkenler tarafından koşullanmış olan tarihsel karakteristiklere rekaül ederler. Tarihsel gelişimin farklı düzeylerinden, coğrafi yayılımın yol açtığı farklı çevrelerden ve muhtelif Marksist okullar arasındaki malûm inanç ve temayül farklılıklarından dolayı, hem ulusal hem de uluslararası düzeylerde, Marksizm adını taşıyan birbirinden oldukça farklı teorik sistemler ve pratik hareketler sözkonusu olmuştur. Bu yüzden burada, Marx’ın ve Marksistlerin seksen yıldan fazla bir süredir proleter sınıf mücadelelerinden türettikleri ve devrimci bir teori ve eylem şeklinde bir araya getirdikleri tüm teorik ilkeleri, analiz dâhilindeki tüm bakış açılarını, eyleme dönük tüm yöntemleri, tüm tarihsel bilgiyi, pratiğe dönük tüm ilkeleri ve bunlardan oluşan koca bir gövdeyi tartışmak yerine, bugünkü, burada ve şimdiki, yani Avrupa’da, ABD’de, Çin, Japonya ve Hindistan’da ve SSCB’nin yeni dünyasında, içinde bulunduğumuz 1935 yılında galebe çalan verili koşullar altındaki düşüncelerimize ve eylemimize yol göstereceği için faydalı bir biçimde benimsenebilecek spesifik tutumları, önermeleri ve eğilimleri ayırt etmeye çalışacağım. Bu biçimiyle “Niçin Bir Marksistim?” sorusu, aslında, proletarya açısından ya da daha doğrusu proleter sınıfın en gelişmiş ve en enerjik kesimleri açısından kendini gösterir. Bununla birlikte aynı soru; orta-sınıfların çökmekte olan tabakaları, yönetsel işlerde çalışanların oluşturduğu ve son dönemde ortaya çıkmış

* Orijinal Eser: *Modern Monthly*, 1935.

** Bu çeviriye yaptığı öneri ve katkılardan dolayı Bekir Balkız’a teşekkür ederim (ç.n.).

çalışanlar grubu, köylüler ve çiftçiler vs. gibi, ne yönetici kapitalist sınıfa ne de proleter olarak adlandırılan sınıfa mensup olan ama bununla birlikte ortak bir mücadele için proletaryayla birleşebilecek durumdaki diğer nüfus kesimleri açısından da sorulabilir. Hattâ bu soru; yaşamları tümüyle 'tekelci kapitalizm'in ya da 'Faşizm'in tehdidi altında olan burjuva kesimleri açısından dahi ileri sürülebilir ve şurası kesin ki bu soru, çökmekte olan kapitalist toplumun hesap-kitap gerginliklerinin baskısı altında olup, bireysel olarak yollarını proletaryaya doğru çevirmiş burjuva ideologları (bilginler, sanatçılar, mühendisler vs.) açısından da kendini gösterir.

Şimdi burada, bana Marksizmin en temel noktaları olarak görünen şeyleri, yoğunlaştırılmış bir biçimde sıralayacağım:

1. Marksizmin tüm önermeleri spesifik; görünüşte genel olanlar da dâhil.
2. Marksizm, pozitif değil eleştireldir.
3. Marksizmin araştırma konusu, pozitif hâliyle mevcut kapitalist toplum değil, kanıtlanabilir bir biçimde işleyen parçalanma ve çürüme eğilimleri içerisinde ifşa edilmiş şekliyle, çökmekte olan kapitalist toplumdur.
4. Marksizmin aslî amacı, mevcut dünyaya dönük bir tefekkür hazzı değil, bu dünyanın aktif dönüşümüdür (*praktische Umwälzung*).

I

Marksizmin bu niteliklerinden hiçbirisi, Marksistlerin çoğunluğu tarafından lâıykıyla bilinmemiş ve uygulanmamıştır. Defalarca söylendiği gibi, 'ortodoks' olarak anılan Marksistler, bizzat Marx'ın –Hegel'e rağmen– katıyetle reddettiği ve gerçekte modern düşüncenin son yüz yıl boyunca geçirdiği tüm bir evrim tarafından düpedüz çürütülmüş olan 'soyut' ve 'metafizik' düşünme biçimine geri dönmüşlerdir. Bu yüzden, örneğin son dönem bir İngiliz Marksisti, modern tarihin istikâmetinin Marx'ın saptadığı gelişim şemasından saptığı şeklindeki Bernstein ve diğerlerince yöneltilen ithamlardan Marksizmi 'kurtarmayı' bir kez daha denemiş ve bunu, Marx'ın 'sadece 19. yüzyıl toplumuna dair bir çalışma için değil, ama aynı zamanda insan toplumunun başlangıcından itibaren kendini gösteren sosyal gelişmeye dair bir çalışma için de geçerli olan genel sosyal değişim yasalarını' keşfetmeye çalıştığı ve bu yüzden de onun bulduğu sonuçların 'bunlara ulaştığı dönem için olduğu kadar 20. yüzyıl için de doğru olmasının eşit derecede mümkün olduğu' şeklindeki berbat bir yan-çizme aracılığıyla yapmıştır. Açıktır ki; böylesi bir savunma, Marksçı teorisinin gerçek içeriğini, herhangi bir revizyonistin yaptığı saldırılardan çok daha etkili bir biçimde tahrir etmektedir. Bu savunma, her hâlükârda yalnızca, Marksizmin şu ya da bu parçasının geçerliliğini yitirdiği şeklindeki revizyonistlerce ileri sürülen ithamlara karşı, geleneksel Marksist 'ortodoksi' tarafından son otuz yıl boyunca verilen cevaba tekabül etmektedir.

Diğer sebepler bir yana, burada, devletlerinin günümüzdeki avuntusunu sağlayan doktrinleri kutsamak için temel Marksist önermelerin genel ve evrensel geçerliliğini vurgulayan bugünün Marksist Sovyet Devleti yurttaşlarının, Marksizmin spesifik

karakterini unutmaya meyletmesi sözkonusudur. Bu sebeptendir ki; günümüz Stalinizminin önemsiz ideologlarından biri olan L. Rudas, Marx'ın doksan yıl önce, yani kendi materyalist diyalektiğini Hegelci idealist diyalektiğin yerine koymayı (*Umstuelpung*) başardığı zaman kaydettiği tarihsel ilerlemeyi şüphe götürür hâle getirmeye ve bunu da Marksizm adına yapmaya çalışmaktadır. Buharin'in mekanik materyalizminin karşısında tamamen farklı bir bağlantı içerisinde kullanılmış olan ve Rudas'ın anladığından oldukça farklı bir anlama gelen Lenin'den bir alıntıya dayanarak, o, 'üretici güçler' ile 'üretim ilişkileri' arasındaki tarihsel çelişkiyi, tam anlamıyla gelişmiş sınıfsız toplumun uzak geleceğinde dahi uygulanabilecek 'tarih-üstü' bir ilkeye çevirmektedir. Marx'ın teorisinde, pratik devrimci hareketin somut tarihsel birliğinin veçheleri olarak kavranan üç temel karşıtlık vardır. Bunlar, iktisatta 'üretici güçler' ile 'üretim ilişkileri' arasındaki çelişkiye; tarihte sosyal sınıflar arasındaki mücadeleye; mantıksal düşüncede ise tez ile antitez arasındaki karşıtlığa tekabül eder. Bunlar bizzat kapitalist toplumun doğası hakkında Marx tarafından ifşa edilmiş devrimci ilkenin eşit değerdeki üç tarihsel veçhesi iken, Marx'ın tamamen tarihsel olan bu kavrayışını tarih-üstü bir şekle büründüren Rudas, savaşılan sınıfların kanlı-canlı varlığını temeldeki özsel çelişkinin geçici bir tarihsel biçiminin salt bir 'ifadesi' ya da sonucu olarak görmekle, ortadaki koşulu [sosyal sınıfların mücadelesini –ç.n.] kesip atmış olmakta ve böylece de, 'üretici güçler' ile 'üretim ilişkileri' arasındaki karşıtlığı, kozmik gelişimin ebedî bir yasası hâline getirmek suretiyle, 'materyalist diyalektiğin' tek temeli olarak bırakmaktadır. Böylelikle o, kapitalist toplumun temel çelişkisinin günümüz Sovyet ekonomisinde 'ters çevrilmiş' bir formda varlığını sürdürdüğü şeklindeki absürd sonuca ulaşmaktadır. Ona sorarsak bugün Rusya'da, üretici güçler artık koşar-adım ilerleyen üretim ilişkilerine karşı ayaklanmamakta olup, bunun yerine, "Sovyetler Birliği'ni emsali olmayan hızlı bir gelişim temposu içerisinde ileriye götüren" hâlihazırda ulaşılmış üretim ilişkilerine kıyasla, üretici güçlerin görece geri-kalmışlığı sözkonusudur.

Marx'ın *Kapital*'inin benim tarafımdan yapılan edisyonunda öne sürülen iddia şudur: Gerek Alman gerekse de Rus ortodoks Marksizm fraksiyonlarının sözcülerince oybirliğiyle reddedilecek bir şey olarak, bu çalışmada [*Kapital*'de –ç.n.] içerilen tüm önermeler, ve özellikle de kitabın son bölümünde ele alındığı şekliyle 'ilkel Birikim' ile ilgili olanlar, yalnızca Batı Avrupa'daki kapitalizmin ortaya çıkışına ve gelişimine dair tarihsel bir çerçeve çizmekte ve yalnızca doğal ve tarihsel biçimdeki her esaslı empirik bilginin ele alınan tekil olaydan daha fazlasına uygulanacağı mezkûr tarz hâriç, evrensel geçerliliği kesip atmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse benim bu iddiam, bundan elli yıl önce idealist Rus sosyologu Mihailovski'nin *Kapital*'in yöntemine dair geliştirdiği yanlış kavrayışı düzeltirken bizzat Marx'ın açıkça ifade etmiş olduğu bir ilkeyi sadece tekrarlamaktan ve vurgulamaktan ibarettir. Aslına bakılırsa bu, bugün sadece bazı iflah olmaz metafizikçilerin reddettiği bir şey olup, empirik araştırmanın temel ilkesinde zorunlu olarak içerilen bir şeydir. Sözde-felsefi diyalektiğin Rudas'ta bir örneğini bulduğu şekliyle 'modern'

Marksistlerin yazılarındaki yeniden-doğuşuyla karşılaştırıldığında, Marksçı iktisatta cisimleşmiş hâliyle materyalist diyalektiğin temel ilkesinin, tüm iktisadî terim ve önermelerin tarihsel olarak belirlenmiş nesnelerle ilişkisini açıkça ifade etmekten daha fazla bir şey anlamına gelmediğini gören R. Luxemburg ve Franz Mehring gibi eski devrimci Marksistlerin benimsedikleri duruş nasıl da gösterişsiz, açık ve su götürmezdir hâlbuki.

Tarihsel materyalizm alanında ateşli bir biçimde tartışılan tüm sorular –genel biçimleriyle ifade edildiklerinde, tavuk mu yumurtadan yumurta mı tavuktan şeklindeki malûm skolastik tartışmadaki gibi çözülmez ve anlamsız hâle gelen sorular– somut, tarihsel ve spesifik bir tarzda ifade edildikleri zaman gizemli ve verimsiz karakterlerini kaybederler. Örneğin Friedrich Engels, tarihsel materyalizm üzerine Marx'ın ölümünden sonra yazdığı meşhur mektuplarında, Marx'ın “toplumun ekonomik yapısı, hukukî ve politik üstyapıların üzerinde yükseldiği ve belirli sosyal bilinç biçimlerine karşılık gelen gerçek temeli teşkil eder” önermesine karşı burjuvazi ve sözde Marksist eleştirmenler tarafından düzülen tek-yanlılık eleştirisine lüzûmsuz bir dikkat gösterdiği için, Marx'ın doktrinini filen dönüşüme uğratmaktadır. O, üstyapı ile temel arasında, yani ideolojik gelişim ile ekonomik ve politik gelişim arasında sözüm ona ‘tepkime’lerin (*Rückwirkungen*) büyük ölçüde vukû bulabileceğini dikkatsizce kabûl etmekte ve böylelikle de yeni devrimci ilkenin temellerine lüzûmsuz bir kafa karışıklığı sokmaktadır. Zira vukû bulan etki ve tepkimelerin ‘ne miktarda’ olduğu nicel bakımdan tam olarak saptanamazsınız ve bunlardan birinin ya da bir diğerrinin ortaya çıktığı koşullar tam olarak belirlenmeksizin, toplumun tarihsel gelişimine yönelik bütün Marksist teori, tam da Engels'in yorumladığı şekliyle, bir geçici hipotez olarak dahi kullanılamaz hâle gelir. Marksist teori, bu hâliyle, sosyal yaşamdaki herhangi bir değişimin nedenini arayan biri için, ister temelin üstyapı üzerindeki etkisi (*Wirkung*) isterse de üstyapının temele verdiği tepki (*Rückwirkung*) hususunda olsun, en küçük bir ipucu dahi sağlamaz. Yanı sıra, ‘aslı’ ve ‘talı’ etkenler gibi sözel kaçamaklar ya da ‘doğrudan’, ‘dolaylı’ ve ‘nihaî’ (yani ‘son analizde’ belirleyici olanlar) şeklinde yapılan bir nedenler sınıflandırması da, meselenin özünü değiştirmez. ‘Başlı başına ekonomi’nin ‘başlı başına politika’ ya da ‘başlı başına hukuk, sanat ve kültür’ üzerindeki etkisi mi yoksa bunun tam tersi mi şeklindeki seçimlere dair genel soruların yerine, belirli bir tarihsel gelişim düzeyindeki belirli ekonomik fenomenler ile tüm diğer politik, hukukî ve entelektüel gelişim türlerinde eşzamanlı ya da ard zamanlı olarak ortaya çıkan belirli fenomenler arasındaki mevcut belirli ilişkilerin ayrıntılı bir açıklamasını ikâme ettiğimiz an, tüm problem ortadan kalkar.

Marx’a göre, sözkonusu problemi yerli yerine koymanın tek yolu budur. Marx'ın *Politik İktisadın Eleştirisi*’ne yazdığı ve ölümünden sonra yayımlanan genel nitelikteki girişin çizdiği çerçeve –her ne kadar taslak niteliğinde de olsa–, tüm bu problemler karmaşasına dair açık ve oldukça önemli bir anlatım sunar. Marx'ın materyalist ilkesine karşı sonradan yükselen itirazların bir çoğu, bu metinde öngörülmüş ve

cevaplanmıştır. Bu durum, maddî üretimin gelişimi ile sanatsal yaratım arasındaki kasvetli ilişkinin ortaya çıkardığı –ki iyi bilinen bir gerçek olarak; “bir durumun en üst gelişim düzeyinde kendini gösteren kimi devreler ile toplumun genel gelişimi ya da toplum ‘örgütlenmesi’nin maddî temeli arasında hiçbir dolaysız ilişki yoktur”– oldukça zor problem açısından özellikle geçerlidir. Marx, belirli tarihsel biçimlerde kendini gösteren bu eşitsiz gelişime iki kat dikkat göstermiştir: “bizzat sanat alanları içersinde ortaya çıkan farklı sanat biçimleri arasındaki ilişkiler” ve yanı sıra “sanat alanının tümü ile tüm bir sosyal gelişim arasındaki ilişkiler”. Sıkıntı, sadece bu çelişkilerin genel biçimlerde ifade edildiği durumlarda ortaya çıkar. Bu çelişkiler, spesifik ve somut hâle getirildikleri an, açıklığa kavuşturulmuş olurlar.

II

İkinci iddiam, Marksçı teorinin tüm önermelerinin, yasalarının ve ilkelerinin spesifik, tarihsel ve somut karakteriyle ilgili ilk iddiam kadar ateşli bir şekilde tartışılmıştır: Marksizm, esasen pozitif değil eleştireldir. Marksçı teori, ne pozitif bir materyalist felsefeden ne de pozitif bir bilimden oluşmaktadır. Marksçı teori, A’dan Z’ye, mevcut toplumun hem teorik hem de pratik bir eleştirisidir. Kuşkusuz buradaki ‘eleştiri’ (*Kritik*) kelimesinden, Marx ve Engels’in de dâhil olduğu tüm sol Hegelcilerin son yüzyılın erken-devrimci kırklarında [1840’larda –ç.n.] kullandıkları şekliyle, kapsayıcı ve her hâlükârda kesin kelime anlamı anlaşılmalıdır. Bu kelime, çağdaş bir terim olan ‘eleştiricilik’in (*criticism* –ç.n.) yan-anlamıyla karıştırılmamalıdır.¹ ‘Eleştiri’, salt idealist bir anlamda değil, materyalist bir eleştiri olarak anlaşılmalıdır. Bu kelime, nesne açısından bakıldığında, nesnenin tüm ilişkilerine ve gelişimine yönelik ‘doğa bilimlerinin kesinliğiyle işleyen’ ampirik bir araştırmayı, özne açısından bakıldığında ise, birey öznelere ‘devrimci pratiğe’ (*praxis*) yol açan tarihsel bakımdan etkili bir sınıf yetisi vasıtasıyla geliştirdikleri önsezi ve taleplere –ve karşılığı olmayan isteklere– yönelik bir açıklamayı kapsar. 1848’e dek Marx ve Engels’in tüm yazılarında böylesi başat bir rol oynayan bu eleştirel eğilim, Marksçı teorinin sonraki gelişim safhalarında da canlılığını hep korumuştur. Marx ve Engels’in geç dönem iktisadî çalışmaları, önceki felsefî ve sosyolojik yazılarıyla, ortodoks Marksist iktisatçıların kabûllenmeye razı olduğundan çok daha yakın bir ilişki içersindedir. Bu durum, hem geç dönem hem de erken dönem eserlerinin tüm başlıkları açısından açıkça ortadadır. İki dostun, dönemlerindeki sol-Hegelci idealizme karşı kendi politik ve felsefî görüşlerini sunmak üzere ortaklaşa giriştikleri ilk önemli çalışma, *Alman İdeolojisinin Eleştirisi* başlığını taşı-maktaydı. Ardından 1859’da, yani Marx planladığı kapsamlı iktisat çalışmasının ilk bölümünü yayımladığında, bu çalışmaya, eleştirel karakterini vurgularcasına, *Politik İktisadın Eleştirisi* başlığını koydu. Bu vurgu, Marx’ın temel çalışmasının alt-başlığında da korundu: *Kapital: Politik İktisadın Eleştirisi*. Sonraki ortodoks

¹ Korsch burada, “critique” kelimesi ile “criticism” kelimesi arasındaki, kelimelerin tarihselliğinden doğan anlam farkına vurguna yapmaktadır (ç.n.).

Marksistler, Marksizm'deki eleştirel eğilimin bu üstünlüğünü ya unuttular ya da göz ardı ettiler. Bu eğilimi, o da en iyi ihtimâlle, dışsal bir öneme sahip olmakla birlikte, bilhassa onlara göre Marksizm'in temel bilimini teşkil eden alandaki, yani iktisattaki Marksist önermelerin 'bilimsel' karakteriyle oldukça alâkasız olan bir şey olarak gördüler.

Bu revizyonun kabûl gören en kaba ifadesi, Marksizm'in iktisat teorisini, Sosyalist amaçlardan tamamen koparmak suretiyle –ve aslında pratiğe dönük hiçbir içerim taşımaz şekilde–, iktisadî teorinin kesintisiz sürekliliğinin salt bir evresi olarak ele alan Avusturyalı Marksist Rudolf Hilferding'in *Finanzkapital* adlı meşhur eserinde bulunmaktadır. Yazar, iktisadî olduğu kadar politik de bir teori olan Marksizm'in 'değer yargılarından bağımsız' olduğunu resmen ifade ettikten sonra demektedir ki, "Marksizm ve Sosyalizm'i, *intra et extra muros* [gerek içeriden gerek dışarıdan olsun –ç.n.] genellikle yapıldığı şekliyle, bizâtihi özdeş olarak kavramak, bu yüzden yanlıştır. Mantıksal açıdan konuşursak, tarihsel olarak tercih edilip edilmediğinden ayrı bir şekilde ve bilimsel bir sistem olarak ele alındığında Marksizm, yalnızca, toplumun hareket yasalarının, Marksçı tarih anlayışı ve bilhassa meta-üreten toplum dönemine uygulanan Marksçı iktisat tarafından genel terimlerle formüle edildiği bir teoridir. Fakat Marksizm'in geçerliliğine dönük bir kavrayış, Sosyalizm'in zorunluluğuna dönük bir kavrayış da içerecek şekilde, kesinlikle değer yargılarıyla ilişkili bir mesele değildir ve benzer şekilde, pratik yordama dönük çok az bir iddiaya sahiptir. Zira bir zorunluluğu fark etmek başka bir şeydir, bu zorunluluk uğruna çalışmak başka bir şey. Sosyalizm'in nihaî zaferine ikna olmuş birinin, ona karşı savaşıması oldukça muhtemeldir".

Şurası gerçek ki; ortodoks Marksizm'in bu yüzeysel ve sözde-bilimsel yorumuna, çağdaş Marksçı teoriler tarafından az-çok iradî biçimlerde karşı çıkılmıştır. Marksizm'in eleştirel, yani devrimci ilkesine Almanya'da Bernstein revizyonistleri tarafından açıkça saldırıldığı ve bu ilkenin Kautsky ve Hilferding gibi 'ortodokslar' tarafından yarım ağızla savunulduğu dönemlerde, Fransa'daki kısa-ömürlü 'Devrimci Sendikalizm' hareketi, Georges Sorel'in yorumladığı şekliyle, Marksçı düşüncenin bu veçhesini, proleter sınıf savaşına dönük yeni bir devrimci teorinin temel unsurlarından biri olarak yeniden canlandırmaya çalışıyordu. Aynı yöndeki daha iradî bir adımı ise, Marksizm'in devrimci ilkesini Rus Devrimi'nin pratiğine uygulamakla birlikte, Marx'ın en güçlü devrimci öğretilerinden bazılarını restore eden ama buradan handiyse önemsiz bir teorik sonuç çıkarmış olan Lenin attı.

Bununla birlikte, özgün Marksçı 'eleştiri'nin tüm gücünden ve etkisinden, ne bir Sendikalist olan Sorel ne de bir Komünist olan Lenin yararlanabildi. Sorel'in irrasyonelliği, bazı önemli Marksçı doktrinleri 'mitler'e çevirme işlevi görerek, taşıdıkları niyetlerin tam tersine, bu doktrinleri, devrimci proleter sınıf-mücadelesi üzerindeki pratik etkileri ne ölçüdeyse bir anlamda o ölçüde 'küçük düşürdü' ve ideolojik açıdan Mussolini Faşizmi'nin yolunu düzledi. Felsefe, iktisat vs.nin önermelerine dair Lenin tarafından yapılan, proletarya için 'yararlı' ya da 'zararlı' olan-

lar şeklindeki oldukça kaba ayırım ise, Marksist teorisinin donmasına, gerilemesine ve kısmen de, günümüz Sovyet Marksizmi'nin kendi otorite alanının dışındaki herhangi bir gelişmeye yönelmesini oldukça zora sokan bir şey olarak, devrimci Marksizm'in anlamını yitirmesine neden oldu. Şurası gerçektir ki devrimci proletarya, kendi pratik kavgası içindeyken, doğru bilimsel önermelerle yanlış bilimsel önermeler arasındaki ayırmadan vazgeçemez. Nasıl ki pratik bir insan olarak kapitalist, 'kendi iş yaşamının dışında söylemiş olduğu şeyler üzerine her zaman düşünmez ama iş yaşamı sözkonusu olduğunda ne hakkında konuştuğunu bilir' (Marx) ve nasıl ki bir teknisyenin, bir makine inşâ ederken en azından bazı fizik yasalarının kesin bilgisine sahip olması gerekir, aynı şekilde proletaryanın da, devrimci sınıf mücadelesini başarıya ulaştırmak için, iktisadî, politik ve diğer meseleler hakkında yeterince doğru bir bilgiye sahip olması gerekir. Materyalist ve devrimci Marksizm'in eleştirel ilkesi, bu anlamıyla ve bu sınırlar içerisinde, tamamen doğa biliminin kesinliğinden anlaşıldığı şekliyle, ekonomik hareket yasalarına, kapitalist toplumun gelişimine ve proleter sınıf mücadelesine ilişkin kesin yani ampirik anlamda doğrulanabilir bilgiyi içerir.

III

Marksist 'teori', bağımsız teorik bir ilgiye sahip bir şeymiş gibi, gerçekliğin nesnel bilgisine ulaşmaya çabalamaz. O [Marksist teori –ç.n.], bu bilgiye, mücadelenin pratik zorunluluklarından hareketle ulaşmaya yöneliktir ve bu gerçeği ancak, kendi amacına ulaşmada büyük bir riske girerek, yani temsil ettiği proleter hareketin bozguna uğraması ve çökmesi pahasına göz ardı edebilir. Taşıdığı pratik amaçlara dönük görüşünü asla kaybetmediğinden yaşanan tüm deneyimleri, birleşik bir bilgi sistemi kurmaya dönük monist bir evren inşâsı tasarısının içine sokacak her türlü çabadan kaçınır. Marksist teori, her türlü şeyle ilgilenmez; kaldı ki, kendi ilgi nesnelerinin tümüne de eşit derecede bir ilgi göstermez. Onun yegâne meselesi, peşinden koştuğu hedefler üzerinde bir etkiye sahip olan şeylerdir; her şeye ve her türlü şeyin her türlü veçhesine ise ancak kendi pratik amaçlarıyla ilgili bir şeye ait falanca bir tikel şey ya da filanca bir tikel veçhe oldukları ölçüde ilgi gösterir.

Marksizm, her ne kadar dışsal doğanın tüm tarihsel ve insanî olaylar karşısındaki genetik önceliğini (*prioritât*) tartışılmaz bir biçimde kabul ediyor olsa da, aslolarak sadece tarihsel ve sosyal yaşamdaki fenomenler ve karşılıklı ilişkiler ile ilgilidir. Bu demektir ki o, kozmik gelişimin boyutlarıyla kıyaslandığında kısa bir zaman dilimi içerisinde vukû bulmuş olan şeylerle ve pratik, etkili bir güç olarak devreye girebilecek bir gelişmenin içerisindeki şeylerle, aslolarak sadece bunlarla ilgilidir. Bazı ortodoks Komünist Parti Marksistlerinin bu noktayı kavramadaki başarısızlığı, tam da bu günlerde Marksçı teorisyenlerin doğa bilimine dayanarak muhafaza ettikleri daha ilkel ve geri-kalmış görüşlerden dolayı, Marksçı teorisinin sosyoloji alanında tartışmasız bir üstünlüğe sahip olduğunu iddia etmek için neden bu denli gayretkeş çabalar harcadıklarını açıklamaktadır. Bu lüzûmsuz istilâlardan

dolayısıdır ki Marksçı teori, bütününe bakıldığında Sosyalizme hiç de dostça davranmadıkları görülecek olan günümüz doğa bilimcilerinin dahi ona ‘bilimsel’ karakter atfetmesi şeklinde kendini gösteren malûm küçümsenmeye maruz kalmaktadır. Bununla birlikte, son günlerde, çağdaş Leninist-Marksist bilim teorilerinin akıllı ve sorumluluk sahibi temsilcileri arasında –ki bunların ifade tarzları, Ruda ve hempalarından ve Rus Sovyet Hükümeti’nden ne kadar farklıysa, Komünist Enternasyonal’in Rus-olmayan seksiyonlarından da hemen hemen o kadar farklıdır–, tam da Marksçı ‘bilimler sentezi’ kavramına dönük daha az ‘felsefi’ ve daha çok ilerlemeci bir bilim yorumu tezahür etmeye başlamıştır. Böylece, örneğin Profesör V. Asmus, programatik bir makalesinde, tarih ve doğa bilimlerinin oluşturduğu ‘amaç ve metodoloji ortaklaşalığının’ yanı sıra ve bununla aynı zamanda, ‘sosyal-tarihsel bilimlerin, doğa bilimleri ile aynı özdeş problem ve yöntemlere sahip olmalarını ilkece olanaksız kılan bir özgünlüğe sahip olduğunu da vurgulamaktadır.

Tarihsel-sosyal faaliyet alanı içerisinde dahi Marksist araştırma, çoğu zaman sadece bugünkü ‘sosyal-ekonomik formasyonun (*ökonomische Gesellschaftsformation*) dayandığı tikel üretim tarzıyla, yani fiilî tarihsel gelişim süreci içinde ele aldığı modern burjuva toplumunun (*bürgerliche Gesellschaft*) temeli olan kapitalist meta-üretim sistemiyle ilgilenir. Sözkonusu spesifik sosyolojik sisteme dönük inceleme içersindeyken Marksist araştırma, bir yandan bizâtihi ekonomik temellerle ilgilenmeyi tercih ettiği için, diğer sosyolojik teorilere göre daha esaslı bir biçimde ilerler; diğer yandan ise, burjuva toplumunun ekonomik ve sosyolojik veçhelerinin tümüne birden eşit bir ilgi göstermez. O, burjuva toplumunun yapısı içersindeki tutarsızlıklara, çatlaklara, yetersizliklere ve uyumsuzluklara özel bir dikkat gösterir. Marksizm, burjuva toplumunun sözüm ona normal işleyişiyle değil, tersine, bu tikel sosyal sistemin gerçekteki normal durumu olarak gördüğü şeyle, yani krizle ilgilenir. Burjuva ekonomisine ve ona dayalı olan sosyal sisteme dönük Marksçı eleştiri, fiilî krizin –nüksetme ya da iyileşme safhaları içersinde olsa bile– tüm karakteristiklerini ve aslında, modern sanayinin içinden geçtiği ve zirve noktası evrensel kriz olan periyodik döngünün tüm safhalarını kavramak amacıyla, bu sistemdeki *Krisenheftigkeit*’a [krizin şiddetliliğine –ç.n.], yani kapitalist üretim tarzının sürekli artan eğilimine yönelik eleştirel bir analizle birlikte doruğa varır. Marx’ın yazılarının her bir yerinde son derece açık bir biçimde ifade edilmiş olan Marksist iktisadın bu temel eğilimine yönelik hayret verici bir körlük, bazı son dönem İngiliz Marksistlerini, Marx’ın krizlerin yükselmesindeki zorunluluğu ispat etmesine karşın krizlerden çıkmaya dönük ekonomik zorunluluğu saptamakta başarısız olduğunu iddia etmek suretiyle, Marx’ın yazılarındaki ‘önemli bir boşluğu’ keşfetmeye sürüklemektedir.

Politik üstyapının ve modern toplumun genel ideolojisinin ekonomi-dışı alanlarında dahi Marksist teori, aslolarak gözlenebilir çatlaklarla ilgilenir ve devrimci proletaryanın sosyal yapıda bulunan ve kendi pratik faaliyetinde en etkili biçimde uygulayabileceği bu can alıcı noktaları görebilmesi için ifşa edilmiş gerilimli çatlama noktaları temin eder.

“Günümüzde her şey, karşıtıyla birlikte doğuyor görünmektedir. Makineler, bize, insan emeğini kısaltan ve verimliliğini artıran muazzam bir güç ihsan ederlerken, biz onları, kıtlık getiren ve aşırı çalıştıran bir şey olarak görüyoruz. Zenginliğin yeni gelişen kaynakları, tuhaf ve esrarengiz bir büyü aracılığıyla, yokluğun kaynaklarına dönüşüyor. Sanatın zaferleri, bir karakter yitimi pahasına kazanılır görünüyor. İnsanlığın doğaya hâkim olduğu aynı yerde, insan, diğer insanların ya da kendi kepezeliğinin kölesi olmuş görünüyor. Bilimin saf ışığı dahi, cehâletin karanlık art-alanını aydınlatamaz görünüyor. Tüm icatlarımız ve gelişmelerimiz, maddî güçlerin entelektüel yaşamı ele geçirmesine ve insanî yaşamın maddî bir güç içinde eriyip gitmesine yol açıyor gibi. Bu, bir yanda modern sanayi ve bilimin, diğer yanda ise sefalet ve çözülmenin olduğu bir antagonizmadır; çağımızın üretici güçleri ile sosyal ilişkileri arasındaki antagonizma, gerçek, elle tutulur, karşı konulmaz derecededir ve varlığı reddedilemez. Bazı Partiler bunun matemini tutabilir, diğer bazıları ise modern uzmanlığın ve bu münasebetle onun yarattığı çatışmaların ortadan kaldırılmasını dileyebilir. Veya onlar şuna da inanabilir: sanayideki bu dikkate değer ilerleme, tıpkı politikadaki dikkate değer gerileme gibi, tamamen ermeyi talep etmektedir” (Marx, Çartist Halk Gazetesi’nin [*People’s Paper*] 4. yıl kutlamasında yapılan konuşma).

IV

Marksizm’e ait şimdiye dek tartıştığımız ve Marksistleri devrimci eylemin amacına dönük tüm diğer alt-düzey teorik bilgi türlerine hâkim kılan spesifik özellikler, bunların hepsinde içerilmiş olan pratik ilkeyle birlikte, Hegel’in idealist diyalektiğinden kendini ayırmasına bağlı olarak Marksçı materyalist diyalektiğin temel niteliklerini teşkil eder. Restorasyon çağının burjuva filozofu olan Hegel’in, mevcut düzeni meşrulaştırmanın bir aracı olarak en ince ayrıntılarına dek işlettiği ve olası bir ‘makûl’ ilerlemeye ılımlı bir müsamaha gösteren diyalektik ve Marx tarafından, sadece içerikte değil yöntemde de devrimci olan bir teorinin içersinde gerçekleştirilmiş dikkatli bir eleştirel analizin ardından, materyalistçe dönüştürülmüştür. Marx’ın dönüştürdüğü ve uyguladığı şekliyle diyalektik, şunu ispatlamıştır: Hegel’in mevcut gerçekliğe idealist temellere dayanarak atfettiği ‘akla yatkınlık’, zorunlu olarak ‘akıldışılık’la sonuçlanan gelişim seyri içinde, sadece geçici bir usallığa sahip olmuştur. Toplumun bu akıldışı durumu, vakti geldiğinde, ‘kapitalist akıldışılığın’ bizzat temeline saldıran yeni proleter sınıf tarafından, teoriyi bizzat kendinin kılması ve kendi ‘devrimci pratiği’nde bir silâh olarak kullanmasıyla birlikte, tümünden yerle bir edilecektir. Nitelik ve uygulamadaki bu temel değişimin sonucu olarak Marksçı diyalektik –ki diyalektik, ‘mistikleştirilmiş’ Hegelci biçimiyle burjuva filozoflar arasında oldukça rağbet görmekteydi–, Marx’ın açıkça vuruladığı üzere, artık burjuvazi (*bourgeoisdom* –ç.n.) ve onun doktriner profesörleri açısından bir skandal ve menfur bir şey hâline gelmiştir; zira “o, şeylerin mevcut durumuna dair bir kavrayış ve olumlayıcı bir farkındalık içermekle birlikte, aynı

zamanda bu durumun yadsınmasının, yani kaçınılmaz sonunun bilgisine de sahiptir; o, tarihsel olarak gelişmiş her sosyal oluşumu gelip geçen bir hareket içerisinde görmekte ve bu yüzden, onların anlık varoluşlarıyla aynı ölçüde geçici doğalarını da hesaba katmaktadır; o, kendisine hiçbir şeyin empoze edilmesine izin vermiyor olup, özünde eleştirel ve devrimcidir.”

Pek çok Marksist, Marksçı materyalist diyalektiğin bütünsel karakteriyle birlikte ve aynı ölçüde, Marksizmin kendine has eleştirel, faal ve devrimci tüm veçhelerini de göz ardı etmektedir. Onların en iyileri bile, Marksizmin eleştirel ve devrimci ilkesinin hakkını ancak kısmen vermektedir. Günümüz dünyasındaki krizin evrenselliğinin ve sarıhlığının ve bunun yanı sıra, yoğunluğu ve boyutları bakımından kapitalist gelişimin erken safhalarındaki tüm biçimlerini geride bırakan ve gittikçe de keskinleşen proleter sınıf mücadelelerinin karşısında bugünkü görevimiz, devrimci Marksçı teorimize ona uygun bir biçim ve ifade kazandırmak ve bunu yaptıktan sonra da devrimci proletaryanın kavgasını yaymak ve başarıya ulaştırmaktır. ■

Londra, 10 Ekim 1934

Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder?

E. Ahmet Tonak*

Kızılçık'ın son sayısında Türkiye Marxist sol hareketinin iki saygın ismi, Sadun Aren ve Kenan Somer'in, birçok açıdan, ama özellikle sonuçları itibariyle birbirine benzeyen iki yazısı yayınlandı. (Bkz. Sadun Aren. 2006. *Tüm Gelişmeler Sosyalizme Hizmet Eder*. Kasım Aralık; Kenan Somer. 2006. *Hiç Bir Devrim Kendi Çağını Aşamaz*. Kasım Aralık) Kabaca söyleyecek olursak benzeşen sonuç şudur: Devrimden vazgeçin, yapsanız bile yaşatamazsınız; devrim yerine, kapitalist sömürünün olumsuzluklarını hafifleten, çelişkilerini yumuşatan kalkınmacı bir strateji izlemek en doğru yoldur.

Aren'den aktaralım: "...bir ülkede sosyalistler devrim yapıp iktidara gelseler bile diğer burjuva devletlerin müdahaleleri karşısında iktidarlarını sürdüremeyecekler ve yıkılıp gideceklerdir." Devamla, Aren "...sosyalizm için eski mücadele stratejisi yerine kapitalizmin giderek silikleştirilip aşılmasını amaçlayan ve bunun için de demokratik mücadeleyi, özellikle de katılımcı demokrasiyi temel bir araç olarak gören yeni bir stratejinin konulması...tek yoldur... bu yeni modele göre ülkenin gelişmesi sosyalizmle çatışmaz, tersine onun gerçekleştirilmesini kolaylaştırır." Somer'in yazısında da Sovyet devrim modelinin nihai başarısızlığının gerekçelerine değinilerek, üretim araçlarının kamusal mülkiyetini hedeflemek yerine "toplumsal özel mülkiyet" adlı "yeni bir 'özel' girişim alanı öngörül[mektedir]".

Bütün bu görüşler bu iki saygın ismin uzun yıllar sonra vardıkları konumdan, kişisel deneyim ve gözlemleri sonucu oluşturdukları ve tartışmaya açtıkları hipotezler, spekülasyonlar olsa idi, sanıyorum, değerlendirilişleri de o sübjektif ve iddiasız niteliklerine uygun olurdu. Sosyalizmin genel olarak ne olup, ne olmadığı, özgül olarak Sovyetler Birliği deneyiminin niteliği, açmazları, sosyalizm deneyimlerinden çıkarılabilecek derslerle günümüzde izlenecek en etkin siyasi stratejinin, hatta sosyalizme en uygun mülkiyet biçiminin ne olduğu tartışılabilirdi.

Oysa, her iki yazı da Marx ve Engels referansları, yorumları ile Marxist temelli ciddi argümanlar geliştirme iddiasında. En azından okuyucu böyle bir izlenim ediniyor. Dolayısıyla yazıların sonuçlarını tartışırken, kanımca ilkin yazarların da-

yandıkları Marxist çerçevenin muhtevası ve sözkonusu yazılarda nasıl bir yorumla kullanıldığı üzerinde de durmak gerekiyor. Görüşümüz, her iki yazının da Marx ve Engels yorumlarının yanlış, dolayısıyla Marxist temellerinin zayıf olduğu yolundadır. Bizim bu kısa yazıdaki amacımız sözkonusu yorumların yanlışlığını göstermek olacaktır. Yazarların sosyalizm ve devrim stratejisine ilişkin görüşlerinin tartışılmasına da bu şekilde bir zemin sağlamış olacağımızı düşünüyoruz.

Marksizmi devrimci olsun olmasın, diğer toplumsal dönüşüm teorilerinden farklı kılan, karakterize eden, adeta tanımlayıcı olan özellik nedir? Bu soruya verilebilecek cevaplar, formülasyonları itibarıyla farklılık arz etse de, şu ya da bu şekilde Marksist teorinin tarihi maddeci niteliğine atıfta bulunmak zorundadır. Tarihsel maddeci olmayan bir Marksizm kanatsız kuşa benzer; bu da uçamayan bir kuş misali kanatlarından olmuş, adeta kuşa dönmüş bir Marksizm demektir. Dolayısıyla, bunca önem atfettiğimize göre, tarihi maddeci anlayışın ne olduğu ile başlamakta yarar var. Bu da, tek bir cümleyle, en kısa şekilde ifade edilecek olursa şudur: toplumsal maddi gerçekliğin oluşturduğu koşullar olgunlaşmadığı sürece toplumsal dönüşüm olmaz. Kabaca söylemek gerekirse, isteyen, istediği zaman, sırf istediği için devrim yapamaz.

Marksist siyasi jargonda **voluntarizm** denen, dilimize **iradecilik** diye yerleşmiş olan sözkonusu siyasi eğilim, zaten Marksizmin bu tarihi maddeci özüne ters düştüğü için Marksizm dışı addedilegelmiştir. Siyasi pratik bağlamında taşıdığı önemin yanı sıra, teorik olarak da Marksizmin tanımlayıcı ve ayırt edici ögesi olarak gördüğümüz tarihi maddeci konumu belirlerken yukarda kullandığımız “toplumsal maddi gerçekliğin oluşturduğu koşullar[ın] olgunlaşma[sından]” ne kastettiğimizi açmaya çalışalım. Bu vesileyle kazanılacak kavramsal netlik Aren ve Somer’in yazılarının Marksist niteliği hakkında değerlendirme yapabilmemize de imkân tanıyacaktır.

Marksist tarihi maddeci görüşün tanıtılması, tartışılması sırasında çok kullanılan, ama bir o kadar da yanlış veya mekanik yoruma yol açan en klasik Marx metni tabii ki *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* adlı kitabın *Önsöz*’üdür. Nitekim, Aren de yazısında bu metnin uzunca bir bölümünü kullanmış, Somer de “Klasik Marksizm”e referansında sözkonusu metnin terminolojisinden yararlanmıştır. *Önsöz*’den konumuza ilişkin bölümü tekrar aktararak bizzat Marx’ın kendisinin tarihi maddecilikten ne anladığını görelim:

Ben, ekonomi politigi incelemeye, Paris’te başlamıştım ve Bay Guizot’un hakkımda verdiği sınır dışı edilme kararı sonucu göçmek zorunda kaldığım Brüksel’de, bu incelemeye devam ettim. Bir defa ulaştıktan sonra, incelemelerimin kılavuzu olan varmış olduğum genel sonuç, kısaca şöyle formüle edilebilir: Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu **üretim ilişkileri**, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir **gelişme derecesine** tekabül eder. Bu **üretim ilişkilerinin** tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplum-

sal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini şartlandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır. **Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri**, o zamana kadar içinde hareket ettikleri **mevcut üretim ilişkileriyle** ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan **mülkiyet ilişkileriyle** çelişkiye düşerler. Bu ilişkiler, **üretici güçlerin gelişmesinin sonucu olan şekiller** olmaktan çıkıp, bu **gelişmenin önünde engeller** niteliğine bürünürler. O zaman toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi altüst oluşların incelenmesinde, daima, iktisadi üretim koşullarının maddi altüst oluşu ile —ki, bu, bilimsel bakımdan kesin olarak saptanabilir—, hukuki, siyasal, dini, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri ideolojik şekilleri ayırt etmek gerekir. Nasıl ki, bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikre dayanılarak bir hüküm verilmezse, böyle bir altüst oluş dönemi hakkında da, bu dönemin kendi kendini değerlendirmesi göz önünde tutularak, bir hükme varılamaz, tam tersine, bu değerlendirmeleri maddi hayatın çelişkileriyle, **toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla** açıklamak gerekir. İçerebildiği bütün **üretici güçler gelişmeden önce**, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek **üretim ilişkileri**, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar. Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar, çünkü yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar. Geniş çizgileriyle, asya üretim tarzı, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak *nitelendirilebilirler*. Burjuva üretim ilişkileri toplumsal üretim sürecinin en son uzlaşmaz karşıtlıktaki biçimidir (bireysel bir karşıtlık anlamında değil, bireylerin toplumsal varlık koşullarından doğan bir karşıtlık anlamında) bununla birlikte burjuva toplumunun bağrında gelişen üretici güçler, aynı zamanda, bu çelişkiyi çözüme bağlayacak olan maddi koşulları yaratırlar. Demek ki, bu toplumsal oluşum ile, insan toplumunun tarih-öncesi sona ermiş olur. (Bkz. Karl Marx. 1974. *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. Ankara: Sol Yayınları. s. 23-25. [1859])

Yukarda aktardığımız metin, gerçekten Marx'ın bütün "incelemeleri[n]e [özelikle, *Kapital*']e kılavuzluk etmiş olan [bir] genel sonuç" metni olmanın yanı sıra, tarihi maddeci perspektifin de en özlü formülasyonudur. Bu formülasyonda sık sık kullanılan **üretici güçler** ve **üretim ilişkileri** kavramları ele aldığımız konu bakımından temel niteliktedir. O yüzden, Marx tarafından kullanılış biçimlerine, atfedilen işlevlere özellikle dikkat çekmek amacıyla bu kavramlara yukarıdaki alıntıda

tarafımızdan vurgu yapılmıştır. Ne denmektedir burada? “Üretici güçlerin belirli bir gelişme derecesi” ve “gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri” ifadeleri çok sarıh bir biçimde üretici güçlerin, durağan olmadığı, zaman içinde geliştiğini dile getirmektedir. Üretim ilişkileri’ne gelince; bu ilişkilerden de kasıt, Marx’ın “...mevcut üretim ilişkileriyle ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkileriyle ...” formülasyonunda yine çok net bir biçimde belirttiği üzere aslında bizzat mülkiyet ilişkilerinin kendisidir. O zaman, eğer kapitalist üretim biçiminden, kapitalist toplumdaki söz ediliyorsa, kapitalist üretim ilişkileri kavramıyla esas olarak kastedilen üretim araçlarının özel mülkiyetinin mevcudiyetidir. Yani, üretim araçlarının özel mülkiyeti mevcut ise, kapitalist üretim ilişkileri de mevcuttur. Yukardaki metin dikkatli bir biçimde okunduğunda buraya kadar söylediklerimizin son derece aşikâr olduğu görülecektir. Fakat, metnin ne demek istediğinin aşikâr oluşu farklı, hatta tamamen ters yorumların geliştirilmesini engellemeye yetmemektedir.

Aren’le başlayalım:

“Oysa daha devrimden çok önce 1880 yıllarında Engels alt yapının üst yapıyı belirlemesinin Marksizmle [sic] ilgisi bulunmadığını belirtmişti. Gerçekten, Engels, C. Bloch’a yazmış olduğu 21-22 Eylül [sic]* 1880 tarihli mektubunun bir yerinde aynen şöyle demiştir:

... Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte belirleyici etken, *son tahlilde*, maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Ne Marx, ne de ben, hiçbir zaman daha fazlasını dile getirmediğim. Eğer sonradan, biri çıkıp da, bunun anlamını, ekonomik etken tek belirleyicidir diyecek kadar zorlarsa, bu ifadeyi, boş, soyut ve saçma bir söz haline getirmiş olur...”¹

Hayli uzun olan ve Marx ölmeden önce (1880’lerde) değil, öldükten sonra Engels tarafından 1890’da yazılmış olan bu mektuptan hem Aren’in aktardığı (hem de aktarmadığı), kısımlar Aren’in yorumunun tersine, “alt yapının üst yapıyı belirlemesinin Marksizmle ilgisi bulunmadığını” değil, Engels’in kendi ifadesiyle “tarihte belirleyici etken[in]...maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimi...” yani alt yapının olduğunu açıkça ifade etmektedir. Engels’in bu mektupta vurguladığı husus ekonomik indirgemecilikle, yani üstyapısal öğelerin ihmal edilmesi ile Marksizmin ilgisi olmadığıdır. Nitekim, aynı mektubun Aren’in aktarmadığı kısmında, Engels sadece ve sadece alt yapının belirleyici olduğu anlamına gelen “[e]konomik yapı temeldir” dedikten sonra, “ama” diyerek üst yapının etkilerinin de ihmal edilmemesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Mektubun o kısmını da biz aktaralım; Aren’den farklılaşan yorumumuzu metinsel olarak da desteklemek bakımından aşağıdaki alıntıda Engels’in bazı ifadelerinin altı tarafımızdan çizilmiştir:

1 Aren’den aktardığımız Engels’in mektubunu sunan iki cümlede, iki defa mektubun tarihi (doğrusu 1890’dır), bir defa da muhatabının adı (doğrusu Joseph’dır) yanlış kaydedilmiştir.

* [sic]: SEArch in contact

Ekonomik yapı temeldir, ama üstyapının çeşitli bölümleri... de tarihsel savaşımın akışı üzerinde etki yaparlar ve birçok durumda ağır basarak, bu savaşımın biçimini, belirlerler. Bütün bu etkenlerin etkileri ve tepkileri vardır, öyle ki ekonomik hareket, bütün bu etkenlerin bağrında, sonunda, **bir zorunluluk olarak, sonsuz bir rastlantılar yığını arasından kendine yol açmaya başlar.** (Bkz: “Engels’ten Joseph Bloch’a”, K. Marx ve F. Engels, *Felsefe İncelemeleri*, Sol Yayınları, Ankara 1979, s. 184-185. [1890])

Aren, Somer kadar açıkça ifade etmemekle birlikte Rusya’nın gelişme seviyesi bakımından devrime hazır olmadığını, dolayısıyla bir bakıma ölü doğduğunu ifade etmektedir. Hatta, daha da ileri giderek, kategorik olarak hem Sovyet deneyimi için, hem de günümüz sosyalizm arayışlarına ilişkin “[d]emek oluyor ki... bu içinde yaşadığımız dönemde üretim araçlarının kamulaştırılmasını ve ülkenin merkezi bir planla yönetilmesini esas alan bir sosyalizm modeli geçerli ve dolayısıyla söz konusu olamaz...” demektedir. Yeni stratejinin “kapitalist gelişme ile bağdaşık” olması gerektiğini düşünmektedir Aren.

Somer’dan bir alıntı ile devam edelim:

Sosyalist devrim ve sosyalizme geçiş, “klasik” Marksizme göre, üretici güçlerin yüksek (ve kapitalist üretim ilişkilerinin daha da gelişmesini engellemeye başladığı) bir gelişme düzeyini öngerektiriyordu. (abç)

Bu cümle ile Somer, Sovyet Devrimi’nin aslında **üretim ilişkilerinin yeterince gelişmediği** bir konjonktürde, yani “Marx’a göre” değil de, “Lenin’e göre” gerçekleştirildiğini iddia etmekte ve yazısının geri kalan kısmında bu görüşe dayanarak günümüz kapitalizmlerine ilişkin reformist bir geçiş stratejisi geliştirmeye çalışmaktadır. Bizim burada ele aldığı konu açısından ise yukardaki alıntı sadece Somer’in “klasik” Marksizmin tarihi maddeci önermesini nasıl yorumladığını aksettirmesi bakımından önem taşımaktadır. Somer’e göre, yeterince gelişmesi engellenen **üretim ilişkileridir**, bu gelişmeyi engelleyen de **üretici güçlerin gelişme düzeyidir**. Kapitalist üretim ilişkilerinin üretim araçlarının özel mülkiyeti demek olduğunu yukarda Marx’a dayanarak belirttik. Kapitalist ilişkiler varsa vardır, yoksa yoktur. Gelişen üretici güçlerdir, üretim ilişkileri değil, kapitalizmin gelişiminden de zaten bu kastedilir. Gelişmiş ve daha az gelişmiş kapitalist formasyonları esas olarak birbirinden ayıran üretici güçlerin gelişmişlik düzeyidir. Eğer ortada bir dil sürçmesi yok ise, ciddi bir yorum kayması ile karşı karşıya olduğumuzu kabul etmek durumundayız. Burada bir parantez açarak, bizim yukarıdaki alıntıyı yorumlayış şeklimizin alıntıdaki bir ifade bozukluğundan da kaynaklanmış olabileceğini göz ardı etmediğimizi belirtmek isterim. Eğer, Somer, “...kapitalist üretim ilişkilerinin daha da gelişmesini engellemeye başladığı” yerine “...kapitalist üretim ilişkilerinin, *üretim güçlerinin* (ya da *bu güçlerin/bunların*) daha da gelişmesini engellemeye başladığı” şeklinde bir ifade kullanmış olsaydı yukarıdaki yoruma mahal kalmazdı.

Somer içinde yaşadığımız dönemi kapitalizmin “çağdaş küreselleşme” safhası

olarak görüyor. Ve bu dönemin kimi özelliklerini belirledikten sonra, anlamsızlığının yanı sıra, sermayenin davranış nitelikleri bağlamında oldukça naif sayılabilecek yeni mülkiyet kategorileri önermeye girişiyor. Açalım: Aren'in tabiri ile "kapitalizmi.. giderek silikleştirerek] aş[an].." bir strateji ile gerçekleştirilebilecek sosyalizm, Somer'e göre adı "toplumsal özel mülkiyet" olan yeni bir mülkiyet temeli üzerinde inşa edilebilir. Bu öyle bir mülkiyet biçimidir ki, "üretim araçlarının mülkiyetinden yoksunluk ya da sömürü artık" emekçileri "yoksullaş[tırmamakta] ve alıklaştırmamaktadır." Öyle bir "sosyalist evre" gerçekleştirilecektir ki, Somer'in "toplumsal özel mülkiyet" sahibi kapitalistleri "yürürlükteki kar oranından... daha düşük kar oranıyla yetine[bilecekler]" ve bizler de "emeğin sömürü[sü]" yerine artık "sermayenin sömürsünden söz etmek" zorunda kalacağız. Sınır tanımayan bir yaratıcılıkla karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum.

Eğer ortalama kâr haddi kastedilmemişse, "yürürlükteki kar oranı" ile Somer'in ne demek istediğini kestirmek zor. Fakat daha da anlaşılmasın, sömürü olgusunun kar oranı seviyelerine ilişkilendirilmesi. Sermayenin kar oranını, bildiğimiz gibi, esas olarak artık-değer, değişir sermaye ve sabit sermaye miktarları belirler. Kar oranının seviyesi bu belirleyenlerden herhangi birinin veya hepsinin birden değişmesi ile azalabilir de, yükselebilir de. Bu bağlamda, ancak emek sömürsünün ortadan kalktığı durumlarda artık-değer sıfır değeri alacağından kar haddi de sıfır olacaktır. Diğer bütün kar oranı seviyeleri tanımsal olarak emek sömürsünün, pozitif artık değer miktarlarının verili bir toplam sermaye bazında nicel ifadesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, bu seviyelerin "yürürlükte" olanının ötesine geçilince sermaye sömürsünün başladığını öne sürmek bir hayli anlamsızdır.

Şüphesiz, bu öneriler, Klasik Marksizmi özümleyerek aşmaya çalışan Marksist tezlermişçesine değil de, Somer'in de belirttiği gibi sadece "kışkırtıcı" örneklerle bezeli bir "bilimsel ütopya" olarak sunulmuş olsaydı bizim değerlendirmemiz de farklı olabilirdi. Ama hem Somer, hem Aren Marksist perspektiften, Klasik Marksizme bol referanslarla iddialarını geliştirdikleri için söz konusu referansların gerçekten klasik yorumları yol gösterici olur diye düşündük. Bu yazı boyunca, biraz da bu yüzden Marx'ın geliştirdiği kavramların orijinal anlamlarına sadık kalarak yorumlarımızı geliştirmeye çalıştık. Ele aldığımız her iki yazıda da bizim değinemediğimiz sosyalist siyaset stratejisi ve toplum projesi üzerine de birçok değerlendirme bekleyen iddialı görüşün olduğu kesin. Umarız bu yazı ele aldığı konularla Aren ve Somer'in görüşlerinin ciddiyetle eleştirilmesi sürecine hizmet eder. ■

(1) Aren'den aktardığımız Engels'in mektubunu sunan iki cümlede, iki defa mektubun tarihi (doğrusu 1890'dır), bir defa da muhatabının adı (doğrusu Joseph'dir) yanlış kaydedilmiştir.

Dönüştüreceğini Bilmek: Tarihsel Materyalizm Konferansı Üzerine Kısa Değınmeler

Fuat Ercan*

Türkiye Sosyal Bilimler Derneği'nin Keynes'in Genel Teorisi üzerine düzenlediği uluslararası sempozyumun son oturumunda, dinleyici arkadaşlardan biri söz alarak sempozyum süresince devam eden Keynes'in güncelliği yönelimli yorumları eleştirmiş ve devamla tüm dünyada Marksist düşüncelerin yükseliş içinde olduğunu belirtmişti. Eleştiriyi yapan arkadaş dinlerken 2006 yılı içinde katıldığım uluslararası toplantıları, özellikle Marksistler için önemli olan *Capital & Class*, *Socialist Register* ve *Heteredoks İktisatçılar* gibi çevrelerin düzenlediği konferansları düşündüm. Katılımın sınırlı olması ve dahası katılanların da heyecansız halleri biz katılanları üzmüştü. Sadece beni değil, Türkiye'den katılan diğer arkadaşları da epeyce üzmüştü. Hatta *Capital and Class*'ın Leeds'te gerçekleştirdiği toplantıya yaptığımız sunuş hakkında bizimle konuşan bir katılımcı bizlere 'gerçekten de bu konferans için taa Türkiye'lerden kalkıp buraya mı geldiniz?' diye bir soru sormuştu.

Bu düşünceler bir hafta sonra katılacağım Tarihsel Materyalizm (Historical Materialism, bundan sonra kısaca *HM*) dergisinin düzenlediği konferansı hatırlamama neden oldu. Ve doğrusu içim titredi. Fakat Tarihsel Materyalizm dergisinin düzenlediği konferansa ait düşüncelerimi aktarmadan önce, bu dergi ile *Praksis* dergisinin ortak bazı özellikleri olduğunu işaret etmek istiyorum. Bu ortak özellikleri işaret etmek anlamlı olacak. Dört yıl ara ile yayına başlayan (*HM* 1997, *Praksis* 2001) her iki dergi de Marksist teorinin iyice savunma konumuna düştüğü ve kan kaybına uğradığı çeyrek asırlık bir zaman aralığından sonra bir tepki olarak yayın hayatlarına başladılar. *Praksis* dergisinin oluşumunu başından itibaren heyecanla izlediğim için, her iki dergi için ortak bir noktanın olduğunu söyleyebilirim. Her iki derginin oluşumunda da, Marksistlerin alternatif düşüncelerinin tarihsel kazanımlarını açığa çıkarma ve geliştirme ve daha da önemlisi yaşam biçimleri ile ayakta kalma, özellikle de akademiye ayakta kalma istekleri etkili olmuştur. *Praksis* çıkış yazısında derginin ortaya

çıktığı dönemi ne güzel dile getirmişti: “İçinden geçmekte olduğumuz gericilik sürecinde, geçmiş ve gelecek, sağdan ve ‘soldan’ gelen ‘tarihin sonu’ tezleriyle şimdinin içine hapsedilirken, dünya da sermayenin tahakkümü altında büyük bir hapishaneye dönüşmektedir. Sermayenin kendi suretinde yarattığı bu hapishanede insanlar daha fazla sömürü için kendilerine reva görülen bir yaşamı sürdürmeye zorlanmaktadır. Sermayenin bu gerici saldırısının başladığı 1970’lerden beri ekonomiden siyasete, eğitimden iletişime toplumsal yaşamın her alanında bilgi üretim ve dağıtımının iktidarına sahip bulunanlar hep bir ağızdan biktırtırcasına tekrarlıyorlar: “ya barbarlık, ya barbarlık!..” (Praksis, 2001, Çıkarken).

HM ve Praksis dergileri *Ya barbarlık, ya barbarlık!* vurgularına karşı eleştirel teori ve pratikleri gündeme taşıma işlevini üstlenerek yola çıkan iki dergi. Gündeme müdahale eden ve dönüştürmeye çalışan her iki derginin inşası, oldukça genç, dinamik ve genellikle üniversitede yer alanlar tarafından gerçekleştiriliyor. Biri Londra’da diğeri Ankara’da. Her iki derginin editörler ya da yayın grubu bu genç ve dinamik arkadaşlardan oluşurken, danışma kurulu eleştirel-Marksist düşünceye katkı sağlamış isimlerden oluşuyor. Tabiki bir farkla *Praksis* Türkiye’nin tarihsel pratiğinde yer alan isimleri bir araya getirirken, HM editörleri daha bir enternasyonal. Kendi adıma her iki derginin danışma kurulu üyelerinin düşünsel dünyanın oluşmasında ve gelişmesinde önemli olan isimleri bir araya getirdiğini söyleyebilirim: Korkut Boratav, Nail Satlıgan, Galip Yalman, Sungur Savran, Tülin Öngen gibi isimler ile çat pat İngilizce öğrenmeğe başladığım andan itibaren Marksist teoriye ilişkin bilgilerimi çeşitlendirip-hızlandıran J.Weeks, T.Smith, B.Ollman, G.Kay, D.Harvey ve özellikle çalışmalarından çokça şey öğrendiğim S.Clarke gibi burada sayamayacağım kadar çok isimden oluşuyor.

“Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum” ifadesi kadar olmasa da, sadece benim için değil bir çok Marksist insanın eğitim sürecinde etkili olan bu insanların desteği ile çıkan bu iki derginin yayın kurulu ile danışma kurulunun bileşimi oldukça anlamlı bir durumu işaret ediyor. Bu durum ise danışma kurulunun sürekliliği, yazı kurulunun ise farklılaşma ve gelişmeyi işaret etmesi. Süreklilik içindeki değişim ya da değişim içinde sürekliliğin korunması umut verici bir birliktelik. (en azından benim için). Yaşanan güncel dönüşümleri de içine alarak zenginleşen bir süreklilik. Süreklilik ve süreklilik içinde farklılaşma, kapitalizmin 1970’lerde başlayan ve 1980’lerde hızlanan değişim sürecine tekabül ettiği ölçüde, gelişen sürece ait eleştirel Marksist bilginin de kendi içinde süreklilikleri koruması ama açığa çıkan farklılaşan teorik gelişmeleri içererek koruması gerekiyor. Süreklilik ve farklılıkları içerdiği ölçüde, her iki dergi özel bir önem taşıyor. Kapitalizmin amansız yıkıcı özelliklerinin daha bir belirleyici olduğu günümüz koşullarında, yani “Ya barbarlık, ya barbarlık!” ifadesine karşılık, Marksizmin belirleyici bir bilme tarzı ve dolayısıyla etkinlik olması en büyük beklentimiz. Ya da umudumuz. Bu umudun toplumsal pratiklerde biçimlenmesi ne kadar önemli ise bu biçimlenmenin *nasıl* ve *niçin* olduğuna verilecek *cevaplar da* bir o kadar önemli. Bahsettiğimiz günümüz

kapitalizmi bundan otuz yıl önceden ne kadar farklı ise bundan otuz ya da yüz otuz yıl öncesine o kadar fazla benziyor. Marksist teorik miras eğer sağlıklı bir şekilde ele alınırsa, kapitalizmin zaman içinde sürekli-dinamik ve farklılıklar yaratan bir sistem olduğunu ve fakat bu farklılıkların sistemin yapısal mantığına uygun olduğu için de bir o kadar benzer olduğunu söyleyebiliriz. Konferans ve benzeri bir aradalıklar, pür akademizme kaymadığı ölçüde süreklilik ve farklılaşmaları açığa çıkaracak teorik oluşumlara ivme kazandırır. Daha da önemlisi sürece katkıda bulunanları bir araya getirir. Daha önceki konferanslara ilişkin üzüldüğüm nokta hiç kuşkusuz sunulan tebliğ ve bu tebliğlerde yapılan analizlerin içeriğine ilişkin değil. Daha çok birlikteliklere gösterilen ilgi ve heyecanın az olmasına ilişkin bir üzüntüydü. HM konferansında da bu tarz bir ilgisizlik ve heyecan eksikliği ile karşılaşacağımı düşünüyordum. Hemen şunu söyleyeyim konferansın *Workerism and the Political* başlıklı son panellerin birinde, İtalyan Marksizmin (*İtalyan İşçiliği*) önde gelen isimlerinden Mario Tronti'nin konuşmasında işaret ettiği teorik çerçeve ve politik önermeler, salonda büyük bir heyecan yarattı. HM Konferansı bu anlamda heyecan vericiydi. Heyecanın kaynağı da daha az akademizm ve daha çok Marksizm oldu. Dünyanın dört bir yanından katılan ve deneyimlerle teorik açılımların paylaştığı buluşma son dakikaya kadar heyecan verici oldu.

Bu yılki konferans *Marksist Teori'de Yeni Yönelimler* başlığı altında 8-10 Aralık tarihleri arasında Londra'da gerçekleşti. Konferans temelde HM tarafından düzenlense de, *Socialist Register* ve *Isaac-Tamara Deutscher* anısına oluşturulan *Ödül Komitesi*'nin desteğini de almış. Konferansta bir başka etkinlik ise HM dergisinin başlattığı kitap serisi sunuşları oldu. Konferans sadece çağrılı sunuşlardan oluştuğu halde HM'in çiçeği burnunda yeni editörlerinden ve aynı zamanda *Praksis* dergisinin eski editörlerinden Demet Dinler'in işaret ettiği gibi "*konferans inanılmaz bir şekilde büyüdü. Çok ama çok fazla insan geldi.*" Dünyanın dört bir yanından Marksist teori ile meşgul olan bu insanların bir araya gelmesi, konferansı düzenleyenlerin umut ettikleri "*farklı Marksist topluluklar arasında köprüler oluşturma ve Marksist analizlerin dolaşıma girmesini önleyen engelleri aşma*" amacına ulaştıklarının göstergesiydi.

Konferansın başlığı ve amacını işaret etmiş iken, konferans sürecinde birlikte olduğumuz sevgili Pınar Bedirhanoğlu (Praksis danışma kurulu üyesi) ile işaret edilen amacın Türkiye için de ne kadar hayati önem taşıdığını konuştuk. *Topluluklar arasında köprüler oluşturmak ve analizlerin dolaşıma girmesini sağlamak* için neler yapılabilir sorusunu/isteğini Galip Yalman hocamıza da (Praksis danışma kurulu üyesi) açtık. Eleştirel-Marksist düşünceler arasında bağlantıları sağlamak ve dahası bu bağlantılar sonucu oluşan düşünceleri dolaşıma sokmak, kendi içinde düşünce adacıklarına dönüşen muhalif-marksist çevreler için kritik öneme sahip. Bu tarz bir çaba Marksist bir bakışa sahip olup ama aynı zamanda tüm düşünce-hareketlere eleştirel bir mesafe ile yaklaşma ile mümkün olabilir. HM ve *Praksis* dergi çevrelerinin Marksist düşünsel zenginlikleri bir araya getirebilmesi yapabilecekleri en büyük

katkı olacaktır. Böylece tartışma ve tartışma sonucu elde edilen sonuçlar dolaşıma sokularak, muhaliflerin kullanımına sunulabilir. Günümüzde tarihsel birikimin sağladığı kavramsal ve düşünsel zenginlik ile güncelliğe yakalanmış ve içine kapanmış sol grupların analizlerinde gerilimli bir ilişkinin olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye pratiğinde bu gerilimin daha bir belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Yurtseverliğin, ulusalcılığın, kalkınmacılığın, teknoloji fetişizminin, üçüncü dünyacılığın ve sol liberal savrulmaların bu kadar belirleyici olmasını başka nasıl açıklayabiliriz?

Kendi içine kapanma ve kapandığı ölçüde yaşanan gerçekliğe yabancılaşma tehlikesine karşı eleştirel-mesafe koyarak hareket etmek *HM*'in temel yönelimlerinden biri. Marx'ın Arnold Ruge'ye yazdığı mektupta işaret ettiği gibi: Bu günlerde var olan düzeni acımasızca eleştirmek, hala en önemli görevimiz.. Marx'ın bu düşüncesinden hareketle “var olan her şey, aynı zamanda acımasız eleştirilmeyi de hak ediyor” vurgusunu yapan *HM*, bu kuralın bizleri yani Marksistleri de içerdiğini belirtir. Kongre süresince gerçekleştirilen sunuşlarda, verili düzeni acımasızca eleştiren sunuşların yanı sıra Marksist teorinin kendi içindeki hesaplaşmaların/tartışmaların da önemli bir yer tuttuğuna tanık olduk.

Konferans “var olan her şey aynı zamanda eleştiriye hak eder” ifadesine uygun bir şekilde, neredeyse var olan her şeyi mercek altına alıp eleştiriye tabii tutacak bir yelpazeye sahipti.. Konferans, yetmiş oturum ve bu oturumlara katılan beş yüzü aşkın insanı, Marksist insanı bir araya getirdi. Tabi ki bizleri kelimenin tam anlamıyla şaşkına çevirdi. Altı-sekiz oturum eş zamanlı gerçekleştiği için katılmak istediğimiz bir çok oturuma katılamadık.¹ Diğer yandan oturumların sabah saat dokuzda başlayıp akşam sekizlere uzaması da, tam bir yorgunluğa ve dinlenenlerin anlaşılamamasına neden oluyordu. Özellikle öğle ve akşam yemekleri için yapılan kaçamaklar, dinlediğimiz oturum sayısını daha da azalttı. “Dünyanın tüm işçileri birleşin” yerine “dünyanın tüm Marksist akademisyenleri birleşin” denseydi işimiz daha kolay olurdu herhalde. Türkiye’den giden insanlar için bir başka güzellik, İngiltere’de akademik eğitimini yapan onlarca genç arkadaşla karşılaşmak onlarla vakit geçirmek oldu. Neler çalıştıklarına, nelere baktıklarına ve nasıl baktıklarına ait bir çok gözlemimiz oldu. Heyecanları ve merakları ve aktardıkları beni de heyecanlandırdı, meraklandırdı ve bilgilendirdi. Konferansa katılan genç arkadaşlarda genel eğilimin “devlet” üzerine çalışmak olduğunu gördük. Danışmanlarının Bob Jessop, W.Bonfeld olması bunun bir diğer göstergesi. Burada ilginç olacak bir diğer deneyim ise Türkiye’den genç liberal arkadaşların da konferansa katılmak için sabahın erken saatinde konferans alanına gelmiş olmalarıydı. Ama konferans için istenen parasal katkıdan dolayı, konferansa katılmadılar. Daha sonra sitelerinden kapitalizme karşı olan Marksistlerin nasıl konferans için para istediklerini alaycı bir

1 Bu metnin konferansı tanıtmaya ilişkin genel bir yazı olduğunu söylemem gerekiyor. Konferansa sunulan metinlerin büyük bir kısmı *HM* dergisi için hazırlanan web sayfasında okurların hizmetine sunulmuştur. Çok daha önemlisi tüm heyecanı ile M.Tronti'nin konuk olduğu oturumun ses kayıtlarını da aynı sitede bulabilirsiniz. Bkz. www.historicalmaterialism.net

şekilde dile getirdiklerini okudum. Ama yayın hayatına girdiği andan itibaren (tıpkı Praksis gibi) *HM dergisinin* de herhangi bir ekonomik kaynağı, finansal destekçisi, moda terimi ile sponsorunun olmadığını söylememiz gerekiyor. Tıpkı Türkiye’de de gözlemlediğimiz gibi, İngiltere’de de salon bulmak zor. Üniversiteler salonları için yüksek rakamlar talep ediyorlar. Konferans düzenleyicilerini oldukça zor durumda bırakan bir olay, bu konferansta da salon yetersizliği biçiminde açığa çıktı. Capital and Class ise toplantı için ancak Leeds Üniversitesi tatilde olduğu bir zaman salon ayarlayabilmişti. Konferansın en fazla ilgi çekeceği önceden tahmin edilecek olan Dünya Kapitalizmi ve Çin paneli (D.Harvey, A.Glyn ve S.Clarke sunuş yaptılar) için salon sorunu yaşandığı için toplantı SOAS’ın (Londra Üniversitesi’ne bağlı Asya ve Afrika Çalışmaları Okulu) kantininde gerçekleşti. Hepimiz epey zorlansak da (yer bulamama, aşırı sıcaklık, konuşmaları duyamama vs) sunuşlar ve tartışmalar oldukça düzeyli ve öğretici idi.

Diğer yandan katıldığımız toplantıları, dinlediğimiz sunuşları alt alta yazdığımızda aslında kendi tercihlerimizi de tanır olduk. Tabii bu tanımada disiplinlerin bizleri nasıl etkilediği de açığa çıktı. Siyaset bilimciler genellikle devlet, ideoloji, emperyalizm ve benzeri konulara yönelirken, iktisatçılar ise kendi alanlarına yöneliyordu (değer teorisi, dönüşüm problemi, küresel meta zinciri vs). Fakat katılımcıların oldukça şanslı olduğunu söyleyebilirim. Şans ise şuradan kaynaklanıyor. Bir yanda dünya çapında üretim yapan ve bizleri etkileyen Marksistler varken, diğer yanda ise daha genç ve dinamik yeni sunuşların bir arada olması. Genç arkadaşların sunuş öncesi ve sunuş esnasındaki heyecanları gözlemlemeye değerdi. Genç arkadaşların sunuşlarıyla, deneyimli (yaşlı demekten çekindiğimden olsa gerek) sunuşların eşzamanlı yapılması farklı etkileşimleri de açığa çıkarıyordu. Örnek olarak Commodity Studies, Labour and Development başlıklı oturumda H.Bernstein, sunuş yapanlar ile kendisi arasındaki yaş ve sunuş konularındaki farklılıkları görmesinden olsa gerek, konuşmasını kendi yaşadığı dönemle günümüz arasındaki farklılıkları işaret edecek bir biçimde gerçekleştirdi.

Var olan her şey eleştiriye hak etmiştir ifadesine uygun bir konferans gerçekleşti. Ele alınan konuları alt alta sıraladığımızda muazzam bir liste oluşuyor. Aslında Marksistlerin güncel sorunlarını ya da gündemimizi anlamamız açısından konferansa sunulan ya da yoğunlukla ele alınan konulara bakmak anlamlı olacaktır: “emek süreci ve direniş, Ralph Miliband, Ernest Mandel, Stalin, Komünist Manifesto, Marksist dil teorisi, emek hareketleri, göç, Marksizm ve İslam, Ortadoğu, teknoloji, ütopyalar, bilim-kurgular, sol tiyatro, edebiyat, Zizek, ulusalcılık, kültürel çalışmalara eleştirel yaklaşımlar, Kusturica, Marksizm ve müzik, K.Marx, Gramsci, Engels’in son dönem mektupları, Karl Kautsky; sınıf ve ahlak, cumhuriyetçilik, Maxime Rodinson, emperyalizm teorileri, kürselleşme eleştirileri, küresel feminizm, emek-değer teorisi, finansal ve endüstriyel kapitalizm, Avrupa Para Birliği, Avrupa’da emeğin güncel sorunları, değer yasası ve hukuk, Marx’ın gazeteci-

liği, Otto Bauer'ın 1930'ların dünya krizine ilişkin analizleri, dönüşüm problemi, değişken sermaye, Lukacs, Sovyetler Birliği deneyimi, Lenin, Carl Schmitt, Deleuze; Foucault, Marksizm ve politik öznellik, Spinoza, Lenin'i yeniden keşfetmek, burjuva devrimleri, pasif devrim, ev içi emeği, günümüz kapitalizminin politik ekonomisi, Karl Polanyi'nin güncelliği ve eleştirisi, Doğu Asya'da toprak reformu ve kapitalist dönüşüm, Türkiye ve Latin Amerika'nın ekonomi politiği, meta zinciri, artık ve kapitalizm, kentsel şiddet, sermaye birikimi ve devlet, petrol, kapitalizm ve yönetim. Çin, Nepal, Çin ve kültür devrimi, Mao, Çin ve Küresel ekonominin geleceği, mülksüzleştirerek birikim, Althusser ve felsefe, eleştirel gerçekçilik ve Marksizm, İtalyan marksizmi, Orta Çağ, Marksizm ve uluslar arası hukuk, Marksizm ve teoloji, ulusal güvenlik sistemi, Marksizm ve sosyal hareketler, ekoloji ve kapitalizm, eko sosyalizm ve planlama, Neoliberal küreselleşmeye yönelik Marksist eleştirinin Keynesyan Eleştiriden Farklılıkları, Günümüzde kapitalizm, Bolşevik devrimi, demokrasinin geleceği ve benzeri..."

Yukarıda kısaca işaret ettiğim başlık yada konuları kendi içinde sınıflandırmaya kalktığımızda, Marksistlerin gündeminde neler olduğu ya da olması gerektiğini de bir ölçüde işaret etmiş oluruz. Diğer yandan konulara ilişkin basit bir gözlem bile sosyal gerçekliği dönüştürme çabasının aynı zamanda sosyal gerçekliğe ait bütünsel bilgiye ulaşmanın, gerçekliği bütünsel olarak deşifre etmenin gerekliliğini ve aynı zamanda zorluğunu da gösteriyor. Akademik sınırlar içinde teknik bir dil yerine toplumsal bütünü dönüştürmek için anlamaya çalışma, kodlarını deşifre etmeye çalışma daha bir zorlu bir çabayı gerektiriyor. Ben Fine'ın dediği gibi "gerçeklik orada, kapıyı açtığınızda karşınıza çıkacak bir şey değil." Verili olanın içinde kaybolmaya karşı durmak ve bunu belirli bir teorik-tarihsel miras üzerinden ve bu tarihsel kaynakları güncelleştirerek yapmak, epey zaman alan ve dolayısıyla emek isteyen bir iş. Konuları kendi içinde sınıflandırmaya çalışırsak ilk etapta bir zaman gerçekliği ile yüzleşiyoruz: *Geçmişe* ilişkin teori ve pratiklerle, *günümüzde* yaşanan pratikler ve bu pratiklere ilişkin teorik açıklamalar. Bu iki düzeyin kesişmesinde temel ulaşılmak istenen ise alternatif teori-pratiklerin neler olabileceğidir. Geçmiş ve günümüzden hareketle alternatif çerçeveler oluşturma çabalarını da kendi içinde iki başlık altında toplayabiliriz. Olgular/deneyimler (burjuva devrimleri, sosyalist devrimler, Ortadoğu, İslam vs) ile bu olgulara yönelik teorik açıklamalar ve dolayısıyla Marksist teorisyenler (Marx, Engels, Stalin, Gramsci, Poulantzas, Miliband, Pasukanis ve benzeri). Aynı şekilde şimdiye ait olgusal gerçeklik ile (devlet, emperyalizm, Ortadoğu, İslam, Çin vs) bu konulara ilişkin teorik çerçevelerin neler olacağı tartışıldı. Ama toplantıda kendi adıma en anlamlı çaba günümüzde sosyal bilimlerde muhalif-marksist düşüncüyü de etkileyen kuram (kurumsalcı analizler, eski-yeni keynesyen analizler, küresel mal/değer zinciri vs) ve düşünürlerin (Keynes, Polanyi, Veblen, Schmitt, Foucault, Deleuze vs) marksist bir çerçeveden değerlendirilmesi/eleştirilmesi oldu. Konferansı anlamlı kılan bir diğer nokta, yaşamın hemen hemen her alanının marksist çerçevede ele alınması oldu. Edebiyattan sine-

maya, tiyatrodan müziğe, kadın hareketinden çevre hareketine, siyasetten felsefeye var olan her şey mercek altına alındı.

Konferans oldukça farklı konu ve simaları içermekle birlikte bazı konu-simalar belirleyici konumdaydı. Kuşkusuz bu benim öznel değerlendirmemi de içeriyor ama konferansın en çok konuşulan konuları *devlet, emperyalizm (finans kapital) ve dolayısıyla ABD, Ortadoğu, değer teorisi ve Çin* oldu. Konferansın yaşamayan ama en fazla gündemde olan ismi devlet tartışmaları dolayısıyla Poulantzas olurken, katılımcılar içinde en çok ilgi toplayan hiç kuşkusuz David Harvey ve Mario Tronti oldu.

İlk gün D.Harvey için ayrılan küçük salon tıka basa doldu, bir çok izleyici dışarıda kaldı. Aslında kendi adıma bu ilgiyi anlamlı bulmakla birlikte, garipsediğimi de söylemeliyim. Garipsemem D.Harvey'in *mülksüzleştirerek birikim* kavramına bu kadar önem verilmesi oldu. Türkiye'de de hem politik düzlemde hem de teorik düzlemde hızla kabul gören kavramın gerçeğe ilişkin kuşkusuz doğru açıklamalar sağladığını, ama kavramı tek başına bu haliyle ele aldığımızda gerçekliği açıklamamızda sorunlar yarattığını düşünüyorum. Harvey'in kapitalist güç ilişkileri ile mekansal olan arasındaki diyalektik ilişkiyi açığa çıkarması önemli (bunu zaten Arrighi de daha önceden gerçekleştirmişti) ama bu önemli ilişkiyi daha çok bölüşüm üzerinden ve dolaşım alanında gerçekleştirmesi veya bu alana hapsetmesi önemli bir problem (ki bu tarz ele alışı sorunlu olacağının ipuçlarını Neoliberalizmin Kısa Tarihi adlı çalışmasında da bulabiliyoruz). Güç ilişkilerinden hareketle yaratılmış değerlerin (mülklerin) bir yerden bir yere aktarılması için öncelikle yaratılması gerekir. Yani üretim sürecinde dünya ölçeğinde gözlemlenen kapitalist gelişmeleri dikkate almadan, sorunu mekanlar arasındaki eşitsiz kaynak aktarımı (mülkiyet devri) yani dolaşım ve bölüşüm ilişkileri üzerinden açıklamak yetersiz kalacaktır. Son toplantıda Mario Tronti'nin düşünceleri üzerinden önemli açıklamalar getiren Riccardo Bellofiore'nin işaret ettiği gibi bir dönem E.P.Thompson "İngiltere'de işçi sınıfının oluşum sürecini açıklıyordu, şimdi ise dünya ölçeğinde bir işçi sınıfı oluşuyor/turuluyor." Bu süreçte işaret edilmesi gereken en önemli özellik ise sadece işçi sınıfının oluşumu değil, dünya ölçeğinde görece artık değer üretim mekanizmalarının etkin kılınmasıdır. Verimlilik, teknoloji, rekabet gibi kavramların mitleştirilerek sürekli gündemde tutulması tamamen bu gelişmenin sonucudur. Bugün dünya ölçeğinde gerçekleşen süreci anlamının başlangıç noktası ve politik açılım sağlayacak temel yönelim iş ve işçileşme, daha da önemlisi işçileşmenin farklı biçimlerde gerçekleşmesi olmalıdır. Katilin gözlerinden dünyaya bakmak ve büyülenmek, belki de muhalif emperyalizm ve kalkınma ise devlet temelli açıklamalarının temel sorunu. Tabi ki bu benim öznel düşüncelerim. David Harvey sunuş yaparken bir diğer salonda John Milios "Emperyalizm ya da Kapitalist Genişleme: Ulus Devlet ve Sol" başlıklı bir sunuş yaptı. Emperyalizm kavramlaştırmalarındaki bana kalırsa oldukça problemli olan ulus-devlet merkezli bakışın sınıfların önüne geçtiği yönünde çokça katıldığım eleştirel düşüncesini dile getirdi. Daha açık ifade edecek

olursak anti-emperyalist teorilerin günümüzde yaşanan süreci, ulus-devletler arası bir çatışma biçiminde açıklamasını sorunlu bulduğunu belirtti. Bu sorunlu ele alışı politik açılımının ise anti-emperyalist mücadele için ulusal devletin ve ulusal egemenliğin güçlendirilmesi olduğunu ifade etti. J.Milios'un sadece bu teorik yaklaşımına değil, akşam Türk Restoranında yediğimiz yemeklerin kökenindeki tarihsel ve kültürel bağları işaret ederken gösterdiği kültürel hoşgörüsüne de katıldığımı belirttim.

Öğleden sonra gerçekleşen toplantıların önemli bir kısmına katılamadım, çünkü *Türkiye'nin Ekonomi Politikası* başlıklı Pinar Bedirhanoglu, Galip Yalman ve benim katıldığımız oturum vardı. Oturuma daha çok İngiltere'de çalışmalarını sürdüren Türkiyeli arkadaşlar katıldı. Bu konuda uluslararası toplantılarda Marksistler için de geçerli olan bir durumu bir defa daha gözlemlemiş olduk. O da batı dışından gelen sunuşların teorik çerçevesi ne olursa olsun, sunuşların ülke başlığı altında ya da az sayıda sunu varsa bölge bazında bir araya toplanması. Doğrusu uluslararası sunuş yaparken, sunuşta Türkiye'ye ilişkin bir sorun ele alınsa bile, başlığa Türkiye ibaresini koymamak gerekiyor. Ele aldığınız konuyu tartışmak istiyorsanız, size geldiğiniz ülke hakkında daha elementer şeylerin sorulmasına izin vermek istemiyorsanız, konu başlığınıza ülke ve bölge adı koymayın derim. *Capital and Class*'in konferansında da İran, Tayvan ve bizim sunuşla Türkiye bir araya toplanmıştı. Bu sunuşlar siz nasıl bir kavramsal çerçeveye sahip olursanız olun, genellikle ülke ya da bölge üzerine çalışan uzmanların katıldığı toplantılara dönüşüyor. Bu tarz toplantılarda sizin nasıl bir teorik çerçeve geliştirdiğinizden daha çok, ülkeniz hakkında bilinmeyenler ilgi çekiyor. Ne yazık ki böyle..

Konferansın ilgiye değer bir diğer ismi konferansa katılamayan (!) Nicos Poulantzas oldu. Üç ayrı oturum Poulantzas'a dolayısıyla devlet konusuna ayrılmıştı. Kapital'i Poulantzas gözü ile okumak, Feminist devlet teorisi için Poulantzas'a başvurmak gibi konular tartışıldı. Hiç kuşkusuz Poulantzas'ın gündeme alınmasının temel nedeni *devlet* sorununun aciliyet kazanması. Küreselleşme ve devletin yokluğu/çokluğu tartışması içinde devlet hepimizin kafasını kurcalayan önemli sorunlu bir alana dönüştü. Jessop Poulantzas'ın *State, Power, Socialism* kitabını *modern bir klasik* olarak tanımladı. Yıllar önce kendisi ile yaptığım kısa konuşmada Poulantzas'a özellikle Poulantzas hakkındaki kitabına ilişkin meraklı sorularımı kendisine yönelttiğimde Poulantzas'a eskisi kadar sıcak yaklaşmadığını gördüğüm Jessop, Poulantzas'ı modern klasik olarak tanımlıyordu. Gerçekten de Jessop'un yukarıda adı geçen kitabında işaret ettiği Poulantzas'ın "otoriter devlet" kavramının günümüzü açıklamada önemli olduğuna ilişkin uyarısı anlamlı. Otoriter devlet kavramını Poulantzas, devletin bir yandan yaşamın her alanı üzerinde kontrolünü yoğunlaştırarak artırmasına karşılık, diğer yandan politik demokrasinin temel bileşenleri olan kurumların radikal bir şekilde güç kaybetmesi anlamında kullanıyor. Günümüzde devletin kendi içsel dönüşümünde gözlemlediğimiz yetki ve kararların yasamadan yürütme ve daha da çok teknik kurumlara aktarılması olgusunun bu

anlamda erken ve anlamlı bir öngörüsü ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Poulantzas'ın gerek sermaye fraksiyonları, gerek devlet içi çatışmalar ve gerekse de devletin uluslararasılaşmasına ilişkin analizleri, günümüzü anlamada önemli açılımlar sağlayacak özellikler taşımakla birlikte, Poulantzas üzerine yapılan çalışmalarda iki şeyin ısrarla göz ardı edildiğini söylemem gerekiyor. İlki Poulantzas'ın tüm kavramsal çerçevesinin altında yatan değer teorisi ve onun referans noktaları olan birikim mekanizmasının dikkate alınmaması. Kapitalizmin bütünsel analizini yapan Poulantzas, daha çok siyaset biliminin ve siyaset bilimcilerin sınırlı kavramsal araçları dolayında analiz ediliyor. İkinci olarak her ne kadar Miliband ile tartışmalarında Poulantzas çok soyut kavramlar kullandığı için eleştirilse bile, *sermaye fraksiyonları* kavramlaştırması yaşanan süreci anlamamız için operasyonel ve somut olanı çözümlenecek bir öneme sahip. Fakat bu yönde çok az çalışma yapıldığını söylemekle yetinelim. Bununla birlikte Poulantzas'a ilişkin yeni açılımlar yapma çabasının daha belirleyici olduğunu görüyoruz. Gramsci ve Foucault üzerinden yapılmaya çalışılan katkılar, bazen insana akademizmin bu kadarı da yeter dedirtecek nitelikte. Zaten Poulantzas ve devlet üzerine yapılan toplantılardan birinde Poulantzas'ın tüm önemine rağmen Gramsci'deki sivil toplum kavramına gereken önemi vermediği yönünde bir eleştiri ileri sürüldüğünde sevgili Galip (Yalman) hoca 'yeter' dedi. Poulantzas'ın sivil toplum kavramına önem vermemesinden çok eleştirerek dışarıda bırakmasından söz etmenin daha doğru olduğunu dile getirdi. Katılamadığım bir başka toplantıda ise Poulantzas ile Foucault üzerinden çeşit ve renk olsun diye kurulmak istenen bağlantıları oturum başkanı L.Panitch çok sıkı eleştiri getirmiş.

Konferansta Poulantzas konuşulur da Miliband konuşulmaz mı? Hem de Clyde Barrow öyle bir argüman ileri sürüyor ki, ilk olarak Poulantzas ile Miliband tartışmasında Poulantzas'ın Althusseryan yapısalcı bir temelden hareket ettiğine ilişkin argümanı doğru bulmadığını söylüyor. Clyde Barrow, Poulantzas'ın hiç bir dönem Althusser-Balibarci bir yapısalcılık ya da Therborncu teknolojik determinizme kaymadığını belirtiyor. Poulantzas ile Miliband arasındaki tartışmanın araçsalcı ve yapısalcı ikilemi içinde ele alınmasının yanıltıcı olduğunu vurguluyan Barrow'un söz konusu tartışmanın devletten daha çok bilgi kuramı üzerinden gerçekleştiği düşüncesi üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir noktayı işaret ediyor. Devlete ilişkin her türlü açıklamanın ancak bilgi kuramsal bir mecrada veya mecra üzerinden gerçekleşmesi gerekiyor. Yukarıda işaret ettiğimiz değer teorisi yada genel olarak kapitalizmin artı-değer yaratım mekanizması ile bu yaratım sürecinin bizzat kendisi arasında bağlantı kurulmadan devleti anlamamız olası değil. Bu anlamda da Poulantzas ile Miliband arasında uzlaşmaz bir karşıtlığın hem olduğunu hem de olmadığını söyleyebiliriz. Uzlaşmaz karşıtlık kullanılan bilgi kurama ilişkin bir karşıtlık. Poulantzas devlet analizinde özde artı-değer üretimi ve elde edilmesi için kurumlar arasında gerekli olan içsel işlevler üzerinde dururken, Miliband doğrudan ampirik bir dil üzerinden artı-değer yaratma ya da aktarmanın ampirik verileri üze-

rinde duruyor. İşaret edilen her iki düzenek gerçekliğe ait iken, gerçekliğin bütünsel dili için Poulantzas'ın kullandığı bilgi kuramsal çerçeve gerekli ve hatta zorunlu ilk duraktır ancak bu durak somut işleyiş ve işleyişin aktörleri açıklanmadığında eksik kalacaktır.

Devlet ve dolayısıyla devlet teorisine ilişkin tarihsel teorik kaynakların ele alındığı konferansta bir diğer önemli konu *Çin ve Küresel Ekonominin Geleceği* başlıklı oturum oldu. Uzun yıllar önce yazdığı kitapla “kar sıkışması” olarak tanımlanan teorinin mimarlarından olan Andrew Glyn toplantıya oldukça hazırlıklı gelmişti. Glyn'in sunuşundaki temel teorik vurgusu dünya kapitalist sisteminin dinamik gelişme eğiliminin ABD ve Avrupa'dan Çin'e kaymış olduğu yönündeydi. Çin'deki üretim ve diğer makro değişkenlerde gözlemlenen muazzam gelişmeye karşılık ücretlerde bu oranda bir artış olmadığını belirtiyordu. Glyn için bu ifade bir ölçüde Marx'ın yeniden doğrulanmasıydı. Glyn, Rikardocu bölüşüm mantığından hareket eden analizinde ulusal gelirden sınıfların özellikle emeğin ücretindeki düşüşün kapitalizmin temel eğilimi ve Marx'ın işaret ettiği bir durum olduğunu; ancak sendikaların gücündeki artış ve politik demokrasi nedeniyle ulusal gelirden ücretlerin arttığını ve bu yüzden Marx'ın bu yöndeki analizinin hiç olmazsa belirli bir zaman içinde geçersiz kaldığını belirtti. Ama yine Marx ve Engels'in Komünist Manifesto'da betimledikleri kapitalizmin sınır tanımaz mekansal gelişimi doğrultusunda özellikle Çin ve Hindistan'ın kapitalist ilişkiler içine çekilmesi ile Marx'ın işaret ettiği teorik gerçekliğin doğrulanacağı bir aşamaya girdiğimizi öne sürdü. Ücretlerin kapitalist gelişme karşısında artmamasının ötesinde Çin'in sahip olduğu ucuz yedek işçi ordusunun Batı'da da ücretlerin düşmesine neden olacağını dile getiren Glyn, Çin ve Hindistan'ın doğrudan yabancı sermaye akımlarını çekme konusunda sahip oldukları potansiyellerin çok başında olduğunu, önümüzdeki dönemde dış alemden yoğun bir sermaye çekeceklerini belirtiyordu. Glyn'in yorumları sol içinde egemen olan Kuzeyin Güney üzerindeki egemenliği düşüncelerini haksız çıkaracak nitelikte. Ama burada toplantıya katılmayan ama Glyn üzerine düşüncelerini paylaştığım sevgili arkadaşım Şebnem Oğuz'un işaret ettiği gibi Glyn'in argümanının arkasında yatan düşünceye de sinir olmamak elde değil. Çünkü Glyn'in işaret ettiği çerçevenin politik implikasyonu şu: Kuzeyliler olarak yüksek ücretlerimiz, işlerimiz güney yüzünden elimizden gidiyor, kuzey işçilerinin görevi güney işçilerine karşı kuzeyli bir sosyal demokrasi geliştirmek! Ne demeli hayatın çelişkileri. Ya da kapitalizmin çelişkilerinin açığa çıkardığı politik açmazlar.

Fakat bu sorunu analiz ederken Çin ve diğer ülkeler arasında veya bölgeler arasında yaptığımız karşılaştırmayı bölüşüm açısından yapmanın önemli olacağını düşünmekle birlikte, Çin'de gerçekleşen değişimi sınıfsal ve daha da önemlisi uluslararasılaşan sermayeler açısından yaptığımızda, sonuçların ya da tablonun farklılaşacağını düşünüyorum. Glyn'dan sonra sözü D.Harvey aldı. Doğrusu D.Harvey konferansın hem en yaşlısı ama hem de en genci idi. Bazı oturumları iki saat ayakta dinleyip ve daha sonra anlamlı soruları ile katkılarda bulunan

D.Harvey Çin üzerine konuşmasını sanki öğrencilere yaparcasına yaptı. Özellikle aşırı birikim (over accumulation) konusunu öğrencilerine nasıl anlattığını dile getirirken, bizler de öğrencisi olmuştuk. Son kitaplarından biri olan *Neoliberalizmin Kısa Tarihi* kitabı için yazdığı Çin bilgileri ile karşılaşacağımı zannedyordum. Harvey tam tersine oldukça basit bir kavramlaştırmadan yani her işçinin çalışma saatleri sonunda kendi yaşamını yeniden üretmenin yanı sıra yarattığı artı-değerin zamanla nasıl birikip sorun hale geldiğini oldukça iyi bildiği kentlerden örneklerle açıkladı. Paris, New York gibi kentlerden verdiği örneklerle kentlerin yenilenmesi ile bu artığı nasıl absorbe ettiğini açıkladı. Fakat bu aşırı birikimin açığa çıkardığı krizin çözümünün sadece kentler ve ülke ile sınırlı olmadığı, krizin çözümünün özellikle son zamanlarda uluslararasılaştığını belirtti. Sonuç anlaşılacağı gibi Çin'in dünya ölçeğinde aşırı biriken sermayenin değersizleşmesine karşı bulunan yeni mekan oluşu. Aşırı sermaye Çin'e yönelerek değerlenme olanağı buluyor. Harvey yukarıda işaret ettiğim kitabında Çin'in içsel dinamiklerini açıklarken, Çin'in dünya sermayesine ve piyasa güçlerine partinin gözetimi altında olsa bile muazzam bir şekilde açıldığını belirtiyor. Devletin sahip olduğu firmalar ile kasaba ve illerin sahip olduğu ortak mülkiyetlerini harekete geçirerek gerçekleştirdikleri girişimlerin her ikisinde de ucuz ve esnek işgücü ile doğrudan yabancı sermayeli firmalar arasında oldukça çeşitlenen dinamik ilişkiler kuruluyor. Ama Mao döneminde desteklenen küçük mülkiyet ilişkileri dolayısıyla güçlenen küçük mekansal girişimci yapılar Çin'deki gelişmenin temel belirleyenleri. Harvey teorik düşüncelerini Çin'e gerçekleştirdiği gezilerle pekiştirdi ve yatırımların özellikle sabit yatırımların inanılmaz ölçeklerde gerçekleştiğini örneklerle açıkladı. Ama inanılmaz ölçeklerdeki yatırımların aynı zamanda toplumsal eşitsizliği de aynı ölçüde arttırdığını da belirtti. Çin'de emek ama özellikle de ücretsiz emek üzerinden gerçekleştirilen bu muazzam gelişme uzun dönemde Glyn'in işaret ettiği gibi diğer toplumlardaki ücretleri de olumsuz etkileyecektir. Harvey bu karabasana karşı tek çare olarak: sosyalizm olduğunu belirtti.

Socialist Register ise son sayısını ekolojik kriz ve ekolojik sosyalizme ayırmıştı. Bu sayıda ele alınan konular ve yazarlarını buluşturan iki toplantı arka arkaya yapıldı. Çok katılmak istediğim bu toplantıya katılamadım, çünkü sevgili Haldun Güllalp hocamızın hızla organize ettiği yemekli buluşmayı hem de hakkında çok şey dinlediğimiz Çin lokantasında gerçekleştirdik. Londra'da Soho'da en iyi Çin lokantası hangisidir diye aranırken bir yandan da acaba Çin muazzam gelişimini sadece ekonomik anlamda değil de kültürel olarak da mı gerçekleştiriyor sorusunu tartışır buldum kendimi. Yemek sonrasında bu alandaki gelişiminin ne kadar lezzetli olacağını düşündüm. Ertesi gün kapitalizmin ekolojik krizi ve eko-sosyalizm toplantısında ise kapitalizmin yaşam ortamını sürekli tahrip ettiği ve bunun sürdürülemez olduğu fikri ile ekolojik krize karşı çarelerin de sistemin mantığı içinde sürdürüleceği yönünde çatışan iki düşünce olduğu belirtildi.

Konferansın son gününün son oturumlarından biri ise İtalya Marksizmi içinde

önemli yeri olan İtalyan İşçiliğine ve bu hareketin önemli eylemci-teorisyenlerinden Mario Tronti'ye ayrılmıştı. *Ret Stratejisi* ve *Lenin Londra'da* makalelerini ilk okuduğumda çokça etkilenmiş ve benden bir sendikanın istediği verimlilik yazısını işin reddi üzerine kurmuştum ve gereken eleştiriden de nasibimi almıştım. Doğrusu kendisinin çoktan bu dünyayı terke ettiğini düşündüğüm bir insanı, düşüncelerini daha da dinamik bir şekilde dile getirdiği konuşmasını dinlerken doğrusu gerçekten de çok memnun oldum. Salona baktığımda salonun da heyecanının arttığını gördüm. Tabi bu toplantının sürekli çağrıştırdığı bir diğer isim aynı hareketten olan T. Negri idi. Toplantıda bir kaç defa adı geçti ama Negri "kazananların iyimserliğini taşıyan" insan olarak tanımlandı. Tronti'nin temel argümanı Türkiye'de verimlilik, kalkınma, teknolojik üstünlük kavramlarına ve dahası Türkiye ekonomisini, Türkiye GSMH'deki artışa monte eden ele alışlara çok yabancı gelecek. İş ve üretim araçlarını isteyen hareket ve düşüncelere de ters gelecek, çünkü Tronti anti-kapitalist mücadelenin temel belirleyeni olarak işi, işleri sevmek değil, işten *nefret ve ret etmenin gerekliliği* üzerine bir pratik-teori inşa ediyor. Konuşmasında bu tarz bir ele alışın iki referansını görebiliyoruz. İlk olarak Tronti, kapitalist toplumsal ilişkileri sermayenin gözü ile görme yerine, analiz ve politika yapmaya, işçinin gözü ve gerçeğinden başlamayı öneriyor. Çünkü kapitalist toplumda esas zenginliğin kaynağı emektir. Böylelikle Tronti işçiyi sınıf çatışmalarının merkezine yerleştiriyor, pratiği de teorinin önüne. Daha doğrusu politik olanın teorik olanı öncelediğini işaret ediyor. İşçi sınıfı kendine güvendiğinde, kapitalistlerden korkmasına gerek yok, esas kapitalistlerin korkması gerekiyor. Çünkü kapitalistler işçileri ortadan kaldıramaz ama işçiler kapitalistleri ortadan kaldıracaktır. Bu anlamda politik stratejinin temel belirleyeni kapitalizmin çelişkilerini çözmeye yönelik taleplerden uzak durmaktır.

Evet yukarıda anlatılanlar "dönüştürülecek olanın bilinme zorunluluğundan hareketle bir bilme etkinliği olarak "var olan her şeyin acımasızca eleştirildiği" konferansa ilişkin bir hayli öznel ve kısıtlı yorumlar. Girişte sözünü ettiğim Keynes konferansında eleştirileri yönelten arkadaş, Keynesyen analizlere yönelmenin anlamsız olduğunu ve dünyanın her yerinde alternatif bir Marksist yükselişin olduğunu ifade etmişti. Bu ifadenin dünya ölçeğinde doğru olup olmadığını söyleyemem ama *HM* konferansından sonra böyle olmasının gerekli ve hatta zorunlu olduğuna daha bir içten inandım ve bu inancımı ve düşüncemi *HM*'nin dönemdaşı ve düşüncedaşı olan *Praksis* dergisinde dile getirdiğim için güvenim daha da arttı. ■

Kitap Tanıtımı

Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktası: Ücretli Ev Emeği

Melda Öztürk Yaman*

Nuray Ergüneş**

Ev emeği, kadınların toplumsal cinsiyetinin oluşmasında önemli bir bileşeni temsil eder. ‘Ücretli ev emeği’ ise, kadınlara özgü olduğu kabul edilen ve kadın olmanın doğal bir sonucu olarak görülen ev işinin, bir *başka* kadından ücret karşılığı sağlanmasını içerir ve farklı sınıftan kadınların karşılaşmasının bir zeminini kurar. Dolayısıyla ücretli ev emeği, hem sınıf hem de cinsiyete bağlı geleneksel iş bölümünün yeniden üretilme süreçlerinin ortasında durduğu için, cinsiyet ve sınıf ilişkilerinin önemli bir kesişim noktasını oluşturur.

Bu nedenle, ücretli ev emeği feminist araştırmalar için önemli bir konudur. Biz de Türkiye’de ücretli ev emeğini, çalışan kadınların kocaları ve işverenleri arasındaki ilişkiler bağlamında sorunsallaştıran, son dönemde yayımlanan iki önemli çalışmayı tanıtacağız: *Kadınların Sınıfı* (Aksu Bora) ve *Başkalarının Kiri* (Gül Özyeğin). Çalışmaların odaklandıkları temel sorunları, iki çalışmayı birbirine yaklaştıran ve birbirinden ayıran özellikleri kısaca göstermeye çalışacağız.

Öncelikle her iki çalışmada da yöntem olarak kapsamlı bir saha araştırması ve derinlemesine görüşme kullanıldığını belirtelim. Araştırmaların her ikisi de Ankara’da yapılmıştır. Aksu Bora 14’ü çalışan, 13’ü işveren olmak üzere 27 kadınla derinlemesine görüşme yapmıştır. Gül Özyeğin’in araştırması ise 103’ü kapıcı eşi, 57’si gecekondlu mahallelerinden olmak üzere, farklı dönemlerde Ankara’ya göç etmiş 160 kadını içerir.

* 19 Mayıs Üniversitesi

** Maltepe Üniversitesi

Başkalarının Kırkı: Bodrumlardan, gecekonduclardan 'başka' evlere

Gül Özyeğin çalışmasında ücretli ev emeğinin, kadınların cinsiyet ve sınıf dinamiklerini biçimlendirmekte oynadığı role odaklanır. Ev hizmetlilerini incelerken, kadın emeğinin ataerkil yollarla denetim altına alınması biçiminin kadınlar arasında nasıl farklılaştığını, ataerkilliğin cinsiyet ve sınıf ilişkilerinin biçimlendirilmesindeki rolünü araştırır.

Ücretli ev emeği bağlamında Özyeğin, kentlerde hızla büyüyen iş gücü yaratan kırsal kökenli göçmen kadınları konu etmektedir. Çalışma koşulları ve emekleri formal yollarla düzenlenmeyen bu kadınlar, Türkiye’de cinsiyet ve sınıf dinamiklerinin belirlenmesinde önemli rol oynarlar. Yazar örneklem kümesini ‘bodrumdakiler’ ve ‘gecekondu mahallelerindeki’ kadınlar olarak farklılaştırmıştır. Bu iki grup kadının, farklı toplumsal ve coğrafi konumlarına uygun olarak, ‘modern’ dünyaya iki değişik giriş tarzını temsil ettiğini belirtmektedir. Böylece ücretli ev emeğinin farklı deneyimlerde ortaya çıkardığı ortaklaşan ve farklılaşan sonuçları inceleyebilmiştir.

Özyeğin bir yandan bu kadınların işe girme kararlarının ‘kocaların’ iznine bağlı olduğunu, çalışma yaşamının esas olarak kocalar tarafından denetlendiğini gözler önüne sermektedir. Diğer yandan işe girmenin, kadını güçlendirdiğine de değinmektedir. Yazar bu nedenle, bodrum ve gecekondu kadınlarının öykülerinin koşut biçimde okunmasının, bu ikili ilişkiyi açığa çıkardığını düşünmektedir. Bu ilişkinin ortaya konulması, ev hizmetinin, cinsiyet ve sınıf ilişkilerini nasıl biçimlendirdiğini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Özyeğin ücretli ev emeğini, aile içi cinsiyet ilişkileri ile *enformel* emek pazarının içindeki işleyiş arasında kurulan bağlantıları, ev hizmetinde çalışanların kazançlarını, paraları üzerinde denetimleri, iş saatlerini, çalıştırılma ve işe alınma düzenleri üzerinden, Weberyan bir bakış açısıyla incelemektedir. Yazar bu bağlamda, eril gücün ve geleneksel ataerkil ilişkilerin, cinsiyet ve sınıf dinamiklerinin düzenlenişinde aldığı biçimleri gözden geçirir ve kadın emeğinin denetlenmesinde ataerkilliğin önemini ortaya koyar.

Yazarın yoğunlaştığı temel meselelerden biri de, ev hizmeti ile bu hizmetin iki kutbunda yer alan kadınlar arasındaki ilişkinin nasıl kavramsallaştırılacağıdır. Özyeğin, ev işçilerinin sınıfsal egemenlik altına alınmasının, aynı zamanda ‘kız kardeş’ ve karşıt taraf olan iki kadın arasındaki ilişki üzerinde yapılandığına dikkat çeker. Bu ilişki, bir yandan feminist mücadelenin özneli olan kadınları bir araya getirirken, diğer yandan cinsiyete bağlı ifadeleri oluşturarak, sınıfsal eşitsizlikleri yeniden üretir. Ev hizmeti, sınıf eşitsizliklerinin, kadınların cinsiyet ve sınıf kimlikleri bağlamında yaşadıkları deneyimlere etkisini incelemeye olanak sağlar. Özyeğin, “[k] adınlar arasında, ırktan, sınıftan ve kültürden bağımsız ortak bir kimlik olduğu varsayımına dayalı bir feminist siyaset açıkça savunulamaz” demektedir (s.40).

Özyeğin iş sürecindeki denetim bağlamında, ücretli ev işinin tarafları arasındaki ilişkiyi detaylandırır. İşyerinin özel alan (ev) olmasının ve işçi ve işveren arasındaki

ilişkinin, işverenin idareci olarak nitelenmesini güçleştirdiğini ve ev hizmetinin, işin gerektirdiği niteliklerin iyi tanımlandığı ve görev dağılımının rasyonel olduğu sanayi işyerlerinden ayrıldığını belirtir: ev hizmetinin ücrete tabi olmayan anlamı, 'sevgi ve ilgi işi' olması çerçevesinde oluşmaktadır. Yine de işçi ile işveren arasında, emek sürecine ilişkin farklı stratejilerin olduğuna dikkat çeker. İşverenin stratejisi ev işçisinin zamanından en iyi yararlanarak daha çok ve daha kaliteli iş gördürmek, işçinin stratejisi standartları düşürerek, işi yavaşlatarak, kimi ayrıntıları görmezden gelerek, iş saatlerinin uzamasına direnmektir.

Ancak Özyeğin kadınların kimliklerinin, ev hizmetinin yapısal koşullarından doğrudan yansıdığını savunan görüşe itiraz eder. Bu görüşe göre ev hizmetinin iki tarafını oluşturan kadınlar arasındaki ilişki, bir emek sürecinin parçası olarak görülmelidir. Yazara göre bu tarz görüşler, kadınlara, ev hizmeti deneyimlerinden kaynaklanan zararı en aza indirmekten başka bir şey yapamayan edilgen özneler olarak muamele ettiği için yanıltıcıdır. Yazarın önerisi bu kimlikleri bağlamsal olarak oluşturmak ve ilişkisel biçimde tanımlamaktır. İşçi ve işveren arasındaki yakın ilişki karşılıklı geliştirilir. Bu karşılıklı ilişkide, cemaat, ataerkillik, cinsiyet kimliği deneyimi, kentsel-kırsal ayrımı ve toplumsal sınıf belirleyici öğelerdir. İki kadın, bu bağlamda, ev işçisi ve işveren olarak kendi çıkarlarını savunurken, hoş görünmeyi, karşılıklı uzlaşmayı içeren bir sosyal etkileşim yaşarlar.

Özyeğin'in ulaştığı sonuçlara göre, göçmen kadınların ev hizmetlisi olarak çalışması, kocalar ve ataerkil akrabalık ilişkileri çerçevesinde belirlenir. Erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliği ailenin geçimini sağlayan kişi olmalarından kaynaklanmaz; temel neden ataerkil aile yapısıdır. Kapıcı eşleri, ev hizmeti verecekleri *başka* evler genellikle üst kattaki orta sınıf evleri olduğu ve bu iş kapıcı koca tarafından ayarlandığı/denetlenebildiği için daha kolay çalışırlar. Kapıcılık, bu çerçevede, kadınların emeğinin ve kazancının geleneksel bir biçimde denetlenmesini sağlayan bir kurum olarak belirir. Gecekondu kadınlarının tersine kapıcı eşleri, kırsal geçmişlerinden devraldıkları 'ücretsiz aile emekçisi' statüsünü korurlar. Gecekondu hanelerinde durum farklıdır; kadınların çalışmak için izin almaları zordur ve birçok örnekte kadın gizlice çalışmaktadır. Parasal zorunluluklar kadınları çalışmaya zorlasa da, ücretli iş karı koca çatışmalarına ve cinsiyet ile otorite arasında çelişkilere neden olur.

Yazar, göçmen kadınların emeği üzerindeki ataerkil denetimin, bu kadınların emeğini pahalı ve az bulunur yaptığını ve bu nedenle orta sınıftan kadınların ucuz ücretli ev hizmetine erişimini zorlaştırdığını ileri sürer. Ayrıca ev hizmetinin her iki tarafını oluşturan kadınların kendi ataerkil tabiiyetlerini, ev hizmeti ilişkisinde stratejik olarak kullandıklarına da değinir.

Kadınların ev hizmetlisi olmaları, ev içinde ataerkil ilişkileri az çok değiştirir. Ancak cinsiyete dayalı işbölümünün değişmesinde soyut eşitlikçi düşüncelerden çok, maddi yaşam koşulları belirleyicidir. Her iki grupta da, cinsiyetçi iş bölümünün, kesin bir lojistik gereksinim olduğunda kısmi olarak bozulduğu görülmektedir. Örneğin,

gecekondu hanelerinde ev hizmetlileri çocuk bakımı ve ev işi sorumluluklarını, kızlarına ya da evde birlikte yaşadıkları kadın akrabalara devrederler. Gecekondu ailelerine oranla çekirdek aileye çok daha yakın olan ve özelleşme niteliklerine sahip kapıcı ailelerinde ise kocalar çocuk bakımını üstlenmektedir. Ancak yine de bu nesnel koşullar, ev işi ile cinsiyet kimliği arasındaki güçlü bağlantıyı ortadan kaldırmamaktadır.

Kadınların Sınıfı : farklılıklardan, kız kardeşliğine....

Aksu Bora ise sınıf ile toplumsal cinsiyetin karşılıklı ilişkisine odaklanmıştır. Bora kadınların bir sınıf oluşturmadığını, aksine kadınların bir de *sınıfının* olduğunu savunmaktadır¹. Yazar, 'kadınlık'ın tamamlanmış bir kimlik olarak görülemeyeceği, kadınların birbiriyle ve erkeklerle ilişkisi içinde, sürekli deneyimlenerek kurulan bir süreç olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Bu süreçte kadınlar, güçlenme/iktidar stratejileri ile kendi öznelliklerini biçimlendirir. Çalışmadaki temel vurgulardan biri, bu anlamda, kadınlığın erkeklikten olduğu kadar, başka kadınlıklardan da farklılıkla belirlendiğidir. Kadınlar arasındaki farklılıklar da eşitsizlik ve iktidar ilişkilerini içerir.

Bora kadınlığın esas olarak 'ev' üzerinden tanımlandığı ve yeniden-üretildiğine dikkat çeker. Böylece ev ve ev işleri, kadınların öznelliğinin kurulmasında en kilit alanlarından birini oluşturur. Yukarıdaki çerçeveyeyle birleştirildiğinde ücretli ev emeği, farklı sınıftan kadınları, kadın olmanın en temel bileşenlerinden biri olarak görülen ev emeği bağlamında buluşturması açısından, toplumsal cinsiyetin inşasına dair işlevsel bir zemin oluşturur.

Bora ev emeğini incelerken yuva işi ile ev işi arasındaki ayrımı kullanır. Yuva işinde, sevgi dolu etkinlikler söz konusudur ve bu Özyeğin'in 'sevgi ve ilgi işi' nitelmesine benzer. Ev işinin bu iki farklı biçimi, iki farklı kadınlık imgelemiyile çakışmaktadır. Elbette ki yuva işi ile ev işini keskin sınırlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir -ki çoğu ev işi iki işlevi de içerir. Ücretli ev hizmeti evdeki rutin faaliyeti kapsarken, orta sınıf işveren ise yuva işine odaklanır. Alt sınıftan kadınların orta sınıf evlerde bulunma nedenlerinden biri de, bu ayrım bağlamında, evlerin sahibi olan kadınlara 'dişi kuş' işlerinde zaman tanımaktır.

Bora, sınıfsal farklılaşmaların, kadınların arasındaki farklılaşmaları nasıl belirlediğini araştırmaktadır. Yazar, cinsiyetin kurulmasında sınıfın kimlikten daha derin, daha özgül, özellikle gündelik deneyimleri belirleyen bir değişken olarak etkisi olduğunu düşünerek, Bourdieu'nun *habitus* kavramına başvurur. Bora'nın aktardığına göre bu kavram kültürel ve toplumsal olarak yerleşmiş davranışın karmaşık ve paradoksal yapısını yakalar; çünkü her grup ya da sınıf, kendi tikel habitusunu ortaya koyacağı pratik ve düzenlemeleri yürürlüğe koyar. Böylece yazar,

1 "Kadınların Sınıfı" ismini koyarken o kadar yanlış anlaşılacağını düşünmemiştim. Birçok şey, 'kadınlar bir sınıf mıdır?' sorusuyla başladı. 'Kadınlar diye bir sınıf var' diye düşünülüyor. Ben tam tersine, kadınların bir de sınıfı var ve aralarındaki farkı kuran şeylerden biri sınıf demeye çalışmışım. Ben de ayrı bir sınıf olmadıklarını düşünüyorum." (Bora vd., 2006: 4).

farklı sınıftan kadınların, ücretli ev hizmetleri bağlamında, öznelliklerini gündelik deneyim içindeki ilişkilerinde yeniden kurduklarını ileri sürmektedir.

Bora'ya göre kadınlar erkeklerden olduğu kadar, birbirlerinden de farklıdır. Kadınlar arası farklılıklar, sadece kadınların sınıf, ırk gibi diğer kimliklerinden kaynaklanan farklılıklar değildir. Bu farklılıklar, iktidar çatışmaları ve uzlaşmalarını da içerir. Ayrıca yazara göre 'kadınlık'ın inşası, 'erkeklik'in inşasından da farklıdır. Erkeklik egemen bir konum olarak kadınlıktan farklılaşarak kurulurken, kadınlık kendini 'erkek olmayan' değil, 'cahil olmayan', 'iffetsiz olmayan', 'bedensel olmayan' olarak, diğer kadınlardan ayırarak kurar.

Bu çerçeveden hareketle Bora, ev hizmetlisi kadınların sınıfsal farkı nasıl deneyimlediğini göstermeye çalışmaktadır. Bora, ev hizmetlisi kadınların deneyimlerini aktarırken, orta sınıf kadınlık idealini de bu çerçeveye yerleştirdiğini aktarır. Görüşme yaptığı kadınlara sadece işçi-işveren olarak yaklaşmadığını, kadınlar arası farklılık ve mücadelenin tarafları olarak da ele aldığını belirtir. Buna göre işverenlerle hizmetliler arasındaki sınıfsal fark, onların kadınlıklarının da farklılaşmasına neden olmaktadır. Yani kadınlar arasında farklılık, aynı zamanda, bir cinsiyet farkı olarak da belirmektedir.

Bora ev hizmetlisi kadınlarla işveren kadınları beden politikaları açısından inceler. Şişmanlık-rejimler, başörtüsü, kozmetik vb. üzerinden kadınların deneyimlerine, kendilerini nasıl konumlandıklarına değinir. Bora'ya göre bu deneyimler, kadınların kendilerini başkalarından farkları üzerinden kurduğu tezini destekler görünmektedir. Bora ayrıca, ücretli işin de benzer bir farklılaştırma işlevi gördüğüne dikkat çeker Ücretli çalışma bir yandan kadınlara erkeklere karşı güçlenme stratejisi sağlarken, diğer yandan bu kadınları kendi sınıfından diğer kadınlardan farklılaştırır.

Bora kitabının sonunda sınıfsal farkla cinsiyet farkının, birbirinin kuruluşunda aktif bir biçimde rol oynadığı sonucuna ulaşmaktadır. Yazar, cinsiyet farkının sadece kadınlarla erkekler arasında değil, kadınlarla kadınlar arasında da var olduğunu söyler. Kadınlık, başka kadınlardan farklılıkla kuruluyorsa, kadınlar arasındaki ilişkilerin dayanışma ve ortaklıktan çok farklılık ve rekabet içerdiği sonucuna ulaşırız. Bora bu noktada en önemli sonuçlardan birini dile getirir: kadınlar arasındaki dayanışmanın, yani 1970'lerdeki kız kardeşlik idealinin, kendiliğinden, ortak ezilmişliğin bilincinden, gündelik deneyime ilişkin farkındalıktan (...) kaynaklanması mümkün değildir. Eğer bir ortaklık kurulacaksa, bu ezilme ilişkisi üzerinden değil, değişim arzusu ve olanakları, politik eylemlilikle kurulabilir (s. 190).

Son Olarak...

Yukarıda, kısaca özetlediğimiz çalışmaların ücretli ev emeğine benzer bir yaklaşım içinde oldukları söylenebilir. Her iki çalışmada da ücretli ev işi, sınıf ve cinsiyet ilişkilerinin kesişim noktasında yer aldığı için analiz konusu yapılmıştır. Farklı sınıftan kadınları, kadınların başlıca alanı kabul edilen 'evde' buluşturan ücretli ev

işi, bu anlamda hem sınıfları kesen, hem de toplumsal cinsiyetin kuruluşunda temel bir işlev taşıyan ev emeğine dikkat çeken bir nitelik taşımaktadır.

Bununla birlikte iki yazarın odaklandığı sorunlar farklılaşmaktadır. Gül Özyeğin ücretli ev emeğini esas olarak bu hizmeti sunan kadınlar açısından ele alır. Ev hizmetlisi olmanın bu kadınların sınıf ve cinsiyet kimliklerinin oluşmasında taşıdığı işleve odaklanır. Göçmen kadınların ev hizmetlisi olarak *işçileşme* sürecini, bir emek süreci olarak inceler ve ataerkil ilişkilerin bu süreçte ne derece belirleyici olduğunu araştırır. Özyeğin'in ulaştığı sonuca göre kapıcı eşleri ve gecekondu kadınlar, işe girmek için kocalarından izin almak zorundadır. Geleneksel aile yapısının devam ettiği gecekondu kadınları için ev hizmetlisi olmak, para gereksiniminin acil olduğu durumda bile oldukça zordur. Ücretli ev işine girmek ev içinde cinsiyetçi işbölümünü çok değiştirmemektedir.

Aksu Bora farklı sınıftan kadınların öznelliklerinin kurulmasında taşıdığı işlev açısından ücretli ev emeğini konu edinmiştir. Bora kadınların kimliğini diğer kadınlara göre oluşturduğu tezinden hareketle, bu iki sınıftan kadınların kimliklerini, hem ait oldukları sınıftan kadınlardan, hem de birbirlerinden farklılıkla kurduğunu belirtmektedir. Bora'ya göre bu araştırma, kadınlar olarak farklılıklarımız bir yana, hepimizi birleştiren ortak bir payda olarak kadınlığı işaret eden kız kardeşlik yaklaşımını da tamamen geçersiz kılmaktadır.

Sonuç olarak Özyeğin ücretli ev emeğini, göçmen kadınlar, ataerkil aile ve akraba ilişkileri, kapıcılık, ev hizmetlisi kadınların kocaları ve işveren kadınlar arasındaki karmaşık ilişkiler bağlamında incelemektedir. Bora ise asıl olarak kadınlığın kurulması bağlamında ücretli ev işini ele almaktadır. Ev emeğinin karşıt kutuplarını oluşturan farklı sınıftan kadınların kadınlıklarının kurulmasında, sınıfsal konumun, gündelik deneyimlerin ve farklılıkların önemine işaret etmektedir.

Yazının en başında da ifade ettiğimiz gibi ücretli ev emeği hem sınıf hem de cinsiyete bağlı geleneksel iş bölümünün yeniden üretilme süreçlerinin ortasında durur. Öte yandan kadın işverenlerle kadın ev hizmetlileri arasında kurulan ilişki, üretim ile yeniden üretim arasındaki karşılıklı ilişkinin tarihsel bir analizine de olanak tanımaktadır. Bu analiz kadın işverenlerle kadın hizmetlilerin farklı biçimlerle bağmlı kılınmış kadınlık halleriyle çelişkili ilişkiye girdiklerini gösterir.

Kadınlar arasındaki farklılıklara işaret etmek çoğunlukla 'kadınların ortaklığını' böldüğü gerekçesiyle eleştirilir. Bu eleştiri belirli bir doğruluk payı taşısa da, kadınlar arası hiyerarşilerin ifadesi aynı zamanda politik pratik açısından ortak kadınlık hallerine indirgenmiş bir mücadele perspektifinden kaçınmanın olanağını da sağlar. ■

Kaynakça

Bora, A. (2005) Kadınların Sınıfı, İstanbul: İletişim Yayınları

Bora, A. v.d. (2006) "Söyleşi: Kadınlar Sınıfı mı, Kadınların Sınıfı mı?", *İktisat Dergisi*, Sayı: 469, Ocak: 3-14.

Özyeğin, G. (2005) Başkalarının Kiri, çev: S. Öncü, İstanbul: İletişim Yayınları

Kitap Tanıtımı

Merhaba Fabrika

Sinan Alçın*

Nadir Suğur ve Theo Nichols, *Global İşletme, Yerel Emek*,
İstanbul: İletişim Yayınları, 2005

*“..tüketim toplumu ile ilgili olan
literatür o kadar genişledi ve bu konuda
o kadar çok şey söylendi ki, üretim kavramı
akademik hafızalardan silinmeye başladı.
Tüketime konu olan ürünlerin hangi koşullarda
ve nasıl üretildiği ihmal edildi. Kısacası
Türkiye’de işçi sınıfı unutuldu.”*
(Suğur ve Nichols, 2005: 7)

Nadir Suğur ve Theo Nichols’un üç yılı aşkın bir sürede yedi ayrı fabrikada yürüttükleri araştırmaya dayanan bu çalışma, üretimi, üretim süreçlerini ve bu süreçlerin aktörleri olan işçileri ve yöneticileri konu ediniyor. Araştırma yapılan yedi firmadan üçü beyaz eşya, ikisi otomotiv ve ikisi de tekstil sektöründe faaliyette bulunuyor. 356 işçi ile yüz yüze görüşmeler yapılmış ve 353 “beyaz yakalı” çalışana da anket uygulanmış. Çalışmada amaçlanan, günümüz Türkiye’sinde “büyük” fabrikalar ve formel üretim örgütlenmesinin önemini yitirip yitirmediğinin anlaşılmasıdır. Bu kapsamda, firmaların ve yöneticilerin modern yönetim tekniklerini nasıl algıladıkları, nasıl uyguladıkları ve işçilerin, bu teknikleri ve genel olarak “sanayi kültürünü” nasıl algıladıklarına dair bazı sorulara cevap aranıyor.

Çalışma beş bölümden oluşuyor ve sırasıyla; “*merhaba fabrika*”, “*toplumsal cin-*

* Öğr. Gör. Dr., Maltepe Üniversitesi, İktisat Bölümü

siyet ve etnisite”, “toplum kalite dünyası”, “sendikacılık” ve “değişimin belirtileri: işçi sınıfının değişen profili” başlıklarını taşıyor.

Kitabın “merhaba fabrika” başlıklı ilk bölümünde formel-enformel sektörlerin farklılığı üzerine vurgu yapılarak, araştırmanın gerçekleştirildiği fabrikalarda çalışan işçilerin büyük çoğunluğunun formel bir işte çalışmanın mutluluğunu taşıdıkları belirtiliyor. Yazarlar, formel olanı formel olmayandan ayırıştırıp bunun üzerinden formelin önemine vurgu yaparken çalışanlar ve çalıştıran temsilcilerinin algılarına başvuruyor ve mevcut formel olanı “ortak iyi” olarak kabul ediyorlar. Mevcut durum –işçilerin çalışma koşullarının giderek ağırlaştığını ifade etmelerine karşın- ulaşılabilecek en iyi durum olarak yansıtılıyor.

Gerek erken kapitalistleşen merkez ekonomilerde gerekse de çevre ekonomilerde artık sosyal güvencenin ve düzenli ekonomik gelirin tek koşulu formel bir iş sahibi olmaktır. Ancak, Marx’ın Kapital’de bahsettiği “yedek işçi ordusu” tehlikesi kapitalistlerin esnek çalışma sistemlerini işçilere kabul ettirmelerini de kolaylaştırıyor. İşçilerin en büyük korkusu günün birinde işlerini kaybetmek. Suğur ve Nichols’un kitaplarında bir tablo halinde gösterdiği gibi aslında işini kaybetmek demek; “yüksek ücret, düzenli maaş ödeme, ikramiye, firmadan borç alabilme, kıdeme dayalı ücretlendirme, işten çıkarılmada tazminat, daimi kadro, sendikâl güvence, düzenli sigorta ödemeleri, bayram hediyeleri, ücretsiz öğle yemeği, iş elbisesi ve ayakkabısı, otobüs servisi, firma ürünlerini indirimli alabilme, firmanın sosyal faaliyetlerinden yararlanma ve dahası itibarlı olmak, evlilik sürecinin kolaylığı ve toplumda statü sahibi olmak” gibi neredeyse hayatın tamamını kapsayacak haklardan mahrum olmak demektir. Ancak bu durum mevcut formel olanın en iyi durum olacağı anlamına gelmiyor. İşçiler açısından baktığımızda formel olanı “en iyi” koşul seçmelerini “sınıf olma” ve “sınıf bilinci” arasındaki farkla açıklamak mümkün. Öyle ki, gün geçtikçe gerek makinalaşma ve gerekse yeni yönetim tekniklerinin uygulanmasıyla ağırlaşan çalışma koşulları ve sürekli biçimde eriyen reel ücret ve diğer sosyal haklara rağmen mevcut formel olanın işçiler tarafından da “en iyi” kabul edilmesinin sebebi, hegemonik söylemin etkisi altında kalarak, sınıf olma hallerine karşın sınıf bilincini geliştirememeleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Yazarlar, globalleşmenin “paradigmatik işgücü” fikrini, yani “ihracata yönelik alanlarda çalışan, sendikalaşmamış, son derece düşük ücret alan, sürekli olarak geçici konumdaki kadın işçiler” imgesini uyandırdığını belirtmekte. Fakat bu tür bir yaklaşımın araştırma alanlarına dahil ettikleri işçileri yansıtmadığını ve bu işçilerin formel sektörde, genellikle tam zamanlı çalışan, kadrolu, erkek, sendikâl ve nispeten yüksek ücret alan işçiler olduklarını ve “üçüncü dünya işçileri” olarak kabul edilemeyeceğini iddia ederek yukarıda da bahsettiğimiz gibi mevcut olanı “ortak iyi” kabul etmektedirler.

“Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite” başlıklı ikinci bölümde, kimlik (göçmen olmak) ve cinsiyet yapılarının işçi olma bilincini belirlediğini anlatan veriler sunuluyor. Bölümde öncelikle kadın olma durumunun çalışma yaşamına etkileri

tekstil sektöründeki kadın işçilerin yaşadıklarına dair anlattıklarıyla açıklanırken bölümün ikinci kısmında Bulgaristan göçmeni işçilerin çalışma ve iş içerisindeki davranışları ve süreç içinde bu davranışlarda ortaya çıkan değişimler, Türk işçileri ve yöneticilerinin gözlemlerine dayandırılıyor. Yazarlar, “....toplumsal ve ekonomik yaşamı açıklamayı amaç edinen bir teorik yaklaşım kapitalizmi soyut olduğu kadar somut düzeyde de ele almalıdır....” derken tekstil alanında çalışan kadınlarla yaptıkları çalışmanın önemini vurguluyorlar. Çalışmadan çıkan önemli sonuç, kadınların gerek çalışma yaşamına adım atışta ve gerekse de çalışma sırasında patriarkal üretim biçimi ve ilişkileri tarafından kuşatıldıklarıdır. Tüm bu kuşatmalar işçi kadının kendisini –erkek işçilerden farklı olarak- ilk etapta, *işçi* olarak tanımlamak yerine; *bir ev kadını, iyi bir insan, sıradan bir vatandaş, iyi bir müslüman* gibi toplumsal ve feodal varlık biçimleriyle tanımlamasına neden olmaktadır. Toplumsal kuşatılmışlığın yarattığı bilinç, sınıf olma bilincinin önüne geçmekte ya da tamamen bu bilinci yok etmektedir.

Kitabın üçüncü bölümünde kitabın/çalışmanın ortaya çıkış amacını oluşturan “modern yönetim tekniklerinin nasıl algılandığı” konusunda “Toplam Kalite Dünyası” başlığı altında oldukça çarpıcı örneklerle beslenen önemli çıkarsamalar yapılıyor. Toplam Kalite uygulamalarının yakın geçmişe kadar bir çok akademisyen ve işçi sendikası tarafından da desteklenen bir konu olduğu göz önüne alındığında kitapta görüşme yapılan işçilerin söyledikleri, gerek bu yöntemlerin yeni uygulanmaya başladığı fabrikalarda çalışan işçiler ve gerekse bu konuda araştırma yapan akademisyenler ve tabii ki sendikalar için oldukça öğreticidir.

Çerkezköy’de kurulu bulunan beyaz eşya fabrikasında yüz yüze görüşülen Arif isimli bir işçinin çalıştığı işin niteliği ile ilgili söyledikleri şöyledir:

“Fabrikaya verdiğimin karşılığını aldığımı söyleyemem. Her şeyden önce, aynı işi tekrar tekrar yapıyorsunuz ve çok sıkıcı oluyor. Bunu komik bulabilirsiniz ama işteyken genellikle hayal kuruyorum. Aklım, işle hiç ilgisi olmayan şeylerin hayalini kuruyor. Çocukluğumu hayal ediyorum. Aksi takdirde işte kolaylıkla delirebilirim. Elbette her zaman bir hayalin içinde yaşayamazsınız. Gerçek oradadır ve onunla başa çıkmak zorundasınızdır. Fabrikadaki gerçek, işimin sıkıcı olduğu, yöneticilerin insanı azarladığı ve sizin de hayal kurduğunuzdur. Yapılan işler defalarca tekrarlanıp duruyor. Yöneticiler bizden robot gibi çalışmamızı bekliyorlar. Ama biz robot değiliz. İnsanız. Mühendisler her işin görevini [süresini] hesaplıyorlar. Yani sigara içmek ya da yanınızdaki iş arkadaşınızla şakalaşmak için boş zaman yaratmak çok zor.”(Nichols ve Suğur, 2005: 178-79)

Kitaptaki en önemli vurgulardan biri, emeğin niteliğine ilişkin. Günümüzde post-fordist veya neo-taylorist olarak adlandırılan üretim süreçlerinin uygulanmasıyla beraber kapitalistlerin “nitelikli” emek ihtiyacının ve/veya talebinin arttığı genel kanıdır. Oysa ki Nichols ve Suğur’un çalışması ve benzeri “sahaya inebilen” çalışmalar göstermektedir ki, kapitalistler bir kısım nitelikli emek ihtiyacına karşın

giderek artan biçimde niteliksiz emek talep etmekte veya mevcut emeği niteliksizleştirmektedir. Bilgisayar kontrollü makineler, endüstriyel robotlar, pnömatrik kollar v.s. üretim tezgahında emeği sürekli aynı işi tekrarlayan hale getirmekte ve adeta makinenin bir koluna dönüştürmektedir. Bu süreç bir yandan işçiyi yaptığı işe yabancılaştırırken diğer taraftan da kapitalistin *görelî artı-değer* elde etmesini sağlamaktadır. Fuat Ercan'a (2006: 49) göre, işçi, kapitalist yerine makineler ve işlediği hammaddelele ilişkiye girdiği sürece, elde edilen değeri kendi emeğinin ürünü yerine makine ve dolayısıyla sermayenin ürünü olarak görmektedir.

Gebze'de kurulu olan beyaz eşya fabrikasındaki işçi şunları söylemektedir:

Belirlenmiş bir üretim zamanında üretilen her parçayı sayarak her işçinin performansını denetliyorlar. Örneğin, her üretim aşamasını bilgisayarla hesaplıyorlar. Belli bir işi 23 saniyede yapmanı istiyorlar. İlk başta yapabiliyorsun. Ve o işi bu şekilde 23 saniyede yapmaya iki veya üç saat devam edebiliyorsun. Peki ya sonra? (Nichols ve Suğur, 2005: 168)

"Nitelik" tartışmalarındaki en önemli yanılgı, eğitim düzeyiyle nitelik arasında kurulan ilişkidir. Günümüzde işçiler "yaşam boyu eğitim" için zorlanmaktadırlar. Eğer bunu gerçekleştirmezlerse niteliksizleşeceklerine ve sırf bu sebeple işsiz kalacaklarına inandırılmaktadırlar. Böylece gelecekteki olası işsizliklerinin sebebinin de yine kendileri olduğuna inandırılmaktadırlar. Alçın'ın (2006) çalışmasında da otomobil fabrikasında anket yapılan işçilerin yüzde 90,8'i işleriyle ilgili gelecek kaygısı taşıdıklarını belirtmektedirler. Bu sonuç da Suğur ve Nichols'un bulgularını desteklemektedir. Çalışmada "yaptığınız işi yeni bir işçi ne kadar sürede öğrenebilir" sorusuna cevap olarak işçilerin büyük çoğunluğunun "bir hafta" gibi kısa bir süreyi ifade etmeleri de göstermektedir ki esnek otomasyon teknolojileri ve toplam kalite yönetimi niteliksizleştirilmiş emek yaratmaktadır.

Çalışmanın dördüncü bölümü "sendikacılık" başlığında, "*devlet, hukuk ve sendikacılık*" ile "*sendika, otokrasi ve çelişkiler*" alt başlıklarında işçi sendikalarının Türkiye'deki oluşumunu tarihsel bir perspektifle sunmaktadır. Bir yandan da "sendikal otokrasi" sorunu Türk Metal sendikası örneğiyle tartışılmaktadır. Bu bölüm, Türkiye'de sendikacılığın -özellikle 1980 sonrası- neo-liberal ve baskıcı politikalarla geriletildiği ve sendikaların mücadeleci ruhunun da zayıflatıldığı, sayısal veriler (grev sayısı, örgütlenme ve temsiliyet oranları gibi) ve çalışmanın gerçekleştirildiği fabrikalarda çalışan sendikalı/sendikasız işçilerle yapılan mülakat sonuçlarıyla açıklanıyor. Yazarların bu bölümdeki en önemli vurgusu, işçilerin sendikalara güvenmedikleri ve sendikaların işçileri temsil etmediğidir.

Mülakat sonuçları işçilerin sendikalara yabancı olduğu ve sendikal mücadeleden kaçındığı izlenimini vermektedir. Bu sonuç da göstermektedir ki, çalışmanın yapıldığı fabrikalardaki işçiler mücadeleci sınıf kimliğinden uzaktırlar. Zira yazının başında da değindiğimiz gibi, çalışmada sanki "fabrikalaşma" Türkiye'de çok yeni bir kavrammış ve geri kalan alanlar yaşanamaz durumdaymış ve çalışma yapılan

yerler bu anlamda “nadir” örneklermiş izlenimi uyanmaktadır. Oysa geç kapitalistleşen bir ülke olmasına karşın Türkiye sınıf sendikacılığının ve sendikal mücadelenin görece olarak gelişkin olduğu bir ülkedir. Ancak elbette özellikle 12 Eylül 1980 darbesi ile sindirilen, ardından da neo-liberal politikaların hızla uygulandığı bir ülkede “sınıf sendikacılığından” ve “sınıf mücadelesinden” kaçışın teorisini üretmek ve mevcut sürece eklemlenmek bir çok işçi sendikasının da “kolay yolu” olmuştur. Bu kapsamda bir yandan –çalışmada da bahsedildiği gibi- Toplam Kalite Yönetimi (TKY) ve diğer “modern” yönetim eğitimleri bizzat sendikalar ve meslek odalarında gerçekleştirilmiş bir yandan da başta Avrupa Birliği olmak üzere birçok ulusüstü sermaye odağından “proje” adı altında teşvikler alınmıştır ve alınmaktadır. Sendikal mücadelenin değişen bu görünümü onları *demokratik kitle örgütü* sıfatından hızla *sivil toplum kuruluşuna* çevirmiştir. Bu genel eğilime rağmen sınıf sendikacılığından ısrar eden sendikalar ve sendikal mücadeleyi sürdüren işçiler vardır.

Esas olarak bu konuda çatışan iki eğilim vardır. Bunlardan ilki, işçilik halinin giderek azaldığı ve enformel alanın yaygınlaştığı ve bu bağlamda da sınıf sendikacılığını savunmanın “geri” ve “elitist” bir yaklaşım olduğudur. Diğer yaklaşım ise mevcut gerilemeyi durdurmanın tek yolunun sınıf mücadelesi ve sınıf sendikacılığının ilerletilmesi ve mevcut kazanımlara sahip çıkılmasını savunur. İlk yaklaşımla hareket edildiğinde, mevcut olan veri alınıp “ortak iyi” kabul edilmekte ve dışarıda kalanlara dönük politikalar önemsenirken içeride fark etmeden sürekli bir gerilemeye olanak sağlanmaktadır.

Nichols ve Suğur çalışmalarının son bölümünde “modern sektördeki işçilerin geleceği” başlığı altında, işçilerin değişik sosyal ve ekonomik kökenlerinin, çalışma yaşamına ilişkin tutum ve davranışlarında önemli farklılıklara neden olduğunu söylerken genç ve eğitilmiş işçilerin ekonomik açıdan çok daha büyük bir beklenti içinde olduğunu belirtiyorlar. Öte yandan araştırmadan çıkartılan bir diğer sonuç, işçilerin büyük bölümünün şu anki işlerinin kendileri için uygun olduğu görüşünde olmalarına karşın neredeyse tamamının şu anda yaptıkları işin çocuklarına uygun olmadığını düşünmesidir. Bu durum çalışmanın önemli bir çıkarsamasıdır. Adeta nefes alışları bile mühendislerce hesaplanıp her gün yeni kontrol mekanizmalarına hapsedilen işçiler, “yedek işçi ordusu” baskısı ve formel bir işin sağladığı görece avantajlar için her şeye rağmen “merhaba fabrika” demekle ama bir anlamda gelecekleri diyebileceğimiz çocukları için ise başka dünyalar hayal etmektedirler.

Günümüzde üretim teknolojileri ve yöntemlerinde ortaya çıkan değişimin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini anlamak için biraz da masa başı varsayımlarından sıyrılıp o ilişkilerin içine yani fabrikaya girmek gerekiyor. İşte Nadir Suğur ve Theo Nichols’un kitabı günümüz üretim ilişkilerini anlamak isteyenler için “merhaba fabrika” diyor. Çalışma, kapsayıcılığı ve seçtiği araştırma konusu açısından ilgi çekici olmasına karşılık, kitap halinde düşünüldüğünde –salt alan çalışmasına dayalı olmasından kaynaklı olsa gerek- bütünlükten uzak ve dayandığı teorik vurgularda

kendi içerisinde tutarlılık göstermeyip soyutlama düzeyinde de asıl konusunu oluşturan işçilerin sınıf bilincini değil sadece sınıf olma hallerini yansıtmaktadır. ■

Kaynakça

Alçın, S. (2006) "Teknolojik Yenilik-Emek İlişkisi ve Emegin Teknoloji Algısı". Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.

Ercan, F. (2006) "Değer Teorisi: Kapitalizmde İşsel İlişkilerin Örgütleyicisi" Kapitalizmi Anlamak içinde s.31-56. (editörler: Yılmaz, D. ve diğerleri). Ankara: Dipnot Yayınları .

Nichols, T. ve Suğur, N. (2005) Global İşletme Yerel Emek: Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika. İstanbul: İletişim Yayınları.

A B S T R A C T S

Productive and Unproductive Labour: An Attempt at Clarification and Classification

Sungur Savran, E. Ahmet Tonak

This article starts out by trying to demonstrate why the distinction between productive and unproductive labour (PUPL) is crucial, both for the analysis of the trajectory of capitalism in general and for an understanding of the peculiar features of late twentieth century capitalism. Subsequent sections provide the necessary clarification about the distinction between PUPL by focusing on the concepts 'productive labour in general' and 'productive labour for capital' and attempt to classify all major types of labour in capitalism accordingly. The essay also deals with thorny questions about the status of labour in the services sector and state provision of social services. The last section addresses some common criticisms found in the literature concerning Marx's distinction between productive and unproductive labour.

Labour and Everyday Life in Lukács's *Ontology*

Ateş Uslu

György Lukács's posthumous work, *Towards an Ontology of Social Being*, focuses on the importance of everyday life as the starting point of a global, critical analysis of the categories of social being. In Lukács's ontology, being is structured by three main areas: inorganic nature, organic nature and social being. The man, as a biological being, is initially part of organic nature, but he passes to the sphere of social being, as well as he transforms the nature surrounding him, by his own labour. In that way, during the process of "humanisation" -or "socialisation"- of man, human labour gains the attribute of the main mediation between nature and social being. The first part of this paper studies the methodological problems around the concept of ontology, and the implications of the concept of everyday life as a matter of method. In the second part, the article deals with a general description of the *Ontology's* chapters on labour. The last part makes a study of the political aspects of Lukács's analysis of labour and everyday life: focusing on the theses exposed in the *Process of Democratization* (a companion volume to the *Ontology*, written in the same period), the paper discusses the questions of bourgeois democracy, Stalinism and socialist democracy within the frame of everyday life.

Colonising Desires: Bodies for Sale, Exploitation and (In) Security in Desire Industries

Anna M. Agathangelou

Desire industries have emerged as a major social relation of seduction under the Neoliberal Imperium. Through the household domestic and entertainment reproductive sectors, the desire industries promise fulfilment, while intimately tying freedom and prosperity with securitisation for individuals and states alike and preserving wealth through access to the market, the state, and masculine power for what comes to be constituted as the bourgeois and white elite. More concretely, this paper examines how the "higher income generating" peripheries of Cyprus, Greece, and Turkey actively participate in bringing female migrant labour from "lower income generating" countries. Albeit in contradictory ways, these countries work toward realising the historical tendencies of capital by feminising, racialising, sexualising, and constituting the subject of exploitation as a threat to the (re)production of the neoliberal imperium's relations. Through the "import" and exploitation of cheap reproductive labour for what is referred to in this article as the "desire" or sex industries, these peripheries work toward realising the (re)production of neoliberalism, albeit with strategies, activities, contestations, and struggles. Female migrants face daily violence as their labour is exploited to realise the historical tendencies of capital, and yet, these working class migrant women exceed capital's push and attempt to seize their corporeal bodies, and/or appropriate their feminine labour. They invest time and energy toward constituting communities that do not exploit, violate, appropriate, and indeed, kill their bodies. In moving to realise this potential, the creative power of labourers, as producers of their own communities, is crucial toward social and self-affirmation and social and self-realisation.

The Relationship of Everyday Life with Capital Accumulation and Labour Process in Kayseri

Ali Ekber Doğan

This study mainly perceived on the relationship between new labour processes and daily life as a platform of its social reproduction. And one of our central premises is about the key role of the activities and spatial practices of conservative and traditionalist political actors for the socialization (or the naturalization) of neo-liberalism on the eye of urban labourers and poors as extended social fragments of cities around the world. Firstly, I examine the historical process (especially socio-political conjuncture of 1960's and 1968 Movement) that links up the Lefebvre's critique of daily life to the analysis of the production of space. Then, I tried to show the condition of labour classes with the specific type of capital accumulation and labour process in Kayseri, that has been entered a new industrialisation process like some other Anatolian cities since 1990's. Kayseri also became as important and popular loci of newly enriched religionist businessmen (known as KOBİ owners -small and medium level businessmen-).and Islamist municipalities of Turkey. Finally, I tried evaluate how dominant space representation project of Islamist political actors at Kayseri suited with labour control mechanisms of those businessmen.

Informal Networks in Street Vending and Unequal Development of Labor Process in Bursa

Işın Ulaş Ertuğrul

The significance of informal economic activities has been increasing since the early 1970s. These activities become widespread worldwide are increasingly related to the informalization process of the formal economic sphere. More and more multinational corporations and local firms have begun to segment their production and distribution units through the small firms. The rationale is that the small firms could more easily avoid from the official controls than those of larger firms. Therefore, the subcontracting has been the dominant form of production. On the other hand, many firms have realized their distribution activities by means of street vendors. Today, the street vending activity is being enlarged due to internal migration and reproduced by means of informal networks which are effective on solving housing and employment problems for migrants. The main argument of this study is that the working process of the street vending develops unequally. The findings of this case study carried out in Bursa, show that while many of the poor could afford their everyday lives by the means of street vending activity, the hierarchically established relationship between them causes gaining substantial amount of accumulation for some ones.

Subcontracting in Labour Processes and the Example of Tuzla Shipyards Region

Nevra Akdemir

The focus of this article is the interrelations of the subcontracting firm, subcontract labour and the shipyard that hires subcontractor (a kind of subcontract as *tâcheron* {fr.}) in a system that may be referred as the subcontracting system in the Tuzla Shipyards Region. In order to assess the relations of production through a holistic view, the subcontracting relations other than the main one will also be examined. By this means, the first section aims to examine the capital accumulation potentials and the relations within the sides that take place in the subcontracts of the shipyard with regards to their positions in this area. The second section in which the labour processes are evaluated, the attempt is providing information on the present conditions of the subcontracting employers/ foremen and the working relations of the subcontract labourers.

A General Outlook to the Employment Tendencies in Turkey during the 1988-2003 Period

Hakan Koçak

This paper is an attempt to observe and analyze the changes in the employment structure in relation with the transformation of the social basis of the social classes by using a set of data, which is not considered important sufficiently in our country. *The Results of*

Labour Force Surveys on Household Basis, in the Labour Force Statistics Data, which covers the period of 1988-2003, enables to obtain data series in a determined time period by a detailed cross-examination. These series enable us to see some important details on the transformation tendencies of the employment structure of Turkey. In the first part of the study, general changes in the labour force and the employment structure are told; and the transformation tendencies on sectors and professions are described. In the following part, an attempt of class-based explanation of the transformation is done with applying the data to the categories of a class-scheme. A general outlook of the period in question indicates that, fundamental changes are experienced in the employment structure. The main characteristics of these changes are firstly the decrease in the rates of employment, and secondly disintegration in the unpaid family workers of the rural areas and increase in the paid employment. In addition to those, the results put forward that the working class of Turkey is heterogeneous but gradually growing social force in the capitalist relations of production. These results can also be useful indicators to the working class movement on the way to determine their strategies and new fields of organization and will give confidence to their struggle.

Working Class People in the Urban Areas during the Second World War in Turkey

Can Nacar

Although Turkey did not become a part of the military conflict in the World War II, wartime conditions heavily affected the economic, political, and social life in the country. Large segments of the society were hard hit by the wartime scarcities, high levels of inflation, and decreasing real wages. Amongst them, this article focuses on the experiences of working class people in urban areas. Although in most cases working class people laboured long hours in unhealthy environments, they faced great difficulties in meeting their basic needs, such as accommodation, food and education. However, they did not remain mere objects of the social circumstances. Their struggle, in the form of strikes, petitions, and high turnover rates, to challenge the social relations imposed on them became a critical dynamic in the formulation of social and economic policies in Turkey in the post-War era

Geçmiş Sayılar*

15. Sayı (Yaz 2006)

Marksizm ve Ölçek Sorunu

Jamie Gough ile Söyleşi Ölçek Yaklaşımının Kentler ve Bölgelerin Yükselişinin Açıklanmasındaki Katkıları Üzerine Mustafa Kemal Bayırbağ, Realist Mekânsal Soyutlama? Eleştirel Gerçekçi Coğrafya İçinden Bir İddiaya İlişkin Marksist Gözlemler John Michael Roberts, Değişen Sınıf İlişkileri, Değişen Ölçek: Ölçek Politikalarında Çeşitlilik ve Çelişki Jamie Gough, Küresel Evsizlik: Ölçeğe İlişkin Uygulamalar Neil Smith, Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası Fuat Ercan-Şebnem Oğuz, Eleştirel Bir Kalkınma Anlayışına Doğru: Ölçek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek Koray R. Yılmaz, Marksizm'in Öteki Ölçek Tartışması: "Tek Ülkede Sosyalizm" mi, Dünya Devrimi mi? Sungur Savran, Trotskiy, Sürekli Devrim ve Doğu Avrupa Ateş Uslu, Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması Özgür Öztürk, Ölçeğin Sınırları? Ölçeksel Yapılaşma Üzerine Metodolojik Düşünceler Neil Brenner, Devlet, Ölçek ve Hane: Ölçek Üzerine Düşünmenin Sınırları? Brenner'a Bir Yanıt Sallie A. Marston ve Neil Smith, Çalışma Adaları ve Marston/Brenner Tartışması: Daha Bireşimli Bir Eleştirel Beşeri Coğrafyaya Doğru Mark Purcell, Kapitalizm, İletişim ve Kalkınma Ali Murat Özdemir-Gamze Yücesan-Özdemir-Mete Yıldız, Franco Moretti'nin "Büyübozumu" Nurçin İleri

14. Sayı (Kış-Bahar 2006)

Latin Amerika Dersleri: Neoliberalizm, Krizler ve Toplumsal Mücadele

Çiğdem Çıdamlı Ezilenler ve Siyaset: Yeni Bir Tarihin Başlangıcında, Steve Ellner Solun Hedefleri ve Latin Amerika'da Neoliberalizme Karşı Strateji Tartışması, Greg Albo Beklenmedik Devrim: Venezüella Neoliberalizme Karşı Çıkıyor, Fuat Ercan Suskun Adamın Baladı: Latin Amerika Üzerinden Venezüella'ya Dair Düşünceler, Jonah Gindin Venezüella Malı: Venezüella İşçisini Yeniden Keşfetme Çabası, Sungur Savran Brezilya'da Lula Faciası, Aylin Topal Meksika'nın Neoliberalleşme ve Demokratikleşme Süreçlerinin Kesişim Kümesi: Yerleşme Reformları, Gastón J. Beltrán Küresel Süreç, Yerel Anlamlar: Yapısal Reformlara Arjantin Yerel Destekçileri, Emilia Castorina Demos'un Politikaları ve Politikacıların Politikaları: Arjantin'den Alınan Dersler, Michael Löwy Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyolojik Kökenleri, José Carlos Mariátegui Enternasyonalizm ve Milliyetçilik, Cenk Saraçoğlu Türkiye ve Irak'taki Kürt Hareketinin Evrimi Üzerine Tarihsel Karşılaştırmalı Bir Tartışma Çerçevesi, Kemal İnal Neoliberal Eğitim ve Yeni İlköğretim Müfredatının Eleştirisi, Yasemin Özgün-Çakar IV. Uluslararası Kültür ve Kalkınma Kongresi: Ortak Bir Direniş Hattı Olarak Kültür, Demet Özmen-Koray Yılmaz Merdiven mi Duvar mı? H. J. Chang ve I. Grabel'in Yaklaşımlarının Bir Eleştirisi, Stephanie J. Smith Latin Amerika Tarihinde Cinsellik ve Cinsiyet Politikası, David Leaman Latin Amerika'da Popülizmin Değişen Yüzleri: Maskeler, Makyajlar ve Süregelen Özellikler

* Praksis'in eski sayıları Ankara'da Dipnot Kitabevinden (0312 4192532, dipnotkitabevi@yahoo.com) edinilebilir.

13. Sayı (Kış 2005) Çağdaş Marksist Akımlar

Alex Callinicos Anglo Sakson Marksizm Marksizmin Ana Hatları, Bülent Batuman Batı Marksizminin Sınırları ve Ötesi: Debord ve İdeoloji Sorunsalı, Galip Yalman-Metin Çulhaoğlu-Sungur Savran Batı Marksizmi Üzerine, Michael Lebovitz Sosyalizm Nedir?, Michael Löwy Alternatif Küreselleşme Hareketinin Reddiyesi ve Ütopyası, Joel Kovel Ekolojik Bir Marksizm Hakkında Düşünceler Aijaz Ahmed ile Röportaj, Doğan Göçmen Wolfgang Fritz Haug'un 'Çoğulcu Marksizm' Önermesi veys Kuramın ve Siyasetin Mistikleştirilmesi, Ateş Uslu Macaristan'da Marksizm ve Yeni Sol, E.Atilla Aytekin - Emre Arslan Dardini Söylemeyen Teori Bulamaz: Dört Marksist Eserin Öğrettikleri Vefa Saygın Öğütü Pozitivist Marksizm Felsefi-Politik İçerimleri Paul Sweezy ile Görüşme, Daniel Bensaid Direniş Tezleri, Stephan Tumino Ortodoks Marksizm Nedir ve Bugün Niçin Daha Önce Hiç Olmadığı Kadar Önemlidir, Ali Rıza Güngen Özdeşliğe Saldırı Olarak Eleştiri, Harry D. Harootyan Kaplanının İninde: Mao Sonrası Çin'de Sosyalist Gündeliklik Kısa Bir İnternet Kaynakçası, Güçlü Ateşoğlu Selahattin Hilav'ın Güzel Anısına: Kendi Yolunda Yalnız İlerlemek Filozof Olmanın Özüdür

12. Sayı (Güz 2004) Türkiye'de Siyasi Partiler

Nazım Güveloğlu Demokrasinin Neo-liberal Çağda Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri, Mert Angılı Genç Parti:İdeolojisi, Yükselişi ve Çöküşü, Duygu Türk Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu, Burak Gürel 1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset, Ali Ekber Doğan Sosyal Demokrat Vaatlerden Neo-Liberal Rövanşçılığa: 1990'lar Ankara'sında Belediyecilik, Jenny B. White Sivil Toplum Kimin Hizmetinde?, Bülent Batuman Türkiye'de Kentsel Politika Olgusunun Ortaya Çıkışında Toplumsal Aktörler: Meslek Odaları, Sol Partiler ve Ötesi, Doğan Göçmen Marx'ın Emek Kuramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi, Faruk Ataay Yare Devlet'in Krizi ve Yerelleşme Projesi Üzerine Bir Tartışma: Tarık Şengül'ün Yazısının Düşündürdükleri, Tarık Şengül Ne Devlet Başa Ne Kuzgun Leşe: Ataay'a Bir Yanıt, Emre Arslan Merdan Yanardağ: MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Bir Tarihi

11. Sayı (Kış-Bahar-Yaz 2004) Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Mücadelesi

Haluk Gerger Amerikan Emperyalizminin Ayırdedici Özellikleri, David Harvey 'Yeni' Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim, Doğan Göçmen Rosa Luxemburg'un Eleştirel Gerçekçiliği ve Uluslararası Siyaset Kuramının Temelleri, Jens Wissel Canavarı Adlandırmak: Nicos Poulantzas ve İmparatorluk, Emre Arslan Almanya'da İmparatorluk Tartışmaları: Bayat Bir Teori Kokteylinden

Tadınca, Graham Taylor-Andy Mathers Avrupa Bütünleşmesi Üzerinden Politika: İnşa Halinde Bir Avrupa Emek Hareketi?, Ateş Uslu Sovyet Hukuk Doktrininde Uluslararası Hukuk Teorileri, Hakan Güneş Ortadoğu'da Demografya Savaşı: Mülteciler Sorunu ve İsrail'in Nüfus İkilemi, Y. Emre Gürbüz Kazakistan'da Bir Ulus-Devlet Kurmak, İşıya Üşür Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?, Yuvarlak Masa Riccarda Bellofiore-Alan Freeman-Hugo Radice Küreselleşme ve Güç İlişkileri

10. Sayı (Yaz-Güz 2003)

Kapitalizm ve Demokrasi

Metin Özuğurlu Eşitlik Körü Demokratikleşme Programlarının Eleştirisi, Mehmet Yetiş Marx ve Sivil Toplum, Alex Demirovic Hegemonya ve Sivil Toplum: Kamusal Kavramı Üzerine Eleştiri Ötesi Düşünceler, Metin Çulhaoğlu Kapitalizm ve Demokrasi: İlişki ve İlişkisizlikler Üzerine Bir Deneme, Mustafa Bayram Mısır 'Gerçek Demokrasi' Olanağı: Paris Komünü, Richard Wolf Marksizm ve Demokrasi, Faruk Ataay Tarihsel Süreçte Azgelişmişlik ve Demokrasi, Gülnur Acar-Savran Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması, İşıya Üşür Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları, E.M. Wood Sermaye İmparatorluğu, Doğan Göçmen Karl Marx'ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine, John. N. Hazard Tarihsel Deney: Ekim Devrimi Sonrası Sovyet Hukuk Kuramının Oluşumu, Simon Clarke Devlet Tartışmaları, A. Ekber Doğan Kısmi Bir Kongre Değerlendirmesi: İkinci Salonda Dört Uzun Gün, Berksoy Bilgin Devlet ve Küreselleşme Almanya ve Türkiyeden Perspektifler, Demet Dinler Geçiş Süreci: Piyasa Yoluyla Demokrasi mi? Otoriter Kapitalist Dönüşümle Gerçekleşen Mülksüzleşme mi?, Zafer Yılmaz Ellen Meiksins Wood'un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız, Ateş Uslu Sivil Toplumun Eleştirisinden Sosyalist Demokrasi Kuramına

9. Sayı (Kış-Bahar 2003)

Düzenlemeden Yeniden Düzenlemeye: Türkiye'de Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Devletin Değişen Rolü

Demet Dinler Türkiye'de 'Güçlü Devlet Geleneği' Tezinin Eleştirisi, Zafer Yılmaz Günümüz Türkiye'sinde Devlet-Hakim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi, Birgül Ayman Güler Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye, Selime Güzelarsı Küresel Kapitalizmin 'Anayasası': GATS, Sonay Bayramoğlu 'Düzenleyici Devlet Düzenlenirken': OECD Türkiye Raporu Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme, Peter Burnham Küreselleşme, Apolitikleştirme ve 'Modern' Ekonomi Yönetimi, Tarık Şengül Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler, Faruk Ataay Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?, Yiğit Karahanoğulları Türkiye'de Devletin Mali Krizleri, Hülya Kendir Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu,

Ata Soyer 1980'den Günümüze Sağlık Politikaları, Murat Özveri Yoksulluğun Yönetilmesi ve Sosyal Güvenlik Hakkı, Yücel Demirer ve Özgür Orhangazi Kemal Derviş Mit(leştirme)sini Tersinden Okumak, Atilla Güney Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme, Simon Clarke Devlet Tartışmaları, John Holloway Devlet ve Gündelik Mücadele, Cem Somel ve Gökhan Atılğan Üçüncü Dünya Sosyal Forumu: İzlenimler, Değerlendirmeler

8. Sayı (Güz 2002) **Sınıf Tartışmaları**

Tülin Öngen Marx ve Sınıf, Metin Özuğurlu Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları, Mehmet Yetiş Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model, Leo Panitch Emek Stratejisi Üzerine Düşünceler, William Robinson Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya, Burçak Özoğlu Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?, Yüksel Akkaya Subotnikler'den Stahanovistler'e Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri, Gülnur Savran Özel/ Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru, Demet Dinler Altıncı Uluslararası ODTÜ İktisat Kongresi, Faruk Ataay Türkiye'de Toplumsal Sınıflar Üzerine Dört Kitap

7. Sayı (Yaz 2002) **Küreselleşme, Emperyalizm: Ne Yapmalı, Nasıl Direnmeli?**

Sinan Kadir Çelik Terry Eagleton'la Söyleşi: Nasıl Direnmeli?, Erinç Yeldan Neo-liberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler, Cem Somel Türkiye'de Küreselleşmeye Tepkiler Üzerine, Mehmet Türkay Cem Somel'in Yazısı Üzerine Kısa Bir Not, Aylin Topal Küreselleşme Sürecindeki Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ, Sonay Bayramoğlu Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim, Aykut Çoban Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar, İbrahim Gündoğdu Yerel, Yerel Ölçek ve Siyasal Mücadele, Gaye Yılmaz Uluslararası Sendikal Hareketin Küreselleşmeye Cevabına Eleştirel Bir Yaklaşım, Taner Timur "Küreselleşme"den "İmparatorluk"a: 11 Eylül Dönüm Noktası mı?, Sungur Savran "Alternatif Küreselleşme mi, Proleter Enternasyonalizmi mi?: İmparatorluk'a Reddiye, Mustafa Bayram Mısır - Sinan. K. Çelik İmparatorluk'un İyimser Metafiziği, Emre Arslan Olay Mahalli: Küreselleşme Almanya Enternasyonalizm Koordinasyonu (BUKO) Kongresi, Politik Ekonomi Çalışma Grubu (PEÇAG) Ne Piyasa Ne Devlet

Gelecek Sayılar

Tarih Yazımı

"Marksizmin temel yapıtaşlarından birini oluşturan tarih, postyapısalcılığının ve postmodernizmin entelektüel yaşama egemen olmasıyla birlikte ya toptan rafa kaldırılmış ya da mikro ölçekli popüler tarih çalışmaları alanına hapsedilmiştir. Böyle bir bağlamda tarihyazımı alanına yapılacak bir müdahale sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısının savunulması açısından anlamlı olacaktır. Bunun yanında, Türkiye özgüllüğünde "tarih bilimi"nin sağ ve sol liberal akademianın tekelinde görülmesi de tarihyazımına tarihsel materyalizm cephesinden bir müdahale yapılmasını daha da gerekli kılmaktadır. Bu sayıda, Marksizm ve tarihsel yöntem ilişkisi, Marksizmin tarih alanında bugünkü sorunsalları, tarihyazımı ve siyaset arasındaki bağıntı, eski reel sosyalist ülkelerdeki tarihyazımı; tarih felsefesi; yapısalcılık ve postyapısalcılığın tarih karşısındaki konumlanışı ve benzeri konuları ele almayı planlıyor, Annales Okulu'nun, İngiliz Marksist tarihçilerinin, Maduniyet Çalışmaları'nın, Walter Benjamin, Ellen Meiksins Wood, Perry Anderson gibi yazarların tarihyazımı alanına yaptıkları katkılarını eleştirel bir şekilde incelenmesini amaçlıyor, gerek Osmanlı-Türkiye tarihi gerekse başka ölçeklerdeki alanlara ilişkin mevcut literatürün yine eleştirel bir şekilde değerlendirilmesini hedefliyoruz."

Türkiye'de Sermaye: 1990'lardan Bugüne Temel Eğilimler ve Stratejiler

Bu sayıda, 1990'lardan günümüze Türkiye'de sermaye birikim sürecindeki gelişme ve değişimleri, sermaye sınıfının geçirdiği dönüşümlere yoğunlaşarak ele almayı planlıyoruz. Türkiye'de 1980'li yıllardan bu yana yaşanmakta olan sermayenin uluslararasılaşması süreci içinde, sermayeyi temsil eden örgütler, bu örgütlerin değişen talepleri, sermaye sınıfı içindeki çatışmalar, yerli-yabancı sermaye tartışmaları ve uluslararasılaşmanın yoğun yaşandığı sektörlerde yaşanan dönüşümler bu amaçla değerlendirmek istediğimiz konular. Sermaye sınıfının, özelleştirmeler, kamu yönetimi reformları, sosyal politika ve dış politika (Irak savaşı, İran Krizi, AB) gelişmeleri gibi ülkemizin gündeminde olan sorunlara ilişkin tavrının irdelenmesinin de, Türkiye'de sermaye stratejilerinin anlaşılması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu sayıda ayrıca, sermaye sınıfı sermaye-içi fraksiyonlar, sermaye birikim stratejileri ve sermayenin uluslararasılaşması konuları üzerine kuramsal yazılara da yer vermek istiyoruz. Katkılarınızı bekliyoruz.

Praksis Sempozyumu-2007

Milliyetçilikler: Irkçılık ve Faşizmin Güncelliği

İçinde bulunduğumuz süreçte, milliyetçilik ve ırkçılık kavramlarının hem Türkiye’de hem de dünyada giderek daha önemli hale geldiğine tanık oluyoruz. Gerek gündelik hayatta artan milliyetçi ve ırkçı şiddet, gerekse siyasi hareketlerin ve partilerin gün geçtikçe daha fazla milliyetçileşmeleri, konunun güncel önemini ortaya koyuyor. Özellikle dikkat çeken bir nokta ise milliyetçiliğin ve ırkçılığın, solun pek çok kesiminde de önceki dönemlere göre daha yoğun ve farklı biçimlerde tartışılmaya başlamış olması. Diğer taraftan, Batının liberal demokrasilerini de kapsayan bir şekilde devletlerin otoriterleşme eğilimi içinde olduğu bir dönemdeyiz. Bu durum, hem güvenlik ve terör gibi başlıkların ön plana çıkarılmasıyla hem de temsili demokrasinin kurumlarının yeni bürokratik aygıtlar ve işleyişler yardımıyla etkisizleştirilmesi süreciyle bir arada gidiyor. Tüm bu gelişmeler ise, faşizmi yakıcı bir sorun olarak gündemde tutma gereğine işaret etmektedir. 2007 Baharında düzenleyeceğimiz bu sempozyumla milliyetçilik, ırkçılık ve faşizm konularını pek çok yönüyle ele almayı ve Türkiye için güncellik arz eden bu sorunlara tarihsel materyalist perspektiften açıklamalar getirmeyi amaçlıyoruz. Sempozyumda temel olarak aşağıdaki altbaşlıklarla ilgili konulara yer verilecektir: 1) Günümüzün Egemen Milliyetçilik Kuramları ve Eleştirileri; 2) Faşizm ve Neofaşizm; 3) Üretim İlişkileri, İdeoloji ve Irkçılık; 4) Ulus Sorunu ve Marksizm; 5) Antiemperyalizm, Enternasyonalizm ve Milliyetçilik; 6) Türkiye Solu, Kemalizm ve Milliyetçilik; 7) Dünden Bugüne Kürt Meselesi. Bu sempozyumda yer alacak bildirilerden yapılacak bir seçki daha sonra Praksis’in ayrı bir sayısı olarak yayımlanacaktır

Yazarlara

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az iki yazı kurulu üyesi ve en az bir hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olduğunu ifade eden, yazarların tümünce imzalanmış bir yazı ekinde yazılar, sayfanın tek tarafının kullanıldığı, en az bir buçuk aralıklı üç kopya olarak "*Praksis*" adresine iletilmelidir. Yazarlar ayrıca kısa bir İngilizce ve Türkçe özet ve yazarın adını, adresini, telefon numarasını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler. Bunlarla birlikte yazının "rich text" formatında kaydedildiği bir disket iletilmeli ya da yazı praksisdergi@yahoo.com adresine yine aynı formatta gönderilmelidir.

Kaynak Gösterme Kuralları: Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmamalıdır.

Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır. Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964), yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılyorsa (Marx, 1964: 34), yazarın adı metinde geçiyorsa (1964), iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970), üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992) biçiminde kaynak gösterilir. Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a). Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili örnekler aşağıdadır.

Kıtap İsmi:

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basic Blackwell.

Çeviri kıtap:

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden makale:

Abou-el-Haj, R. A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14 (2): 185-201.

Derleme kitledan makale:

Mc Nally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle", Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.), *In Defense of History, Marxism and Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Yüksek İlsans ya da doktora tezi:

Ozan, E. D. (2000) *Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society: Deriving Insights from Gramscian and Realist-Relational Perspective*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet adresinden bir makale:

Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbat/marx-pdf>, indirilme tarihi: 19 Aralık 2001.

Hrant Dink'in Ardından...

Tolga Tören

Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma
ve Sınıflandırma Denemesi

Sungur Savran - E. Ahmet Tonak

Lukács'ın Ontoloji'sinde Emek ve Gündelik Yaşam

Ateş Uslu

Arzuları Sömürgeleştirmek:

Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik

Anna M. Agathangelou

Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve
Emek Süreçleriyle İlişisine Kayseri'den Bakmak

Ali Ekber Doğan

İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve
Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: "Bursa Örneği"

Işın Ulaş Ertuğrul

Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği

Nevra Akdemir

Türkiye'de 1988-2003 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış

Hakan Koçak

Ekmegin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm:

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler

Can Nacar

Donald Quataert ile Söyleşi: Osmanlı-Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine

Sermaye ve Yöntem

Christopher J. Arthur

Niçin Bir Marksistim?

Karl Korsch

Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder?

E. Ahmet Tonak

Dönüştüreceğini Bilmek: Tarihsel Materyalizm Konferansı

Üzerine Kısa Değinmeler

Fuat Ercan

Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktası: Ücretli Ev Emegi

Melda Öztürk Yaman - Nuray Ergüneş

Merhaba Fabrika

Sinan Alçın

ISSN 1302-8618-7-5

